АЗ
16755

Әзиз Мир Әһмәдов

САБИР

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ И ЯЗЫКА им. НИЗАМИ

АЗИЗ МИР АХМЕДОВ

САБИР

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Баку — 1958

М. Ә. Сабир

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ

НИЗАМИ АДЫНА ӘДӘБИЈЈАТ ВӘ ДИЛ ИНСТИТУТУ

ӘЗИЗ МИР ӘҺМӘДОВ

САБИР

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫ НӘШРИЈЈАТЫ

Бакы—1958

8
M—66

Азәрбайҹан ССР Елмләр Академиясы
Редаксия-нәшриййат шурасынын
гәрары илә чап олунур

Редактор *М. АРИФ*

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Сабир бөйүк халг шаиридир. О, дүнйя Низами, Фүзули, Вагиф, Ахундов, Мәммәдгулузадә кими гүдрәтли сөз усталары вермиш бир халгын оғлу, XX әсрдәки габагчыл Азәрбайчан ичтимаи вә бәдии фикринин, халг истеʼдад вә зәкасынын етирмәсидир.

Сабир болшевикләр партиясынын башчылығы илә Азәрбайчан зәһмәткешләринин көһнә дүнйя әлейһинә гәтʼи вуруша башладығы дөврүн шаири иди. Биринчи рус ингилабы дөврүндә вә иртиҹа илләриндә о, пролетар ишинә хидмәт едән бир сәнәткар, мүтәфәккир вә ичтимаи хадим кими шөһрәт газанмышды. Онун сурәти халг азадлыг һәрәкаты тарихиндә әзәмәтлә йүксәлмәкдәдир.

Бөйүк идеаллар наминә языб ярадан Сабир халгын дүшмәнләринә гаршы, мүлкәдар-капиталист мүнасибәтләринә гаршы, милләтчилийә гаршы, әталәт вә наданлыға гаршы мүбаризә едирди. О, азадлыг уғрунда, демократия уғрунда, халглар достлуғу уғрунда, мәдәниййәт уғрунда мүбаризә едирди. О, бөйүк сәнәт уғрунда мүбаризә едирди.

Коммунизмин зирвәләринә доғру ирәлиләйән, классик ирсин һәгиги вариси олан совет адамлары үчүн Сабир мәһз бу шәрәфли мүбаризәсинә көрә әзиздир. Совет адамлары үчүн о, һәр чүр зүлмү, чәмиййәтин инкишафына әнкәл олан һәр чүр көһнәлик вә кериликни ләʼнәтләйән бир шаир кими, енилийин, азадлығы, тәрәггинин алгышлаян бир демократ кими, халглар достлуғунун аловлу тәрәннүмчүсү кими әзиздир.

Сабирин дәрин һәятилик, хәлгилик, идеялылыг нүмунәси олан реалист поэзиясы Азәрбайчанда бәдии тәфәккүрүн инкишафы тарихиндә хүсуси бир мәрһәлә, ени йүксәк бир пилләә тәшкил этмишдир. Сабир бәдии сөзүн маһир устасы, әсәрләриндә габагчыл идея мәзмуну илә бирликдә камил форма көзәллийи олан бир сәнәткардыр. Мәһз бу кими хүсусиййәтләринә көрә «Правда» онун һаггында язмышды ки: «Сабир билаваситә Азәрбайчан совет поэзиясынын сәләфидир»[1].

Тәдгигат үчүн Сабирин һәяты, ярадычылыг фәалиййәти, әдәби мәктәби кими чидди вә кениш бир мөвзу сечән мүәллиф, һәр шейдән әввәл, совет алимләринин отуз илдән артыг бир мүддәтдә Сабири өйрәнмәк вә танытмаг саһәсиндә көрдүкләри сәмәрәли ишә архаланмышдыр. О, илк нөвбәдә, мүхтәлиф ихтисасдан олан тәдгигатчыларын (филолог, тарихчи, педагог вә с.) Сабир һаггында ирәли сүрмүш олдуғу элми нәтичәләри мүмкүн гәдәр скунлашдырмаг фикриндә олмушдур. Сосялист ингилабындан әввәл Сабир һаггында чох гиймәтли мәгаләләр вә шаирин букүнәдәк өз әһәмиййәтини итирмәмиш «Тәрчүмейи-һалыны» язан Аббас Сәһһәтдән сонра сабиршүнаслыг саһәсиндә ән сәмәрәли ишләйән М. Қ. Әләкбәрли вә проф. Чәфәр Хәндандыр. Академик М. Ибраһимов, Азәрбайчан ССР Элмләр академиясынын мүхбир үзвү Мәммәд Ариф, проф. Мир Чәлал, проф. Һ. Араслы, язычылардан: Ч. Мәммәдгулузадә, Абдулла Шаиг, Ә. Һагвердиев, Сейид Һүсейн, Ю. В. Чәмәнзәминли, Тағы Шаһбази, филоложи элмләр намизәдләри Һ. Сәмәдзадә, М. Ч. Чәфәров, М. Ағамиров вә башгалары да айры-айры вахтларда Сабирлә әлагәдар мәсәләләр этрафында дәйәрли әсәрләр, мәгаләләр язмышлар. Проф. Ф. Гасымзадә, филоложи элмләр намизәдләри Ә. Ә. Сәидзадә, Ч. Чәфәров, Н. Ахундов, Қ. Талыбзадә, Қ. Мәммәдов вә дикәр тәдгигатчыларын XIX—XX әсрләр Азәрбайчан әдәбиййатына даир әсәрләри Сабирин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн формалашыб инкишаф этмәсиндә мүһүм ролу олан әдәби мүһит вә әдәби ән'әнәләр һаггында тәсәввүр вермәкдәдир.

Тарихчиләримиздән проф. З. Ибраһимовун, тарих элмләри намизәдләри Ә. Гулиевин, М. Гасымовун, М. Га-

[1] «Правда» гәзети, 17 май 1940.

зыевин вә башгаларынын 1905—1907-чи илләр ингилабына, һабелә XX әср Азәрбайчан тарихинин бир сыра башга мәсәләләринә даир тәдгигат әсәрләри гиймәтли көмәкчи васитәләрдәндир.

С. М. Гәнизадә, Һ. И. Гасымов, Ә. И. Чәфәрзадә кими зиялыларын хатирәләри Сабирин һәяты, мүһити, көрүшләри һаггында фактик мә'лумат верир.

Бунунла бәрабәр, мә'лум нәтичәләри инкишаф этдирмәк мәгсәдилә Сабир поэзиясынын индийә гәдәр изаһ эдилмәмиш бә'зи башга чәһәтләринә дә бу әсәрдә тохунулмуш, һәмчинин вахтилә ирәли сүрүлмүш нәзәри мүддәалар ени фактларла әсасландырылмышдыр. Сабир вә 1905-чи ил ингилабы, шаирин ярадычылығында халг мөвзуу, мүсбәт идеал, Сабир поэзиясынын тә'сир гүввәси вә тә'сир даирәси кими мәсәләләри хусуси проблем һалында гоймаға тәшәббүс эдилмишдир.

Сабирин биринчи рус ингилабына гәдәр яздығы шеирләри вә бизә кәлиб чатмыш бир нечә фрагменти чыхсаг, онун бәдии ирсинин әсас гисми бешчә ил әрзиндә, шаирин ярадычылығынын ән гызғын, ән мәһсулдар дөврү олан 1906—1911-чи илләр арасында ярадылмышдыр. Бу илләрдә чох мүрәккәб һадисәләрин баш вердийини, ичтимаи һәятын көрүлмәмиш сүр'әтлә инкишаф этдийини, һәтта, ингилаби илләрдән һәрәсинин динч шәраитдә кечән бир нечә илә бәрабәр олдуғуну билирик. Сабирин әсәрләри тарихин белә бир дөврүндә, һәм дә чох гыса бир заман әрзиндә ярандығы үчүн, элә хүсусиййәтләр кәсб этмишдир ки, бу хүсусиййәтләр шаирин бәдии ирсини өйрәнән тәдгигатчыдан спесифик бир метод тәләб эдир. Сабири муасир әдәбиййатшүнаслыгда чох истифадә олунан, ярадычылығы узун илләр бою давам этмиш язычылары тәдгиг эдәркән ишләнән, хронолоҗи принсипә әсасланан методла (йә'ни айры-айры ярадычылыг дөврләри үзрә) йох, онун әсәрләриндә гоюлан проблемләр үзрә тәдгиг этмәк даһа мүнасиб вә мәгсәдәуйғундур.

Ирәли сүрүлән фикирләрин ваһид консепсия үзрә инкишафыны вачиб һесаб эдәрәк, мүмкүн гәдәр чалышмышыг ки, айры-айры проблемләри әһатә эдән фәсилләр арасында дахили рабитә вә ардычыллыг олсун.

Сабирлә әлагәдар олараг, Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндәки сатиранын әсас чәһәтләри һаггында, һеч олмазса, мүхтәсәр гейдләр этмәк, йә'ни Сабирин реалист сати-

ра саһәсиндәки сәләфләрини көстәрмәк, һәмчинин үму-миййәтлә әдәби мәсәләләри тарихи инкишафда алмаг лазым кәлмишдир.

Сабир доғма Азәрбайчан әдәбиййаты кими, Орта вә Яхын Шәргин демократик әдәбиййатына да тә'сир этмиш олдуғуна көрә, онун Азәрбайчан мәдәниййәти вә ичтимаи фикри тарихиндәки мөвгеини көстәрмәклә бәрабәр, Шәрг халглары илә әлагәси, Шәрг зәһмәткешләринин милли-азадлыг һәрәкаты үчүн Сабир поэзиясынын әһәмиййәти, һабелә Шәрг халгларынын ени, демократик әдәбиййатынын инкишафына Сабирин тә'сири мәсәләләри дә тәдги-гатын әсас чәһәтләриндән бири олмушдур.

Сабир ирсинин муасир әһәмиййәти вә Азәрбайчан совет әдәбиййатынын, хүсусилә сатиранын инкишафында Сабир эн'әнәләринин ролу екун характери дашыян нәти-чәдә гысача изаһ эдилмишдир.

Охучуя тәгдим эдилән бу әсәр Сабирлә әлагәдар бә'зи мүһүм мәсәләләр һаггында аз-чох долғун тәсәввүр верә билсә, мүәллиф өз мәгсәдинә чатмыш олачагдыр.

Мүәллиф

22 сентябр, 1956.

Биринчи фәсил

#ҺӘЯТЫ

1. Ушаглыг илләри

«Сабир» тәхәллүсү илә мәшһур олан бөйүк халг шаири Әләкбәр Таһирзадә 1862-чи ил майын 30-да Шамахы шәһәриндә бир дуканчы аиләсиндә дүнйая кәлмишдир[1]. Онун бой атыб бөйүмәкдә олдуғу Шамахы шәһәри XIX әсрин 60—70-чи илләриндән е'тибарән артыг тәдричлә өз кечмиш мөвгеини итирмәкдә иди. Дүздүр, өлкәнин әсас тичарәт йолу үстүндә ерләшмәси, игтисади чәһәтдән бир сыра башга районлара нисбәтән габагчыл мөвге тутмасы, бурада чохлу тәрәггипәрвәр зиялынын яшамасы бу шәһәрин үстүнлүйү иди; лакин бир заманлар Русия илә тичарәт әлагәси сахлаян вә үмумиййәтлә Азәрбайчанын башлыча тичарәт мәркәзләриндән олан Шамахы инди, Загафгазия дәмир йолунун чәкилмәси нәтичәсиндә бу чәһәтдән икинчи, үчүнчү дәрәчәли шәһәрләр сырасына кечирди. Һабелә бурада ипәкчилик дә кетдикчә зәифләмәкдә иди. Бакы һәрби губернатору Колюбакин 1860—1862-чи илләрин һесабатында язмышды: «...ипәкчилийин тәнәззүлү нәтичәсиндә ипәк әйиричи мүәссисәләр кими, ипәк материаллары истеһсал едән фабрикләр дә

---

[1] Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт архивиндәки материаллар сийаһисиндә белә бир гейд вар: «По прошению шемахинца Мешади Али Акбера Мешади Зейнал оглы о выдаче ему свидетельство о летах. 1906 г. 11 стр.», фонд 290, сийаһы 14, № 9142. Һазырда бу говлуг архивдә йохдур.

тамамилә ифласа уғрады. Губернияда ипәкчилик сәнаеһинин мәркәзи олан Шамахы инди бүтүн әһәмиййәтини итирмишдир»[1].

Бир-бирини тә'гиб едән дәһшәтли зәлзәләләр вә бу зәлзәләләрин әмәлә кәтирдийи бөйүк тәхрибат, фәлакәтләр дә шәһәри ачыначаг бир һала салмышды. Халг күтләләринин һәяты кетдикчә ағырлашырды.

Шәһәрин инзибати чәһәтдән тәнәззүлүнүн сәбәби исә, 1859-чу илдә губерния мәркәзинин бурадан Бакыя көчмәси иди. Кенерал-фелдмаршал кияз А. И. Барятинскинин чара көндәрдийи 1857—1859-чу илләрин һесабатында Шамахынын вәзиййәти һаггында бу сөзләр язылмышды: «Шамахы зәлзәләләрин зәрбәсиндән дәфәләрлә әсаслы сурәтдә дағылмышдыр. Шәһәри индики өлчүдә бәрпа этмәк ичтиман вә хүсуси вәсаити бош ерә сәрф этмәк демәкдир. Губерния шәһәри үчүн мүнасиб мәркәз Бакыдыр. Бу лиманын бөйүк инкишаф имканлары вардыр вә Загафгазия дәмир йолунун чәкилмәси она парлаг кәләчәк ярадыр. Буна көрә мән әмр вердим ки, бүтүн губерния идарәләри Бакыя көчүрүлсүн вә Сиз Ә'лаһәзрәт Императорун бу тәдбири тәсдиг этмәси чох яхшы оларды. Шамахы уезд шәһәри мөвгеиндә галачагдыр»[2].

Сабирин ушаглыг вә кәнчлик илләри доғма юрдунун белә бир дөврүнә тәсадүф этмишди. Феодал-патриархал Азәрбайчанын ичтиман зиддиййәтлә долу кушәләриндән бири олан Шамахыда, авам мүсәлман аиләсиндә яшадығы вә тәрбийә алдығы үчүн, онун һәятынын 1862—1900-чү илләри әһатә едән дөвру габагчыл мейлләрлә бәрабәр, көһнәлик, мүһафизәкарлыг әламәтләриндән дә азад олмамышдыр. Заман э'тибарилә бу, бөйүк бир дөврдүр; лакин һәмин мүддәтдә биз һәлә истәр шаирин һәятында вә истәрсә ярадычылығында диггәтәлайиг бир чәһәт көрмүрүк; биз һәлә ингилабчы шаир Сабири көрмүрүк.

Шаирин атасы Һачы Зейналабдин кичик баггал дуканы олан диндар бир киши иди. О өз кәнчлик «мачәралары» илә Шамахыда ад чыхармышды. Чаван икән сүнниликин атыб шиә мәзһәбини гәбул этмәси онун һаггында

[1] Акты Кавказской археографической комиссии, 1904, том XII, стр. 1323.

[2] Енә орада.

мухтәлиф шаинәләрин яранмасына сәбәб олмушду. Бу нун үстүндә Зейналабдин илә атасы Һачы Таһир арасында да кәскин бир ихтилаф баш вермишди. Бә'зи мәнбәләрдә Зейналабдинин мусиги вә кейф мәчлисләриндә, ачыг-сачыг кәнчлик илләри кечирдийи тәсвир эдилир[1].

Һачы Зейналабдин артыг оғул-ушаг атасы олдуғу 50—60 яшларында кечмиш «азғын» һәятдан әл чәкиб диндар бир мүсәлмана чеврилмишди. О заман Шамахыя тез-тез кәлән дәрвишләрлә яхынлыг эдәрәк, арабир онлары өз дүканына гонаг эдән Зейналабдин, оғлу Әләкбәрин бир руһани вә я бир дәрвиш олмасыны истәйирди.

Сонралар Сабир өзү «Мейдана чыхыр» адлы автобиографик һекайәсиндә ушаглыг вә кәнчлийиндә дини тәрбийә алдығыны, дини дүнякөрүшү илә бөйүдүйүнү, күнләрини тәсбиһ чевирмәклә, дини мәшғәләләрдә кечирдийини, бунунла бәрабәр, вәтәнинин көзәл тәбиәтиндән илһамландығыны да тәсвир этмишди: «Маһмуд (һекайәдә мүәллифин өзүнү хатырладан гәһрәманын адыдыр.— *М. Ә.*) мә'нәви бир тәрбийәнин, бир тәрбийейи-динийәнин ағуши-һимайәсиндә бөйүмүш, һәяти-ичтимаийәдәки тәлхийи-худкамдан зәррә гәдәр нәсибәдар олмамышды. О, һәятыны кәндләринин көзәл дағлары, мешәләри, чәмәнләри, сулары арасында бөйүтмүш, мәншәтин, зөвгүн, хүсусилә аләми-чәдидин, әсри-тәрәггинин тәкамүлүндән хәбәри йох иди. О, аллаһын йолунда сәбһейи-биһүдудуну чәкмәкдән башга бир мәшғәлейи-маддийә билмәзди. Инсанийәтин мәмләкәтиндә тәзә сәдасы эшидилмәйә башладығы вахт... истиграги-хамуши ичиндә тәчәллияти-тәб'ийәсинин эш'ари-мүтәсәввифәсилә дәмкүзарды»[2].

Әләкбәр һәлә беш-алты яшында олдуғу заман атасы она дәрвиш палтары кейдирмиш вә дини шеирләр охумағы өйрәтмишди Ушаг сәккиз яшына чатдығы заман

---

[1] Сейид Һүсейн. М. Ә. Сабирин «Бүтүн әсәрләри» (Бакы, 1934) китабына мүгәддәмә.

[2] Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. 360. Кәләчәк сәһифәләрдә Сабирдән ситатларын чоху «Һопһопнамә»нин, Бакы, 1954-чү ил нәшриндән кәтириләчәкдир. Истәр хүсуси олараг кәтирилән бөйүк ситатларын, истәрсә дә тәһлил ичәрисиндәки айры-айры ифадәләрин сәһифәси орадача, ситатын ахырындакы мө'тәризәдә верилир. «Һопһопнамә»нин 1954-чү ил нәшриндә олмаян материаллар һансы мәнбә үзрә ситат кәтирилирсә, о мәнбә чыхышда көстәрилир.

ону моллаханая гоймушдулар. Бу «мәктәбләр» о заманкы Азәрбайчанда әсас тәһсил очаглары иди.

Орта әсрләрдән галмыш олан бу «мәктәбләрдә» дүнйәви элмләр йох дәрәчәсиндә иди. Тәһсил әсасән гур'аны вә бир дә Сә'динин «Күлүстан»ыны өйрәнмәкдән ибарәт иди. Бири әрәб дилиндә, о бири дә фарс дилиндә!.. Скамя вә язы лөвһәси һеч яда да дүшмүрдү. Бунларын әвәзиндә ушаглары дөймәк үчүн чәза аләти олараг ишләнән фалагга варды. Охумаг вә язмагда шакирдләр үчүн сәрт ганунлар гоюлмушду: анчаг гур'аны охуюб гуртаранлар язы яза биләрдиләр. Шәкил чәкмәк исә көкүндән гадаған иди.

Әләкбәр гур'аны чыхмадан әлә гәләм алыб язы яздығы үчүн, молласы тәрәфиндән фалаггая салыныб дөйүлмүшдү. Демәк олар ки, бу, Сабирин һәятда дуйдуғу илк зәрбә, илк һагсызлыг иди.

Иш бундадыр ки, балача Әләкбәри сыхан ялныз моллахана, бурадакы дөзүлмәз ганун-гайдалар вә бездиричи дәрсләр дейилди. О өз аиләсиндән, өз доғма ата-анасындан да аз чәкмирди. Анасы Сәлтәнәт ханым меһрибан вә гайғыкеш бир гадын олса да, чох диндар иди. Ата вә ана сәккиз яшлы мәктәб ушағы олан оғулларыны оруч тутмаға, бүтүн күн узуну «аллаһ хатиринә» ач галмаға мәчбур эдирдиләр; она намаз да гылдырырдылар. Сабирин үч сәтрлик илк ше'риндә бу ачы һәгигәтләрдән данышылыр:

> Тутдум оручу ирәмазанда,
> Галды ики көззәрим газанда,
> Моллам да дөйүр язы язанда...[1]

Бу фактын өзү нә гәдәр кичикдирсә, мә'насы о гәдәр мүһүмдүр. Бизә мә'лум олдуғуна көрә, кичик Әләкбәрин һагсызлыға гаршы илк э'тиразы бурадан башланыр.

2. Сейид Әзим Ширванинин мәктәбиндә. Ата илә оғул арасында мүнагишә

70—80-чы илләрдә Азәрбайчан маарифи вә мәтбуаты саһәсиндә мүһүм енииликләр әмәлә кәлмәкдә иди. Бөйүк рус мәдәниййәтинин, көркәмли рус педагогларынын тә'сирилә габагчыл зиялылар схоластик тә'лим-тәрбийә системинә гаршы чыхараг, әсрин ахырларына доғру Бакы, Шамахы, Нуха кими шәһәрләрдә ени үсулда мәктәбләр

ачмаға башламышдылар. Бу мәктәбләрә о заман «үсули-чәдид мәктәбләри» дейилирди. Һәмин мәктәбләри ачан вә бунларда дәрс дейән мүәллимләр ичәрисиндә Һәбиб бәй Маһмудбәйов, Бәширбәй Әфәндизадә, Мәммәд Тағы Сидги, С. М. Гәнизадә кими зиялылар вар иди. Р. Әфәндизадә Ушинскинин әсәрләрилә таныш олдугдан сонра, өзү дә онун системи әсасында «Бәсирәтүл-әтфал» дәрслийини язмышды.

Ени мәктәбләр бир чох чәһәтдән диггәти чәлб эдирдиләр. Әввәлән, бурада дәрс дейәнләр руһани йох, рус вә Авропа мәдәнийyәти илә аз-чох таныш олан, ачыг фикирли, тәрәггипәрвәр зиялылар идиләр. Онлар мәктәбин бинасындан, әшйасындан тутмуш, тәдрис програмына гәдәр һәр шейдә бачардыгча енилик яратмаға чалышыр вә буна, чәтинликлә дә олса, мүвәффәг олурдулар.

Бу мәктәбләрдән бирини дә Сейид Әзим Ширвани (1835—1888) ачмышды. Сейид Әзим Ширвани кәнчлийиндә Шәргин дини мәркәзләриндә тәһсил алмышды. Лакин, о, вәтәнә гайытдығы заман руһани олмагдан имтина этмиш, «кәрәк тазә үсул илә ачылсын чүмлә мәктәбләр»— дейиб һәлә 1867-чи илдә ени үсулда мәктәб ачмыш вә һәвәслә мүәллимлийә башламышды[1].

Шаир өз гүввәтли сатира гәләмилә ичтимаи хәстәликләрә атәш ачыр, чар мә'мурларына, «халгы союб гуру ердә гояилара», дини дүнякөрүшү, ахирәт әфсанәләри яян ачкөз вә фырылдагчы руһаниләрә гаршы нифрәт оядыр, мәдәнийyәти, техниканы инкишаф этдирмәйи тәрәггинин әсас шәртләри кими ирәли сүрүрдү. Сейид Әзим әсас э'тибарилә реалист шаирди. Лакин онун ярадычылығында көһнәлик галыглары, мәһдудлуг да йох дейилди. Шаир ичтимаи әһәмийyәти олмаян эротик гәзәлләрдән, мей вә мәһәббәти, күл вә бүлбүлү чейнәнмиш ифадәләрлә тә'рифләмәкдән, нәһайәт, кобуд һәчвләрдән дә тамам айрыла билмирди.

Бүтүн бунларла бәрабәр, дөврүнүн ирәлидә кедән маарифпәрвәр зиялыларындан олан С. Ә. Ширвани классик Азәрбайчан әдәбийятыны яхшы билир, хүсусилә бөйүк шаир Фүзулини чох севирди. О, рус әдәбийяты илә

[1] А. А. Сеид-Заде. К педагогической деятельности Сеид Азима Ширвани. Тарих вә Фәлсәфә Институтунун әсәрләри, XI чилд, 1956, сәһ. 309.

дә таныш иди. 70—80-чы илләрдә шаирин көрүшләриндә вә ярадычылығында бир чох ени, мүсбәт кейфиййәтләр әмәлә кәлмишди. О заманлар Тифлисдә чыхан «Гафгаз эразисинә вә халгларына даир материаллар мәчмуәси»ндә охуюруг ки: «Һачы С[ейид] Ә[зим] рус дилиндә охумаг вә язмағы бачарыр. Рус дилиндә пис данышыр, лакин баша дүшүр; һәтта рус әдәбиййаты илә марагланыр да. Пушкиндән бир нечә мәнзумәни фарс дилинә тәрчүмә этмишдир»[1].

1880-чы илдә «Пушкинә һейкәл гоюлмасы мүнасибәтилә» яздығы мәнзумә[2] ялныз Сейид Әзимин ярадычылығы үчүн дейил, үмумиййәтлә Азәрбайчан әдәбиййаты үчүн әһәмиййәтлидир. Мүәллиф, Пушкини көзәл шеирләр язан «ширин дилли» бир сәнәткар адландырараг, онун әсәрләрилә «мәчлисләрин зинәт тапдығыны» гейд эдир.

1875-чи илдә Азәрбайчандакы бүтүн тәрәгги вә маариф достлары үчүн вә о чүмләдән Сейид Әзим үчүн дә чох севиндиричи бир һадисә баш вермишди: маарифпәрвәр алим вә журналист Һәсәнбәй Зәрдаби «Әкинчи» газетини тә'сис этмишди. Сейид Әзимин бу мүнасибәтлә яздығы тәбрик мәнзумәсиндә вә үмумиййәтлә шаирин маарифи тәблиғ эдән, газети тә'рифләйән әсәрләриндә тәрәггипәрвәр фикирләр чохдур.

Шаирин тәрчүмейи-һалында онун педагожи фәалиййәти дә аз ер тутмур. А. Захаровун мәгаләсиндән айдын олур ки, Сейид Әзим 20 илдән артыг мүәллимлик этмишдир. Архив сәнәдләри онун 1867—1874-чү илләрдә өз шәхси мәктәбиндә, 1874—1877-чи илләрдә Бакы губерния руһани мәчлисинин мәктәбиндә, сонралар исә Шамахы шәһәр мәктәбиндә дәрс дедийини көстәрир.

Азәрбайчан маарифи саһәсиндә Сейид Әзимин мүһүм ролу бир дә ондан ибарәтдир ки, о, педагожи ишлә ялныз әмәли чәһәтдән йох, элми чәһәтдән дә мәшғул олмушдур. Бәдии әсәрләриндә бир чох педагожи мәсәләләрдән бәһс эдәрәк, дәйәрли мүлаһизәләр[3] ирәли сүрмәклә

---

[1] А. Захаров. Народное обучение у закавказских татар, Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, выпуск IX, Тифлис, 1890, стр. 26—51.

[2] С. Ә. Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1950, сәһ. 28.

[3] Ә. Сеидов. XIX әсрдә Азәрбайчанда педагожи фикрин инкишафы (докторлуг диссертасиясы), С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети китабханасы.

бәрабәр, шаир дәрс дедийи ушаглар үчүн «Тачул-күтуб» адлы бир әдәбийят дәрслийи дә тәртиб этмишди. О, бир нечә ил дәрсләрини бу әлязмасы үзрә кечмишдир. Бүтүн бу хидмәтләринә көрәдир ки, 1886-чы илдә Гафгаз Тәһсил даирәси попечители Сейид Әзими үзәриндә «Сә'йләринә көрә» («За усердие») сөзләри язылмыш күмүш медал илә тәлтиф этмишди[1].

Әләкбәрин 12 яшында олдугу заман Бакы губерния мәчлисинин мәктәбинә кечмәси она бир чох чәһәтдән, хүсусилә билийинин вә шаирлик истеʼдадынын инкишафы чәһәтиндән бөйүк файда вермишди. О заман Сейид Әзим бу мәктәбдә Азәрбайчан, фарс вә әрәб дилләри мүәллими иди. Өзүнүн яздыгына көрә, о, бурада «халгын маарифләнмәси хатиринә пулсуз» дәрс дейирди. Мүәллимини Әләкбәрә фарс дилиндән бәдии әсәрләр тәрчүмә этдирмәси вә бу тәрчүмәләри охуюб тәсһиһ этмәси кәнч шеир һәвәскарынын ярадычылыг мейлләрини артырырды.

Сабирин бизә мә'лум олан илк тәрчүмәси Сә'динин «Күлүстан»ындандыр. Бу, «Дидәм күли-тазә чәнд дәстә»[2] мисраы илә башланан мәнзум һекайәнин бир парчасыдыр[3]. Хатирәләрдә дейилир ки, Сейид Әзим өз шакирдинин тәрчүмәләрилә бәрабәр, орижинал шеирләрини дә охуюб тәсһиһ эдәрмиш.

Сабир «бир-ики ил мәктәбә давам этдикдән сонра»[4], атасы артыг оғлунун азәрбайчанча вә фарсча языб охумасы илә кифайәтләниб, ону тәһсилдән айырмаг вә өз дүканында бир көмәкчи сифәтилә ишләтмәк истәйир. Лакин Әләкбәр мәктәбә, әдәбийята элә бағланмышды ки, ону бу йолдан айырмаг чох чәтин иди.

Беләликлә, ата илә оғул арасында фикир айрылығы әмәлә кәлир. 14—15 яшында олан, шаирлийә мейл эдән, истеʼдадлы вә зәкалы кәнч она чөрәк вә палтар верән доғма атасы илә языб яратмаг һүгугу үстүндә сөзләшмәли олур! Ону бир яндан мәктәб, элм, шеир өз тәрәфинә

---

[1] Азәрб. ССР Дөвләт Архиви, фонд 290, сияһы 1, говлуг № 445, сәһ. 48а, 48б: Азәрб. ССР ЭА Тарих вә фәлсәфә Институтунун әсәрләри, IX чилд, 1956.
[2] Сә'ди. Күлүстан, Бомбей чапы, 1311, сәһ. 102.
[3] Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 499.
[4] А. Сәһһәт. Тәрчүмейи-һал.

чәкирди, о бири яндан да авам атасы, дүкан, алвер өз тәрәфинә!..

Ата истәдийини эдир. Сабирин «Охутмурам әл чәкин!» (1910) сатирасы бир гәдәр автобиографик маһиййәтдә олуб, ушаглыгда шаирин атасы илә өзү арасында баш вермиш бу һадисәни бәдии үмумиләшдирмә йолу илә экс этдирир.

Бунунла бәрабәр, илһам да өз ишини көрүр. Сабир дүканда олдуғу заманларда да китаб-дәфтәрдән әл чәкмир, енә охумағында вә язмағында давам эдир. Сәһһәтин яздығындан белә мә'лум олур ки, бу заманлар Сабир бир «шеир китабы» әмәлә кәтирәчәк гәдәр әсәр языбмыш; «алыш-веришдән зиядә охуюб язмаға һәвәснак олдуғундан, атасы дилтәнк олуб ону мәзәммәт эдирмиш; һәтта бир дәфә шеир китабыны да чырмышдыр». Атасынын бу һәрәкәти Сабирә бәрк тә'сир этмиш вә о, бу мүнасибәтлә язмышды:

Мән Хәлилуллаһи-әсрәм, падәрәм чүн Азәр,
Сәфәр әз Бабили-Ширван конәм иншааллаһ.
Кәрчи у дәфтәри-әш'ари-мәра парә нүмуд,
Васл батәб'и-дүрәфшан конәм иншааллаһ[1].

Бу сәтирләрдә Сабир шеир дәфтәринин атасы тәрәфиндән чырылмасына чаваб олараг, шаирлийини давам этдирәчәйини билдирмәкдән әлавә, Шамахыда галмаг истәмәдийини, бурадан чыхыб кетмәк нийййәтиндә олдуғуну да гейд эдир. Дөрдүнчү мисрадакы «дүрр сачан тәб'им» ифадәси кәнч шаирин тәб'и вә исте'дады һаггында мә'лумат вермәкдәдир.

Чох кечмәдән Сабир дедийи кими дә эдир. Бир күн Хорасана кедән бир карвана гошулуб Шамахыдан узаглашыр. Лакин атасы тез хәбәр тутуб ону кери гайтарыр.

Бу һадисәдән сонра көзү горхмуш ата, оғлуну сәрбәст бурахыб, шаирлийинә мане олмадығы үчүндүр ки, Сабир гыса бир мүддәт әрзиндә һәм ағыл вә зәкасы, һазырчаваблығы, дузлу данышығы илә, һәм дә шеирләрилә диг-

---

[1] Һопһопнамә, 1948, сәһ. XXV. Тәрчүмәси: «Мән әсримин Хәлилуллаһыям, атам исә Азәр кимидир. Иншаллаһ Ширванын Бабилиндән сәфәр эдәрәм. Әкәр о мәним шеир дәфтәрими чырдыса, мән дүрр сачан тәб'имлә ону битишдирәрәм».

Сейид Əзим Ширвани

гәти чәлб эдир[1]. О, Сейид Әзимин ән яхшы шакирди олуб, мәһәббәтини газаныр. Мүәллим илә шакирд арасында гаршылыглы мәһәббәт вә һөрмәт яраныр. Сәһһәтин яздығына көрә, бу илләрдә Сабир, эйни заманда, «мәһәррәм вә сәфәр айларында нөвһә дейиб охуярмыш».

Шаирин бизә кәлиб чатан илк шеирләриндән көрүнүр ки, кәнчлик илләриндә о, мүәллиминин вә фарс дилиндә охудуғу китабларын тә'сирилә классик поэзиянын сабитләшмиш вә гисмән көһнәлмиш ганун-гайдалары вә Шәрг эсатири илә яхшы таныш олуб, шеирләриндә бунлардан истифадә эдирмиш. Онун Азәр вә Хәлилуллаһдан, Бабилдән, хүмс вә зәкатдан данышмасы, «мүғбәчә», «шәраб», «саги» кими сөзләр ишләтмәси бунун нәтичәсидир. Икинчиси, о заман Сабирдә бәдаһәтән шеир демәк габилиййәти вармыш. Бу габилиййәт онда өмрүнүн ахырынадәк давам этмишдир. Мүасирләринин дедийинә көрә, сонралар тәб'и кәләндә шаир дүканда, мәчлисдә, журнал вә гәзет редаксияларында да бәдаһәтән шеир дейәр вә язармыш.

«Тәрчүмейи-һал»да дейилдийи кими, «... о, гәсидә дейиб бә'зи ә'яны тә'риф этмәйә һеч мэил олмамышдыр». Гәсидә язмагда бачарыгсыз олдуғуну сөйләйәнләрә шаир белә чаваб верәрмиш: «Пулдан өтрү ялан мәдиһәләр язмагда игтидарым йох исә дә, доғру һәчв язмагда чох һүнәрлийәм».

Сабир бә'зән өз мүәллиминин гәзәлләринә нәзирә язарды. Бир дәфә о, Сейид Әзимин:

> Эй мәһ, билирәм, фитнейи-дөвран олачагсан,
> Эй гашы һилалым мәһи-табан олачагсан—

—бейтилә башланан бир гәзәлинә чаваб язмышды. Истәр Сейид Әзимин, истәрсә дә Сабирин ше'ри—һәр икиси мәзмун вә услубча орижинал олмаян ади гәзәллердир. Өзөзлүйүндә бунларын бир о гәдәр әһәмиййәти йохдур. Бурада бизи марагландыран башга бир чәһәтдир. О да Сабирин яздығы нәзирәйә чаваб олараг Сейид Әзимин даһи

[1] Бу барәдә Сәһһәт языр: «Нәмәки данышмағы, шух, зәриф вә һазырчаваблығы сәбәбиндән аз заманда үләма вә э'янын янында мә'руф вә мәшһур олур вә үмумин мәһәббәтини чәлб эдир». А. Сәһһәт. Тәрчүмейи-һал.

Азәрбайҹан шаири Низами Кәнҹәвинин «Хәмсә»сини өз тәләбәсинә һәдиййә көндәрмәсидир. Китабла бирликдә көндәрилмиш мәктубда дейилирди: «Нури-дидәм Сабир! Гәзәлимин биринә яздығын мәлиһ вә ширин ҹаваб чох хошума кәлди. Һазырда башга бир шейә күманым олмадығындан һәмин китабы сәнә силә көндәририрәм. Ядикариустаданәм олмаг шәртилә гәбул эдәсиниз вә шаирликдә тәрәгги этмәнизи арзу эдирәм»[1].

Сейид Әзимин өз шаир тәләбәсинә Низами «Хәмсә»сини бағышламагла онун кәләҹәк ярадыҹылыг инкишафына көзәл, мүсбәт бир тә'сир этмиш олдуғу шәксиздир.

3. Сабирин сәяһәти, эвләнмәси вә аилә дәрдләри

Оғлу Әләкбәрин артыг 21—22 яшы олдуғу һалда, мүәййән бир пешә далынҹа кетмәмәси вә вахтыны шеирлә, китабла кечирмәси Һаҹы Зейналабдини чох нараһат эдирди. Сәһһәтин яздығындан тә'йин этмәк олур ки, бу заман Сабири дүшүндүрән арзу атасынын тә'гиб вә мәзәмметләриндән гуртармаг, сәрбәстлик әлдә этмәк имиш. Бу барәдә о чох дүшүнмүш вә ахырда белә бир фикрә кәлмишди: сәяһәтә чыхмаг.

Сабир атасындан буна разылыг алмаг үчүн Шәргә кетмәйи, дини мәркәзләри «зиярәт» этмәйи бәһанә кәтирмишди. Чох ола билсин ки, мүәллими Сейид Әзимин Яхын Шәрг өлкәләри һаггында мараглы сөһбәтләри дә онун бу фикринә тәкан вермишдир.

Һаҹы Зейналабдин бәлкә бу йол илә оғлунун «дүзәләҹәйини» нәзәрдә тутуб, разылыг верир. 1884-ҹү илдә Сабир йола дүшүр[2]. О, Сәбзвар, Нишабур, Сәмәргәнд, Хорасан, Бухара вә башга ерләри кәзир. Ерли феодал вә руһани ағаларын союб таладыглары бу ерләрдәки кери-

---

[1] А. Сәһһәт. Тәрҹүмейи-һал.

[2] Бу сәфәрә чыхмасынын тарихини шаир өзү белә гейд этмишдир:

> Сабири-шейда ки, тәрки-шәһри-Ширван әйләди,
> Бүлбүлә бәнзәрди ким, мейли-күлүстан әйләди.
> Мин үч йүз бирдә һиҹрәтдән сора меймун или,
> Ахири-шәввалдә әзми-Хорасан әйләди (355).

Бурада шаир Ширвандан чыхмасыны һиҹри тарихлә вермишдир: 1301, шәввал айы; һәмин тарих миладииилә тәхминән 1884-ҹү илин июл айына дүшүр.

лик вә чәһаләт шаирә ағыр тә'сир бағышлайыр. Хорасанда олдуғу заман о тәрәфләрдә вәба хәстәлийи баш вердийи үчүн, Сабир дәрһал Шамахыя гайыдыр. Аз сонра о, Кәрбәлая сәфәр эдир.

Шаирин бу илләрдә яздығы шеирләрдән анчаг ашағыдакы дөрд мисра бизә мә'лумдур.

Һәмәданда гонағымдан хәбәр алдым кей, шейх,
Һансы мәхлуг сизин шәһрдә бишәк чохдур?
Деди: «Аз исә дә бу шәһрдә саир мәхлуг,
Лейл дәббағ илә сәббағ илә эшшәк чохдур[1] (305).

Икинчи сәфәрдән гайытдығы заман Сабир бир мүддәт Ашгабад вә я Мәрвдә галмаг фикриндә иди. Шамахы зәлзәләләри нәтичәсиндә эвсиз-эшиксиз галмыш бир чох азәрбайчанлылар о заман көчүб бу шәһәрләрдә мәскән салмышдылар. Лакин бу арада атасы Һачы Зейналабдин вәфат эдир. Гардашы Мәһдигулу анасынын дилиндән Сабирә тә'сирли бир мәктуб языр. Сабир вәтәнә гайытмалы олур.

Бу һадисәләрин 1885—1886-чы илләр арасында баш вердийини тәхмин этмәк олар. Чох чәкмәдән, о, гоһумларындан Бүллурниса адлы бир гызла эвләнир[2]. Он беш ил әрзиндә онун сәккиз гызы (Сәкинә, Сәрийиә, Рухсара вә башгалары), 1908-чи илдә исә бир оғлу (Мәһәммәд Сәлим) олур. Бөйүк бир аиләни доландырмалы олан Сабир чыхылмаз мадди вәзиййәт кечирир. Проф. Мир Чәлалын дедийи кими, шаир «һәм мадди, һәм дә мә'нәви эһтияч, сыхынты ичиндә иди. О, һәятдан, ичтимаи гурулушдан, һәм вәтәндашларынын, һәм дә өзүнүн вәзиййәтиндән наразы иди. Онун истe'дадыны, зеһниндә гығылчым кими доғуб парламаг истәйән фикир вә дуйғуларыны гара бир пәрдә өртүб басырды. Шаирин илһамы зәнчирләнмиш кими иди»[3].

---

[1] А. Сәһһәт. Тәрчүмейи-һал. Бу сәтирләрин А. Бакыханов тәрәфиндән язылмыш «Тәбриз эһлинә хитаб» адлы сатирая яхынлығы һаггында икинчи фәслә бахмалы.

[2] Шаирин тәрчүмейи-һалыны язан мүәллифләрин чоху онун арвадынын адыны сәһв олараг «Бадам» язмышлар.

[3] «Азәрбайчан әдәбийяты тарихи»нин II чилдиндә (Бакы, 1944) «Сабир» бәһси, сәһ. 202.

Буна бахмайараг, о енә шаирликдән әл чәкмир, дөврүнүн габагчыл зиялылары илә әлагә сахлайыр, һәрдән бир сатирик шеирләр языр.

Хатирәләрдән айдын олур ки, кечән әсрин ахырларына доғру Сабирин сатирая мейл вә һәвәси кет-кедә артырмыш. Буну бир нечә факт тәсдиг эдир. Мәсәлән, 1894-чү илин яйында зиялы достларынын мәчлисиндә касыб-дөвләтли сөһбәти дүшдүйү заман Сабир бәдаһәтән «Танры һәр ердә пулу...» сөзләрилә башланан сатирик ше'рини сөйләмишдир. Яхуд гардашы Меһдигулунун (1858—1911) оғлу Зейналабдинин (1883) сөйләдийинә көрә, тәхминән 1892—1893-чү илләрдә Сабир Хорасанда имиш. Шаир орада Имам Рза мәгбәрәсинин бахычысы олан бир шейхлә таныш олур. Шейхлә яхынлашдыгда көрүр ки, эл арасында өзүнү мүгәддәс көстәрән бу адам әслиндә бир әйяшдыр; һәйатында чахыр күпү басдырыб, кечәләр сәрхошлуг эдир. Бир күн шейх өз тәзә танышыны да эвинә кефә чағырыр. Онун позғунлуғуну көрән Сабир шейх һаггында гүввәтли бир һәчв языб, яшадыглары даланын диварына япышдырыр. Шеир мө'мүнләр арасында чахнашмая сәбәб олур. О заман Хорасанда яшаян шамахылы тачирбашы Һачы Мәчид Сабирә тез шәһәрдән чыхмағы мәсләһәт көрүр.

Дохсанынчы илләрдә шаирин мадди вәзиййәти чох ағыр иди. Сәһһәтин дилилә десәк, «эв дәрди, чөрәк дәрди, ушаглар дәрди» һәтта Сабири гисмән әдәбиййатдан узаглашдырыб, онун үчүн чох ағыр бир йола салмышды: Сабир чарәсизликдән дүкан ачараг, бурада сабун бишириб сатмаға башламышды. Лакин «Тәрчүмейи-һал»да дейилдийи кими, о, «бу зәһмәтли сәнәт илә чөрәк газанмагда икән енә чәтинликлә әлинә дүшән беш дәгигә вахтыны мүталиәйә вә шеир язмаға вәгф вә сәрф эдирмиш».

Белә бир вахтда вәтәни Азәрбайчанын тарихи инкишафда ени мәрһәләйә гәдәм гоймасы, биринчи рус ингилабы әрәфәсиндәки ичтимаи чанланма Сабир үчүн дә чох фәрәһли вә файдалы олур.

1897—1901-чи илләрдә Русияда олдуғу кими, нефт Бакысында да капитализм сүр'әтлә инкишаф эдир, пролетариат күчләнирди. Артыг XIX әсрин ахырларында пролетар Бакысы Русиянын ән бөйүк нефт сәнаеи мәркәзи

иди. Ичтимаи зидиййәтләрин даһа да кәскинләшмәсинә сәбәб олан капитализм зәһмәткеш халг күтләләрини әввәлкиндән дөзүлмәз һала салмышды. Бакы мә'дәнләриндә вә фабрик-заводларында фәһләләр ағыр истисмар алтында ишләйир, чаризмә вә буржуазияя нифрәт эдир, синфи дөйүшләр апармаға башлайырдылар. Пролетариатын ингилаби шүуру дурмадан йүксәлир, ингилаби тәчрүбәси дурмадан артырды. Мүхтәлиф миллиййәтдән олан фәһләләр арасында пролетар бейнәлмиләлчилийи яраныр вә мөһкәмләнирди.

1901-чи илдә РСДФП-нин Бакы Комитәси тәшкил олунду. XX әсрин илк илләриндә Бакы пролетариаты болшевик партиясынын рәһбәрлийилә апарылан үмумрусия фәһлә һәрәкатынын өн сыраларына кечмишди. Бу илләрдә Бакыда бир-биринин ардынча кечирилән сияси нүмайишләр вә 1903-чү илин июлундакы үмуми тә'тил бүтүн Русияя сәс салды. Бунун ардынча Бакыда 1904-чү ил декабр тә'тили аловланды. Азәрбайчан кәнди дә фәһлә һәрәкатынын оядычы тә'сирилә айылмагда иди.

Русия вә Азәрбайчандакы һәмин вәзиййәт Сабири ингилабчы шаир сәвиййәсинә йүксәлмәк үчүн идеяча һазырламагда иди. Илк сатирик шеирләрин далынча XX әсрин әввәлләриндә маарифи тәблиғ эдән шеирләр яздығы заман Сабир өз дүнякөрүшүндәки ирәлийә доғру тәдричи инкишафы һисс этдирирди.

1902-чи илдә Шамахыда баш вермиш дәһшәтли зәлзәлә шәһәри тармар этди. Сабирин һәмин зәлзәләни тәсвир эдән ше'риндән[1] айдын олур ки, о заман шәһәрдә баш верән янғын нәтичәсиндә йүзләрчә имарәтләр, бөйүк-кичик биналар вә дүканлар яныб күлә дөнмүш, әһалинин чох гисми гуру ердә, харабалыгда галмышдыр. Бунлардан бир чохлары әтраф гәзалара вә кәндләрә, һабелә Бакыя, Күрдәмирә, Галагайына пәнаһ апармышдылар. Ики миндән артыг адам даш-торпаг алтында галыб өлмүшдү. Сабир ше'риндә Русия вә Гафгаз әһалисинин шамахылылара бөйүк мадди ярдым көстәрмиш олдугларыны миннәтдарлыгла гейд эдир. Бурада зәлзәлә мүнасибәтилә

[1] Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 317—321. Зәлзәләнин тарихини шаир белә көстәрир: һичри 1319, Зилгә'дәнин 3-ү (миллади: 1902, 12 феврал).

нын шеир вә сәнәт очағы олан Шамахы шәһәринә 1905-чи илдә йолумуз дүшдү. Орада мәшһур мүәллимләрдән Әли Чаббар Оручәлиевин эвиндә гонаг галдыг. О ахшам Сабир илә Сәһһәт бизи көрмәйә кәлмишди. Һәр икисилә биринчи дәфә орада таныш олдуг. Сабирин һәзин симасы вә дүшүнчәли көзләри варды. Һәятын ағыр зәрбәләринин ачы тә'сирини онун үзүндә, көзүндә, һәтта титрәк сәсиндә белә дуймаг олурду. Буна бахмаяраг, о мунис гәлб Шамахынын һәят вә мүһитиндән сөз ачараг, өзүнәмәхсус бир тәрз вә шивә илә данышыб, бизи күлдүрмәйә чалышырды. Шамахыда таныдығы, руһуна вә мәсләкинә уйғун олмаян бә'зи шәхсләри о гәдәр даддлы вә һәгиги бояларла тәрсим вә тәшхис эдир вә онлары көз өнүндә о гәдәр көзәл чанландырырды ки, биз күлмәкдән өлүрдүк. О кечәни олдугча хош кечирдик. Сәһәр Әли Чаббар бизи Сабирин дүканына апарды. Сабир биширдийи сабыны көстәрәрәк күлә-күлә:

— Бир чох адамын батини кирини тәмизләмәк әлимиздән кәлмир, заһири кирини тәмизләмәк үчүн бу сабун биширмәк пешәсини гәбул этмишәм—деди»[1].

1904—1905-чи илләрин рус-япон мүһарибәсиндә Русиянын мәғлубиййәтиндән вә 1905-чи ил январын 9-да Петербургда баш верән «ганлы базар» һадисәсиндән сонра бүтүн Русияда вә онун учгарларында, о чүмләдән Бакыда, Азәрбайчанда да ингилаби һәрәкат аловланды. Азәрбайчан зәһмәткешләринин чаризмә, буржуазияя, мүлкәдарлара гаршы мүбаризәсинә болшевикләр партиясы рәһбәрлик эдирди. РСДФП Бакы Комитәси силаһлы үсян, ингилабда сосял-демократ партиясынын тактикасы, милли мәсәлә вә с. мәсәләләрдә ленинчи йол тутараг, зәһмәткешләрин гүввәләрини мәһарәтлә тәшкил эдир вә онларда сосялист шүуруну гүввәтләндирирди.

Мүхтәлиф маниәләрә, дүшмән чәбһәнин вәһши мүгавимәтинә, мәсәлән, чарын дума вә милли гырғын сиясәтинә бахмаяраг, бөйүк халг дәнизи дәринликләринә гәдәр далғаланмагда иди. Ингилаб ордусу күндән-күнә бөйүйүр, мөһкәмләнир вә ени-ени гәләбәләр әлдә эдирди.

1905—1907-чи илләр ингилабы империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы, бейнәлхалг фәһлә һәрә-

---

[1] Абдулла Шаиг. Севимли шаиримиз, «Азәрбайчан» журналы, Бакы, 1946, № 7, сәһ. 16.

Аббас Сәһһәт

каты тарихиндә чаһаншумул һадисә иди. 1905-чи илдә Русияда олдуғу кими, Азәрбайчанда да фәһлә синфинин һәлә дүняда мисли көрүнмәмиш күтләви сияси тәшкилаты олан Советләр ярадылды.

Болшевикләр ингилаби тәблиғатда бәдии әдәбиййата вә мәтбуата хүсуси әһәмиййәт верирдиләр. 1901-чи илдә Бакыда тәшкил эдилән мәшһур «Нина» мәтбәәси марксизми яймагда кениш фәалиййәт көстәрирди. Биринчи рус ингилабы илләриндә «Йолдаш», «Дә'вәт-Гоч», «Тәкамүл», «Бакински рабочи», «Гудок» вә башга болшевик гәзетләри нәшрә башламышды.

Ингилаб Азәрбайчан мәдәниййәти саһәсиндә бөйүк бир дөнүш ятратды. Габагчыл мәдәниййәт бүтүн күчүнү азадлыг байрағы галдырмыш халгын хидмәтинә верди. Классик Азәрбайчан әдәбиййаты, инчәсәнәтин театр, мусиги, рәссамлыг вә башга нөвләри әввәлкинә нисбәтән бөйүк сүр'әтлә инкишаф этмәйә үз гойду. Чәлил Мәммәдгулузадәнин (1866—1932) редакторлуғу илә нәшрә башлаян илк Азәрбайчан сатирик журналы «Молла Нәсрәддин» габагчыл язычылары вә зиялылары өз әтрафына топламышды.

Ичтимаи һәятда вә мәдәниййәт саһәсиндәки мүбаризәдә «Молла Нәсрәддин» Азәрбайчан вә һабелә бүтүн Яхын Шәрг зәһмәткешләринин мәнафеини мүдафиә эдән гүдрәтли халг органы иди. Сабирин ән бөйүк хошбәхтлығы да 1905-чи ил ингилабындан гүввәтли бир илһам алыб, бу әдәби чәбһәйә гошулмасыдыр. Лакин о, «Шәрги-Рус»дан бирбаша «Молла Нәсрәддин»ә кечмишди.

1905-чи ил июлун 1-дә «Һәят» гәзетиндә чап этдирдийи «Бейнәлмиләл» адлы мәшһур ше'рилә Сабир о заман үчүн мүһүм бир мәсәләйә тохунмушду[1]. Чаризмин

---

[1] Ше'рин ахырында Сабир белә бир гейд вермишди: «Һәят» гәзетинин 10-чу нөмрәсиндә мааріф досту М. Һәсән Таһиров һәзрәтләринин руһәфза мәгаләсинин әвахириндә охудум: «Һәмин һәр биримиз шу гәзети охуюб истигбалымыз үчүн иш көрмәлиййиз» кәлимати-хейирхаһанәсинә исрәвн оларяг тәгазайи-заманәмизчә бәрәкс иттифаг дүшән әрамииә вә мүслимин зиддиййәтинин исласыңда фөвгәлзикә бир нечә гит'әнин тәзмининин әнсәб вә әлзәм көрдүм. Башга дәфәләр дә һәм әһвали-үмумә даир мәтләбләри өз габилиййәтим гәдәринчә нәзм этмәйә муштагәм. Вә белә хүдәмати-чакәранәләрин вәтән гардашларымызын йолунда өзүмүзә вачиб билириз. Әкәр тәшвиг бабиндән тәб эдәчәк олурсаныз, мәмнун галырыз». Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 489.

фитнәкар милли сиясәтини тәнгид едән вә ермәни-Азәрбайҹан халгларыны тарихи достлугларында бәргәрар олмаға чағыран бу әсәр өз идея мәзмуну илә Сабирин о вахта гәдәр язмыш олдуғу шеирләрдән тамам сечилирди. «Бейнәлмиләл» шаирин ичтимаи вә бәдии тәфәккүрүндә ҹидди бир дөнүш башландығыны көстәрирди. Бу, Сабирин мәтбуатда чыхмыш икинчи ше'ри иди.

Бу әсәрин нәшри илә әлагәдар олан бир мәсәләни гейд етмәмәк олмаз. О да «Һәят» гәзети редаксиясынын Сабирә, онун шеир дилинә ағаяна, кобуд мүнасибәти иди. «Бейнәлмиләл»и чап едән «Һәят» редаксиясы ше'рин ахырында вердийи бир гейддә, «түркчәйә» (редаксия османлы дилини нәзәрдә тутурду) мүхалиф олан бә'зи сөз вә ифадәләри, әруз вәзнинә уйғун кәлмәйән бә'зи мисралары тәсһиһ етдийини билдирирди[1].

Гәзет Сәһһәтин «Тәзә шеир насыл олмалыдыр» мәгаләсини чап етдийи заман да тәхминән ейни мәзмунда бир гейд вермишди. «Һәят» редаксиясынын бу һәрәкәти һәр ики әсәрә гаршы өзбашыналыгдан башга бир шей дейилди.

5. Сабир ингилаб илләриндә. «Молла Нәсрәддин»дә иштиракы. Ҹ. Мәммәдгулузадә илә мәфкурәви достлуг. Иртиҹа илә үз-үзә

1905-ҹи ил һадисәләринин Сабирдә әмәлә кәтирдийи ингилаби фикир вә дуйғуларын формалашмасы, инкишафы вә ифадәсиндә «Молла Нәсрәддин» һәлледиҹи рол ойнады. Сабир ону өз арзуларына, руһуна мүвафиг олан һәгиги бир халг журналы кими гаршылады вә онун ән фәал иштиракчысы олду.

Сабирин «Молла Нәсрәддин»ә илк дәфә шеир көндәрмәси журнал үчүн вахтында баш верән, севиндиричи һадисә иди; чүнки Ҹ. Мәммәдгулузадә ишә башладығы заман журналын идея вә үслубуна уйғун бир шаир танымадығындан, илк үч нөмрәдәки шеир парчаларыны өзү язмалы олмушду. Сабирин симасында о, бир сатирик

[1] «Идарәдән: «Ше'ринизде түркчәйә мүхалиф бә'зи әлфаз вә ҹүмләләрлә бәрабәр гәванди-арузә дахи муғайир бә'зи мисралар вә кәза мүтәаддид ималәләрә раст кәлдийимиздән тәсһиһә лүзум көрдүк...»—«Һәят» гәзети, № 19, 1 июл 1905.

шеир устасыны, гүдрәтли гәләм вә мәсләк достуну тапмышды.

Ҹ. Мәммәдгулузадә хатирасында нағыл эдир: «Молла Нәсрәддин»ин биринчи илинин биринчи нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддин» шивәсинә яраян мәзһәк шеирләрдән бир нүмунә чап олунмушду: «Лисан бәласы».

Эй дил, дәхи динмә вә сукут эт, сәни тары,
Лал ол вә данышма!
Сал башын ашаға вә һеч бахма юхары,
Мал ол вә данышма вә влах...

Нечә ки, мә'лумдур, бу ше'ри язан әсла шаир дейилди. Бу бир нүмунә иди ки, буну биринчи нөмрәдә дәрҹ этмәклә биз һәгиги «Молла Нәсрәддин» шаирини ахтарырдыг. Биз Сабири вә Мәшәди Сижимгулуну (Әли Нәзмини,—*Ә. М.*) ахтарырдыг.

Бир тәрәфдән, биринчи нөмрәмизи шеир бабәтиндән ярымчыг бурахмаг истәмирдик вә дикәр тәрәфдән дә Сабирин вә Мәшәди Сижимгулунун дүнядa варлығындан хәбәрдар дейилдик; әлимиздә дә бу бир нечә яланчы шеир парчаларындан габил бир шей йох иди. Анҹаг буну дейә биләрик ки, өз-өзлүйүндә начиз бу шеирләр чох бөйүк нәтиҹәйә сәбәб олду: Ширван торпағында газы Һаҹы Мәҹид эфәнди кими чанаварын горхусундан сабун тияны далында кизләнән Әләкбәр Сабирин әлинә «Молла Нәсрәддин»ин һәмин биринчи нөмрәси чатыр, охуюр. Пәһ, пәһ, пәһ! Машаллаһ! Гәләми вер мәнә. Ай арвад, сән дә гапылары бәрк бағла, мәни сорушан олса, де ки, кедиб сабун сатмаға. Мәбада Һаҹы Мәҹид эфәндинин мүридләри вә гочулары хәбәрдар олалар; йохса мәни сәнксар эдәрләр. Ал кәлди, Молла эми...

Һә! Нечә олду «Молла Нәсрәддин»ин «Лисан бәласы»нын шаири? Сәсини хырп кәсди вә кәсмәкдән савайы өзкә бир әлаҹы йох иди; о сәбәбә ки, Сабир мәрд-мәрданә өзүнү туллады «Молла Нәсрәддин» мейданына вә элә бир нәрилти вә курулту илә далдабал язмагда давам этди ки, һәтта бәлкә өзүнә бәрабәр олан Мәшәди Сижимгулуну да хейли бир вахт сүкутда сахлады»[1].

---

[1] Ҹ. Мәммәдгулузадә. Мәшәди Сижимгулу (Кейфсиз). Көчмиш күнләрдән. Сижимгулунамә, Бакы, 1927, сәһ. 7—8.

Ч. Мәммәдгулузадә башга бир ердә Сабирин илк ше'рини «Молла Нәсрәддин»ә нечә, кимин васитәсилә көндәрдийини вә «Һоп-Һоп» имзасынын мейдана чыхмасы тарихчәсини тәсвир эдәрәк языр ки, Сабирин биринчи мәктубуну бир ушаг кәтириб бизә вермиш, әлбәәл гайытмышды. О мәктуб чап олундугдан сонра, икинчи мәктубу енә һәмин ушаг кәтирмишди. Шеирләр диггәти чәлб этдийиндән бу дәфә онларын ким тәрәфиндән язылдығыны билмәйи гәрара алдыг. Буна көрә енә һәмин ушаг үчүнчү мәктубу вериб гайыданда, ону изләйиб, шамахылы Шейховларын халчачы дуканына кирдийини көрдүк. Узун көтүр-гойдан сонра Шейховлар һәмин шеирләрин Сабир тәрәфиндән язылдығыны ачыб дедиләр. Ч. Мәммәдгулузадә ону да гейд эдир ки, Сабир үчүн «Һоп-Һоп» имзасыны мән гоймушам; «Һоп-Һоп» исә «шинәбуб» дейилән гушун адыдыр[1].

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сабир барәсиндә хатиратым, «Сабир китабханасынын он иллийи», Бакы, 1929, сәһ. 16—18.

Сижимгулунамә»дә олдуғу кими, бурада да Ч. Мәммәдгулузадә Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә ялныз журналын 8-чи нөмрәсиндән иштирак этмәйә башладығыны вә онун бурада чап эдилән илк ше'рининн *«Ол күн ки, сәнә халиг эдәр лүтф бир өвлад»* сатирасындан («Молла Нәсрәддин», № 8, 26 май 1906), ибарәт олдуғуну көстәрир. Аббас Сәһһәт дә дахил олмагла *«Милләт нечә тарач олур олсун...»* ше'рини Сабирә аид олдуғуну тәсдиг эдән бир чох мүәллифләрдән фәргли олараг, Ч. Мәммәдгулузадә бу ше'рин Сабир тәрәфиндән язылмадығыны иддиа эдир: «...Сабирлә мараглананлара играр эдирәм ки, мәчмуәмизин дөрдүнчү нөмрәсиндә дәрч олунан вә *«Һопһопнамә»йә дахил олан «Милләт нечә тарач олур-олсун нә ишим вар»* адлы мәнзумәни,—ки бу саат чамаатымыз ону Сабирә иснад верир,—Сабирин олдуғуну мән инкар эдирәм. Әввәлән, о сәбәбә ки, һәмин мәнзумәнин әл язысы Сабирин хәтти илә *язылмамышдыр; икинчи дәлилим будур ки,* шеир өзү—нечә ки, шеир усталары мүлаһизә эдә биләр—бир гәдәр зәифдир вә бәһәр сурәт Сабирә ярашмыр. Бурада Сабир шивәси вә Сабир руһу көрүнмүр».

Проф. Ч. Хәнданын *дедийи кими, әдиб бу фикрини әсасландыра билмәмишдир.* Ше'рин әлязмасынын Сабирин хәттилә олмамасы бу мәсәләдә әсас ола билмәз: чүнки Чәлил Мәммәдгулузадә өзү языр ки, «бунлары Сабир» илк шеирләрини «Молла Насрәддин»ә көндәрдийи заман мүртәчеләр тәрәфиндән танынмагдан еһтият эдәрәк, журналда иштиракыны «нәһайәт дәрәчәдә кизли тутмаг истәйирди». Одур ки, шаир бу әсәрини башга бир адама, мәсәлән, о вахтадәк һеч бир сатирасы мә'лум олмаян вә она көрә дә һеч бир шүбһә доғурмаячаг Сәһһәтә, яхуд Нәсеһә *яздыра биләрди.* Дикәр тәрәфдән ше'рин куя бәдии чәһәтдән зәиф олмасы вә бурада «Сабир шивәси вә Сабир

Чәлил Мәммәдгулузадә

Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә чыхан илк әсәри «Милләт нечә тарач олур-олсун нә ишим вар...» ше'ридир. 1906-чы илин дөрдүнчү нөмрәсиндә чап олунмуш бу шеир Ч. Мәммәдгулузадәнин «Нийә мәни дөйүрсүнүз?» сәрлөвһәли фел'етонунун ахырында, бу фел'етонла үзви сурәтдә бағлы олан вә ону тамамлаян бир мәнзумә кими верилмишдир. Сонралар да биз ики достун бә'зән журналда эйни гайда илә, бирликдә чыхыш етдийини көрүрүк. Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир—һәр икиси һәятын ишыглы вә көлкәли чәһәтләрини, феодал-патриархал мүнасибәтләрин эйбәчәрлийини тәнгиди реализм чәбһәсиндән тәсвир этмәк, чаризм вә буржуазиянын мәнфур симасыны ачмаг ишинә бүтүн илһам вә зәкасыны һәср этмишди. Һәр икиси империализмин, Түркийә вә Иран иртичаынын дүшмәни иди.

1906—1907-чи илләрдә яздығы шеирләрдә бә'зи кечичи либерализм әламәтләринин олмасына бахмаяраг, ярадычылығынын «Молла Нәсрәддин» дөврүндә Сабир ингилаби-демократик идеяларын атәшин чарчысы олмушдур. «Молла Нәсрәддин» дөвру (1906—1911) заман э'тибарилә бир о гәдәр бөйүк олмаса да, Сабирин ялныз Азәрбайчанда дейил, Яхын Шәргдә дә мәшһур бир шаир кими парладығы дөврдүр. Журналын элә нөмрәләри вар ки, орада шаирин ики әсәри чап олунмушдур.

Сабирин реалист поэзиясы Азәрбайчан һәятынын дәрин, рәнкарәнк, ибрәтли бәдии тәсвирини верәрәк, ичтимаи инкишафын мүртәче вә тәрәггипәрвәр мейлләрини, досту вә дүшмәни мүәййәнләшдирмәкдә кениш күтләләрә, «Молла Нәсрәддин» охучуларына яхындан көмәк эдирди. Шаир «писи-пис, әйрини-әйри» язмагла истисмарчы синифләрин ичтимаи зиддиййәтләр үзәринә чәкмәйә чалышдыглары пәрдәни чәсарәтлә ачыр вә бунунла да зәһмәткешләрдә синфи шүурун гүввәтләнмәси ишинә, зүлм вә һагсызлыгла мүбаризә ишинә, демократиянын тәнтәнәси ишинә хидмәт эдирди.

Бүтүн бунларын нәтичәси олараг, Сабир өзүнә чохлу дост газандығы кими, чохлу дүшмән дә газанырды. О бир

руһу» олмадығы һаггында фикир дә һәгигәтә уйғун дейил. Әксинә, бу, Сабир сатирасы үчүн тамамилә характерик бир мәзмунда вә үслубда язылмыш олан классик бир әсәрдир.

тәрәфдән мәнафеини мүдафиә этдийи, талеини душүндүйү садә адамларын мәһәббәт вә рәғбәтини көрүб енијени әсәрләр язмаға руһланырдыса, дикәр тәрәфдән, мәһвини арзуладығы иртичачыларын тәһгир, тә'гиб вә тәкфирләриндән бөйүк әзаблар чәкир, сыхылырды. Шеирләринин алтында кизли имзалар гоймасына вә бу имзалары тез-тез дәйишмәсинә бахмаяраг, истәр Шамахыда вә Бакыда, истәрсә Азәрбайчанын башга ерләриндә вә Иранда бир чох иртичачылар фикир аләминә бир чахнашма салан бу «кафир» «Һоп-Һопун», «Ағлар күләйән»ин[1] ким олдуғуну баша дүшүб, она сөйүшләр яғдырмаға башламышдылар; руһаниләр онун өлүмүнә фитва верир. Бакы варлылары вә гочулары һәдәләйичи мәктубләр көндәрир. Шамахынын чаһил чаванлары күчәдә йолуну кәсиб, она ағыр сөзләр дейирдиләр. Шаир өзү мәктубларындан бириндә бу вәзиййәтә ишарә эдәрәк языр: «21 нөмрәли «Зәнбур» мәчмуәсинин почта гутусунда «Рәһм гыл, Сабир» үнванлы бир бейт вар иди. Шамахылылар мәни зәни этдиләр. Вәһалонки мән дейиләм. О дәхи мәндән өтрү тә'сирбәхши-сун-зәни олду»[2].

Бакыда олдуғу заман «Дәбистан» журналы редактору Ә. И. Чәфәрзадәйә дедийи сөзләр вәзиййәтинин чыхылмазлығына бахмаяраг, шаирин өз мүбаризәсини әзмлә давам этдирдийини бир даһа көстәрир: «...Гардаш, билирсәнми нә вар... Ишим шулугдур. Моллалара, бәйләрә, ханлара яздығым «шәбәдәләрин» үстү ачылыр. Һәр имза илә язырамса да, сөзләримдән, имла-иншамдан, сөзүмүн шивәләриндән мәним олдуғуму таныйырлар. Мәнә олмазын тә'нә вә сәрзәнишләр вururлар. Нә эдим? Шивәми, дилими, мәсләкими дәйишдирәрәмсә, онда мәним языларымын нә гиймәти ола биләр?.. Нә олурса-олсун, тутдуғум йолдан чыхмайыб, өләнәдәк яздығым

---

[1] Сабирин кизли имзаларындан бизә, мәсәлән, бунлар мә'лумдур: Һопһоп, Аглар күләйән, Әбунәср-Шейбани, Гоча эми, Бойну буруг, Фазил, Дин дирәйи, Бойну йоғун, Чайда чапан, Тукәзбан чичи, Гоча иранлы, Яры көнүл, Севдайи, Ярамаз, Бир алим вә с. Бу барәдә бах: Һ. Сәмәдзадә. Бир нечә сөз, Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. III—VI; Н. Араев. Кизли имзалар (әлязмасы), Низами адына Әдәбийят вә дил Институтунун элми архиви.

[2] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 403.

шеирләрлә халгы чәһаләт юхусундан оятмагдан әл чәкмәйәчәйәм»[1].

Ејни мүбариз вә горхмаз руһу биз шаирин һәдәләјичи мәктуб алдығы заман язмыш олдуғу сәтирләрдә дә көрүрүк. О, дүшмәнин габағындан гачан дејилди:

> Сахтә бир хәтти-хәм илә мәнә кағыз языб,
> Ей мәни тәһдид едән мин дүрлү тә'кидат илә,
> Бойлә «хортдан кәлди, дур гач» сөзләрин кет тифлә де,
> Затыны Сабир таныркән горхмаз өвһамат илә (290).

Беләликлә, Сабирә тамам кизли бир шәраитдә ишләмәк, яратмаг лазым кәлир.

Заһирән сакит, фағыр көрүнән шаирин вүгарлы вә чәсур тәбиәти, даим далғалы, даим фикирли мә'нәви аләми варды. М. С. Таһирли атасынын шаир тәбиәти, ярадычылыг просесиндә хүсусилә чошғун бир һал кечирмәси һаггында бөјүкләрдән ешитдикләрини нағыл едәрәк языр ки: «Сабир ади һәятда нә гәдәр башы ашағы вә юмшаг тәбиәтли идисә, иш вахтында бир о гәдәр чошғун вә сарсылмаз олурду. Һәлә о, шеир охуянда тамамилә дәјишәрди. Яха ачыг, көзләр парылдар, симасы кәркин һалда атәшин бир һәјәчан ифадә едәрди»[2].

Сабир журналларда чап олунан сатирик шеирләринин она иснад верилмәмәси үчүн бә'зи шеирләринә һәтта имзасыз нәшр етдирирди. «Бәһлул» гәзетинә мәктубунда Сабир языр: «...һәяти-миллијјәмизә даир шеир язмаг илә мүавинәтиниздә булунмагда олачағымы яздығым шеирләри имзасыз дәрч етмәниз шәртилә вә'д едирәм... Инсафсыз адамлар аз дејилдир; бәса ола биләр ки, бир шәхсин, я бир әмрин әлејһинә мәним әгидәмин бәрәкси олан гәрәзи-шәхсијјә, хаһиши-нәфсанијјәләр сайәсиндә мәктублар язылсын, сизи инандырмагдан өтрү мәним адым илә имзалајыб көндәрилсин, сиз дә алданасыныз. Она көрә лазым кәтирир ки, әввәлән, мәним шивеји-хәттимә диггәт буюруб таныясыныз вә, санијән, мин бә'д

[1] Ә. И. Чәфәрзадә. Сабир һаггында хатирәләр, «Әдәбийят гәзети», № 3, Бакы, 21 декабр 1936.

[2] М. С. Таһирли. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадәнин һәяты һаггында бә'зи гейдләр; М. Ә. Сабир. Сечилмиш шеирләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1955, сәһ. 8—9.

сизә көндәрәчәк олдуғум кағызда имза гоймайыб әвәзиндә сизин почта нөмрәнизи язачағам (248)»[1].

Бу сәтирләрдән айдын олур ки, Сабир ингилабчы зиялы Әләскәр Әлиевин редакторлуғу илә еничә нәшрә башламыш сатирик «Бәһлул» журналына әсәр көндәрмәйи бир шаир кими өзүнә борч билир. Бу ишдә о һеч бир шан-шөвкәт вә ад-сан күдмүр; һәтта шеирләринин имзасыз чыхмасынын да онун үчүн бир о гәдәр әһәмиййәти йохдур. Диггәт тәрәфдән, бу мәктуб Сабирин өз «әгидәсини», мәсләкини йүксәк бир мәс'улиййәтлә гиймәтләндирдиййини, зәрәрли бир әсәрин, зәрәрли бир фикрин она иснад верилмәсинә һеч чүр разы ола билмәдиййини көстәрир.

Мүртәчеләр «Молла Нәсрәддин»ин сөзләрини «күфр» адландырыб ону охумағы гадаған этмишдиләр. Тәбриз мүчтәһидләринин вердикләри бир фитвада журналын сөзләри «Шимрин шәмшири» гәдәр мәнфур э'лан эдилмишди[2]. Молла вә ахундлар минбәрләрдә «Молла Нәсрәддин»ә вә онун мүәллифләринә, наширинә лә'нәтләр яғдырыр, халгы бу «азғынлардан» интигам алмаға чағырырдылар[3]. Журналын редаксиясы дәфәләрлә бағладылыр, Ҹ. Мәммәдгулузадә мәһкәмә мәс'улиййәтинә чәлб олунур, чәримә эдилирди[4]. «Молла Нәсрәддин»ин бә'зи нөмрәләринин бүтүнлүклә мүсадирә эдилиб яндырылдығы һаггында да сәнәдләр вардыр.

«Молла Нәсрәддин» чар һөкумәтинин, буржуа-мүлкәдар ағаларын, дин хадимләринин—бир сөзлә халгын бөйүк вә кичик дүшмәнләринин гәними олмушду.

Вәзиййәт элә кәркинләшмишди ки, Сабир «Молла Нәсрәддин»ә язмаг бир яна, журналы ачыгча, эвиндә охумаға да эһтият эдир, кечәләр кизлинчә охумаға мәч-

---

1 Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. XXXII.

2 Бах: Азәрбайҹан ССР Республика Әлязмалары фонду, вәрәгә № 8794. М. Әзиз. «Молла Нәсрәддин»ин нәшри тарихиндән, «Әдәбиййат мәҹмуәси», 3-ҹү ҹилд, Бакы, 1948.

3 Гамидаханум Мамедкулизаде. Мои воспоминания (әлязмасы). Азәрбайҹан ССР Республика Әлязмалары фонду, инв. № 174.

4 Бах: Азәрбайҹан мәтбуатына даир архив сәнәдләринин сурәти — Низами адына Әдәбиййат вә дил Институтунун элми архиви. Бу сәнәдләрдән бир нечәси «Әдәбиййат мәҹмуәси»нин 3-ҹү ҹилдиндә верилмишдир, Бакы, 1948, сәһ. 70—73.

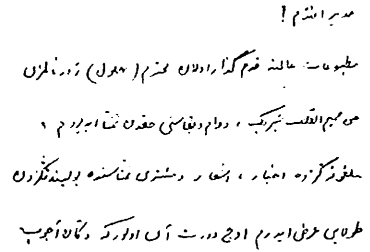

مدیر افندم!

مطبوعات عالمنه قدم گذار اولان محترم (بهلول) ژورناللرین

من صمیم القلب تبریک، دوام و بقاسی حقنده تمنا ایدرم.

[illegible]

ش. ن. علی اکبر صابر طاهرزاده شروانی

Сабирин «Бәһлул» журналына яздығы мәктубун әлязмасы.

Сабирин «Бәһлул» журналы редакторуна мәктубунун автографы

бур олурду. Шаирин 1938-чи илдә вәфат этмиш гызы Сәриййә Султанын дилиндән язылан бир хатирәдә бу барәдә дейилир: «Сәриййә атасынын һәятына аид бир чох шейләр хатырлайыр. Атасы «Молла Нәсрәддин» журналына язмаға башладыгдан сонра, өзүнүн журналдакы иштиракыны чох бәрк кизләтмәйә чалышырмыш... Эвдә һамы ятдыгдан сонра атасы явашча чибиндән журналы чыхарар вә әтрафлы охудугдан сонра, орадан бир парча чырараг сәлигә илә кағыза япышдырар вә тахчада бир говлуғун ичәрисинә йығарды. Балача Сәриййә орая йығыланларын атасынын өз шеирләри олдуғуну анламышды»[1].

Сабирин мүтәрәгги дүнякөрүшү, фәдакар әдәби мүбаризәси, шүурлара ишләйән гүввәтли сөзү ону XX әср Азәрбайчанынын ән габагчыл адамлары сырасына кечирмишди. Артыг шаир «һәр ердән тәһсин вә тә'рифләр алырды»[2]. 1907-чи илдә о, «Молла Нәсрәддин»лә янашы һәрдән бир «Иршад» гәзетиндә вә «Бәһлул» журналында да әсәрләр чап этдирирди.

М. Газыевин яздығына көрә, Азәрбайчанын көркәмли ингилабчыларындан бири, болшевикләр партиясынын сәдагәтли оғлу М. Әзизбәйов 1905—1907-чи илләр арасында габагчыл Азәрбайчан зиялылары илә, о чүмләдән Сабирлә дә «чох яхын дост олуб» онларла «Азәрбайчан зәһмәткешләринин маарифләнмәси ишиндә әмәкдашлыг эдирди»[3].

6. «Ағлар күләйән». Сабир мүәллим вә журналист кими

Сәнәтин вә сәнәткарын гиймәтләндирилмәдийи әдаләтсиз чәмиййәтдә Сабир минимум яшайыш васәнти дә әлдә эдә билмирди. О, чөрәйи дашдан чыхарырды. Мал-мүлк йох, вәзифә, мааш йох, чап олунан шеирләр үчүн алдығы (айда ән чоху он манат) пул исә, анчаг бир нечә күнүн хәрчлийинә чатырды. 6—7 баш аиләси олан бөйүк шаирин Шыхминаз күчәсиндәки көһнә бир мүлкдә, бир көздән ибарәт кичик отагда яшайыб яратмалы олдуғуну да

[1] «Революсия вә култура» журналы, Бакы, 1937, № 1.
[2] А. Сәһһәт. Тәрчүмейи-һал.
[3] ҮИК(б)П МК янында Маркс—Энкелс—Ленин Институтунун Азәрбайчан филиалы «Әсәрләри», XIII чилд, Бакы, 1949, сәһ. 91.

бурая әлавә этсәк, о заман онун вәзиййәтинин ағырлығы тамамилә айдын олар.

Бүтүн арзуларына, сә'йләринә бахмаяраг, шаир сабун тиянындан айрылмаға, өзүнә мүнасиб бир иш тапмаға мүвәффәг олмурду. Шеирләриндән бириндә о, Шамахыда кечирдийи ағыр һәјатындан ачы-ачы шикайәтләнәрәк язырды:

Яшадыгча хәрабә Ширванда,
Бир сәфа көрмәдим о вирандә,
Яшадыгча әзаба дүшду тәним,
Мәнә зиндан кәсилди өз вәтәним (341).

Бөйүк шаирин әсәрләри күлүр, өзү исә ағлайырды. Онун ишләтдийи «Ағлар күләйән» имзасы бу һала нечә дә уйғундур!..

1907-чи илин әввәлләриндә Сабир нечә олур-олсун, индики пешәсиндән әл чәкәрәк, билаваситә маариф вә мәдәнийјәт саһәсиндә чалышмаг вә мүәллимлик этмәк гәрарына кәлир[1].

О билирди ки, ени үсулда мәктәб ачаркән гаршыя бир чох чәтинликләр чыхачагдыр. Бунун үчүн бина тәдарүк этмәк, тәдрис програмы дүзәлтмәк вә әшя, дәрс ләвазиматы тапмаг асан иш дейилди. Лакин шаир бу ишләрин ағырлығындан горхмурду. Достлары ичәрисиндә Шамахы реалнı вә шәһәр мәктәбиндә дәрс дейән хейирхаһ мүәллимләр, һабелә онун маариф саһәсиндә ишләмәсини арзулаян башга адамлар да вар иди ки, бәрк аягда өз көмәкләрини ондан әсиркәмәйәчәкдиләр.

Сабир үчүн ән чәтин иш мүәллимлик вәсигәсинин олмамасы иди. Она көрә дә шаир мәктәб ачмаг тәшәббүсүнә башламадан габаг мүәллимлик һүгугу әлдә этмәли иди. Бу исә, онун индики вәзиййәтиндә ялныз бир йол илә мүмкүн ола биләрди: шаир кәрәк мүсәлман руһани идарәсиндә имтаһан вериб вәсигә алайды. О заманын ганунуна көрә, белә бир һүгуг газанарса, онда шәриәтлә бирликдә фарс вә ана дилиндән, һабелә һүсни-хәтдән дә дәрс демәйә ихтияры олачагды.

Һәят она чох чәтин бир сечки тәклиф эдирди: ингилабчы-демократ шаир я өмүрлүк сабун тиянына бағла-

[1] Мүасирләринин дедийинә көрә, Шамахы гарәкүруһчулары бу заман шаирә сабун биширмәк үчүн чыздаг, пий вә паташ да сатмырмышлар.

ныб галмалы, я да өзүнүн дедийи кими, «каторгэ чәзасындан» гуртармаг вә мүәллимлийә башламаг үчүн, көзүнүн дүшмәни олан руһаниләрә имтаһан вермәли, руһани «аттестаты» алмалы иди. Нә гәдәр ағыр олса да, шаир бу йоллардан икинчисини сечмәйә мәчбур иди.

Гаршыдакы имтаһана һазырлашдығы заман Сабир Гори семинариясында ишләйән С. М. Гәнизадәдән бир нечә мәктуб алыр. Бу мәктубларда дейилирди ки, яхын заманларда семинариянын Азәрбайчан шө'бәсиндә бир мүәллим ери бошалачагдыр[1]. Горидәки достлары шаирә һәмин ери тутмаға чалышмағы мәсләһәт көрүр вә бу ишдә она көмәк эдәчәкләрини язырдылар[2]. Беләликлә, мүәллимлийә даһа чидди һазырлашмаг лазым кәлир.

Шаирин бу замана аид олан мәктублары бизи онун һәятынын мүһүм, әламәтдар һадисәләриндән бири илә таныш эдир. О да бундан ибарәтдир ки, 1907-чи илдән э'тибарән Сабир сә'йлә рус дилини өйрәнир. Онун 17 январ 1908-чи ил тарихли мәктубунда охуюруг: «...Русча гәләмә алынмыш язылары (йә'ни: элязмасына.—Ә. М.) лайигинчә охуя билмирәмсә дә, чап олунан китаблары бир әндазәйә гәдәр охуюрам. Вахт мүсаидә эдәрсә, муталиатда, мукалиматда булундуғумча, әмримә кафи дәрәчәдә русча язмаға, охумаға вә данышмаға мүвәффәг ола биләчәйәм...»[3].

Бундан он күн сонра язылмыш бир мәктубда шаир енә рус дили мәсәләсинә гайыдараг көстәрир ки, кәләчәкдә «вахтым мүсаидә этдикчә русча өйрәнмәйә сә'й эдәчәйәм»[4].

1908-чи илин март айындан Сабир чидди сурәтдә имтаһана вә мүәллимлийә һазырлашыр. Архив сәнәдләриндән айдын олур ки, һәмин ил апрелин 11-дә Бакы Губерния руһани идарәсиндә имтаһан верән шаир майын 7-дә Тифлисә кедиб, Гафгаз мүсәлманларынын руһани идарәсиндән алдығы 944 нөмрәли аттестат илә мүәллимлик һүгугу газанмышдыр[5].

---

1 С. М. Гәнизадәнин мәктублары. Сабир, Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922.

2 Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 397; «Әдәбийят гәзети», 18 октябр, 1936, № 25.

3 Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 398.

4 Енә орада, сәһ. 400.

5 Бу имтаһан илә элагәдар олан сәнәдләр Азәрбайчан ССР Мәркәзи Дөвләт Архивиндә сахланылыр, фонд № 290, сияһы 15, говлуг № 10007.

Лакин бу заманлар Горидән алдығы бир мәктубдан сонра Сабир семинариядан үмидини кәсмәли олур. С. М. Гәнизадәјә мәктубунда шаир вәзиййәтинин әввәлки кими енә ағыр олдуғуну көрәрәк языр ки, доғма юрдум Шамахы «мәним кимиләр үчүн бир зиндани фәлакәт-шумулдур. Одур ки, кетдикчә мәнишәтим тәнәззүл эдир...». Шаир сөзүнә давам эдәрәк, элм вә маарифә, педагожи ишә мәһәббәтинин кет-кедә күчләндийини, лакин өзүнә лайигли бир ер тапмадығы үчүн Шамахы мәктәбләриндән бириндә мүвәггәти олараг, һәм дә бир көмәкчи мүәллим сифәтилә дәрс дедийини нағыл эдир: «...иштияг вә мәһәббәтим элм вә маарифәдир. Бөйлә олдуғу үчүндүр ки, беш ай олур ки, мәдари-мәнишәтим олан дуканчығазымы фүрухт эдиб, усули-тәдрисин әмәли олараг ганун вә гәваидин тәһсили үчүн фәзиләтмәаб Әбдүлхалиг эфәндинин мәктәбинә кетмәклә бәрабәр, мәктәбә лазым олан үлума да кәсби-бәләдиййәт этмишәм. Һала ики айдан зиядәдир ки, о мәктәбдә ушаглара тә'лим эдирәм, һәм дә тә'лимими тәгдир эдирләр»[1].

Бир ара о, досту Сәһһәтлә бирликдә Шамахыда дөвләт һесабына ени бир рус-татар мәктәби ачылмасы үчүн тәшәббүс эдир. Һәтта Сәһһәт бу мәгсәдлә Бакыя кәлиб, хейли чалышыр. Лакин һөкумәтдән разылыг алмаг мүмкүн олмадығына көрә, бу сә'йләр файда вермир[2].

1908-чи илин июн айында «Тәзә һәят» гәзетиндә бир э'лан чыхыр. Бу э'ланда Бакы буржуазиясы вә руһаниләринин пулу илә ачылан «Сәадәт» адлы мәктәбә ики нәфәр мүәллим лазым олдуғу билдирилир. Сабир бу ишә гәбул олунмаг үчүн Бакыя, «Сәадәт» мүдириййәтинә мәктуб көндәрирсә дә, һеч бир чаваб алмыр.

Демәли, шаир дуканыны сатмыш, һәтта, азачыг мааш верән бир иш дә тапа билмәмишдир. О, енә кәркин мадди вә мә'нәви бөһран ичиндәдир. Бу заман яздығы мәктубләрдан бириндә Сабир вәзиййәтини белә тәсвир эдир: «Кечәләрдән бириндә Сабир... «Келәрдән» — Кечәдән сәнә өз һәмвәтәнләримә хидмәт этмәйә һүммәт бағладым (мәктәб ачмаг тәшәббүсүндән бәһс эдир,—*М. Ә.*). Лакин бу хидмәтләрә гаршы онлардан мукафат әвәзинә

---

[1] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 401.

[2] Ч. Чәбрайылбәйли. Хатирәләрим (әлязмасы, 1943). Азәрбайчан ЭА Низами адына Әдәбийят вә дил Институтунун элми архиви, инв. № 350, сәһ. 130—132.

алдығым мүчазатлара чох ағладым. Даһа тагәтим, тагү-сәбрим баша кәлибдир... Бириси силлә илә үзүмә вурур, агуши-мәһәббәт ачыб о бириси тәрәфә йөнәлдикдә юмруғуну башыма золлайыр. Ондан рукәрдан олуб, башгасына мүтәвәччеһ олдугда итәләйир, ағзыма вурур. Она дал чевирәндә дикәри далымдан вурур, ағзы үстә йыхылырам. Һалым фәна, күзәраным бир гәмли фачиә мәнзиләсиндәдир. Бир даһа Шамахыда галмаға табү таваным галмайыбдыр... Ачизанә истид'а эдирәм, бундан артыг мәним бурада каторға чәзасына мәһкум олуб галмағыма разы олмаясыныз...»[1].

1908-чи илин яй айларында габагчыл зиялы вә маарифпәрвәрләрин көмәйилә һөкумәтдән ичазә алан вә лазыми әшяны һазырлаян Сабир, нәһайәт, һәмин илин сентябрында чохдан арзу этдийи «Үмид мәктәбини» ачмаға мүвәффәг олур[2]. Мәнбәләрдә һәмин мәктәб һаггында белә бир мә'лумата раст кәлирик: «Бу мәктәбдә 60-а гәдәр шакирди әһатә эдән дөрд синиф (I—II—III—IV синифләр), ики синиф отағы вә ики мүәллим вар иди. Мүәллимләрдән бири Сабир, дикәри исә Гори семинариясыны битирмиш Заманов Һачы Бала иди. Синиф отағы лазыми гайда илә тә'мир эдиләрәк, ени мәктәб шәраитинә уйғунлашдырылмыш иди. Мәктәб скамялар, язы тахтасы, әяни васитәләр (карталар, таблолар, шәкилләр вә с.), дәрсликләр вә саирә илә тәчһиз эдилмишди. Һәр бир мүәллим эйни заманда ики синифдә параллел олараг мәшғул олурду... «Үмид мәктәбинин» дәрс планы... халг мәктәби дәрс планларындан бириси һесаб эдилирди. Бу дәрс планына көрә мәктәбдә ана дили, фарс дили, арифметика, чоғрафия вә тәбиәтә даир бә'зи ибтидаи мә'луматлар, гур'ан вә шәриәт дәрсләри тәдрис эдилирди...»[3].

Тәләбәләринин[4] дедийинә көрә, Сабир бир мүәллим

---

[1] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 402.

[2] «Тәзә һәят»да (1908, 6 май) чап этдирдийи бир мәгаләдә шаир мәктәби ачмаг үчүн апардығы һазырлыгдан вә һәләлик тәшәббүсүнүн нәтичә вермәмәсиндән бәһс эдәрәк языр: «...ил ярым бундан әгдәм тәшәббүсүндә олдуғумуз мәктәби-миллийәмиз бу һала кими әлачпәзир олуна билмир».

[3] О. Тағыев. Сабирин маарифпәрвәр вә педагожи көрүшләри (намизәдлик диссертасиясы), С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университетинин китабханасы, сәһ. 122.

[4] Бунлардан әдәбийят мүәллими Ағачәвад Шыхыев (1895) һазырда Шамахыда, Бөйукаға Меһдизадә (1893) Сабирабадда яшайыр.

вә тәрбијәчи оларағ, чох мүдрик, һәссас вә чошғун руһлу адам олмушдур. Кечдийи әдәби гираәт дәрсләриндә шакирдләрә мүмкүн гәдәр әтрафлы билик вермәк вә, хүсусилә, онларда бәдии зөвг тәрбијә етмәк үчүн бөјүк шөвглә чалышармыш. Һәғмә дәрсләринә хејли вахт ајырмасы да мараглы бир чәһәт иди.

Сабирин бу мәктәби «өз пулу илә, һеч бир ердән көмәк алмадан»[1] тәшкил етмәси һаггында фикир әсассыздыр. Чүнки, әввәлән, «Молла Нәсрәддин»дән һәр ај он манат гонорар алан вә о заман һеч бир башга ердән мәдахили олмајан шаирин «Үмид мәктәбини» тәкчә өз һесабына доландыра биләчәјини ағласыған шеј дејил; икинчиси, вахтилә бу мәктәбдә охумуш оланлар бир-ики ушагдан башга, бүтүн галан шакирдләрин ајда бир манат тәһсил һаггы вердикләрини сөјләјирләр.

Һәјатынын бу чағлары Сабир үчүн чох шад, фәрәһли чағлар олмушдур. Әввәлләр «даим фикирли вә гәмли кими көрүнән Мирзә Әләкбәрин үзү күләш вә кефи чох саз иди... О гәдәр шад, о гәдәр меһрибан иди ки, һеч һәмишәки Сабирә бәнзәмирди»[2]. 1908-чи илин пајызы илә 1909-чу илин јајы арасында јаздығы шеирләрдә бундан әввәлки вә сонракы шеирләрә нисбәтән гәмли мотивләрин азлығы, әксинә шән, шух јумору үстүнлүјү дә бунә дәлаләт едир («Ах!.. х...», «Ачылдыгча сәнин сүбһүн...», «Еј хачә...», «Бу бојда-бу бојда!», «Мир Һашым», «Сәттарханәдир», «Кишн», «Заһидә тәклиф», «Шаһнамә» вә с.).

Һәмин дөврдә гәләмә алынмыш «Бу бојда-бу бојда!», «Арзу», «Ваһ... бу имиш дәрси-үсули-чәдид» шеирләриндә Сабирин «Үмид мәктәбиндә» мүәллимлик етдији заман апардығы чанлы мүшаһидәләри вә бу мәктәбин халгда ојатдығы тә'сири чох ајдын көрмәк олур. Бу әсәрләр бир даһа көстәрир ки, габагчыл елми-педагожи принсипләрә әсасланан «үсули-чәдид» мәктәбләринин авам, мүртәче адамларын нәзәриндә «мәктәби-үсјан» сајылмасы бөјүк шаирдә истеһза вә нифрәт доғурмушдур. «Ваһ!.. бу имиш дәрси-үсули-чәдид... Дур гачаг, оғлум, баш-ајаг ганды бу!»

---

[1] Ә. Тағыев. Јухарыда көстәрилән диссертасија, сәһ. 123.
[2] Ч. Чәбрајылбәјли. Хатирәләрим (әлјазмасы), сәһ. 125.

дейән аталарын күнләрин бириндә өз ушагларыны онун мәктәбиндән дә чыхарыб апара биләчәкләри Сабирин үрәйинә даммышды.

Чох күман ки, шаирин мәктәб ушаглары үчүн яздығы вә һәләлик тарихи мә'лум олмаян шеирләринин дә чоху бу дөврә аиддир («Чамуш вә сел», «Яланчы чобан», «Молла Нәсрәддин вә оғру», «Чүтчү», «Яз күнләри», «Ушаг вә буз», «Ағачларын бәһси» вә с.). Бәлкә дә бунлардан бир чохуну шаир хүсуси олараг өз шакирдләринә охутмаг үчүн яздырмышдыр. Бунлардан бөйүк бир гисмини анчаг мүәллифин өлүмүндән сонра чап эдилмәси дә белә бир эһтимала әсас верир[1].

Сөз йох ки, мүртәчеләр, «кафир» вә «мүртәд» адландырдыглары бир халг шаиринин «үсули-чәдид мәктәбиндә» өз ишини узун заман давам этдирмәсинә йол вермәздиләр. Бир тәрәфдән, аз сонра ушаглардан чохунун атасынын даһа тәһсил һаггы вермәмәси, о бири тәрәфдән дә, гаракүруһчуларын тәзйиги нәтичәсиндә шаир башладығы мүһүм халг ишини даяндырмалы олур. Тәхминән 1909-чу илин яйында, йә'ни ән чоху бир тәдрис или кечәндән сонра, Сабир «Үмид мәктәбини» бағлайыб, енә дә ишсиз галыр. Мәктәбин шакирдләриндән бир гисми, Әбдүлхалыг әфәнди, Әбүлгасым әфәнди, Шейхзадә вә башгаларынын дәрс дедийи «Үхүввәт мәктәбинә» көчүрүлүр, бир гисми дә ата-анасынын чәһаләт вә хәсислийи үзүндән күчәләрә дүшүр. Мараглыдыр ки, «Молла Нәсрәддин»ин 29 ноябр 1909-чу ил тарихли нөмрәсиндә чап олунмуш «Вермирәм а!» сатирасында вә бир нечә башга әсәриндә Сабир мүртәчеләри ифша этдийи заман онларын мәктәб вә маарифә хор бахмаларыны, бунун үчүн «бир гара пул» да вермәк истәмәдикләрини айрыча гейд этмишди.

Дейирәм бари бир аз пул айыр эһсанын үчүн,
Мәктәбә вәгф элә хейрат олараг, шанын үчүн.
Сөйләйир: кет бу дуаны оху өз чанын үчүн!
Верәрәм бир гара пул да белә һәдянын үчүн! (201).

---

[1] Бах: Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 496—498 (комментария). М. С. Таһирли бу барәдә гейд эдир ки, Сабир «ахшамлар ушаглар үчүн шеир вә нәғмәләр язмыш, күндүзләр исә бу нәғмәләри ушаглара өйрәтмишдир». «Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадәнин һәяты һаггында бә'зи гейдләр», М. Ә. Сабир. Сечилмиш шеирләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1955, сәһ. 7.

Шаир енә бир мүддәт анчаг «Молла Нәсрәддин»ә шеирләр язмагла мәшғул олур.

Үмумиййәтлә әсәрләринин тарихи көстәрир ки, 1908—1910-чу илләрдә Сабир өз ярадычылығынын ән чошғун дөврүнү кечирмиш вә бүтүн әдәби ирсинин тәхминән үчдә икисини бу заман яратмышдыр. «Сәбр эйлә!» сатирасында ингилаби чағрышла мейдана чыхмасы онун дүняКөрүшүнүн бөйүк инкишафыны көстәрирди.

Сабирин һәмин дөврдәки ярадычылығында диггәтәлайиг чәһәтләрдән бири онун Иран вә Түркиййә иртичаына гаршы мүбаризәдә фәал иштирак этмәси, Иран ингилабыны һәрарәтлә алгышламасыдыр. Азәрбайчан халгынын гәһрәман оглу Сәттарханы алгышлаян ше'рилә Сабир Аразын о тайындакы милли азадлыг һәрәкатына өзүнүн дәрин рәғбәтини ифадә этмишди.

Мүасирләринин дедиййинә көрә, 1909-чу илин ахырларында бир нечә ай шаир Шамахы тачирләриндән бири үчүн мал тәдарүкчүсү вәзифәсиндә ишләмишдир. Бунунла әлагәдар олараг, о, Бакыя вә Тифлисә кедир, бу шәһәрләрдә мал алыб, сатылмаг үчүн Шамахыя көндәрәрмиш. Бакыда Сабир, эйни заманда, өзүнә яхшы бир иш ери ахтармагда иди.

—Тифлисдә олдуғу күнләрдә о өзүнү чох хошбәхт саярды. Бурада молланәсрәддинчи достлары илә, хүсусән, Ч. Мәммәдгулузадә илә көрүшүб, һәр икисини марагландыран чидди мәсәләләр әтрафында сөһбәтләр эдәр, ени-ени шеирләр языб журнала верәр. нәһайәт, Шамахы мүртәчеләриндән узагда, аз заман да олса, асудә, раһат нәфәс аларды. Тифлисдә олдуғу вахт Сабир тез-тез «Ботанически сад» адланан бағa. М. Ф. Ахундовун дәфн олундуғу ерләрә кедәр, тәбиәт мәнзәрәләрини сейр эдиб, хәяла далармыш[1].

Тәхминән 1910-чу илин январ-феврал айларында Сабир Бакыя ишләмәйә кәлир: Бакыда чәтинликләрдән гуртарачағыны, сәнәт, маариф йолунда чалышыб өз ағыр кечмишиндән айрылачағыны үмид эдән шаир язырды ки, Шамахыдан көчмәси илә о, «...өз чийәрпарәләрини... элм, һүрриййәт, инсаниййәт, мәдәниййәт уғрунда фәда» этмишди.

[1] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 433.

Сабир Бакынын Балаханы районунда ана дили вә шәриәтдән дәрс демәјә башламышды. Мүәллимлијилә бәрабәр, шаир Балаханы нефт мә'дәнләриндә ишләјән фәһләләрә јахынлашараг, онларын тәшкил етдикләри «Нур» китабханасынын фәал үзвләриндән бири олмушду. Бу китабханада о тез-тез фәһләләрлә көрүшүб сөһбәтләр едәрмиш[1]. О, әдәби јарадычылығыны да әввәлки сә'јлә давам етдириб, истәр «Молла Нәсрәддин»дә вә истәрсә Бакы гәзет вә журналларында («Сәда», «Һәгигәт», «Зәнбур», «Күнәш» вә с.) шеирләр, мәгаләләр чап етдирирди. Шаир сәһәрләр Балаханыда дәрс дејир, ахшамлар исә шәһәрә кәлиб, мәтбәәдә корректор вәзифәсиндә чалышырды. Тәләбәләринин јаздығына көрә, бу заман ено ағыр мадди вәзијјәт кечирмәсинә бахмајараг, Сабир бир мүддәт Балаханыда фәһләләр үчүн ачылмыш кечә курсунда пулсуз дәрс демишдир[2].

Пролетар Бакысынын һәјаты, фәһләләрин мүбаризәси, Балаханы нефт мә'дәнләри она чох мүсбәт тә'сир көстәрмишди. Шеирләриндә дөјүшкән руһун даһа да күчләнмәси буна јахшы сүбутдур. Сабирин о заман Балаханы мәктәбиндә мүдир олан пантүркист Әһмәд Камал илә тез-тез мүбаһисә вә мүнагишәјә киришдијини, мүдирин даим ондан «наразы» олдуғуну хүсуси гејд етмәлијик[3].

1906—1907-чи илләрдә «Фүјузат» редаксијасында ишләмиш олан Ә. Камал позғун бир буржуа журналисти иди. Фүјузатчыларын мәғлубијјәтиндән сонра бир мүддәт авара кәзмиш, ән нәһајәт, Балаханы мәктәбинә сохулуб, өз ексингилабчы вә милләтчи фәалијјәтини бурада давам етдирмәјә башламышды. «Каспи» (Бакы), «Јолдуз» (Казан), «Һагг» (Һәштәрхан) гәзетләринин 1911-чи илдә вердикләри мә'лумат бир даһа сүбут едир ки, Әһмәд Камал пантүркистләрин хүсуси тапшырығила Азәрбајчана көндәрдикләри хәфијјәләрдән бири олмушдур. Тәсадүфи дејил ки, чар һөкумәтинин 1911-чи илдә бир чох Азәрбајчан журналистләрилә бирликдә һәбс етдији Әһмәд

---

[1] Сабир Балаханыда, «Коммунист» гәзети, 28 декабр, 1936, № 299.

[2] Маһмудов Худаверди. Мәним мүәллимим. «Коммунист» (ермәнчә) гәзети, Бакы, 28 декабр, 1936, № 298; Паша Вәкилов. Мүәллим Сабир, ено орада.

[3] Ә. И. Чәфәрзадә. Сабир һаггында хатирәләр, «Әдәбијјат гәзети», 21 декабр, 1936, № 33.

Камалын азад эдилиб Түркийәйә көндәрилмәсини о заманкы Түркийә һөкумәти хүсуси хаһиш этмишди.

Бу сияси фырылдагчы илә бир ердә ишләмәли олан халг шаири инди һәр аддымда онунла мүбаризә апарыб, онун ярамазлығыны үзә чыхармалы иди. Бу мүбаризәнин сияси характери һаггында һәләлик фактик мә'лумат әлдә олмаса да, әдәби вә әхлаги истигамәти һаггында фактлар бизә мә'лумдур.

Азәрбайчан мәдәнийиәтинин милли мүстәгиллийини инкар эдән Түркийә часусу тез-тез сәрхош олуб, Сабири тәһгир эдәр вә онун шеирләрини «ләғләғийят», «лаф оюнчағы» адландырмаг дәрәчәсинә кедиб чыхармыш. Әһмәд Камал бөйүк халг шаиринә өз әсәрләрини садә, айдын, тәбии халг дилиндә, Азәрбайчан дилиндә язмасына көрә һүчум эдирмиш. Бүтүн бунлара чаваб олараг о, шаирдән тазиянәләр васитәсилә амансыз сатира зәрбәси алмышдыр.

Лакин Сабирә гаршы әдәби дүшмәнчиликдә Әһмәд Камал тәк дейилди.

1910-чу илин май-июн айларында шаир, Һашым бәй Вәзировун редакторлуғу илә чыхан «Сәда» гәзетинин мәтбәәсиндә ишә кирир. О, мәтбуата бөйүк үмидләр бағлайыр вә гәзет ишиндә чалышмағы өзүнә чох мүнасиб вә доғма бир иш сайыр. Амма чох чәкмәдән шаирин бу сон үмиди дә боша чыхыр.

Бу заман «Сәда» гәзетинин редактору олан Һ. Вәзиров (1868—1916) әдәбийят вә мәтбуат саһәсиндә ишләйән фәал зиялылардан бири иди. Орта тәһсилини Шуша шәһәр мәктәбиндә алмыш иди. Ереванда мүәллимләр семинариясыны гуртарандан сонра орада вә даһа сонра Шушада доггуз ил дәрс демишди. Шуша шәһәр думасынын үзвү олдуғу заман һөкумәт тәрәфиндән беш ил мүддәтинә Ставропола сүркүн эдилмишди. 1905-чи илин ахырларында Бакыя гайыдан Вәзиров әдәби-журналистика саһәсиндә фәал ишә башламышды. О тез-тез водевилләр вә сатирик фел'етонлар языр, бә'зән дә тәрчүмәләр эдирди. 1904-чү илдә Шекспирин «Отелло»суну азәрбайчанчая чевириб чап этдирмишди. Бу тәрчүмәйә мәтбуат пис гиймәт вермишди[1]. Тәнгидчи Ф. Көчәрли көстәрирди ки, дүня әдәбийяты-

[1] «Шәрги-Рус» гәзети, 20 июл, 1904, № 108.

нын надир ничиләриндән олан «Отелло»ну мүтәрчим бир чох ердә һәрфән тәрчүмә этмиш («о мәнә буйнуз гоюбдур», «зәһлә кетмәк бармағы» вә с. ифадәләр), әсәрин дилиндә диалектизмләрә йол вермишдир. 1911-чи илдә Сабир дә бу тәрчүмәни хүсуси бир тазиянә илә тәнгид этмишди:

Ойлә бир тәрчүмә ки, Мәрујин—Шекспир көрчәк
Аглады руһи—Отеллойла бәрабәр өзүнә вә и. а. (301).

Фәалиййәтиндә, әсәрләриндә, мәгаләләриндә олан муәййән мүсбәт чәһәтләрлә бәрабәр Һ. Вәзиров «Тәзә һәят» вә «Сәда» (сонралар: «Сәдайи-һагг», «Сәдайи-вәтән», «Сәдайи-Гафгаз») гәзетләриндә бә'зән ачыгдан-ачыға милли буржуазияя архаланыр, бә'зән дә либерализми тәблиғ эдир, Султан Әбдүлһәмиди мүдафиәнә гәлхырды. Фел'етонларында исә о, бир чох һалларда натурализт язычы кими чыхыш эдирди.

Бүтүн бу хүсусиййәтләринә көрә, Азәрбайчан зиялыларынын бөйүк бир гисми кими, Сабир дә чох чәкмәдән Һ. Вәзирова мәнфи мүнасибәт бәсләмәйә башламышды. Дикәр тәрәфдән, өз редаксиясында вә мәтбәәсиндәки ишчиләрә яхшы бахмаян[1] Вәзиров Сабири дә инчидир, чәтин доландығыны билдийи һалда, онун маашыны вә чап этдирдийи шеирләрин һаггыны я кәсир, я да вахтлы-вахтында вермирди. Одур ки, нәһайәт, Сабир дәрин бир наразылыг вә пәришанлыгла бу сон вәзифәсини дә тәрк эдир.

1910-чу илин яйындан э'тибарән биз Сабири Бакыда чыхан «Күнәш» вә «Һәгигәт» гәзетләринин редаксиясында ишләйән көрүрүк. О, эйни заманда, «Молла Нәсрәддин»ә дә язмагда давам эдир.

«Күнәш» һәр һәфтәнин чүмә күнү «Паландуз» сәрлөвһәсилә сатирик вә юмористик бир сәһифә бурахырды. Сабир бу сәһифәдә «Низәдар» вә «Чувалдуз» имзалары илә мүнтәзәм сурәтдә әсәрләр чап этдирир. Сәккиз-доггуз айын әрзиндә «Күнәш» вә «Һәгигәт»дә онун йүзә гәдәр тазиянәси чыхыр. «Рәгибинин» бу мүвәффәгиййәтини көрән Һ. Вәзиров өз гәзетиндә бөйүк шаирә гаршы эдәб-

[1] 1910-чу илдә редаксия вә мәтбәә ишчиләри бир нечә күн тә'тил эдәрәк, Һ. Вәзировун гәзетиндә ишләмәкдән боюн гачырмышдылар.

сиз һүчумлар этмәйә башлайыр[1]. Тәмиз, йүксәк әхлаглы, аличәнаб бир адам олдуғу үчүн Сабир өз сакит вәзиййәтини итирмәдән бу һүчумлара кәсәрли шеирләрилә чаваб верир. һ. Вәзировун дилиндән яздығы бир тазиянәсиндә Сабир ону бир журналист кими ифша эдир:

Санма бир мәсләки тә'гибдә мөһкәм галарам,
Әлли архын суюну күндә бир арха чаларам.
Кефими кәлмәсинә бах, нә кәрәк яхшы-яман,
Мән кәһи мыхы, кәһи нә'ли дөйүб тандаларам (243).

Мүбаризә хейли давам эдир вә кәркинләшир. Тәрәггипәрвәр зиялылар бу мүбаризәдә Сабирин тәрәфиндә дуруб, шаири достчасына мүдафиә эдирләр.

7. Хәстәләнмәси. «Молла Нәсрәддин» охучуларынын нанәси. Шаирин өлүмү

Илләр бою эһтияч ичиндә, ишсиз, әзаб-әзиййәтлә доланан вә һәр аддымда чаризмин, буржуа вә мүлкәдар ағаларын амансызлығына шаһид олан шаир 1910-чу илин сентябр айында гара чийәр хәстәлийинә тутулур. Үч ай Бакыда мүаличә олундугдан сонра Шамахыя, аиләсинә гайыдыр. Өзүнүн вә достларынын сә'йләринә бахмаяраг, шаирин хәстәлийи кетдикчә шиддәт эдир, һәяты тәһлүкә гаршысында галыр. 1911-чи илин февралында арвады вә гардашы оғлу илә бирликдә о, мүаличә үчүн Тифлисә кедиб, Ч. Мәммәдгулузадәнин эвиндә ятыр[2].

«Молла Нәсрәддин» әмәкдашлары, хүсусилә, Ч. Мәммәдгулузадә вә арвады Һәмидәханым хәстә шаирә бөйүк гайғыкешлик көстәрирләр[3]. Шаир бу гайғыкешлик үчүн беләә разылыг эдир: «Мирзә Чәлил вә Һәмидәханым чәнабларындан чох разыям. Билмирсән мәнә нә гәдәр эһтирам эдирләр. Бу нечә мүддәтдә тамам мәхаричими вә зәһмәтымы мүтәһәммил олмушлар. Мәним меһманхана я хәстәханада ятмағыма разы олмадылар; өз эвләриндә

---

[1] «Сәда» гәзети, 1910, № 162, 165 вә 6.

[2] Ә. Шәриф. Сабир Тифлисдә, «Азәрбайчан» журналы, 1958, № 1.

[3] Шаир, Һәмидәханыма тәшәккүрүнү бу мисраларда билдирмишдир:

«Нәкардән кәз әчәл поштәм хәмидә,
Кәшәм дәр душе-ход рәнче-Һәмидә»

(Әкәр әчәл белими бүкмәсә, Һәмидәнин хәчаләтиндән чыхарам). «Әдәбийят гәзети». 1936, № 26.

мәнзил вермишләр... Өз эвимдән артыг мәнә пәрәстарини эдирләр»[1].

Һәлә үрәйиндә чох арзулар олан, һәлә вәтәнә, халга чох хидмәт этмәк истәйән шаир бә'зән хәстәлийин тә'сириндән мә'юслуг анлары кечирирди. «Молла Нәсрәддин» әмәкдашларындан бири Сабирин хәстәлик күнләрини хатырлаяраг языр: «1910-чу илин декабр айы иди. Достум вә әмәкдашым Сабир илә видалашмаға кетдим. Көрүшдүйүмүз заман Ирана кетмәйими она сөйләдим. Чох гәмкин олду. Бунун сәбәбини сорушдугда Сабирин әһвалы позулду, көзләриндән бир нечә дамчы яш кәлди вә боғазы тутула-тутула сөйләди ки: «Көрүнүр, бу бизим ахыр көрүшүмүздүр. Дәхи бундан сонра бир-биримизи көрә билмәйәчәйик». Мән һалымын позулмағыны кизләйиб, ону сакит этмәйә башладым вә дедим ки: «Бош-бош нийә данышырсан? Адам өмрүндә нахош да олар, сәһһәт дә тапар. Сән ки, сәбрин атасы Сабирсән. Нийә сәбрсизлик эдирсән?» Сабир бу сөзләримә чавабән деди ки: «Бунун сәбәби вар... Горхурам ки, залым өлүм мәни әзиз вәтәнә хидмәт этмәкдән мәһрум эдә, сизләрдән айыра вә мән кәләчәк хошбәхт күнләри көрмәмиш өлүб кедәм»[2].

Журналист Һачы Ибраһим Гасымов «Тәзә хәбәр» гәзетиндә хәстә шаирин өлүмүндән бир аз габаг она дедийи сөзләри хатырладыр: «...Мән өлмәйимлә гәмкин дейилләм. Чүнки дүняя кәлән кетмәк үчүндүр... Амма мән бойлә никаран һалда өлмәйимә чох гәмкинәм»[3]. Хатирә мүәллифинә көрә, шаир «никаран» өлдүйүнү сөйләдийи заман халгыны, әсәрләринин талеини, аиләсини нәзәрдә тутмушдур.

Буна бахмаяраг, Сабир руһдан дүшмәмишди. Истәр онун Сәһһәтә яздығы мәктубдан, истәрсә дә хатирәләрдән көрүнүр ки, шаир ятагда олдуғу заман да шеирләр языр, достлары, гәләм йолдашлары илә сәмими вә хош рәфтар эдир, мәзәли данышырмыш. Бир müддәт «Молла Нәсрәддин»ин мүвәггәти редактору олмуш журналист М. Ә. Сидгинин хатиратында дейилир: «Хәстәлийинә бахмаяраг, Сабир енә дә язмагдан әл чәкмирди. Әһвали-

---

[1] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 370

[2] «Вәтән йолунда», 10 январ, 1945, № 5.

[3] Һ. И. Гасымов. Тәхәттүрат, «Тәзә хәбәр», 12 июн, 1912. № 22.

заманэйи мүтэзэммин шеирлэр язмагда давам эдирди. Һэтта Күрдэмирдэн вагона отуруб Тифлисэ кэлэнэ гэдэр йолда: «Ағладыгча киши бигейрэт олур,—нечэ ки, агла-ды, Иран олду!» ше'рини языб кэтирмишди. Сабир илэ бир одада яшадығыма көрэ, бэ'зэн Сабир ятдығы бир һалда ояныб, мэни отурмуш көрдүкдэ: гэлэми ал, бу «тазиянэни» я бу «гамчыны» яз—дейэрди»[1]. Бир аз ашағыда: «...Сабир хэстэханада ятдығы һалда да язмагда давам эдирди. Һэтта бир күн «Новруз байрамы» үчүн «Молла Нэсрэддин» мэчмуэсинэ бир шеир язмаға башламыш олдуғуну мэнэ көстэрди. Лакин хэстэлийи шиддэтлэндийинэ көрэ һаман шеир битмэмиш галды».

Хэстэлик шиддэтлэнирди. Тифлисин Авлабар һиссэсиндэ ерлэшэн Арамянс хэстэханасындакы консилиумдан сонра шаир Шамахыя Сэһһэтэ яздығы мэктубунда вэзиййэтини белэ тэсвир эдир: «Докторларын бэ'зиси операсия, йэ'ни эмэлиййати-чэрраһиййэ ичра этмэк лазым билди. Мэнэ тэклиф этдилэр ки, чийэриндэки иллэт кэмалинчэ бизэ мэ'лум вэ мүшэххэс дейилдир, разы олсан, эмэлиййати-чэрраһиййэ апарарыг, чийэриндэн кэсмэк лазым исэ кэсэрик, йох, лазым дейилсэ, енэ кэсдийимиз ери тикиб элач эдэрик. Дедим: бағышлаясыныз, ...мэним гарным портманет кисэ дейил ки, истэдийиниз кими ачыб гапаясыныз. Бэлкэ кэсдиниз, сонра эмэлэ кэлмэди. Мэним бу сөзүм һэкимлэрин чох хошуна кетди, күлүшдүлэр. Гардашын Э. Сабир, 15 июн, 1911»[2].

Муаличэлэр истэнилэн нэтичэни вермирди. Шаирин һалы күндэн-күнэ ағырлашырды. О, Сэһһэтэ сон мэктубунда бу барэдэ языр: «Гардашым Сэһһэт! Мэктубун етишди. Эвдэн, ушаглардан бир эндазэйэчэн никаранчылығым рэф олду. Галды ки, мэним эһвалым сабигдэ сэнэ мэктуб яздығым һалда индики һалдан мин дэфэ яхшырагиди».

1911-чи ил июн айынын ахырларында Сабир енэ Шамахыя гайытды. Бу заман досту Сэһһэт һэм бир сирдаш, һэм дэ бир һэким кими даим онун янында олур, гайғысыны чэкирди.

Сабирин онсуз да чэтин доланан аилэсинин вэзиййэти

---

[1] Һопһопнамэ, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сэһ. 432.
[2] Енэ орада, сэһ. 370—371.

иниди даhа да чәтинләшмишди. Бә'зән хәстә гам мә'нада ачлыг чәкирди. Артыг о, өлүмүнә разы иди:

Истәрәм өлмәйи мән, лејк гачыр мәндән әҹәл,
Көр нә бәдбәхтәм, әҹәлдән дә кәрәк наз чәкәм![1] (355).

Чох тәбии олараг, шаирин бу фачиәнә вәзијјәтиндә она көмәк әлини узадан енә «Молла Нәсрәддин» әмәкдашлары вә журналын гәдрбилән охучулары олур. «Молла Нәсрәддин»ин 1911-чи ил 14-чү нөмрәсиндә белә бир э'лан чап эдилир:

«Охучуларымыза.

«Кечән вахтларда Бакыда вә Тифлисдә чыхан мүсәлман гәзетләримиздә бә'зи көзәл әш'ар чап олунарды. Охучуларымызын бир hиссәси әш'ар саhибини таныјырды, амма чохлары да танымазды. Лакин мисилсиз олан шаиримизин кәламы о гәдәр мо'зун вә мә'налы иди ки, охуян шәхс әләјә билмәзди ки, тәhсин вә тәгдир этмәсин.

Бәс hаны о шаиримиз?

Кәмали-јә'слә чаваб веририк ки, hәман шаиримиз нечә айдыр ки, јорган-дөшәк ичиндә хәстәдир. Мөhтәрәм охучуларымызын нәзәринә бу мәтләби етирмәк истәјирик ки, әзиз әдибимиз хәстәлијилә бәрабәр нәинки мүаличә хәрчинә, бәлкә ади јомијјә мәсарифинә дә мөhтачдыр. Лакин бу хүсусда нә өзү, нә онун досту вә әграбасы гәм этмирләр. Ондан өтрү ки, дүняда ән сечилмиш вә яддан чыхмаян гәләм саhибләринин чохлары кундәлик рузијә мөhтач олублар. Буна көрә белә әдибләримиз бизим үчүн гијмәтлидирләрсә дә, бир о гәдәр дә бизләрдән ианә көзләмәјә ихтиярлары вардыр. Буну да дејә биләрик ки, бу нечә айын мүддәтиндә достларын көмәјилә мөhтәрәм шаиримизә мүаличә олунубдур; анчаг хәстәлији шиддәтли олдуғундан, лазымынча мүаличәпәзир олмајыбдыр.

Бу сөзләри язмагдан мәгсәдимиз бу мәтләби охучуларымыза вә ашиналарымыза етирмәкдир; кејфијјәти бил-

---

[1] Сабир бу бейти сон күнләрдә демишди. Бејт Сә'дидән тәрчүмәдир. Әсли беләдир:

Мән бәмордән разијәм, пишәм нәмијајәд әҹәл,
Бәхти бәд бин кәз әҹәл hәм наз мибајәд кәшид.

синләр вә биләндән сонра өз борчларыны еринә етирә билсинләр.

Хәстә бу һейндә Шамахы шәһәриндәдир. Ианә көндәрмәк хаһиш эдән гардашлар «Молла Нәсрәддин» идарәсинә мүрачиәт эдә биләрләр. Бизим дә тәклифимиз бу олачаг ки, көндәрилән ианәни бурадан көндәрәрик Шамахы шәһәриндә тачирләримиздән һачы Әбдүррәһим Сәмәдов чәнабларына ки, мүшарилейһ дә Мирзә Аббасгулу Сәһһәт васитәсилә хәстәмизә етирсин.

Ианә верәнләрин адларыны вә ианәләрин гәдәрини борчлу олуруг һәр дәфә мәчмуәмиздә вә бундан сонра Бакыда чыхмалы олан әввәлинчи күндәлик рузнамәдә чап эдәк. «Молла Нәсрәддин» идарәси тәрәфиндән»[1].

Буна яхын мәзмунда э'ланлар «Каспи» вә «Һагг» (Һәштәрхан) гәзетләриндә дә чап олунмушдур. Һәмин э'ланлар бөйүк шаирә һөрмәт бәсләйән охучулары дәриндән мүтәәссир эдир. Ианә олараг, Русиянын вә Орта Асиянын бир чох шәһәрләриндән—Бакы, Тифлис, Киев, Теймурхан-Шура (индики Буйнакск), Нуха, Батум, Ашгабад, Кәнчә, Мәрв, Чулфа вә башга ерләрдән «Молла Нәсрәддин» идарәсинә 300 манат, «Каспи», идарәсинә исә 270 манат пул кәлир.

Ианә көндәрәнләрин һәм милли тәркиби, һәм дә ичтимаи вәзиййәти чох мүхтәлиф иди. Бунларын ичәрисиндә азәрбайчанлылардан әлавә, руслар, күрчүләр, эрмәниләр, йәһудиләр, һабелә ихтисаслы зиялылар, фәһләләр, хырда алверчиләр, сәнәткарлар вар иди.

Әлбәттә бу, Сабир сәнәтинин тә'сир даирәсинин кенишлийини, ингилабчы халг шаиринә мәһәббәтин бөйүклүйүнү көстәрән бир әламәт иди.

Гәзетләрин вердийи хәбәрә көрә, хәстәлийинин шиддәтләндийини көрән вә башга бир әлач олмадығына инанан шаир операсия этдирмәк үчүн июлун 8-дә Бакыя кәлир. Лакин һәкимләр артыг операсиянын да һеч бир файда вермәйәчәйини сөйләйәрәк, хәстә шаирә Шамахыя гайытмағы мәсләһәт көрүрләр[2].

1911-чи ил июлун 12-дә (25-дә), һәятынын вә сәнәти-

[1] «Молла Нәсрәддин» журналы, 1911, № 14.

[2] «Кавказская копейка» гәзети, 20 июл 1911, № 183.

Тифлисдә «Молла Нәсрәддин» редаксиясы вә мәтбәәсинин ерләшдийи бина. Сабир 1911-чи илдә хәстә икән бурада ятмышдыр.

нин ән парлаг, чичәкләнән бир вахтында Сабирин көзләри һәмишәлик юмулур[1].

Дөвләтлиләр вә руһаниләр дәфн мәрасиминә кәлмәсәләр дә, башда Аббас Сәһһәт олмагла Шамахынын бүтүн ачыгфикирли адамлары, хейирхаһ зиялылары, реални мәктәбин тәләбәләри бөйүк сәнәткарла видалашмағы өзләринә борч билмишдиләр. Сабирин чәназәси Едди күнбәз гәбристанлығында, кичик бир тәпәнин кәнарында дәфн олунмушдур.

Коммунист партиясынын рәһбәрлийилә азад вә хошбәхт һәят гуран Азәрбайчан халгы кечмишин башга көркәмли адамлары кими, севимли шаиримиз Сабирә дә икинчи, әбәди бир һәят бәхш етди; онун хатирәсинә һөрмәт әламәти олараг бир чох тәдбирләр көрдү.

Һәлә 1919-чу илдә Хәзәр саһили истеһлак чәмиййәтләри иттифагы тәрәфиндән Бакыда Сабир адына китабхана тә'сис эдилмишди. Габагчыл Азәрбайчан зиялылары вә зәһмәткешләринин ачдығы бу китабхана совет дөврүндә күтләләр арасында бөйүк сияси-тәрбийәви иш апараг, халгын чох севдийи мәдәниййәт очағына чеврилди[2]. Совет Азәрбайчанынын ики яшы тамам олдуғу заман, бә'зи адамларын э'тираз вә мүгавимәтинә[3] бахмаяраг, партия вә һөкуматимиз 1922-чи ил апрелин 28-дә Бакыда Сабирә абидә гойду.

Совет һөкумәти Азәрбайчанда онларча мәдәнимаариф мүәссисәсинә—мәктәб, техникум, китабхана, клуб, колхоз, бағча, күчә вә мейданчая Сабирин адыны вермишдир. Памбыгчылыг району Сабирабад бөйүк шаирин адыны дашыйыр. Шаирин доғма юрду Шамахыда Сабир адына педагожи техникуму гаршысындакы бағчада онун һейкәли учалыр.

Сабирин әсәрләри Совет Иттифагы халгларынын дилләринә тәрчүмә эдилмишдир; даһи Азәрбайчан шаирини бу күн милйонларла адам охуюр вә севир.

---

[1] «Һопһопнамә»нин 1912-чи ил нәшриндә А. Сәһһәтин яздығы «Тәрчүмейи-һал»да шаирин вәфаты тарихи сәһвән «1912-чи ил» кетмиш вә бу сәһв бә'зи башга мәнбәләрдә дә тәкрар эдилмишдир.

[2] «Сабир китабханасынын 10 иллийи», Бакы, Азәрнәшр, 1929.

[3] Н. Нәриманов. Ответ некоторым товарищам, «Бакински рабочи» гәзети, 15 июн, 1922, № 130.

313—4

Икинчи фәсил

САБИР РЕАЛИЗМИНИН ИДЕЯ-БӘДИИ МӘНБӘЛӘРИ ВӘ ТАРИХИ КӨКЛӘРИ

I

Сабирин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн инкишафында башлыча гида мәнбәи, сөз йох ки, реал варлыг, ингилаби һәгигәтләр олмушдур. Биринчи фәсилдә Сабирин тәрчүмейи-һалы илә әлагәдар олараг бу варлыгын әсас чәһәтләри илә мүхтәсәр таныш олдугдан сонра, инди шаирин реализминин идея-бәдии мәнбәләрини тә'йин этмәйә чалышаг.

Сабирин ярадычылыгы бою әсасландыгы мәнбәләр арасында Азәрбайчан халгынын әсрләрдән бәри давам эдиб кәлән бөйүк әдәби ән'әнәләринин мүстәсна ери вардыр. Сабир дә дахил олмагла, XX әср реалистләримизи онлардан әввәлки шеир, драматуркия вә нәср илә бағлаян сәбәбләр, әввәлән, бүтүн көркәмли Азәрбайчан язычыларынын халга бу вә я башга дәрәчәдә бағлы олуб, бәдии сөз сәнәтилә халг мәнафеинә хидмәт этмәләри, икинчиси, бир нәслин о бири нәсл илә идея вә бәдии чәһәтдән әлагәдар олмасыдыр. Башга сөзлә, истисмара, һагсызлыға, көһнәлийә гаршы, енилик уғрунда мүбаризә ән'әнәси халгын вәтәндашлыг тарихиндә нәслдән-нәслә кечдийи кими, бу мүбаризәни әкс этдирмәк, бу мүбаризәйә бәдии сөзлә көмәк этмәк ән'әнәси дә әдәбийят тарихинин бир нәслиндән о бири, ени нәслинә кечмишдир.

Белә бир мисал алаг. XIX әсрин икинчи ярысында зүлмә гаршы мүбаризәдә чәсарәтли аддымлар атан М. Ф. Ахундов феодализм мүнасибәтләринә, һаким истисмарчы синифләрә, керилик, чәһаләт вә дини фанатизмә гүдрәтли сатира күлүшү илә күлмүшдү. 70-чи илләрдә Ахундов ингилаби демократияя кәлиб чыхараг күч вә гүввәтдә деспотдан гат-гат үстүн олан халгын «екдил вә екчәһәт» олуб, «револјусија» етмәсини лазым билирди.

Сабирин јазыб јаратдығы илләрдә о замандан ярым әсрә яхын бир мүддәтин кечмәсинә, Азәрбайчан һәятында чидди дәйишикликлерин баш вермәсинә, мәсәлән, капитализмин инкишафына, фәһлә һәрәкатынын мейдана чыхмасына вә саир бу кими мүһүм һадисәләрә бахмаяраг, енә дә өлкәнин чох ерләриндә феодал тәсәррүфат уклады вә мүнасибәтләри, зүлм вә өзбашыналыг һаким иди, истисмарчы синифләрин һәясызлығы даһа да артмышды: халгын бөйүк бир гисмини өз чәнкиндә сахлаян дин, мөвһумат, наданлыг һәлә дә көһнә һөкмүндә иди. Һәятын бир чох саһәләриндә көһнәлийин давамы классик әдәбийят вә мәдәнийyәтин айры-айры дөврләрдә бу көһнәлик әлейһинә чеврилмиш чәһәтләринин дә өз гүввәсиндә сахлайырды.

XX әср классикләри өз сәләфләринин ишини ени дөврә уйғун олараг, ени үсулда давам етдирмәйә борчлу идиләр вә онлар буну эдирдиләр дә. Одур ки, XX әср язычыларыны бу вә я башга дәрәчәдә классик әдәби ән'әнәләрдән айырмаг тәшәббүсләринин һеч бир элми вә методоложи әсасы йохдур. Белә бир сәһв истәр 30—40 ил бундан әввәл, истәрсә дә сон заманларда айры-айры мүәллифләрдә олмушдур. Бир заман Сабири мөһкәм бағлы олдуғу классик ирсдән айырмаға чалышан, онун гуя «Мирзә Фәтәли илә башлаян прогрессив Азәрбайчан мәдәни-фикри һәрәкатындан хәбәрсиз», «Сейид Әзимин мәктәбиндән... пәк ираг» олдуғуну, яхуд: «...Сейид Әзимлә шакирди Сабир арасында нә дил, нә үслуб, нә дә руһ э'тибарилә әсаслы бир мүнасибәт булунмадығыны» иддиа эдән әдәбийятчылар вар иди[1].

---

[1] «Әдәби парчалар», Бакы, 1926, № 1; Һопһопнамә, Бакы, 1922, сәһ. 440; «Коммунист маарифи» гәзети, 27 июл, 1936. № 22, вә с.

Сон илләр бу янлышлыг тәкрар эдилмәсә дә, онун тә'сири һәлә аз-чох галмагдадыр. Мәсәлән, әдәби ән'әнәләр вә әлагәләр һаггында дәйәрли мүлаһизәләри олан М. Чәфәр классик ше'римиздә Низами мотивләриндән бәһс эдәркән, Нәсимидән башлаяраг, Мирзә Шәфийә, Нишат, Сейид Әзим вә Һадийә гәдәр һамыда Низами мотивләри тапыр; тәкчә Сабирә кәләндә о, «Сабир чөрәксиз яшар, Низамисиз яшамаз»—дейән бөйүк сәнәткары бу мәсәләдә истисна һесаб эдир[1]. М. Чәфәр «Молла Нәсрәддин» вә Ахундов әдәби мәктәбинин классик шеир ән'әнәләринин давам вә инкишаф этдирдикләрини көстәрмәклә бәрабәр, орадача куя һәр ики әдәби мәктәбин «классик шаирләрә мүәййән дәрәчәдә лагейд олдугларыны» гейд эдир[2].

Фактлар тамамилә бу кими иддиаларын әксинәдир. Буну сүбут этмәк үчүн, мәсәлән, сон иддианы көтүрәк.

Әлбәттә, әдәбийят тарихиндән билдийимиз кими, бир классик башга бир классикә гаршы лагейд ола биләр, һәтта она нифрәт эдә биләр. Лакин мәсәләни белә гоймаг олмаз ки, үмумиййәтлә М. Ф. Ахундов әдәби мәктәби вә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби нүмайәндәләри бүтүн классик шаирләрә гаршы союг олмуш, һәтта, Фүзули «Лейли вә Мәчнун»у куя көркәмли язычы вә мүтәфәккирләрин фикринчә XIX вә XX әсрләрдә Азәрбайчан кәнчләрини ашиглик азарына салан бир әсәр имиш. Хейр, нә М. Ф. Ахундов, нә дә онун йолуну давам этдирәнләр классик ше'рә бу чүр бахмамышлар вә баха да билмәздиләр.

М. Ф. Ахундов вә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби нүмайәндәләри классик шеир ән'әнәләринә йүксәк гиймәт вермәклә бәрабәр, бу ән'әнәләри XIX—XX әсрләрдә дә эйнилә, олдугу кими сахламагын, тәкрар этмәйин әлейһинә олмушлар (бурада ялныз, М. Ф. Ахундовун Фүзули һаггында сөзләри бөйүк шәхсиййәтин сәһви кими изаһ эдилмәлидир). Бу сәнәткарларын новаторлугу, әдәби инкишафдакы мүтәрәгги ролу да мәһз о һалларда даһа парлаг нәзәрә чарпыр ки, онлар ән яхшы әсәрләриндә сәләфләринин ән'әнәләринә садиг галмыш вә бу ән'әнә-

---

[1] «Әдәбийят гәзети», 27 сентябр 1947, № 26—27.
[2] М. Чәфәр. «Молла Нәсрәддин мәчмуәси» адлы мәгалә. «Әдәбийят мәчмуәси», III чилд, Бакы, 1948, сәһ. 28—29.

ләри дөврүн тәләбләри сәвиййәсинә йүксәлтмәйә чалышмышлар.

Икинчиси, «классик шаирләрә лагейд олмаг» һаггындакы фикрин янлышлығыны сүбут этмәк үчүн биз һеч олмазса ону хатырлада биләрик ки, феодал Азәрбайчанында классик әдәби ирсин, эсасән, элязмасы һалында вә пәракәндә вәзиййәтдә олмасына бахмаяраг, М. Ф. Ахундов өзүндән әввәлки ше'ри, Низами, Вагиф, Закир кими сәнәткарлары мәһәббәтлә өйрәнмиш, Закирин күллиййятыны чапа һазырламыш вә бу күллиййата мүгәддәмә язмыш; Ч. Мәммәдгулузадә дөнә-дөнә Фүзули, Сейид Әзим вә башга шаирләрә мүрачиәт этмиш; Сабир өз ярадычылығында, хүсусилә, Низами, Хагани вә Сейид Әзимлә чох бағлы олмушдур.

«Молла Нәсрәддин»дәки бир фактын бу нөгтейи-нәзәрдән бөйүк әһәмиййәти вардыр. Журнал өз ярадычыларынын классик шеир илә, хүсусән Фүзули илә даим сых бағлы олдуғуну гейд эдәрәк язмышды: «...Фүзули «Молла Нәсрәддин»ин биринчи нөмрәсиндән башлайыб, бу күнә гәдәр мәчмуәмиздә иштирак этмиш вә шеирләр язмышдыр... Инанмырсыныз, көтүрүнүз «Молла Нәсрәддин» мәчмуәләринин 20 иллиййини төкүнүз габағынызa; һансы ше'рә бахсаныз, көрәчәксиниз ки, онда Фүзулидән бир дуз вардыр... Сә'диләр, Фүзулиләр о гәдәр халгын һәятыны әһатә эдә билән бир шаир олмушлар ки, бириси түркчә, о бириси дә фарсча демәмиш бир сөз гоймайыбдыр... Бизим... шаирләримиз ше'ри язанда Фүзули кәлиб дурур көзләринин габағында, дейир ки, өлсән дә, мәним тә'сиримдән чыха билмәйәчәксән. Молладан язмаг истәсән, язмышам, варлыдан язмышам, рүшвәтхордан язмышам, бу күн кет—сабаһ кәлдән, йә'ни зафтра-зафтрадан язмышам... Мүхтәсәр, һәр шейи әһатә эләмишәм... Фүзули азәрбайчанлыдыр... Онун мәктәбиәдәбиси бизим шаирләрин башына кириб, бүтүн әсәрләриндә бир Фүзули руһу көрүлмәкдәдир... Фүзули диридир...»[1].

XX әср Азәрбайчан ше'ринин, о чүмләдән Сабирин классик әдәби ирслә әлагәсини инкар эдәнләрә «гоча Молла әминин» бу сөзләри чох яхшы бир чавабдыр.

---

[1] «Молла Нәсрәддин», 23 май, 1925, № 21.

Сабир новатор сәнәткар кими өз ярадычылығында сәләфләринин көзәл ән'әнәләрини инкишаф этдирмәкдән әлавә Азәрбайчан классик әдәбийятына вә коркәмли мәдәни сималарына мәһәббәтини мухтәлиф йолларла билдирмишдир. Онун һәлә илк кәнчлик илләриндән Низами «Хәмсә»сини охумаға башламасы, Хагани, Фүзули, А. Бакыханов, Сейид Әзим вә башга шаирләри севәрәк, онлара нәзирә язмасы, Зәрдабини коркәмли бир маарифпәрвәр вә ичтимаи хадим кими гиймәтләндирмәси фактлары мә'лумдур.

Бир дә экәр биз Сабирин өз доғма әдәбийятына, өзүндән әввәлки классикләрә «лагейд» мунасибәт бәсләдийинә инансаг, о заман бөйүк Азәрбайчан шаирини өз милли әдәби зәминәсиндән айырмыш олмарыгмы?

Зүлмә вә зүлмкарлара нифрәт эдән, әмәкчийә дүнядә ән лайигли бир адам кими бахан, мәрдлик, доғрулуг, фәдакарлыг, вүгар кими йүксәк инсани сифәтләри тәрәннүм вә тәблиғ эдән Сабир бүтүн бу хүсусиййәтләрин классик бәдии тәчәссүмүнү верән, тәкчә Азәрбайчанда йох, бүтүн дүнядә шөһрәт газанмыш Низами вә Хагани кими даһи сөз усталарына «лагейд» ола билмәзди. «Сәбр эйлә», «Гәм емә» шеирләринин мүәллифи Сабири зүлмә дөзмәмәйә чағыран, даима «чийниндә тут ярағыны» дейән Низамидән һансы мәнтиг айыра биләр?

«Искәндәрнамә»синдә утопик азадлыг вә бәрабәрлик аләмини тәрәннүм эдән Низами илә «Яшасын шәһрияриһүрриййәт!» сөзләринин мүәллифи Сабир арасында олан идея, арзу яхынлығы инкар эдилмәз бир һәгигәтдир. Һабелә Низаминин өз әсәрләриндә Иранын Дара, Нуширәван кими залым һөкмдарларыны гырмачламасы Сабирин Мәммәдәлишаһлара сатира атәшини ачмасы үчүн, Низаминин: «Сөзүн гиймәтини салды яланлар» һөкмү Сабирин: «Салмарам вәсфи-дүғур илә ону (ше'ри,—*М. Ә.*) гиймәтдән» демәси үчүн, Низаминин Фитнә, Ширин, Мәһинбану вә дикәр мүсбәт гадын сурәтләрини яратмасы Сабирин гадын азадлығы уғрунда мүбаризәдә фәал иштиракы үчүн көзәл башланғыч, нүмунә олмушдур. Хүсуси тәдгигат бу чүр һаллара даһа бир чох мисаллар тапыб, олдугча мүһүм нәтичәләр чыхара биләр.

Сабирин өз мүәллими Сейид Әзимдән «пәк ираг» олдуғуну сөйләйәнләрә, фикринин бүсбүтүн э'тибарсыз олдуғу ифадәсиндән дә корүнән адамлара кәлинчә, бун-

лар мүлкәдар вә бәјләри, чиновник вә руһаниләри ифша етмәк чәһәтиндән бу ики шаир арасындакы гырылмаз әлагә вә үмумилијин, Сабирин һәтта Сејид Әзимдән форма сәнәткарлығыны да өјрәндијинин көрмүрләр (бу барәдә кәлән фәсилләрдә бәһс едиләчәкдир).

Хагани илә Сабир арасындакы әлагә хүсусилә марагլыдыр. М. А. Султановун гејд етдији кими, «Сабирин Хагани илә танышлығы чох тез, игилабчы сатирикин кәнчлик илләриндә башламышдыр. Кәнч Сабирин атасы онун шеир китабыны (шеир дәфтәрини олмалыдыр,— Ә. М.) чырдығы заман:

Мән Хәлилуллаһс әсрәм педәрәм чон Азәр
Сәфәр әз Бабило Ширван конәм иншааллаһ—

—мәтлә'ли гәсидәсини јазаркән, Хаганинин:

Бе Хорасан шәвәм иншааллаһ
Ан раһ асан шәвәм иншааллаһ—

—мәтлә'ли гәсидәсиндән истифадә етмишди»[1].

«Шәкибајн» ше'риндә Сабир өзүнүн Хаганијә мәһәббәтини ашкар һисс етдирмәклә бәрабәр, XII әср шаириндә һансы чәһәти даһа артыг гијмәтләндирдијини өјрәнмәк үчүн дә бизә ачар вермишдир. Бир сыра башга әсәрләри кими, бурада да Сабир Хагани ше'ринә хас олан әзәмәт, вүгар, мәрдлик руһуну сахламышдыр.

Шүбһә етмәмәк олар ки, Хаганинин феодал сарајларына мүнасибәти, ачы һәјат тәчрүбәси нәтичәсиндә залым әһситанлара нифрәт јағдырмасы, «Истәмирәм адымы чағыралар Хагани,—Мән јохсуллар шаири, Хәлганијәм, Хәлгани!»—кими демократик руһлу сөзләри дә Сабирә јахшы таныш олмушдур.

Хаганидәки: «Чинон истадәәм пишо пәсе тә'н-Ке истадәнд әлифһае етә'на»—бејтини: «Дурмушам пишү пәси-тә'нидә, Сабир, нечә ким,—О әлифләр ки, пәсү пиши-етә'надә дурар!»—шәклиндә тәрчүмә едәрәк, «Шәкибајн» ше'ринин сонунда, екүн һалында вердији заман Сабир бөјүк сәләфинә мәһәббәтини бир даһа ифадә етмишди.

Бу иш 1907-чи илдә олмушду. Үч ил сонра, 1910-чу илдә биз енә Сабирин фикрән Хагани илә мәшғул олду-

---

[1] М. С. Султанов. Хагани Ширвани. Бакы, 1954, сәһ. 110—111.

ғуну көрүрүк. Буну сүбут этмәк үчүн әлдә, кичик дә олса, мараглы бир факт вардыр. Бакыда чыхан «Һәгигәт» гәзети 1910-чу ил нөмрәләриндә «Һәфтейи-әдәби» сәрлөвһәсилә хүсуси бир кушә айырараг, бурада охучуларындан алдығы, даһа доғрусу, охучуларын хошлайыб сечмиш олдуглары ән яхшы әдәби парчалары чап этмишдир. Һәмин кушәләрдән бириндә Сабир Хаганидән нүмунә олараг ашағыдакы бейти чап этдирмишдир:

Дәр һәмә Ширван мәра һасил нәямәд ним дуст
Дусти худ намүмкүн эст эй каш буди ашина[1].

Мәчбуриййәт гаршысында Шамахыны тәрк эдәрәк Бакыя көчмүш олан Сабир бу бейти чап этдирмәклә, чох күман ки, өзүнүн биографик чәһәтдән дә Хаганийә яхын олдуғуна ишарә этмәк истәмишди. Һәмчинин «Хагани» сәрлөвһәси, «Улуларымыздан эшитдийим» гейдилә чыхмыш хатирәсинин бундан чәмиси бир һәфтә сонра чап этдирмәси[2] Сабирин Хагани илә, истәр онун ше'ри, истәрсә дә шәхсиййәти илә чох марагланыб мәшғул олдуғуну сүбут этмәкдәдир. Хатирәдә Хаганинин һәлә лап ушаг икән чох һазырчаваб вә февгәл'адә габилиййәтә малик олдуғу тәсвир эдилир.

Сабирин өзүндән әввәлки классикләрлә, хүсусән Азәрбайчан шаир вә язычылары илә әлагәсинин айдынлашдыраркән, онун 1911-чи илдә язмыш олдуғу «Вагиейи-юбилейкаранә» ше'ри үзәриндә айрыча даянмаг лазымдыр.

1911-чи илдә Шамахыда мүртәче зиялылардан Һафиз эфәнди Шейхзадәнин юбилейи кечирилмишди. Бу ерсиз, лүзумсуз тәнтәнә Сабирә «гәрибә уйгу» кими кәлмиш, онун кәскин э'тиразына сәбәб олмушду. «Вагиейи-юбилейкаранә» ше'риндә о, конкрет олараг бу һадисәйә мәнфи әлагәсини билдирмәклә бәрабәр, һәлә дә лазымынча гәдр-гиймәти олмаян бир сыра Азәрбайчан сәнәткар вә зиялыларыны халга хатырладыб дейирди ки, әкәр юбилей тәнтәнәси, хатирә кечәси кечирмәк мүмкүн вә лазым исә, о заман бу чүр тәнтәнәләри бүтүн варлығы илә хал-

---

[1] «Һәгигәт» гәзети, 30 июн, 1910. Тәрчүмәси: бүтүн Ширванда мән бир нәфәр дә дост тапмадым. Дост йохдур, һеч олмазса бир ашина олайды.

[2] Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 402.

га яд олан «Әлһафиз әфәндиләрин» шәрәфинә йох, бөйүк сәнәткар Хагани Ширванинин шәрәфинә, халгымызын фәхри олан Һәсәнбәй Зәрдабинин, «ширин сөзлү шаир» Сейид Әзимин вә башга бу кими шәхсиййәтләрин шәрәфинә кечирмәлийик.

Бурада, әсәрләринә орижинал нәзирәләр язмыш олдуғу Фүзулинин адыны чәкмәсә дә, онун чох яйылмыш «Руми ки, дедин, гәзиййә мә'лум» ифадәсини ишләтмәклә Сабир долайысилә Фүзулийә мәһәббәтини дә билдирмишдир. Чүнки Фүзули һәмин сәнәткар, һәмин бөйүк шаирдир ки, Сабир шеир яздығы заманларда чох дәфә кәлиб онун көзләри габағында дурмуш вә өз сеһркар сөзү илә ону элә бил, әфсунламышды. Сабир душүндүйү бир сыра мөвзулары билавәситә фүзулиянә ишләмиш, «Бағдад бүлбүлүнүн» сөзләринә ени мәзмун, ени тәравәт вә көзәллик вермишдир. Сабирин «Лейли вә Мәчнун», «Бакы пәһливанларына», «Аһ эйләдийим» вә с. шеирләри бу фикри тәсдиг эдә биләр.

Фүзули поэзиясында Сабирин тәгдир вә гәбул этдийи әсас чәһәтләр «Лейли вә Мәчнун», «Шикайәтнамә» мүәллифинин бир инсанпәрвәр сәнәткар олараг, йүксәк бәшәри идеаллар вә дуйғулар тәрәннүм этмәси, онун «аситаны да ган ичән» заманәдән олду шикайәт вә э'тиразлары, Фүзулийә мәхсус камил бәдии сөз усталығы вә саир бу кими чәһәтләрдир.

Һәрчәнд, Сабир өз әсәрләриндә Закирин адыны чәкмәмишдир; лакин онун заманында артыг Закирин әсәрләринин бир нечә тәзкирә вә мүнтәхәбатда[1] чыхмыш олдуғуну нәзәрә алараг, Сабирин чох чәһәтдән она яхын олан Закири дә таныдығыны, һәтта өз сатира ярадычылығында ондан мүәййән шейләр өйрәндийини эһтимал этмәк олар.

Нәһайәт, бир нечә кәлмә дә Сабирин XIX әср сатирики А. Бакыханов илә элагәси һаггында.

1940-чы илдә Ч. Хәндан «Сабир» китабында шаирин илк гәләм тәчрүбәләриндән бәһс эдәркән, «Һәмеданда гонағымдан...» сөзләрилә башланан сатирик фрагментин А. Бакыханов тәрәфиндән язылмыш «Тәбриз әһлинә хи-

[1] Мирзә Юсиф Нерсесов Гарабаги. Китаби-мәчмуейи-дивани-Вагиф вә дикәр мүасирин, Теймурхан-Шура, 1856; Адолф Берже, Әш'ари-шүәрайи-Азәрбайчан, Лейпсиг, 1867 вә с.

-таб» ше'рини хатырлатдығыны гейд этмишди[1]. «Һәгигәт» гәзетиндә раст кәлдийимиз бир факт бу фикри гәт'и тәсдиг этмәкдәдир. Гәзетин «Һәфтейи-әдәби» кушәләриндән бириндә «Ә. Сабир» имзасы илә Бакыхановун «Тәбриз әһлинә хитаб»ындан бу мисра чап олунмушдур: «Адам чох аз көрүнүр, издиһам кәсрәтдир»[2].

Бунлар һәлә аздыр.

Фарс дилини мүкәммәл билән вә фарс дилиндә язмыш классикләрлә илк кәнчлик чағларындан таныш олан Сабир Иран вә тачик поэзиясы классикләрини дә чох севир вә гиймәтләндирирди. Тәрчүмейи-һалында онун тәләбә икән Сә'дидән бир шеир тәрчүмә этдийини көрдүк. Бу иши сонралар да давам этдирәрәк, о, Фирдовси вә Хәйямдан да азәрбайчанчая тәрчүмәләр этмишдир.

Фирдовси «Шаһнамә»си гәдим заманлардан Азәрбайчанда яйылан вә танынан китаблардан бири олмушдур. «Шаһнамә» мүәллифини «Тус һәкими», бөйүк сөз устасы кими дөнә-дөнә, эһтирамла яд эдән Низамидән сонра, Фүзули, Ариф, Сейид Әзим вә башгалары Фирдовсинин маһир бир сәнәткар һесаб этмишләр. М. Ф. Ахундов поэзиядан бәһс этдийи заман ону Шәргин «мисилсиз» шаири, ислам дининин ярамазлығыны «илк дәфә анлаяраг ифша эдән» чәсарәтли бир шәхсиййәт кими гиймәтләндирмишдир. 1840-чы илләрдә проф. Мирзә Казымбәй «Шаһнамә»дәки әсатир әсасында «Фирдовсийә көрә иранлыларын әсатири» адлы әсәрини языб чап этдирмишди.

XX әсрин әввәлләриндә «Шаһнамә»нин тә'сири даһа да артды. Бунун башлыча сәбәби ән яхшы сәһифәләри мәрдлийин, гәһрәманлығын тәрәннүмүнә һәср эдилән, Иран халгларынын истиглалиййәти уғрунда мүбаризә тарихи илә бағлы олан бу әсәрин бир чох чәһәтдән Азәрбайчандакы ингилаби әһвали-руһиййәйә яхын олмасы иди. Бурада үмумиййәтлә Шәргин о заманкы оянмасынын, Иран ингилабынын да гисмән тә'сири вар иди. Бә'зи мүтәрчим вә шаирләр «Шаһнамә»нин анчаг мәһәббәт, мачәра сәһнәләри илә марагландылар да, һәтта бә'зиләри бу әсәрдән милләтчилик мәгсәдилә истифадә этмәйә чалышса да, халгын диггәтини чәлб эдән әсас чәһәт Фир-

[1] Ч. Хәндан. Сабир. 1940, сәһ. 42.

[2] «Һәгигәт» гәзети, 21 июн, 1910, № 140. Бакыхановда бу мисра беләдир: «Адам чох аз көрүнүр, издиһами-кәсрәтдир».

дөвси эпопеясында мәрдлийин, гәһрәманлығын чошғун тәрәннүмү иди. Рүстәм, Зөһраб вә башга «Шаһнамә» гәһрәманларынын сурәти халгын бәдии тәфәккүрүнә вә һәтта мәишәтинә дахил олмушду. Бир чох евләрин вә ичтимаи биналарын ичәри диварларында Фирдөвси гәһрәманларынын шәкилләри чәкилирди. Бу заман Аббас Аға Назир (Гайыбов), Рәшид Әфәндизадә, Азәр вә башгалары «Шаһнамә»дән айры-айры һиссәләри азәрбайчанчая тәрчүмә етмиш, яхуд Фирдөвси мөвзуларында әдәби әсәрләр язмышдылар. Ү. Һачыбәйовун беш пәрдәли «Рүстәм вә Зөһраб» адлы операсы да бу заман бәстәләнмишди. Әмин Абидин яздығына көрә, Фирдөвсийә мәһәббәт о дәрәчәйә чатмышды ки, чар мә'мурларындан бири, азәрбайчанлыларын «Шаһнамә» охумагла «һиссән Рүстәмләшә» биләчәйиндән горхуя дүшәрәк, бунун гаршысыны алмаға чәһд етмишди[1].

Беләә бир шәраитдә, 1906-чы илдә Сабир «Шаһнамә»дән 494 мисралыг бир парчаны тәрчүмә етди[2]. Тәрчүмә едилмиш һиссәләр бунлардыр:

а) Тус вә Кив пәһливанларын овлагдан көзәл бир гыз кәтирмәләри вә Кейкавусун о гызы хатынлыға көтүрмәйи;

б) Сиявушун анадан олмағы вә Рүстәмин она Бабилистанда тәрбийә вермәйи;

в) Рүстәмин Сиявушу Ирана кәтирмәйи;

г) Судабәнин Сиявуша ашиг олмағы.

Мәзмун вә үслубча, хүсусән вәзн е'тибарилә орижинала уйғун олса да, буну Сабир үчүн бир о гәдәр мүвәффәгиййәтли тәрчүмә һесаб едә билмәрик. Чүнки бурада дил чох чәтин анлашылан, әрәб-фарс ибарәләри илә ағырлашдырылмыш бир дилдир. Лакин һәмин тәрчүмәдә мүһүм вә марагли бир момент вардыр. О да бу тәрчүмәнин бир ериндә, йә'ни «Рүстәмин Сиявушу Ирана кәтирмәйи» адлы һиссәнин ортасында Сабирин мәтнә «Издияд» сәрлөвһәсилә ени бир парча әлавә етмәсидир.

---

[1] Фирдөвси. Шаһнамә. Сечилмиш дастанлар, Бакы, 1934, сәһ. XCY.

[2] Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 411—424. Илк дәфә «Рәһбәр» журналынын (редактору М. Маһмудбәйов) 1906-чы ил 2, 3, 4, 5 вә 6-чы нөмрәләриндә чап олунмушдур. А. Сәһһәтин яздығына көрә, Сабир «бу тәрчүмәни «Рәһбәр» наширинин тәшвигилә» етмишдир. А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 354.

22 сәтирдән ибарәт олан бу əлавə, мүтәрчимин ичтимаи көрүшләриндәки бә'зи чәһәтләри ишыгландырмаг нөгтейи-нәзәриндән мараглыдыр. Сиявушун Рүстәм Зал тәрәфиндән тәрбийә эдилмәсини вә онун Ирана гайыдыб атасы Кейкавус илә сәмими көрүшмәсини көстәрән ерләри тәрчүмә этдикдән сонра Сабир Кейкавусун дили илә чаван шаһзадәйә беле бир нәсиһәт верир:

...этди шәфгәтлә бир дәм никаһ.
Белә сөйләди оглуна падишаһ:
«Ки, эй найибим, ядикарым, огул!
Күлүм, күлшәним, нөвбаһарым, огул!
Демә сәрбүләндәм ки, шаһзадәйәм,
Әсарәт недир, мән ки азадәйәм;
Муһәйядурур тәхтү тачим мәним,
Нәдир кимсәдән эһтиячым мәним?
Сәнә, гәлиба, элм олур эһтияч,
Тапар элмлә мүлкү дөвләт рәвач.
Демә ирси-әбдир мәнә тачи-зәр,
Сәнә ирсдир бәлкә элми-һүнәр.
Зәрин тачына эйләмә ифтихар,
Һүнәр бирлә ол тачә миннәткүзар.
...Рәийййәтнәваз ол, әдаләтшинар,
Рәийййәтлә дөвләт олур бәргәрар вә и. а. |(418).

Әсәрин экс этдирдийи гәдим Иран чәмиййәт гурулушуна уйғун олараг, бу əлавәдә әдаләтли, һүнәрли, «рәиййәтнәваз» һөкмдар тәләби ирәли сүрүлүр. Нә гәдәр узаг бир мүһитдән вә дөврдән данышылса да, бурада «рәиййәтнәваз ол, әдаләтшинар, рәиййәтлә дөвләт олур бәргәрар» сөзләрини дейән мүтәрчим Сабирин симасында шаир Сабирә мәхсус габагчыл, демократик көрүшләрин тә'сирини аз-чох көрмәмәк мүмкүн дейил.

2

Сәнәт вә әдәбиййата бөйүк вәтәндашлыг һиссилә бағлы олан XX әср реалистләри көрмәйә билмәздиләр ки, классикләрин ирәли сүрдүкләри ичтимаи проблемләрин чоху енә дә проблем олараг галыр вә ени тарихи шәраитдә бунлары бир даһа ишләмәк, һәм дә ени руһда, ени васитәләрлә ишләмәк лазым кәлир. Буну классик әдәби ән'әнәләрин давамыны шәртләндирән тарихи ганунауйғунлуг тәләб эдирди.

Бу ән'әнәләрин һәјатилијини вә онларын мүтәмади инкишафынын лабүд олдуғуну мүшаһидә етмәк үчүн, мәсәлән, ичтимаи зиддијјәтләри көстәрмәк нөгтеји-нәзәриндән ајры-ајры дөврләрин сәнәткарлары арасында олан әлагә, јахынлыг вә фәргләри мүхтәсәрчә нәзәрдән кечирәк.

XX әср Азәрбајчан чәмијјәтинин мүртәче вә тәрәггипәрвәр гүввәләринин Сабир тәрәфиндән бәдии сурәтләр васитәсилә гаршы-гаршыја гојулмасы онун јарадычылығында тиниклик проблеминин нечә һәлл едилдијини вә шаирин нәјә гаршы, нә уғрунда мүбаризә апардығыны анламаға чох көмәк едир. Сабирин көзүндә кимин дост, кимин дүшмән олдуғуну чәтинлик чәкмәдән билмәк мүмкүндүр. Бурада онун әсәрләринин ән характерик хүсусијјәтләриндән бири олан сатирик күлүшүн дә ајрыча әһәмијјәти вардыр. Чүнки, Белинскинин дедији кими, «күлүш чох вахт һәгигәти јаландан сечмәк үчүн бөјүк бир васитә олур»[1].

Мөвчуд чәмијјәтин синифли чәмијјәт олдуғуну көстәрмәк чәһәтиндән Сабир классик әдәби ән'әнәләри новаторчасына инкишаф етдирән сәнәткардыр. Һәлә XII әсрдә Низами чәмијјәтдә ики бир-биринә зидд гүтбүн олдуғуну дәрк етмишди. Һәр чүр зүлмүн әсасыны тәшкил едән белә бир ајрылығын халг үчүн нә гәдәр ачы нәтичәләр вердијини көрән шаир өз поемаларында, бир тәрәфдән, һаким синифләрин вә залим һөкмдарларын фираван вә түфејли һәјатыны, дикәр тәрәфдән дә садә, әмәкчи адамларын әзаб вә ишкәнчәләрлә өмр сүрдүјүнү һуманист бир сәнәткар һәјәчаны илә тәсвир едирди. О көстәрирди ки, халгын ганыны ичән һөкмдарларла әмәксевән, намуслу чобанлар, гоча кәрпичкәсәнләр вә бағбанлар арасында дәрин учурум вардыр.

Һәјата белә бир бахыш мүәјјән дәрәчәдә Фүзулидә дә вар иди. «Әнисүл-гәлб», «Падшаһи-мүлк» кими әсәрләр буна сүбутдур.

Чәмијјәтдәки зидд гүтбләри даһа јахшы көрүб, реалист комедијаларында, һәмчинин «Гәмалүддөвлә мәктублары»нда бу вәзијјәтин тәсвир вә шәрһинә хүсуси фикир верән Ахундов 50—60-чы илләрдә феодал-дини гурулушу ичтимаи фәлакәтләрин әсас мүгәссири кими

[1] В. Г. Белинский. Избранные сочинения, т. III, стр. 727.

иттиһам етдийи, халгын чисмани вә руһани азадлыгдан мәһрум едилдийини сөйләдийи заман довтәләб бир демократ олдуғуну көстәрмишди.

Лакин Низаминин дә, Фүзулинин дә, Ахундовун да ярадычылығында һәмин мәсәләнин яныз бир тәрәфи өз ин'икасыны тапмышдыр. Өз дөврләринин оғлу олан бу мүтәфәккир сәнәткарлардан бир гисми синифләр арасындакы зиддиййәт вә мүбаризәнин тарихи инкишафда һәлледичи әһәмиййәти олдуғуну нәзәри чәһәтдән дәрк етмәк сәвиййәсинә, башга бир гисми исә бу һәгигәти бәдии әдәбиййатда екс етдирмәк сәвиййәсинә йүксәлә билмәмишди; буну һеч онлардан уммаг да олмаз.

Ичтимаи һәятын инкишаф етмиш олдуғу вә синифләр вурушунун сон дәрәчә гүввәтләндийи дөврүн шаири олан Сабир өз сәләфләринин ән яхшы ән'әнәләринә әсасланараг, бу чәһәтдән чох ирәли кетмишди.

Сабир һәм поэзиясынын идея мәзмуну, һәм дә сәнәткарлыг хүсусиййәтләри е'тибарилә новатор иди. Онун Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә ени мәрһәлә ачан сәнәткар олдуғуну һәлә мүасирләри көстәрмишдиләр. А. Сәһһәт Сабирә һәср етдийи мәгаләләриндән бириндә ону әдәбиййатымызда «бөйүк бир ингилаб» әмәлә кәтирән «даһиянә бир шаир», «мүчәддид» (новатор) сәнәткар кими гиймәтләндирмишди[1]. Тәкчә Азәрбайчанда йох, Шәргин бир сыра өлкәләриндә сатиранын «ени дөврүнүн анчаг Сабирдән башладығыны» гейд едән М. С. Ордубади дә эйни фикирдә олмушдур[2].

Совет алимләри Сабир ярадычылығындакы дәрин реализм, һәятилик, новаторлуг, сәнәткарлыг һаггында дәйәрли тәдгигат әсәрләри вә мәгаләләр языб чап етдирмишләр. Сабири бир новатор кими гиймәтләндирәнләр ону һәм ичтимаи фикримизин, һәм дә бәдии тәфәккүрүмүзүн тарихиндә ени бир сима һесаб етдикләри үчүн бу гәнаәтә кәлмишләр. Чүнки, һәгигәтән, бөйүк шаирин новаторлуғу онун тематикасында вә ингилаби-демократик идеяларында нә гәдәр айдын көрүлүрсә, ени, орижинал, әввәлкиләрә көрә даһа демократик бәдии форма вә сәнәткарлығында да бир о гәдәр мүшаһидә едилир.

---

[1] Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 350.

[2] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 13—14.

Сабир сәләфләринин ачдыглары йол илә чәсарәтлик аддымларла ирәлиләйәрәк, поэзиямызын тематика даирәсини даһа артыг кенишләндирмиш, о вахтадәк сәнәт мөвзуу олмаға лайиг көрүлмәйән һадисәләри, мөвзулары да, онларын әһәмиййәтини нәзәрә алараг, сәнәт малы этмишдир.

Ингилаби демократия чәбһәсинин нүмайәндәси олан шаир сәнәтин әсас вәзифәсини чәмиййәтдәки синфи зиддиййәт вә тоггушманы, бәрабәрсизлик вә фәлакәти экс этдирмәкдә, зәһмәткеш инсанын мәнафеини мүдафиәдә көрүрдү. О, бир тәрәфдән, «шамсыз ятан», «ач-ялавач» кәндлинин, «бир аббасыя» ган-тәр төкән фәһләнин ачыначаг вәзиййәтини, дикәр тәрәфдән дә, «бимәрһәмәт ә'янлары», милйончу саһибкарлары, бәй вә ханзадәләри көрдүкдә сатира силаһыны әлә алыб, халг сәадәти наминә дүшмәнләрә атәш ачырды.

Ярадычылығында чәмиййәт үчүн, халг үчүн әһәмиййәтли мәсәләләрлә мәшғул олмасы вә өзүнүн бу хүсусиййәтини «Молла Нәсрәддин»дә иштиракынын биринчи илиндән һисс этдирмәси Сабирин бир сәнәткар олараг мүгәддәратыны тә'йин эдән, она кениш охучулар даирәсиндә шөһрәт газандыран әсас амиллардән иди. О һәлә илк әсәрләрилә өзүнү охучулара зәһмәткеш инсанын дәрдинә галан, бу дәрдләри бир-бир ачыб мейдана гоян гүдрәтли халг шаири кими танытмышды.

Бурада бир мәсәләни айрыча һәлл этмәк лазымдыр. О да Сабирин дүнякөрүшүндәки ингилаби демократизмин характерн мәсәләсидир.

Бә'зи әдәбиййатчылар XX әср Азәрбайчан шәраитиндәки ингилаби-демократик идеялары пролетар идеолокиясы илә эйниләшдирәрәк, Сабир вә Мәммәдгулузадә кими язычылара ингилабчы демократ дейилмәсинә э'тираз эдирләр. Бу нөгтейи-нәзәр ингилаби демократияя даир ленинизм тә'лиминә зиддир.

XX әсрин әввәлләриндә, башга сөзлә, Сабирин языб яратдығы 1905—1911-чи илләрдә, Русияда олдуғу кими, Азәрбайчанда да ән ингилаби һәрәкат пролетар һәрәкаты, ән ингилаби нәзәриййә марксизм-ленинизм иди. Буна көрә дә, чох тәбии олараг, вахтилә, XIX әсрдә ән габагчыл идея олан ингилаби-демократик идеялар XX әсрдә артыг өз биринчилик мөвгеини итирмишди. Бунун-

ла белә, Ленин буржуа-демократик ингилабын гәләбәси үчүн ингилаби-демократик идеялардан истифадә этмәйи вачиб билирди. Чүнки ингилабчы демократларын програмында пролетариатын чаризмә вә буржуазияя гаршы апардығы мүбаризә илә дүз кәләи вә бу мүбаризәйә әмәли көмәк көстәрилмәсилә нәтичәләнән маддәләр аз дейилди; онларын програмы, әсасән, болшевикләрин 1905-чи ил ингилабы дөврүндә һәята кечирдикләри минимум програма уйғун кәлирди.

XX әсрдә ингилабчы демократлар мүбаризәйә галхмыш кәндли күтләләринин вә ингилаб тәрәфинә кечән хырда буржуазиянын мәнафеини мүдафиә эдирдиләр. Онлар мүтләгиййәт үсулуна амансыз дүшмән идиләр. Ленин ингилаби-демократик һәрәкатын бу чәһәтләрини нәзәрә алараг «Пролетариат вә кәндлиләр» (1905) адлы мәгаләсиндә язырды: «Нә гәдәр ки, кәндли һәрәкаты ингилаби-демократик һәрәкатдыр, биз она шүбһәсиз көмәк этмәли вә ону ирәлилә тмәлийик»[1]. Бир аз ашағыда Ленин ингилаби-демократик һәрәката рәһбәрлик мәсәләсиндән бәһс эдәрәк көстәрирди: «...*Нә заман ки*, кәндлиләр ингилабчы-демократик йол илә кедирләр, кәндлиләрә көмәк этмәк вә онлары һәтта һәр бир «мүгәддәс» аға «мүлкиййәтини» гәсб этмәйә сөвг этмәк лазымдыр»[2].

Беләликлә, Ленин ингилаби-демократик һәрәкат дедикдә, пролетариатын мүбаризәсинә көмәк эдә биләчәк йохсул кәндлиләрин мүлкәдарлыға вә чаризмә гаршы мүбаризәсини нәзәрдә тутурду. Ленин кәндли һәрәкатындакы ингилаби-демократик чәһәтләри гиймәтләндирмәйи вә бу чәһәтләри инкишаф этдирмәйи сосял-демократларын гаршысына мүһүм бир вәзифә кими гоюрду. О көстәрирди ки, сосял-демократлар «кәндли һәрәкатынын ингилаби-демократик чәһәтләрини (хүсусиййәтләрини) айырмаға, онлары инкишаф этдирмәйә вә баша чатдырмаға» чалышмалыдырлар[3].

Демәли, XX әсрдәки ингилаби-демократик идеолокия илә пролетар идеолокиясыны эйниләшдирмәк чәһдләри һеч бир әсасы олмаян, янлыш, лүзумсуз чәһдләрдир ки,

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 8-чи чилд, сәһ. 236.
[2] Енә орада, сәһ. 239.
[3] Енә орада, сәһ. 424.

элми ичтимаиййәтимиз һаглы олараг буну тәнгид этмишдир[1].

Һеч шүбһәсиз, Сабир вә Мәммәдгулузадә ингилабчы демократлардыр. Лакин «Сабир ингилабчы демократ шаирдир»—дейиб, орадача нөгтә гоймаг доғру дейилдир. Бөйүк шаир һаггындакы бу тезис натамамдыр. Нә үчүн? Она көрә ки, һәмин тезис тәкликдә, йә'ни Сабирин ингилаби-демократик идеяларындакы ени, спесифик чәһәтләр шәрһ эдилмәдән ирәли сүрүлдүйү заман, шаирин көрүшләринин тарихи мә'на вә әһәмиййәтини лазыми гәдәр әһатә этмир.

Бу мәсәләдән бәһс эдәркән мүтләг нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, Азәрбайчан ичтимаи фикриндә һәлә кечән әсрин 70-чи илләриндә М. Ф. Ахундовун тимсалында формалашмаға башлаян вә о дөврдәки Азәрбайчан шәраитинә уйғун хүсусиййәтләри олан ингилаби-демократик идеялар XX әсрин әввәлләриндә, хүсусилә бу идеяларын чох күчләнмәкдә олдуғу 1905-чи ил һадисәләри заманы бир сыра ени кейфиййәтләр алмышды. Башга чүр ола да билмәзди. Бир тәрәфдән мүтләгиййәтә, феодализмә гаршы чеврилмиш кәндли үсянларынын вә 60-чы илләрдәки бөйүк рус ингилабчы демократларынын тә'сирилә М. Ф. Ахундовда яранмыш ингилаби-демократик идеялар, дикәр тәрәфдән дә, 1905-чи ил заманы вә ондан сонракы дөврдә, йә'ни чаризмлә бирликдә буржуазияя гаршы да пролетар һәрәкатынын кетдикчә бир дөврдә, сосялизм идеолокиясынын ән габагчыл идеолокия олдуғу бир дөврдә яранан ингилаби-демократик идеялар эйни маһиййәтдә ола билмәзди̇ләр. Мәсәлән, 1905—1910-чу илләрдә Сабир, Мәммәдгулузадә, даһа сонра Гәмкүсар кими ингилабчы демократларын, бә'зи мәһдуд вә зиддиййәтли чәһәтләринә бахмаяраг, идея-бәдии чәһәтдән формалашыб инкишаф этмәләринә пролетар һәрәкатынын вә сосялизм идеолокиясынын мүсбәт тә'сирини инкар этмәк олмаз.

Доғрудур, истәр Сабирдә, истәрсә дә Мәммәдгулузадәдә чох өтәри бир шәкилдә өзүнү көстәрән вә бу язычылар үчүн характерик олмаян бә'зи либерализм әламәт-

[1] Бах: Низами адына Әдәбиййат вә дил Институтунун элми шурасында. «Әдәбиййат гәзети», 9 октябр, 1952, № 28. К. Талыбзадә вә М. Гасымовун элми шурада чыхышы.

ләри дә олмушдур. Сабирин «Бәйләрә мәктуб»да авара, түфейли бәйләри ифша этмәклә бәрабәр, «Инди бәй одур ким, тута мәзлумун әлиндән,—Мән дә дейим әhсән»— сөзләрини язмасы, «Тәhәссүр» ше'риндә бәй вә хандан «сәдагәт», ә'яндан исә «вәфа» көзләмәси, яхуд башга бир ердә hаким синифләрин «хүмс вә зәкаты»на эhтияч олдуғуну иддиа этмәси, нәhайәт, идеалист-дини маhиййәтдә бир нечә шеир язмасы буна мисал ола биләр. Лакин Сабири бир мүтәфәккир-сәнәткар кими характеризә эдән әсла бу чәhәтләр дейилдир; Сабир ирсинин бөйүк идеябәдии әhәмиййәти гаршысында чох кичик көрүнән вә даhа чох шаирин сатира ярадычылығынын илк илләринә—1906—1907-чи илләрә аид олан бу кечичи мотивләр дейилдир.

Сабири бөйүк халг шаири, ингилабчы демократ шаир кими характеризә эдән чәhәтләр—онун ингилабчы халг күтләләринә дәрин мәhәббәти, халг мәнафеинә фәдакарлыгла хидмәт этмәси, әсәрләриндә габагчыл идеялар яймасы, истисмар дүнясыны нифрәтлә дамғаламасы иди. Сабири характеризә эдән башлыча хүсусиййәт бир сыра мәсәләләрдә онун гисмән пролетар идеолокиясына яхынлашмасы иди. Бу мә'нада, Чәлил Мәммәдгулузадә кими, Сабирин дә ингилаби-демократик идеяларында спесифик бир үстүнлүк олдуғуну көрмәмәк олмаз.

Әкәр фәhлә мөвзууна hәср этмиш олдуғу әсәрләрдә Сабирин фәhләси буржуазия илә үз-үзә дуруб, онунла «hүгуг үстә әдавәт» эдирсә вә шаир буржуазияя гаршы йөнәлмиш бу «әдавәти», бу мүбаризәни hаглы hесаб эдирсә, о заман шаири анчаг ингилаби-демократ кими гиймәтләндирмәк нә дәрәчәдә доғрудур?

Яхуд әкәр «Ата нәсиhәти» ше'риндә Сабир көhнәпәрәст бир атанын мүртәче бахышларына истеhза этдийи заман эзоп дилилә сосял-демократияны ингилаби гүввә кими гиймәтләндирир вә сосял-демократ идеяларына өз рәғбәтини көстәрирсә, о hалда белә бир шаири анчаг ингилабчы демократ кими гиймәтләндирмәк нә дәрәчәдә доғрудур?

Сабирин кәләчәкдә тәhлил эдәчәйимиз бир чох сатиралары көстәрир ки, бу әсәрләрин мүәллифи чаризмә, мүлкәдарлыға дүшмән олдуғу кими, буржуазияя да дүшмән олмушдур; башга сөзлә, о: «Яшасын шәhрияри-hүр-

риййәт»—дейә там азад бир чәмиййәти тәрәннүм этмишдир.

Бу ардычыл ингилаби мүбаризә мөвгенә кәлиб чатмагда Сабирә ялныз кәнд йохсулларынын, ингилабчы кәндлиләрин вә зәһмәткеш зиялыларынын мә'нәви гида вердикләрини күман этмәк доғру олмаз; бурада пролетар идеолокиясынын, пролетар Бакысынын тә'сири биринчидән һеч дә аз дейил.

Истисмар дүнясына гаршы өлүм-дирим вурушларынын мүрәккәб сияси мә'насыны вә әсас һәрәкәтверичи гүввәләрини там айдынлыгла дәрк этмәсә дә, бу мүбаризәдә пролетариатын рәһбәр ролуну көстәрмәсә дә, Сабир «иддиалы олмуш» фәһләнин «арая сохулуб» капиталистләрә мейдан охудуғуну, капитализмин көкүнә балта чалмаға башладығыны көрүб көстәрә билмишдир.

Чох күман ки, әдәбиййатшүнас К. Зелински Ян Райнис, Ю. Янонис, Акоп Акопян, А. Упит кими язычыларла бирликдә Сабирин дә иртича илләриндә даһи пролетар әдиби Максим Горкинин идея силаһдашларындан олдуғуну иддиа этдийи заман, məhз бөйүк Азәрбайчан шаиринин дүнякөрүшүндә пролетар идеолокиясына яхын олан чәһәтләрә әсасланмышдыр[1].

Лакин бүтүн бу дейиләнләр Сабири пролетар шаири вә Азәрбайчанда сосялизм реализминин илк ярадычыларындан бири кими тәгдим этмәйә әсас вермир. Әслиндә һеч буна эһтияч да йохдур. Ән яхшы әсәрләрилә бу вә я башга дәрәчәдә пролетар ишинә вә пролетар идеолокиясына яхынлашан Сабирин ингилабчы демократ шаир, халг шаири кими гиймәтләндирилмәси тарихи һәгигәтә даһа уйғундур.

3

Сабирин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн мәнбәләри тә'йин вә характеризә эдилдийи заман, XX әсрдә пролетар Бакысында вә Азәрбайчан зәһмәткешләри арасында күчләнмәкдә олан сосялизм идеяларынын тә'сири айрыча гейд эдилмәлидир. Һәм дә белә бир тә'сир тәкчә Сабирә аид дейилди. Болшевик партиясынын тәблиғ этдийи сосялизм идеялары кениш күтләләри ингилаби руһда

---

[1] «Литературная газета», 14 сентября, 1954, № 110.

тәрбијә етдијн кими, Азәрбајчанда мүтәрәгги ичтимаи фикрин, габагчыл мәдәнијјәтин, о чүмләдән реалист әдәбијјатын инкишафына да бөјүк фајда вермишдир.

1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә вә сонралар Бакыда чап олунан «Һүммәт», «Бакински рабочи», «Дә'вәт-Гоч», «Јолдаш», «Тәкамүл» вә башга болшевик гәзетләри, һабелә кизли партия мәтбуаты, ингилаби интибаһнамәләр бүтүн мүтәрәгги адамлар кими, демократ јазычылар тәрәфиндән дә дәрин рәғбәтлә гаршыланырды. Бунун әсас сәбәби һәмин мәтбуатын идеја истигамәти иди. Сәбәбләрдән бири дә о иди ки, партија мәтбуаты өз ингилаби тәблиғатында јазычыларын диггәтини хүсуси чәлб едән бәдии әдәбијјатдан да истифадә едирди. РСДФП Бакы Комитәсинин интибаһнамәләриндә, мәсәлән, Горкидән нүмунәләр кәтирилирди[1].

1906—1907-чи илләрдә чыхыб азәрбајчанлы зәһмәткешләрин сијаси-идеја һәјатына күчлү тә'сир көстәрән гәзетләрдән «Дә'вәт-Гоч» вә «Јолдаш» ичтимаи һәјатын вә мүбаризәнин чидди мәсәләләрини марксизм-ленинизм чәбһәсиндән, садә, ајдын дилдә изаһ едәрәк, зәһмәткешләри ингилаби һәрәкатын гәләбәси үчүн зәрури олан габагчыл нәзәријјә илә силаһландырыр, фәһлә һәрәкатында сосјалист шүуруну гүввәтләндирирди. Халгын нөвбәти вәзифәләри һаггында чох мәзмунлу, сәфәрбәредичи мәгаләләр чап едилирди.

«Дә'вәт-Гоч» ајдын көстәрирди ки, «һәр милләт, хаһ ермәни, мүсәлман, хаһ рус вә ја фирәнк—ики бөјүк дәстәјә тәгсим олунур: бири зәһмәт чәкиб ишләјән фиргә, дикәри дә зәһмәткешләрин рәнчиндән нәф'бәрдар оланлардыр. Әввәлинчи гисм: рәнчбәрләр, фәһләләр, сәнәткарлар вә гејри фүгәрајн-касибәдир. Икинчи гисм: саһибкархана, сөвдәкәр вә мүлкәдарлардыр. Бу хәјал сәһвдир ки, куја бир милләтин һамысынын, мәсәлән, ермәниләрин, мүсәлманларын, рус вә күрчүләрин вә гејри бир милләтин хејри о милләт үчүн үмуми олсун, бирлик вә иттиһадлары ваге олсун. Хејр! Рәнчбәр, фәһлә, сәнәткар вә гејри фүгәрајн-касибәнин хејри сөвдәкәрләр, саһибкарлар вә

---

[1] Бах: Сов.ИКП МК јанында Маркс—Енкелс—Ленин—Сталин Институтунун Азәрбајчан филиалынын әсәрләри, VII чилд, Бакы, 1947.

мүлкәдарларын хейрийлән дүз кәлмәз; һәрчәнд бунларын һамысы мүсәлмандырлар вә янинки эрмәнидирләр»[1].

Бу кими мәгаләләр халгын сияси шүуруну тәрбийәләндирмәк ногтейи-нәзәриндән чох әһәмиййәтли иди. Белә материаллар күтләләрин мүрәккәб ичтимаи һадисәләрдән баш чыхармаларына, өз дост вә дүшмәнләрини танийыб сечмәләринә бөйүк көмәк эдирди. Ингилаби мәтбуат партия хадимләри вә савадлы фәһләләр тәрәфиндән халг ичәрисиндә яйылырды.

Фәһлә һәяты, фәһлә һәрәкаты болшевик мәтбуатынын әсас мөвзуу иди. «Дә'вәт-Гоч» истисмарчы тәбәгәләрин бүтүн дөвләт вә чәлалынын зәһмәткеш әмәйилә ярадылдыгыны тәсвир эдәрәк язырды: «Дөвләтлиләрин сәрмайәси, агаларын чәлалы, руһаниләрин сәлтәнәти—фүгәранын рәнчилә әмәлә кәлмишдир вә һәмишә онлар фүгәранын зәһмәтинә мөһтачдыр»[2].

«Йолдаш» гәзетиндә исә вәһши истисмар мәнзәрәси, мәсәлән, бу сөзләрлә ифша олунурду: «Сәрмайәдарлар фәһләләрә бир о гәдәр музд верирләр ки, анчаг фәһлә ачындан өлмәсин. Фәһлә диләнчи кими долаңыр, сәрмайәдар исә тәнәххүс сатыр. Сәрмайәдар чалышыр ки, фәһләдән олдугча артыг ширә чәксин»[3].

Болшевик гәзетләри синфи зиддиййәтин кетдикчә кәскинләшдийини көстәриб язырдылар ки, артыг ингилабчы Бакы фәһләләри өзләрилә милйонер Тагыевләр арасында бөйүк учурум олдугуну дәрк эдәрәк, ашыб-дашан нифрәт һиссилә онлара гаршы чыхмагдадырлар. «Дә'вәт-Гоч»да дейилирди: «Бу һәят бир мүһарибәдир фүгәрайи-кәсибә илә онлары тәсәрруф эдиб тәзйиг эдән хозейинләр арасында»[4]. Бир аз ашагыда: «...пәрдәләр ачылды, һәгигәт заһир олду. Тагыевин фәһләләри фәсиһ вә бәлиг һаллар илә исбат этдиләр ки, чүмлә мүсәлманы бәрабәр вә мүсави һесаб эдәнләр бөйүк сәһв этмишләр. Бунлар, фәһләләр зилләтләрилә, мәшәггәтләрилә, ач вә сусуз, күчәләрдә сәфил галмагларилә билдирдиләр ки, хейр, Тагыев кимиләр бир башгадыр, мүсәлман фәһлә-

---

[1] «Дә'вәт-Гоч», 26 май, 1906, № 1.
[2] «Дә'вәт-Гоч», 27 июл, 1906, № 16.
[3] «Йолдаш», 22 август, 1907, № 1.
[4] «Дә'вәт-Гоч», 22 август, 1906, № 1.

ләри бир башгадыр; манташевләр бир башгадыр, ермәни фәһләләри бир башга... Тағыевләр, манташевләр, мухтаровлар вә гейриләри һәмишә фәһлә гисмини тәсәрруф етмишләр...»[1].

Ингилаби мәтбуат буржуа-милләтчилийин идеяларыны мөһкәм бир мәнтиглә ифша етмиш, мүхтәлиф милләтләрин зәһмәткешләри арасында достлуг вә гардашлыг әлагәләринин гүввәтләнмәси йолунда бөйүк фәалиййәт көстәрмишдир. Хүсусилә, 1905-чи ил ингилабы дөврүндә чаризмин мәнфур милли гырғын сијасәтини ифша етмәкдә бу мәтбуатын чох мүһүм ролу олмушдур.

Зәһмәткешләрин артыг «хошбәхтлик вә һүррийјәт газанмаг үчүн ајаға галхдығыны севинчлә хәбәр верән «Дә'вәт-Гоч» ону да гейд едирди ки, чар һөкумәти ингилаби һәрәкаты зәифләтмәк үчүн милләтләр арасында гырғын салмышдыр, Гомел, Кишинйов, Бакы, Вологда кими бир чох бөйүк шәһәрләрдә күтләви гырғынлар баш вермишдир. Гәзет «һөкумәтин бу чүр алчаг политикасы»ны[2] ифша едирди.

Ейни характердә олан материаллар «Тәкамүл» гәзетиндә дә чох чыхмышдыр. Гәзет 9 јанвар 1905-чи ил һадисәләринин маһиййәтини айдынлашдырыр, «Тә'тил нәдир?» кими мәгаләләриндә фәһлә тә'тилләринин сияси, ингилаби әһәмиййәтини ачыб көстәрир, Столыпин иртичаыны бүтүн кәскинлийилә рүсвай едирди. 17 октябр манифестинин ялан чыхдығына вә өлкәдә йенидән дәһшәтли бир иртича һөкмфәрма олдуғуна даир чап етдийи бир мәгаләсиндә «Тәкамүл» ашағыдакы сөзләри јазырды: «һөкумәт һүррийјәтләр барәсиндә... йох мәнзиләсиндә олан гануну тапдалайыб әзди. 17 октябр 1905-чи илдә чәмиййәт, иттифаг, кәлам, мәтбуат һүррийјәти барәсиндә верилән манифест анчаг сөз олду... һөкумәт зүлмү о мәртәбәјә етирди ки, манифест е'лан олунмамышдан габаг о мәртәбәйә етишмәмишди»[3].

Ингилаб йолундакы кениш фәалиййәти халг күтләләриндә болшевик мәтбуатына бөйүк мәһәббәт оятмышды. «Тәкамүл»дә чап олунмуш «Бир груп фәһләнин идарәйә

[1] «Дә'вәт-Гоч», 22 август, 1906, № 1.
[2] «Дә'вәт-Гоч», 1906, № 3.
[3] «Тәкамүл» гәзети, Бакы, 17 март, 1907, № 3.

мәктубу»нда дейилирди ки, «фәһләләрин синфи гәзети олан «Тәкамүл»ү Балаханыда һәр дәрракәли фәһлә'йолдаш һәми алмаға вә һәми дә сатмаға чидду чәһд вә сә'й эдиб чох чалышырлар. Бәли, «Тәкамүл» фәһлә мәишәтиндән, фәһлә эһтиячындан вә фүгәрайи-касибә азадәлийиндән бәһс этдийинә көрә, бә'зи фүгәрайи-касибә дүшмәнләри,—ки мүлкәдар вә сәрмайәдар олдуглары тәбиидир,—мәсәлән, Ќөвсәр Чәбиев вә гейриләри кими кәсләр «Тәкамүл»үн нәшр олунмасына мүманиәт эдирләр... Фәһлә йолдашлар өз гәзетләринин чари олмасына вә пайланмасына чалышмалыдырлар»[1].

Бу мүхтәсәр гейдләрдән дә көрүндүйү кими, болшевик мәтбуаты чаризми, буржуа-мүлкәдар гурулушуну, әксингилаби-милләтчи идеялары ифша эдән ленинчи тәблиғаты илә күтләләри ингилаби руһда тәрбийә этмәкдә чох иш көрмүшдүр. Азәрбайчанлы ингилабчылардан ибарәт олан болшевик «Һүммәт» тәшкилаты Н. Нәриманов, М. Әзизбәйов, С. М. Әфәндиев башда олмагла бу ишдә мүһүм рол ойнайырды.

Сабир бу тәблиғатдан бөйүк файда көрән сәнәткарлардан иди. Онун өз әсәрләриндә гоюб һәлл этдийи проблемләрдә, үмумиййәтлә шаирин габагчыл дүнякөрүшүндә буну айдын көрмәк мүмкүндүр.

4

Азәрбайчан халгынын гәһрәманлыг тарихи вә мәдәни ән'әнәләри илә әлагәдар инкишаф этмиш олан Азәрбайчан мәдәниййәти кечән әсрдән э'тибарән бөйүк рус халгынын мәдәниййәтилә дә сых бағлы олдуғу үчүн әдәбиййатшүнаслыгда бу мәсәләдән чох данышылыр. Хүсусилә М. Ф. Ахундов, Зәрдаби, Вәзиров, Мәммәдгулузадә, Һагвердиев кими шәхсиййәтләрдән бәһс эдәркән онларын инкишафы, чох доғру олараг, рус мәдәниййәти вә әдәбиййаты илә әлагәләндирилир.

Сабир Русиядакы халгларын азадлыг мүбаризәсинә башчылыг эдән гәһрәман рус пролетариатынын күчүнү вә ролуну көрүб тәрәннүм эдән Азәрбайчан сәнәткарларындан биридир. Һеч тәәччүблү дейил ки, о дөврүн бүтүн мүртәче гүввәләринин әксинә олараг, шаирин әсәрләриндә

[1] «Тәкамүл» гәзети, 20 январ, 1907, № 5.

«рус» сөзү анчаг вә анчаг мүсбәт, көзәл мә'нада ишләнмиш вә бу сөзүн ишләнмәси сәнәткар Сабирин идејалары илә сых бағлы олмушдур.

Габагчыл рус ичтимаи фикринин тә'сирилә бөјүјән, јахуд рус тәһсили көрән кәнчлик («руси охумушлар») шаирин нәзәриндә заманын тәрәггипәрвәр ичтимаи гүввәләриндән иди. Сабир бу кәнчлијә гаршы дуран көһнәпәрәстләри, «ислам үлуму» тәрәфдарларыны кәскин тәнгид етмишдир. М. Ибраһимовун дедији кими, «Сабирин шеирләриндә көһнә дүнјанын бүтүн бајгушлары јени һәјат, јени адәт вә јени мәдәнијјәт уғрунда мүбаризә апаранлары «урус башлылар» адландырырдылар. «Рус» сөзү јенилији, тәрәгги вә јүксәлиши, һагг вә әдаләти тәмсил едән бир рәмз кими һәр чүр зүлмкарлыға, чәһаләтә вә наданлыға гаршы гојулур»[1].

Сабирин һәлә Сејид Әзимин мәктәбиндә охудуғу заманлардан рус әдәбијјаты илә, хүсусән Крыловун, Пушкинин бә'зи әсәрләрилә таныш ола биләчәјинин еһтимал етмәк мүмкүндүр. Чүнки Сејид Әзимин мәктәбиндә рус дилинин тәдрис едилдији мә'лумдур.

Рус мәдәнијјәтилә бу вә ја башга дәрәчәдә таныш олмагда Шамахы зијалыларынын шаирә бөјүк јардым етдикләрини А. Шаиг өз хатиратында тәсдиг едир: «О заман (сөһбәт 1905-чи илдән кедир,—*Ә. М.*) мүәллимләр мәнә нағыл едирдиләр ки, онлар һәр ил јај тә'тили заманы кичик бир дағын әтәјиндә јығышыб, рус шаирләринин әсәрләрини охумагла Сабир вә Сәһһәти рус әдәбијјаты илә таныш едәрмишләр»[2]. Бир аз ашағыда А. Шаиг мүәллим јолдашларынын Сабири Гогол илә таныш етмәләрини хатырлајараг јазыр: «Јолдашлары тез-тез онун үчүн Гоголун әсәрләрини охујуб тәрчүмә едәрдиләр».

Сабирин рус дилини өјрәнмәсиндә вә Крыловдан тәрчүмә етмәсиндә һәр кәсдән әввәл Сәһһәтин бөјүк ролу гејд едилмәлидир. Мә'лумдур ки, рус классикләринин «елм вә үрфан күнәши» адландыран Сәһһәт өз мүтәрчимлик фәалијјәтиндә диггәтини ән чох рус классикләринә вермиш вә Крылов, Пушкин, Лермонтов, Горки дахил

---

[1] М. Ибраһимов. Сабир, «Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри», 1952, № 7, сәһ. 88.

[2] Абдулла Шаиг. Воспоминания о М. А. Сабире, газ. «Бакинский рабочий», 28 декабря 1936, № 300.

олмагла 25-дән јухары рус јазычысынын әсәрини азәрбајчанчаја тәрчүмә етмишдир[1]. Шүбһәсиз, достунун бу гәдәр әһәмијјәт вериб, бөјүк әмәк сәрф етдији вә чох чәкмәдән бүтүн габагчыл Азәрбајчан ичтимаијјәтинин тәгдирини газанан мүнтәзәм мүтәрчимлик иши даима Сабирин көзү габағында кетмишдир. Һәр ики Азәрбајчан шаиринин классик рус әдәбијјатындакы хәлгилик, реализм вә јүксәк сәнәткарлыға һејран олдуғу анлары тәсәввүрә кәтирмәк чох да чәтин дејил.

Мәтбуат вә элми әдәбијјатда Сабирин рус классикләрилә әлагәсиндән бәһс олунур[2]. Бунун јарадычылыг вә дүнјакөрүшү чәһәтиндән әсасы олдуғу кими, әдәби практика, тәрчүмә иши нөгтејн-нәзәриндән дә фактик әсасы вардыр. Шаирин И. А. Крыловдан «Гарға вә түлкү»[3] тәмсилини тәрчүмә етмәси һәләлик бизә мә'лум олан еканә факт олса да, чох әһәмијјәтли вә характеркдир[4].

Сабирин рус дилини 1907—1908-чи илләрдән өјрәндијини нәзәрә алараг, «Гарға вә түлкү» тәмсилини онун тәхминән 1908—1909-чу илләрдә тәрчүмә етдијини кү-

---

1 М. Ариф. Некрасов вә Аббас Сәһһәт, «Әдәбијјат гәзети», 7 декабр, 1946, № 34; К. Талыбзадә. Сәһһәтин рус әдәбијјатындан тәрчүмәләри, «Азәрбајчан Элмләр Академијасынын Хәбәрләри», 1949, № 9.

2 М. Ариф. Некрасов вә Аббас Сәһһәт, «Әдәбијјат гәзети», 7 декабр, 1946, № 34; Ч. Хәндан. Сабир, Бакы, 1940, сәһ. 119 вә с.

3 Басня жанрынын тарихиндә ади бир һадисә олараг, Крыловун да бир сыра баснялары сүжет е'тибарилә антик вә Шәрг ән'әнәләри илә, мәсәлән, Эзоп вә Пил'пај илә бағлыдыр. Бу сүжетләрин бир чоху ени дөврдә Авропа әдәбијјатында вә XVIII әср рус шаирләринин јарадычылығында да ишләнмишдир. Крыловун өзү баснýларыны китаб һалында чап етдирдији заман бунлардан «Тәрчүмә, јахуд бәнзәтмә» оланларын јанындан улдуз ишарәси гојмушдур. «Гарға вә түлкү» дә бу баснялар сырасына дахилдир, Бу барәдә бах: И. А. Крылов. Сочинения, т. III, М., ОГИЗ, 1946, стр. 399. Бу баснýны Абдулла Шаиг дә тәрчүмә етмишдир. И. А. Крылов. Сечилмиш тәмсилләр, Бакы, 1944, сәһ. 21—22.

4 Проф. Мир Чәлал Пашаев «Молла Нәсрәддин» журналынын 1906-чы ил 21-чи нөмрәсиндә «Абирин вә килаб» сәрлөвһәси илә чыхмыш фел'етону да Сабирә аид едир (Докторлуг диссертасијасы, сәһ. 181). Проф. М. Ариф исә, И. А. Крыловун «Сечилмиш тәмсилләри» (Бакы, 1944) китабына јаздығы мүгәддәмәдә бу фел'етондан Ч. Мәммәдгулузадәнин әсәри кими данышыр.

Һәмин фел'етон Сабирин нәср әсәрләри илә мүгајисә едилдикдә бунлар арасында хејли тәфавүт нәзәрә чарпыр вә фел'етонун Ч. Мәммәдгулузадәјә аид олмасына даир фикир даһа әсаслы көрүнүр.

ман эдә биләрик. Бу тәрчүмә М. Маһмудбәйов вә Аббас Сәһһәтин «Ени мәктәб» адлы дәрслийинин 1913-чү ил чапында рус классикләриндән верилән башга нүмунәләрлә бирликдә нәшр эдилмишдир. Ше'рин алтында: «(Крыловдан тәрчүмә) Ә. Сабир»—гейди вардыр[1]. Сонралар, басня бурадан көтүрүләрәк, «Һопһопнамә»нин 1922-чи ил нәшриндә вә һәмчинин даһа сонракы нәшрләриндә верилмишдир[2].

Басиялары «рус халгынын һикмәт китабы» (Гогол) олан, өзүнү дедийи кими, «нөгсанлары гамчыламагдан хошу кәлән» Крыловун әсәрләри Азәрбайчанда һәлә XIX әсрин гырхынчы илләриндән тәрчүмә эдилмәйә башламышдыр. Заман кечдикчә бу тәрчүмә иши дә кенишләнәрәк, Крылов басняларыны дәрс китабларына, мүхтәлиф мәчмуә вә мүнтәхәбатлара салмаг бир ән'әнә һалы алмышдыр. А. Бакыханов вә Хан Гарадағидән башламыш, Сейид Әзим, Аббас Сәһһәт, Абдулла Шаиг вә Р. Әфәндиевә гәдәр бир чохларынын иштирак этдикләри бу ишдә Сабир дә геридә галмамаға чалышмышдыр. Бундан башга, о, Крыловун тә'сирилә бир нечә орижинал басня да язмышдыр.

Бөйүк сатирикдән чәмиси бир басня тәрчүмә этмәсинә бахмаяраг, Крылов мүтәрчимләри сырасында Сабир ән шәрәфли ерләрдән бирини тутмагдадыр. Проф. М. Арифин һаглы мүлаһизәсинә көрә, «Крыловун ән көзәл тәрчүмәсини Әләкбәр Сабир вә Сәһһәт вермишдир. Бу ики сәнәткарын тәрчүмәси бөйүк рус шаиринин һәмишәлик олараг Азәрбайчан охучуларына севдирмишдир. Сабирин тәрчүмә этдийи «Гарға вә Түлкү» тәмсили чох бәдии олмагла бәрабәр, садә вә айдындыр»[3].

Рус милли руһунун, рус милли колоритинин мисилсиз сәнәткарлыгла тәчәссүм этдирилмиш олдуғу Крылов басняларыны башга дилләрә тәрчүмә этмәк чох чәтиндир. Азәрбайчан шаирләри бу чәтинлийин өһдәсиндән бачарыгла кәлә билмишләр; «Крыловун дилиндәки халг мүдриклийини өз тәрчүмәләриндә яхшы ифадә этдикләри үчүндүр ки, Сабирин, Аббас Сәһһәт вә Абдулла Шаигин

---

[1] Ени мәктәб, Бакы, 1913.
[2] Һопһопнамә, 3-чү чапы, Бакы, 1922, сәһ. 293.
[3] М. Ариф. Крыловун тәмсилләри, И. А. Крыловун «Сечилмиш тәмсилләр» китабына мүгәддәмә, сәһ. 14.

тәрчүмәләри васитәсилә бөјүк рус шаиринин бә'зи мә'налы чүмләләри зәрбүл-мәсәл һалында дилимизә дахил олмаға башламышдыр: «Олмасајды чаһанда сарсағлар,—ач галарды, јогин ки, јалтаглар» («Түлкү вә Гарға»), «Ач гарына бир нәфәр—нәғмә охуму мәкәр?» («Чырчырама вә Гарышга»), «Бу баш-гулаг каманчаја јарашмаз» («Сазандалар»)... вә саирә[1].

Сабирин Крыловдан тәрчүмә етмәсинин бир сәбәби дә ондан ибарәт иди ки, о өзү дә дахил олмагла бүтүн көркәмли молланәсрәддинчиләр өзләриндән «чох гүввәтли олан шимал вә хачпәрәст (јә'ни: рус,—Ә. М.) гәләм јолдашларынын»[2], Крылов, Пушкин, Гогол, Толстој, Чехов, Горки кими рус классикләринин ирсинә бир јарадычылыг мәктәби кими бахыр вә өз әдәби фәалијјәтләриндә орадан чох шеј өјрәнирдиләр.

XX әсрдә әдәбијјатда хәлгилијин даһа да гүввәтләндирмәк, сатираны даһа да инкишаф етдирмәк уғрунда апарылан мүбаризәдә Крылов ирсинин Азәрбајчан реалистләри үчүн, молланәсрәддинчиләр үчүн мүстәсна әһәмијјәти вар иди. Одур ки, «Молла Нәсрәддин» һәм әдәби материалларында, һәм дә карикатураларында Крылова тез-тез мурачиәт едирди.

«Гарға вә түлкү» баснјасынын Сабир тәрәфиндән тәрчүмә едилмәси мәсәләсиндән данышаркән, бу тәрчүмәнин үслуб вә дил е'тибарилә диггәтәлајиг чәһәтләрини ајрыча көстәрмәлијик.

Мугајисә заманы тәрчүмәдә истәр оричиналын сүжетинә, истәрсә дә үслубуна хәләл кәтирмәјән азачыг бир сәрбәстлик нәзәрә чарпса да, азәрбајчанча мәтнин, демәк олар, һәр мисраында, һәр сөзүндә бу баснјанын даһи халг шаиринә мәхсус бир әсәр олдуғуну, бурадакы мүдрик садәлијин мүтәрчимин мүвәффәгијјәтлә вердијини һисс едирсән.

Тәрчүмәнин үслубунда ән јахшы чәһәт үмумијјәтлә Сабирә хас олан ифадә ајдынлығы, тәбиилик вә садәлијин бурада да истәнилән өлчүдә олмасыдыр. Тәкчә ону демәк бәсдир ки, луғәт тәркибинә јүздән артыг сөзүн

---

[1] М. Ариф. Крыловун тәмсилләри. И. А. Крыловун «Сечилмиш тәмсилләр» китабына мүгәддәмә, сәһ. 15—16.

[2] Ч. Мәммәдгулузадә. Хатиратым, Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 135.

дахил олдуғу һәмин тәрчүмәдә бүкүнүн охучусу үчүн чәтин анлашылан анчаг үч сөз вардыр: «хошлига» (хошүзлү, хош көркәмли), «һүма» (әфсанәйә көрә: хошбахтлыг гушу) вә «һәнуз» (ялныз). Бунлардан икинчиси нә гәдәр чәтин анлашылса да, орижиналдакы «царь-птица» сөзүнүн гаршылығы олмаг э'тибарилә чох мүвәффәгиййәтлидир. Чүнки, мә'лум олдуғу үзрә, рус дилиндә «царь-птица»—гушларын падшаһы, бүтүн башга гушлара үстүн олан бир гуш мә'насыны ифадә эдир.

Крылова мәхсус орижинал үслубу, даһа доғрусу, «Гарға вә түлкү»нүн руһуну мүтәрчимин нечә сахладығыны ашағыдакы бир нечә парчанын мүгайисәси йолу илә тә'йин этмәк олар.

Орижиналын бешинчи сәтри: «На ель Ворона взгромоздясь» сөзләриндән ибарәтдир. Бу мисраын: «Учараг гонду бир уча будаға» кими садә вә рәван ифадәләрлә верилмәси көстәрир ки, тәрчүмәси чох да асан олмаян «взгромоздясь» сөзү мүтәрчими чәтинлийә салмамышдыр.

Орижиналда охуюруг:

Плутовка к дереву на цыпочках подходит;
Вертит хвостом, с Вороны глаз не сводит[1]...

Тәрчүмәдә охуюруг:

Түлкү көрчәк яваш-яваш кәлди,
Эндириб баш, әдәблә чөмбәлди.
Бир заман һәсрәт илә гарға сары
Алтдан-алтдан марытды баш юхары (397).

Тәрчүмәдәки «яваш-яваш кәлди» ифадәси орижиналдакы «на цыпочках подходит» ифадәсинә, «...гарға сары, алтдан-алтдан марытды баш юхары» сөзләри «с Вороны глаз не сводит» сөзләринә тамамилә уйғундур. Икинчи сәтирдәки «чөмбәлди» сөзүнү исә мүтәрчим лап еринә салмышдыр. Бу сөз һийләкәр түлкүнү сатирик бир дил илә характеризә этмәк үчүн чох мүнасибдир.

Ағзында пендир тутмуш Гарғаны алдадыб охутмаг вә бу йол илә дә пендири онун боғазындан чыхарыб емәк

...Свой, светик, не стыдись! Что ежели, сестрица,
При красоте такой, и петь ты мастерица,
Ведь ты б у нас была царь-птица!

---

[1] И. А. Крылов. Сочинения, т. III, М., 1946, стр. 7.

үчүн Түлкүнүн ялтагчасына бир нәвазишлә дедийи сөзләр Крыловда белөдир:

Ялтаглыгдан ибарәт олан бу нәвазиш тәрчүмәдә дә орижиналдакы кими сәсләнир:

Деди:

«Әһсән сәнә, а гарға аға!
Нә назакәтлә гонмусан будаға!
. . . Нә көзәлсән, нә хошлигасан сән!
Ери вар сөйләсәм: һүмасан сән!
. . . Бу йәгиндир ки, вар севимли сәсин,
Оху, версин мәнә сәфа нәфәсин!»

Нәһайәт, бир нечә кәлмә тәрчүмәдәки сәрбәстлик һаггында.

Баснянын азәрбайчанчасында бә'зи мисралар тәхминән эйни мә'наны ифадә эдән мисраларла әвәз эдилмишдир, бә'зән мисралар бирләшдирилмишдир. Буна көрә дә орижиналын 26 мисраы әвәзинә тәрчүмәдә 24 мисра алынмышдыр. Орижиналда һечаларын сайы чәһәтиндән мисраларын өлчүсүндә мүәййән сәрбәстлик, мүхтәлифлик вар исә, тәрчүмә башдан-ахырадәк бәрабәр өлчүлү мисралардан ибарәтдир.

Крылов бу басня илә ифадә этмәк истәдийи һикмәтамиз фикри, нечә дейәрләр, йығчам бир тезис һалында башланғычда верәрәк языр:

Уж сколько раз твердили миру,
Что лесть гнусна, вредна; но только все не впрок
И в сердце льстец всегда отыщет уголок.

Үмумиййәтлә, басняда белә парчаларын һәм башланғычда, һәм дә ахырда верилдийини нәзәрә алараг, Сабир бу кириши ахыра кечирмәйи мүмкүн һесаб этмиш вә тәрчүмәни билависитә әһвалатла башламышдыр. Бир дә Крыловун вердийи башланғыч тәрчүмәдә мә'на вә шәкилчә мүәййән трансформасияя уграяраг, орижиналдакы кими гүввәтли, һикмәтамиз сонлуг һалында верилмишдир:

Олмасайды чаһанда сарсаглар,
Ач галарды, йәгин ки, ялтаглар.

Басняда ифадә олунан фикрә, йә'ни һәм һийләкәрлик вә ялтаглығын, һәм дә сарсаг кими һәр шейә инанмағын,

шүурсузлуғун инсан үчүн чох пис сифәтләр олмасы фикринә бу сәтирләрдә чох яхшы екун вурулур.

Беләликлә, рус пролетариатынын ингилаби мүбаризәсинә рәғбәт, рус дилинә вә классик рус әдәбиййатына мәһәббәт бөйүк Азәрбайчан шаиринин һәяты, ярадычылығы вә дүнякөрүшүндә олан мүсбәт чәһәтләрдәндир.

5

Сабирин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн формалашыб инкишаф этмәсиндә һәлледичи тә'сири олан мәнбәләрдән бири XIX әср Азәрбайчан әдәбиййатындакы реалист сатирадыр.

Әдәбиййатшүнасларымыздан чоху, доғру олараг, Азәрбайчанда һәгиги мә'нада реализм вә сатиранын тарихини кечән әсрдән башламағы лазым билир. Белә бир фикир дә вар ки, бизим «әдәбиййатымызда реализм вә сатира экиз доғулмуш ики гардашдыр»[1].

Әлбәттә, Азәрбайчанда реализмин бир әдәби мәктәб олараг XIX әсрдә яраныб формалашдығыны иддиа этмәк о вахта гәдәрки Азәрбайчан әдәбиййатында бу вә я башга дәрәчәдә реализм хүсусиййәтләринин олдуғуну инкар этмәк, яхуд Низамидән тутмуш Вагифә гәдәр орта әсрләр поэзиясында сатирадан әсәр олмадығыны иддиа этмәк демәк дейилдир. Әксинә, илк дәфә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әдәби мәктәб сәвиййәсинә галдырылан реализм вә сатиранын көкләри чох гәдимләрә кедиб чыхыр. Һәтта, Низамидә эркән реализм ады верилә биләчәк хүсусиййәтләр чохдур.

Сатиранын тарихи исә даһа гәдимдир. Чүнки бу, һәр шейдән әввәл, халг һәятында вә халг ярадычылығындакы тәнгидлә әлагәдардыр. Азәрбайчан шифаһи халг әдәбиййаты, инчәсәнәт вә этнография фактлары көстәрир ки, әсрләр бою халг һәятында вә шүурунда чәмиййәтә тәнгиди мүнасибәт олмуш, халг зүлмә, һагсызлыға, һәр чүр мәнфиликә гаршы мүбаризәдә сатирик күлүшдән дә бир васитә кими истифадә этмишдир. Дикәр тәрәфдән, һәя-

---

[1] Һ. Сәмәдзадә. Ингилабчы сатирик вә аловлу вәтәнпәрвәр М. Ә. Сабир (намизәдлик диссертасиясы)—әлязмасы С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети китабханасындадыр, сәһ. 7.

тын бүтүн ачыларына бахмаяраг, халг һеч бир заман өз никбин дуйғуларыны, севинч вә шадлыг мейлләрини тәрк этмәмишдир; сәмими зарафат вә күлүш онун мә'нәви һәятынын айрылмаз кейфиййәти олмушдур. Халг арасында зарафат чох вахт яхын адамын, достун, йолдашын эйбини она демәк үчүн бир васитә олур. Дүшмәнә кәлдикдә исә, бу күлүш ити, кәсәрли һал алыр.

Варлыға айыг, тәнгиди мүнасибәт шифаһи халг поэзиясында ичтимаи мотивләрин, реализмин, демократик идеяларын гүввәтләнмәсинә көмәк этмиш, бир чох һалларда лириканын үзви сурәтдә сатира илә бирләшмәсинә сәбәб олмушдур.

Азәрбайчан классик әдәбиййатында исә реализм XIX әсрә гәдәр өзүнүн илк кәнчлик дөврүнү кечирәрәк, анчаг кечән әсрдә мүстәгил бир шәкил алан реализм әдәби мәктәби вә сатира үчүн мөһкәм әсаслар яратмышдыр.

Бурада бир чәһәти дә гейд этмәлийик. Бәдии әдәбиййатда тәнгид вә сатирадан данышылдығы заман ики шейи бир-бириндән сечмәк лазымдыр: әдәбиййатда тәнгиди руһ вә мәзмун, тәнгиди чәһәт бир шейдир, сатира башга бир шей; сонра, тәнгиди руһ вә мәзмун реалист сатирада зәрури кейфиййәт олдуғу һалда, тәнгиди руһда вә мәзмунда ярадылан бүтүн әсәрләр үчүн сатира һеч дә зәрури дейилдир. Мәһз буна көрә, М. Е. Салтыков-Шедрин тәркибиндә сатиранын бир үнсүр һалында олдуғу әсәрләрлә «тамам сатирик» характердә олан әсәрләри гарышдырмамағы мәсләһәт көрүрдү[1]. Н. Г. Чернышевски дә мәһз бу нөгтейи-нәзәрдән дейирди: «Сатирик чәрәяи тәнгиди чәрәянын эн йүксәк дәрәчәсидир»[2]. Бурадача Чернышевски ону да элавә эдир ки, сатирик-язычы һадисә вә сурәтләрин маһиййәтини тәһриф этмәмәк шәртилә реалист фантазия вә башга бәдии сәнәткарлыг үсулларындан истифадә эдәрәк, бу һадисә вә сурәтләри бөйүдүр вә кәскинләшдирир, «ловһәләрин об'ективлийи гейдинә галмыр вә мүбалиғәйә йол верир».

Совет алимләриндән сатира нәзәриййәси илә мәшғул олан вә өз тәдгигатынын нәтичәләрини мүнтәзәм сурәтдә

---

[1] Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полн. собр. соч., т. V, стр. 375.

[2] Н. Г. Чернышевский. Очерки гоголевского периода русской литературы. Полн. собр. соч., т. III, М., 1947, стр. 18.

чап етдирән профессор Я. Элсберг сатиранын спесификасы мәсәләсиндән бәһс едәрәк языр: «Нәсрдә дә, шеирдә дә, драматуркияда да сатирик жанрлар вардыр. Бизә лирика илә тәмас едән сатирик әсәрләр мә'лумдур; Гогол вә Шедринин сатиралары исә епик әсәрләрә хас олан бә'зи үмуми чәһәтләрә маликдир. Бунунла бәрабәр, көрмәк чәтин дейил ки, нә лирика мәфһуму, нә дә епос мәфһуму сатиранын хүсусиййәтләрини изаһ етмир, сатиранын маһиййәтини айдынлашдырмыр. Она көрә дә лирика вә епос кими, сатираны да варлыгы тәсвир етмәйин хүсуси принсипи, бәдии әсәрләрин хүсуси нөвү һесаб етмәк үчүн бүтүн әсаслар вардыр»[1].

Сатираны варлыгы тәсвир етмәйин хүсуси принсипи, бәдии әсәрләрин хүсуси нөвү кими аларага, белә бир нәтичәйә кәлә биләрик ки, Азәрбайчан әдәбиййатында бу ярадычылыг принсипи вә бу бәдии нөв анчаг XIX әсрдә мүстәгил вә мүкәммәл бир шәкилдә мейдана чыхмышдыр; о, реализм әдәби мәктәби илә бир заманда формалашмыш вә еткинләшмишдир.

XIX әсрдә Азәрбайчан әдәбиййатында яранмыш сатира чәрәяны өз көкләрилә реал милли зәминәйә, конкрет тарихи шәраитә баглы иди. Башга сөзлә, сатира о заманкы тарихи шәраитин, ичтиман вә бәдии тәфәккүрүн лабүд бир нәтичәси кими мейдана чыхмышды. Бүтүн XIX әср боюнча истәр классик әдәбиййатда, истәрсә дә билаваситә әмәкчи күтләләр ичәрисиндән чыхмыш вә халг һәяты илә сых баглы олан ел шаирләринин шеирләриндә сатира чох гүввәтли олмушдур.

Кечән әсрдә яшамыш Наваһылы Мирзә Бахыш Надим, Ширванлы Әһмәд, Бала Садыг, Ширванлы Гасир вә башга ел шаирләри мәзмун вә ифадәчә шифаһи халг ше'ринә якын олан сатирик шеирләриндә өз дөврләринин бир чох ичтиман мәсәләләриндән бәһс етмишләр. Бу шаирләрин әсәрләри чох заман сәнәткарлыг чәһәтиндән ашагы сәвиййәдә олса да, халг һәятынын, халг руһунун ифадәси олмаг е'тибарилә әһәмиййәтлидир. Истәр үмуми характери, истәрсә дә бә'зи конкрет чәһәтләрилә бу шаирлә-

---

[1] Я. Эльсберг. Наследие Гоголя и Щедрина и советская сатира, М., 1954, стр. 64.

рин әсәрләри бир дәрәчәјә гәдәр Сабирин халг јумору илә јазылмыш шеирләринә јахындыр.

Классик әдәбијјатда исә, тәнгиди реализм вә сатиранын илк көркәмли нүмајәндәләри А. Бакыханов, Шакир, Закир вә Мирзә Шәфи Вазеһ олмушдур. Бунлардан сонра М. Ф. Ахундов вә әсрин ахырларына доғру Сејид Әзим Ширвани, Н. Вәзиров, Ч. Мәммәдгулузадә вә башгалары кәлир. Ајры-ајры дөврләрин оғлу олан бу јазычылардан һәрәсинин өзүнә мәхсус спесифик хүсусијјәти олса да, һәтта бә'зиләринин фәалијјәти реалист әдәбијјатын вә сатиранын инкишафы тарихиндә хүсуси пилләтәшкил етсә дә, бунларын араларында бир чох үмуми чәһәтләр олмушдур ки, бу үмуми чәһәтләр Азәрбајчан әдәбијјатыны ирәлијә, кетдикчә даһа да камилләшмәјә доғру апаран амилләрдәндир.

Бу үмуми чәһәтләр һансылардыр?

XIX әср реалистләринин, демәк олар, һамысы белә бир һәгигәти дәрк етмишдиләр ки, ичтимаи инкишафа фајдалы тә'сир көстәрмәк, халга јахшы хидмәт етмәк үчүн әдәбијјатда реализми, һәјати мәзмуну вә сатирик чәһәти гүввәтләндирмәк, ичтимаи һагсызлыглара гаршы мүмкүн гәдәр амансыз вә мүбариз олмаг лазымдыр. Реализм уғрунда мүбаризә бу јазычылары чох вахт сатираја апарыб чыхардығы кими, өз јарадычылығында сатира јолуну тутан јазычылар да истәр-истәмәз реализмә кәлиб чыхырдылар. Мисал үчүн, Мирзә Шәфи Вазеһи көстәрмәк олар.

Әсасән лирик шаир кими танынан Мирзә Шәфинин истилачы мүһарибәләр, деспот шаһлар вә руһаниләр һаггында јаздығы сатиралар[1] өз бәдии гүввәси е'тибарилә һеч дә онун лирикасындан кери галмыр. Әксинә, бурада реализмин, тәрәггипәрвәр ичтимаи фикрин кәләчәк инкишафында давам етдириләчәк вә истинад нөгтәләри ола биләчәк чәһәтләр даһа чохдур. Мәһз сатирик күлүшүндәки өлдүрүчү гүввәни дәрк етдијинә көрәдир ки, Мирзә Шәфи әсәрләриндән бириндә мүчтәһидә истеһза илә демишдир: «О мәним күлүшүмдән даһа бәрк горхур, нәинки мән онун гәзәбиндән»[2]. Башга бир әсәриндә шаир јазыр:

---

[1] Бах: А. А. Сеидзаде. Мирза Шафи или Боденштедт? Бакы, 1940, сәһ. 58—62.

[2] Ситат Ф. Гасымзадә вә М. Ч. Чәфәровун «Әдәбијјат» (IX синиф үчүн) китабындан кәтирилир, Бакы, 1954.

313—6

Димәшг гылынчындан итн, кәсәрли
Һәгигәт олмушдур бизә бир хәнчәр.
Рия пәрдәсини йыртыб ачырыг,
Ачылсын һәята кор бахан көзләр![1]

Бүтүн бөйүк сәнәткарлар кими, Мирзә Шәфи дә сәнәтдә һәятилик тәрәфдары олдуғу үчүн һеч бир мә'на вә әһәмиййәти олмаян, мәзмунсуз форма көзәллийини рәдд эдир: «Үрәк буландырачаг дәрәчәдә ширин олан гафийәләр йығынындан зәһләм кедир. Чүнки бу чүр бәзәкли ифадәләрин ичиндә анчаг бош чәфәнкийят олур. Бурада анчаг ахмаглара вә садәлөвһ ханым гызлара хош кәлән көһнә зир-зибил тәрәннүм эдилир; ағыллы адамлар исә, белә шейләрдән нийрәнирләр»[2].

М. Ф. Ахундовун ән яхын сәләфи вә досту Закирин ярадычылығы да реалист әдәбиййатымызда, хүсусән сатирамызын инкишафында чох мүһүм бир мәрһәлә тәшкил эдир.

Закир XIX әсрин биринчи ярысындакы мүәййән ичтиман гүввәләрин маһиййәтини дүзкүн экс этдирән бир сыра классик сатиралар ярада билмишдир («Шушалылар», «М. Ф. Ахундова мәктуб» вә саирә). Онун ән яхшы сатирик әсәрләриндә фәдакар, сөзү дүшмәнин үзүнә дик дейән, горхмаз бир шаирин руһу дуюлур. Юхарыда гейд эдилдийи кими, Сабирин Закирлә әлагәси эһтималына әсас верән амилләрдән бири дә дүшмәнлә мүбаризәдә чәсарәт вә горхмазлығы бир ан белә итирмәмәк руһунда язылмыш бу чүр шеирләрин һәм Закир, һәм дә Сабир үчүн характерик олмасыдыр.

Закир феодал мүһитә кәскин тәнгиди мүнасибәт бәсләйир. Онун реалист сатиралары ифшачы вә инкарчы пафосдадыр. Зәманәсиндә «доғрулуг» дейилән шейдән әсәр галмадығыны сөйләйән шаир белә бир шәраитдә сатирик ше'рин бөйүк мүсбәт иш көрә биләчәйинә әмин олдуғу үчүн, Сабирдә көрәчәйимиз кими, «нику бә-

---

[1] Мирзә Шәфи Вазеһ. Шеирләр. «Әдәбийят газети», 27 декабр, 1952, № 36; тәрчүмә эдәни М. Сейидзадә.

[2] Песни Мирзы Шафи, перевод К. С. Продана, 1903; сәтри тәрчүмә.

ди тәшхис» этмәйә, «һәчв» язмаға эһтияч һисс этдийини дөнә-дөнә гейд эдир: «Чох адам вар иди нәзм илә эда эйләмәли»; яхуд: «Әфсус йохду кимсәдә тәшхиси-инкү бәд»; вә яхуд: «Чохлар демишди һәчв, дахи мән дә горхмайыб, яздым бу барәдә нечә эфради-кушзәд»; нәһайәт: «Кәрчи вилайәтдә чох иди әһвал, мүйәссәр олмады шәрһ эдәм элһал...» вә һ. б.

Бу мисаллар XIX әсрин биринчи ярысында сатира үчүн материал ола биләчәк ичтимаи мәнфиликләрин чох артдығыны вә әдәбийятда реалист, тәнгиди чәрәянын инкишафыны шәртләндирән башлыча чәһәтләрдән биринин дә мәһз бундан ибарәт олдуғуну бир даһа сүбут эдир.

XIX әсрин икинчи ярысында Азәрбайчанын мадди вә мә'нәви һәятында хүсуси айдынлыгла нәзәрә чарпан дирчәлмә әдәбийятда да өзүнүн көзәл бәһрәләрини верди. Бу сөз һәр кәсдән әввәл вә һәр кәсдән артыг Мирзә Фәтәли Ахундова аиддир. Русияда бәдии әдәбийяты сөзүн һәгиги мә'насында ичтимаи иш сәвиййәсинә галдыран Пушкин олмушса, Азәрбайчанда буну М. Ф. Ахундов һәята кечирмишдир.

Азәрбайчан әдәбийятында реализмин мүкәммәл нәзәри әсасларыны яратмыш олан Ахундовун тәнгиди-эстетик фикирләри онун ингилаби-демократик маһиййәт дашыян әдәби програмындан доғурду. Бу програмын әсас сияси тәләби деспот һөкмдарлары «сәлтәнәт вә һөкумәт бүсатындан әл чәкмәйә»[1] мәчбур этмәк иди; этик принсип сөзү элә язмаг вә демәк иди ки, халг онун «яхшыларындан» файдаланыб «писләриндән» узаг олмаг йолу илә «көзәл әхлага» чатсын; әсас эстетик тәләб реализм вә һәятилик иди, һабелә бурадан доған тәбии, садә вә сәмими үслуб яратмаг иди.

Тәнгиди реализм вә сатира проблемләри Ахундов эстетикасында биринчи дәрәчәли әһәмиййәти олан мәсәләләрдәндир. Ялныз әдәбийятда дейил, фәлсәфә вә публисистикада да сатира вә тәнгиди гүввәтләндирмәк уғрунда мүбаризә иши һәр кәсдән әввәл Ахундовун ады илә бағлыдыр.

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 135.

Язычынын, демәк олар, бүтүн әсәрләриндә тәнгидә сияси-ичтимаи вә бәдии әһәмиййәтә малик бир саһә кими бахылыр. Бу мәсәләни илк дәфә әтрафлы шәрһ едән М. Чәфәр дүз дейир ки, Ахундов үчүн «тәнгид сияси азадлығын бөйүк вә гүдрәтли силаһыдыр»[1]. Ахундова көрә, «инсанларын пис әмәлләрә адәт етдикләри бир шәраитдә» тәнгид гүввәтли тә'сирә малик олан, сафлашдырычы васитәдир; тәнгид зүлмүн көкүнү кәсмәк үчүн чох ити бир кәсәрдир. Һәм дә һәр тәнгид йох, «яхшылары» үзә чыхарыб тәсдиг вә тәблиғ едән, «писләри» исә нифрәтлә дамғалаян һәгигәтпәрәст бир тәнгид!..

М. Ф. Ахундов варлыға бу чүр мүнасибәтин зәрурилийи фикринә тәсадүфән кәлиб чыхмамышды. Бурада әсрин һөкмү һәлледичи иш көрмүшдү. Елә бир әсрин, елә бир дөврүн ки, о дөврдә халг һаким истисмарчы тәбәгәләри «әһли-зәләмә» (залым) адландырыр... Заһири итаәтә бахмаяраг, батиндә дөвләтлә халг арасында бир әдавәт мөвчуддур... чамаат... дөвләтә нифрәт бәсләйир»[2].

Ахундов мөвчуд һәятын өз хүсусиййәтләрилә ону məhз сатира гәләминә сарылмаға чағырдығыны ачыг гейд едирди: «һәр шейә ел вурурсан, әсәрин тәнгиди шәкилдә язылмасыны тәләб едир. Һәгигәти пәрдәләмәк вә мулайимлик тәнгид шәртләринә мухалифдир»[3].

Бүтүн бунлар о демәкдир ки, Ахундовун заманәсиндә сатирая тәләб халгын истисмара гаршы наразылығыны ифадә едән бир сәс, кет-кедә артмагда олан дөйүшкән гүввәләрин сәси иди. Белински haһаг демирди ки, сатира «көһнәни дағыдан вә енини һазырлаян инкарчылыг руһунун ән гүдрәтли васитәсидир»[4].

М. Ф. Ахундов белә һесаб едирди ки, онун әсриндә, зүлм, керилик вә мөвһуматын һөкм сүрдүйү бир заманда,

---

[1] М. Чәфәр. Тәнгид вә монзә, «Әдәбиййат мәчмуәси», II чилд, Бакы, 1947, сәһ. 43.

[2] Мирзә Юсифхана 25 март, 1871-чи ил тарихли мәктуб. М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1955; фарсчадан тәрчүмә едәни М. Мубариздир.

[3] Мирзә Юсифхана 28 март 1871-чи ил тарихли мәктуб. Еһә орада, сәһ. 157.

[4] В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. VI, стр. 538.

языны үчүн «критикадан»[1], сатирик күлүшдән кәскин мүбаризә силаһы ола билмәз; «пис ишләри дәрк этмәк», «милләти тәрбијә вә һәммәзһәбләрин әхлагыны дүзәлтмәк үчүн критикадан даһа мәһарәтли бир васитә јохдур». Демәли, Ахундов тәнгиди, һәр шејдән әввәл, зүлмә, көһнәлијә, ичтимаи нөгсанлара гаршы мүбаризә силаһы кими гијмәтләндирмишдир. Ч. Мәммәдгулузадә өз бөјүк сәләфинин әгидәсиндәки бу кими ингилаби чәһәтләри нәзәрә алараг јахшы демишдир ки, Мирзә Фәтәлинин «әл вурдуғу мәсәләләрин һамысындан ган гохусу» кәлир[2].

Кәлән фәсилдә көрәчәјик ки, сатиранын инкишафы мәсәләсини әсрин характери илә сых әлагәдә алан М. Ф. Ахундов кими, онун Сабир, Мәммәдгулузадә, Һагвердиев, Әли Нәзми вә башга сәләфләри дә ингилаби сатиранын тарихи шәраитин мәһсулу һесаб этмишләр.

М. Ф. Ахундовун дөнә-дөнә ишләтдији «мүвафиги-мавагеә» (јә'ни: һадисәләр олдуғу кими), «мүвафиги-өвза» (јә'ни: вәзијјәтә мүвафиг олараг) вә «кәма фил-ваге» (јә'ни: ваге олдуғу кими) вә с. јығчам ифадәләр хүсуси диггәтәлајигдир; бу ифадәләр реализм формулалары кими гәбул вә изаһ эдилә биләр. Ахундов долғун мә'на дашыјан бу формулаларла һәјатилик вә типиклијин һәгиги сәнәт үчүн зәрури шәртләр олдуғу һаггында мүлаһизәләр ериди; бәдии әсәрин реал варлыға «мүвафиг» олмасыны сәнәт үчүн мүгәддәс бир ганун һесаб эдир.

М. Ф. Ахундовун реализм, һәјатилик, типиклик уғрунда мүбаризәси, XX әсрин башга реалистләри кими, «шаиргәм, әсримин ајинәсијәм»—дејән Сабирин реализм уғрунда мүбаризәсиндә дә мүвәффәгијјәтлә давам этдирилмишдир.

«Кәмалүддөвлә мәктублары»нда тә'зијәдарлыгдан данышаркән Ахундов халг мәсәлиндәки «ағламаг јаш кәтирәр, күлмәк аш»—фикринә јахын олан белә бир фикир

---

[1] Ахундов «критика» сөзүнү ики мә'нада ишләтмишдир: биринчиси «әдәби тәнгид» мә'насында; икинчиси сатирик тәсвир, сатирик күлүш мә'насында.

[2] Ч. Мәммәдгулузадә. Мирзә Фәтәли Ахундов вә гадын мәсәләси. «Шәрг гадыны» журналы, 1928, № 3.

дə сөјләјир: «...мəним мурадым будур ки; дəст бəкари безəн ки, гуссə сəраједə»[1].

Элə бир иш көр ки, дəрдин дағылсын!

Бу сөзлəрлə Мирзə Фəтəли бөјүк бир һəгигəтин тəрчүманы олмушду. Элə бил, о эталəт, наданлыг вə фанатизм хəстəлијинə тутуланлара мүрачиəтлə дејирди: дүнјя көз јашлары арасындан бахмаг бəсдир!.. һəјат вə мүбаризə мејлини өлдүрəн мəшғəлəлəри бир јана гојуб, көз јашларыны силмəк, дүнјя бəрк бағланмаг, онун көзəл не'мəтлəрини «ит-гурдун» мурдар пəнчəсиндəн гопармаг лазымдыр...

Ахундов белə бир нəтичəјə кəлмишди ки, халг мə'нəвијјатындакы гүввəт вə никбинлијин гол-будаг атмасы үчүн күнəш вə су гəдəр вачиб олан күлүшүн инкишафына һəм һəјатда, һəм дə əдəбијјатда бөјүк еһтијач вардыр. Бу, кəлəчəкдə «Молла Нəсрəддин» сəһифəлəриндə, Ч. Мəммəдгулузадə, Сабир, Һагвердиев, Мө'чүз вə башга сатириклəрин јарадычылығында инкишаф етдирилмиш чидди мəсəлəлəрдəн бири иди. Сабирин «Иран индə виран олду?» ше'риндəки: «Ағладыгча киши бигејрəт олур» кими афоризм характерли сөзлəрлə М. Ф. Ахундовун бир аз əввəл тəһлили верилəн мүддəалары арасында јахынлыг ајдын көрүлмəкдəдир. Јахуд: «О гəдəр ағлајырыг ки, бəсирəт көзлəримиз бағланыр»—дејəн Ч. Мəммəдгулузадə дə ејни мулаһизəни ирəли сүрмүшдү.

М. Ф. Ахундовун реализм, сатира, күлүш мəсəлəлəринə даир фикирлəрини мүхтəсəр нəзəрдəн кечирдикдəн сонра ону да гејд етмəлијик ки, Ахундовун əсəрлəрилə Сабирин нə дəрəчəдə таныш олдуғу һəлəлик проблем олараг галмагдадыр. Лакин шаирин истəр «Вəкили-намə'лум» илə (М. Ф. Ахундовун «Əкинчи»дəки имзасыдыр) бир вахтда «Əкинчи» сəһифəлəриндə шеирлəр чап етдирəн мүəллими Сејид Əзимдəн, истəрсə дə һəлə кечəн əсрин 90-чы иллəриндə «Молла Ибраһим Хəлил кимјакəр» тамашасында ојнајан, Тифлисдə олдуғу заман исə Ахундовун шəхсијјəти вə əсəрлəрилə чох мараглананан, «Молла Нəсрəддин»дə билаваситə онун идејаларыны инкишаф етдирəн Ч. Мəммəдгулузадəдəн Ахундов һаггында чох шеј өјрəнə билəчəјини еһтимал етмəк олар.

---

[1] М. Ф. Ахундов. Əсəрлəри, II чилд, сəһ. 136.

60—70-чи илләр Бакысында капитализмин илк тәзаһүрләри, ени-ени мүтәрәгги зиялыларын етишмәси, бунунла әлагәдар олараг, өлкәнин мәдәни һәятындакы ирәлиләмәләр, М. Ф. Ахундовун фәалиййәти вә башга бу кими шәртләр Сейид Әзим, Һ. Зәрдаби вә Н. Вәзировун да реалист әдәбиййат мәсәләләринә хүсуси әһәмиййәт вермәсинә сәбәб олмушдур.

Сейид Әзим Зәрдабийә мәктубларындан бириндә: «һәр сөзү сөйләмәк хәта көрүнүр»—десә дә, вар гүввәсилә ярадычылыгында һәгигәтпәрәст олмага чалышмыш вә буна хейли дәрәчәдә наил олмушдур. Кәнчлийә нәсиһәт шәклиндә яздыгы шеирләриндән бириндә о санки, сатирая мәһәббәтинин сәбәбини изаһ эдәрәк дейир:

Эйби өртән рәфиг көвдәндир,
Ону сән дуст санма, дүшмәндир.

Сейид Әзими һәм М. Ф. Ахундова, һәм дә Сабирә яхынлашдыран әсас чәһәт шаирин шәрә дүшмән олмасы, ән яхшы әсәрләриндә сатира һәдәфи олараг түфейли тәбәгәләри сечмәси, халг мәнафеинә хидмәт этмәсидир.

6

Класоик реализм ичтимаи һагсызлыгы вә зулму тәнгид этмәкдә сәрбәст дейилди. Иртичаын чомагы, сензуранын ганлы гәләми даим реалист язычыларын көзү габагында иди. Ичтимаи сатирая гаршы мүгавимәт даһа күчлү иди. Бу гейри-мүсаид вәзиййәт XIX вә XX әсрләр әдәбиййатындан тәрәггипәрвәр фикирләри мухтәлиф бәдии үсулларла, бә'зән өртүлү сурәтдә ифадә этмәйи тәләб эдирди.

Мүтләгиййәт шәраитиндә реализмин габагына чыхан вә чыха биләчәк энкәлләри көрдүкләри үчүндүр ки, реалист язычылар өз әсәрләриндә бу мәсәләйә айрыча тохунмуш вә һәмин энкәлләрә гаршы мүбаризә йоллары ахтармышлар. Һагг сөйләйәнләрин тә'гиб эдилдикләрини көрән Мирзә Шәфи мүбаризә чәбһәсиндән дөнмәк фикриндә олмадыгы үчүн, сәнәтдә һәгигәти долайы йолларла, мухтәлиф үстүөртүлү үсулларла ифадә этмәк фикрини ирәли сүрүр: «Вай бизләрин, һәгигәти учадан дейәнләрин һалына! Эй мәним өйүдләр верән ше'рим, һәр һал-

да сән доғручу ол! Мән м ә н ф у р я л а н л а р ы н уфунәтли батаглыгында титрәк вә кичик бир од олмаг истәмирәм!.. Зира б ү т ү н к ө з ә л ш е й л ә р һ ә г и г ә т л ә б а ғ л ы д ы р; мәним руһум исә көзәллик арзусу илә алышыб яныр. Фәгәт һәгигәтин әбәс ерә з ү л м в ә и ш к ә н ч ә л ә р ә м ә'р у з г а л м а м а с ы ү ч ү н, ч ә з а л а р ч ә к м ә м ә с и ү ч ү н м ә н м ү д р и к с ө з л ә р и б ә з ә к л и с ө з л ә р и ч ә р и с и н д ә к и з л ә д ә ч ә й ә м».

Бу чәтинлийә Шакир вә Закир дә өз ярадычылыгларында раст кәлмишдиләр: Дөврүнүн бир чох һагсызлыгларыны дөйүшкән бир руһда ифша эдән, бәйликдән доған мәһдудлуғуна бахмаяраг, ән яхшы сатираларында об'ектив сурәтдә кәндли һүгугуну мүдафиәйә галхышан Бабабәй Шакир өз ифшасында вә мүбаризәсиндә гәт'и, ардычыл ола билмәмишди. Һәгигәти бүтүн чылпаглығы илә, тамам-камал язмагдан эһтият этдийини шаир өзү дә Кәнчумаға мәктубунда бойнуна алмышды:

...Демәк олмаз йүздән бирин ишләрин[1]...

Закир сатирасындан бәһс этдийимиз заман да нәзәрдә тутмалыйыг ки, шаирин тәнгидә һәдәф этдийи ичтиман типләр, өзүнүн дедийи кими, һәлә онун «һәчвә лайиг» көрдүйү «фасигү фачир» адамлардан «бир шәммәдир». М. Ф. Ахундова мәктубунда о, хүсуси гейд эдирди ки, шәрһ эдиләси әһвалат чох олса да, мән бунлардан анчаг «бир парчасыны» яза билдим, бунлары да о шәртлә язырам ки, «нә диш билсин, нә додаг». Анчаг, көрүнүр шаирин бу эһтияты да кифайәт олмамышдыр. Тәдгигатчылар гоча вахтында Закирин һәбс эдилиб Бакыя сүркүн эдилмәсини, чох һаглы олараг, биографик моментләрдән башга, онун сатирасындакы мүбариз руһла да бағлайырлар[2].

Мирзә Шәфи, Шакир вә Закир кими шаирләрин «һәчвә лайиг» адамлардан язаркән эһтиятла тәрпәнмәси реалист язычыларын тәрәггипәрвәр идеялары нә гәдәр бөйүк чәтинликлә тәблиғ этдикләрини, бу идеялары нә гәдәр

---

[1] Азәрб. ССР ЭА-нын Республика әлязмалары фонду, инв. № 7669.

[2] К а м р а н М ә м м ә д о в. Г. Закир, Азәрб. ССР ЭА Нәшриййаты, Бакы, 1957, сәһ. 47.

тә'киндлә яшадыб нәслдән-нәслә кечирдикләрини көстәрмәкдәдир.

Бу мәсәләнин истәр нәзәри, истәрсә дә бәдии-әмәли чәһәтдән ән яхшы һәллини вә изаһыны енә М. Ф. Ахундов вермишдир.

Ахундовун фикринчә мадам ки, «фикир саһибләринин әсәрләрини чап этмәк ишиндә һәлә дә мүтләг азадлыг верилмәмишдир», онда муасирләр һаггында сатирик әсәр языб, тәнгид олунан һәдәфи өз ады илә вермәк чох «тәһлукәлидир». Бурада Ахундов чыхыш йолуну сатирик күлүшә тутулмалы олан һадисә, заман вә я һәдәфин башга бир һадисә, заман вә я һәдәф илә әвәз эдилмәсиндә, даһа доғрусу, бу күнкү фактлары кечмишә көчүрүлмәсиндә көрүр[1]. Чәлаләддин Руми һаггында әсәриндә Ахундов фикрини Руминин тәмсилләрини тәһлил этмәк йолу илә сүбута етирир.

Беләликлә, истәр Мирзә Шәфи, Закир, М. Ф. Ахундов, истәрсә дә онларын ишини давам этдирән XX әср язычылары демократик идеялар тәблиғ эдән реалист Азәрбайчан әдәбиййатыны вә сатираны бир-бириндән күчлү иртича далғаларындан кечирәрәк, саһилә чыхармышлар. XIX әср реалистләринин истибдад вә иртича шәраитиндә апарылан әдәби мүбаризә тактикасы һаггындакы фикирләри онларын хәләфләри олан молланәсрәддинчиләр тәрәфиндән бир вәсиййәт кими гәбул эдилмишди. «Мәғзи-мәтләби» чох вахт ады, мәишәт һадисәләри, мәзәли «илангурбаға сөһбәтләри» ичәрисиндә «кизләтмәк» Сабир вә Мәммәдгулузадә сатирасы үчүн дә ән характер хүсусиййәтләрдән бири олмушдур.

Азәрбайчан реализми вә сатирасынын тарихини нәзәрдән кечирдиймиз заман, бә'зи истисналарла, бу реализм вә сатиранын һәм идея-тематик, һәм дә сәнәткарлыг чәһәтиндән ирәлиййә доғру, камилләшмәйә доғру узун бир инкишаф йолу кечдиййини көрүрүк.

Дүздур, XIX әсрин биринчи ярысындакы реализм һәлә мүтләгиййәтә, тәһкимчилик әлагәләринә, зүлм вә истисмара гаршы мүбаризә мотивләрини кәскин вә гәт'и бир шәкилдә гоя билмәмишди, һәятын дәринликләринә нүфуз этмәмишди. Лакин, буна бахмаяраг, Бакыханов,

---

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, сәһ. 184.

Мирзә Шафи, Закир вә башгалары Вагиф тәрәфиндән инкишаф етдирилән реализми ени мәрһәләйә галдырараг, онун һәяти гүввәсини, тәнгиди хүсусиййәтини хейли күчләндирдиләр. Тәнгиди реализм бир әдәби мәктәб олараг ялныз бу замандан формалашмаға башлады. Чернышевскинин сөзләрини тәтбиглә десәк, сатира әдәби чәрәян мөвгеини тутду; әдәбиййатын әсас руһу, әсас мейлләри бурада мәркәзләшди. Азәрбайчан әдәбиййатында реализм вә сатираны камала чатдыран исә М. Ф. Ахундов олду.

Бүтүн тәнгиди реалистләр кими, М. Ф. Ахундов яшадығы мүһитин яраларыны ачыб көстәрмәйи, һагсызлыға атәш ачмағы өз бәдии ярадычылығы үчүн башлыча вәзифә сайырды.

Ахундов сатирасынын һәдәфләри (онун бәдии вә фәлсәфи әсәрләринин бирликдә алсаг), дөврүнә көрә, ән кениш бир даирә тәшкил эдир. О заманын, демәк олар, бүтүн зүлмкар вә ярамазлары Ахундов сатирасынын зәһәрини дадмышлар.

Классик Азәрбайчан реализминин инкишафында Ахундовун тарихи ролу бир дә ондан ибарәтдир ки, ифшаедичи әдәбиййатын өзүндә дә мүсбәт ичтимаи гүввәләрин ин'икасы мәсәләси илә һәм бир сәнәткар, һәм дә бир нәзәриййәчи кими хүсуси мәшғул олмушдур. Демократ Ахундов зәһмәткеш халгын күчүнә, исте'дадына инанырды. О, һәятдакы мәнфи, өлкүн чәһәтләри көрүб көстәрән бир язычы кими нә гәдәр бөйүкдүрсә, мүсбәт, чанлы тәрәфләри көрүб көстәрән бир язычы кими дә о гәдәр бөйүкдүр. Бу чәһәти вахтилә Ч. Чаббарлы чох яхшы изаһ этмиш вә гиймәтләндирмишдир.

М. Ф. Ахундовун хәләфләри сабирләр, мәммәдгулузадәләр онун сәнәтинин бу көзәл ән'әнәсини, бу никбин руһуну да мәһарәтлә мәнимсәмиш вә давам этдирмишләр.

XIX әср сатириклəри һаггында бу мүхтәсәр гейдләр көстәрир ки, Вазеһ, Закир, М. Ф. Ахундов, Сейид Әзим орта әср шаирләриндәки һәчв язмаг ән'әнәсини ичтимаи сатира илә әвәз этмишләр.

Вәтәнин дәрдинә галмаг вә бәдии ярадычылыгда бөйүк ичтимаи мәсәләләр галдырмаг әвәзинә, чәкишмәләрлә мәшғул олуб, өз рәгибини һәрзәкар сөзләрлә һәчв этмәк бу йолла кедән мүәллифләри һәм бир шаир, һәм дә

бир вәтәндаш вә инсан кими алчалдырды. Онларын иф-шачылығы нә гәдәр кәскин олурса-олсун, өз идея мәзму-ну, дашыдығы мәгсәд э'тибарилә бајағы иди. Һәчвә алудә олан шаирләрин әсәрләриндә субјектив моментләр, баш-лыча олараг, худбинлик, гәрәз үстүн ер тутур, кениш реалист тәсвирләр көрүнмүрдү.

Азәрбајчанын габагчыл мүтәфәккирләри бу вәзиј-јәти кәскин тәнгид едәрәк, әдәбијјатда реализм вә са-тиранын инкишафына көмәк етмәјә чалышырдылар. Һ. Зәрдаби 1905-чи илдә «Һәјат» гәзетиндә чап етдирдији бир мәгаләдә XIX әсрин сон рүбүндә шаирләри һәчв јаз-магдан әл чәкмәјә нечә чағырдығыны тәсвир етмишдир.

Н. Вәзиров һәчвијјата гаршы кәскин мәнфи мүнасибә-тини «Әкинчи» сәһифәләриндә билдирәрәк, реалист сати-ранын әһәмијјәтини гејд етмиш, бу нөгтеји-нәзәрдән Закирин реалист әсәрләринә јүксәк гијмәт вермишдир. О дөврдәки һәчвләрин идеја мәзмуну вә әхлаги чәһәтдән чох ачыначаглы вәзијјәтдә олдуғуну тәнгид едән Вәзи-ров көстәрирди ки, «инди јазылан һәчвләр мәст олан чәк-мәчи даныշығына охшадығына [көрә], нә ки, онлары чап етмәк олмајыр, һәтта адам олан кәс ону охујанда әти үрпәрир[1]». Вәзиров шаирләри халг мәнафеинә хид-мәт етмәјә, «халгын көзүнү ачмаға сә'ј етмәјә» чағы-рырды.

Ялныз кечән әсрдән е'тибарән, тарихи инкишафын тә'сирилә һәчв (һәчвијјат) сатиранын галиб һүчуму гар-шысында дајана билмәјиб, кечмиш мөвгеини сүр'әтлә итирмәјә башлады.

Сабирин дүнјакөрүшү вә јарадычылығы јухарыда тәс-вири верилән идеја-бәдии мәнбәләр зәмининдә форма-лашмыш вә инкишаф етмишдир. Азәрбајчан классик әдәбијјаты, шифаһи халг ше'ри, болшевик мәтбуаты, га-багчыл рус ичтимаи фикри вә әдәбијјаты, хүсусилә XIX—XX әсрләрдә Азәрбајчанда гүввәтли бир чәрәјан һалы ал-мыш олан реалист сатира—Сабирин гида мәнбәләри бун-лардыр.

---

1 «Әкинчи» гәзети, 19 мај, 1877, № 10, сәһ. 3.

Үчүнчү фәсил

САБИР ВӘ XX ӘСР АЗӘРБАЈЧАН ӘДӘБИЈЈАТЫНДА САТИРАНЫН БӘ'ЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИ

I

XX әср Азәрбајчан әдәбијјатында реализмин, демократик идејаларын, сатиранын инкишафы мәсәләләри Сабирин әдәби фәалијјәтилә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр. Реализмин јени мәрһәләјә јүксәлмәсиндә онун һәм бир сәнәткар, һәм дә бир мүтәфәккир кими бөјүк ролу олмушдур. Шаирин 1905-ҹи ил ингилабындан гүввәтли тәкан алан иҹтимаи вә бәдии тәфәккүрү чох чәкмәдән өз мүтәрәгги ҹәһәтләрилә бүтүн әдәбијјатымыза тә'сир көстәрмишди. Мәсәлә онда иди ки, о заман иҹтимаи варлыг әдәбијјаты тамамилә буна һазырламышды.

М. Горки чох доғру олараг, 1905-ҹи ил ингилабыны, ејни заманда, «бөјүк мәдәни әһәмијјәти олан һадисә»[1] кими гијмәтләндирирди. Бу, Русијада олдуғу кими, Азәрбајҹанда да һәгигәтән белә иди. Биринҹи рус ингилабыны һәрарәтлә гаршылајан зијалылардан бир гисми һәтта фе'лән мүбаризә һәрәкатында иштирак етмәјә башламышды.

Һәлә 1905-ҹи илин феврал ајында Азәрбајҹанын габагҹыл зијалылары арасында ингилаби әһвали-руһијјә чох инкишаф етмишди. 1905-ҹи ил февралын 13-дә Бакыда ики минә гәдәр зијалы митингә топлашараг «һөкумәт әлејһинә чурбаҹур нитгләр» сөјләмиш вә уҹа сәслә е'лан етмишләр ки, «Рәдд олсун мүтләгијјәт! Бәсдир о бизим ганымызы иҹди! Рәдд олсун губернатор!.. Кәлин силаһланаг вә ганиҹәнләрдән интигам алаг!» Јы-

[1] М. Горький. Статья 1905—1916 гг., т. II, 1918, стр. 92.

ғынчаға топлашмыш зиялылар галерейдан күчәйә нитибаһнамәләр дә атыр вә чамаат бу нитибаһнамәләри көтүрүб охуюр[1].

1905-чи ил ингилабы, Русияда яшаян дикәр халгларын әдәбийятында олдуғу кими, Азәрбайчан әдәбийятында да демократик идеяларын күчләнмәсинә, реализмин ени мүсбәт кейфиййәтләрлә зәнкинләшмәсинә сәбәб олду. Азәрбайчан әдәбийяты халга даһа артыг яхынлашды. Сатира ингилаби характер кәсб эдәрәк, әдәби һәрәкатда чох кениш вә мүһүм ер тутду.

XX әсрдә үмумиййәтлә Русияда яшаян халгларын әдәбийятында сатира олдугча гүввәтләнмишди. Бу, әввәлән, ону көстәрирди ки, халгын тарихиндәки чидди дөнүш мәрһәләләриндә реалист сатира чәрәяны өз инкишафы үчүн чох мүнбит зәминә тапыр, икинчиси, бу чәрәянын 1905-чи ил ингилабы заманы хүсуси вүс'әт алмасы реалист сатиранын өз тәбиәти э'тибарилә мүбариз идеялара, халг азадлыг һәрәкатына сых бағлы олдуғуну бир даһа сүбут этмишди. Белински яхшы дейирди ки, гүдрәтли сатира ялныз, энеркиясы чошуб дашан гүдрәтли бир халгын әдәбийятында ярана биләр.

1905-чи ил ингилабы дөврүндә Русияда йүзләрчә сатира журналы нәшр олунурду. Н. Виноградовун һесабына көрә, бу заман тәкчә Петербургда 178 вә Москвада 43 сатира органы чап олунмушдур[2]. А. Тимонични библиографик әсәри үмумиййәтлә 1905—1907-чи илләрдә Русияда 380 сатирик журнал чыхдығыны көстәрир[3]. Сосял-демократ партиясынын үзвү олан фәһләләрин вә журналистләрин өз хүсуси сатирик органлары вар иди («Свобода», «Балда» вә с.). «Правда» гәзети өз сәһифәләриндә сатира вә юмора хүсуси ер верирди. Бурада, мәсәлән, Д. Беднинин ичтиман-сияси мәзмунда кәскин баснялары чап олунурду. Һәлә илк әсәрләрилә бир «фыртына гушу» кими ингилабын муждәсини верән М. Горкинин бу заманкы ярадычылығында сатира чох гүввәтли

---

1 Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд 185, сияһы 1, говлуг 336, вәрәг. 118—119.

2 В. Боцяновский и Э. Голлербах. Русская сатира первой революции. 1905—1906 гг. Л., стр. 37.

3 Русские сатирико-юмористические журналы 1905—1907 годов. Материалы для библиографии. М., 1930

иди[1]. Илк әсәрләриндән Горки истисмар дүнясынын рәзаләтләринә дәрин истеһза илә күлүр вә азад, парлаг кәләчәјә чошгун инам ифадә эдирди.

1905-чи илдән сонра Украјна, Белорусија, Күрчүстан, Татарыстан вә башга ерләрдә дә сатира чох инкишаф этмишди. 1906-чы илдә Киевдә «Шершен» адлы демократик сатира журналынын нәшринә башланмышды. Бурада Украјнанын башга язычылары илә бирликдә мәшһур Леся Украинканын да сатирик шеирләри чыхырды. Чар һөкумәти бир мүддәт бу журналы тә'гиб эдәндән сонра, нәһајәт, ону тамам бағлады[2].

Күрчүстанда «Эшмакис матрихи» («Шејтанын шаллағы»), «Эшмакис соломури» («Шејтанын шејпуру»), «№ 606», «Матрихи» («Шаллаг») вә с. сатирик журналлар нәшр олунурду. Бунларда И. Чавчавадзе, А. Серетели, И. Гришашвили кими көркәмли күрчү язычылары иштирак эдирдиләр[3]. Татарыстанда «Карчыга», «Йәшен» («Илдырым»), «Уклар», «Ялт-Йолт» («Илдырым шәрәләри») адлы сатирик журналлар чыхырды. Бу журналларда татар халгынын бөјүк шаири Габдулла Тукај парлаг фәалијјәт көстәрирди.

Әдәбијјатшүнас М. Гајнуллинин яздығы кими, татар әдәбијјатында сатиранын инкишафына «Молла Нәсрәддин» гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Г. Тукај 1906-чы илин орталарында Уралскда «Уклар» журналыны чап этдирмәјә башладығы заман Азәрбајчан сатира журналы онун үчүн яхшы бир өрнәк олмушдур[4].

2

Биринчи рус ингилабы Азәрбајчан әдәбијјатында тәнгиди реализмин өз инкишафынын ән бөјүк пилләсинә чатдырмышды. Бајрагдарлары Ч. Мәммәдгулузадә вә

---

[1] А. Н. Овчаренко. О художественной сатире М. Горького, «Известия Академии наук СССР». Отделение литературы и языка, 1954, том XIII, вып. 2.

[2] История украинской литературы, в двух томах, том первый, Киев, 1954, стр. 608.

[3] Бу мә'луматы бизә Ленинграддакы Салтыков-Шедрин адына китабхананын ССРИ халглары әдәбијјаты шө'бәси мүдири А. З. Абрамашвили вермишдир.

[4] М. Гайнуллин. К вопросу о взаимосвязях и взаимоотношениях литератур народов СССР, журн. «Дружба народов», М., 1957, № 2.

Сабир олан ингилаби сатира һәмин дөврүн әдәби һәятында ән мүһүм һадисәләрдән бири иди. Бу сатира реализмин инкишафы илә үзви элагәдә формалашыб камала чатдығы үчүн, о, үмумиййәтлә XX әср Азәрбайчан реалист әдәбиййатынын тәркиб һиссәси кими изаһ эдилмәлидир.

Ингилаби сатиранын мәһз XX әсрдә мейдана чыхмасынын чох чидди сәбәбләри вар иди. Бу заман Азәрбайчан бүтүн Русия ингилаби һәрәкатында хүсуси ер тутурду. Пролетар Бакысы Русиянын ингилаби мәркәзләриндән бири вә Гафгазын ән ингилаби мәркәзи иди. Лакин ингилаби һәгигәтләр мүрәккәб ичтимаи варлығын анчаг бир тәрәфини тәшкил эдирди. 1905-чи ил ингилабы дөврүндә Азәрбайчанда ичтимаи зиддиййәтләр даһа да мүрәккәбләшмишди, бу зиддиййәтләрин кәскинлийи даһа да артмышды. Бу тамамилә тәбии иди: Азәрбайчанда әламәтләри көрүнмәкдә олан империализм, ичтимаи зиддиййәтләрин ән кәскин бир шәкил алмасына сәбәб олмушду.

Сатирик чәрәянын инкишафына һәлледичи тә'сири олан ичтимаи зиддиййәтләр һаким истисмарчы синифләрин һәятында олдуғу кими, бир дәрәчәйә гәдәр ашағы тәбәгәләрин дә һәятында мүшаһидә олунурду.

Һәятын бир там һалында һәм фәрәһли, һәм дә гәмли сәһнәләрлә долу олмасы, бир тәрәфдән халгын өз азадлығы уғрунда мүбаризәдә көстәрдийи фәдакарлыг нүмунәләрини, о бири тәрәфдән исә истисмар, дин вә чәһаләт үзүндән зүлмә дөзмәк, ачизлик, эталәт һалларыны өзүндә топламасы дөзүлмәз бир зиддиййәт иди. Чаризмә, буржуа-мүлкәдар гурулушуна гаршы мүбаризә зәһмәткешләр гаршысында тә'хирәсалынмаз вәзифә кими дурдуғу бир заманда, садә адамлардан чохунун синфи шүуру һәлә дә юхуда иди. Бир тәрәфдән, мә'дән, параход, мүлк саһиби олан ағалар күндә банка нечә йүз мин манат пул гоюр, о бири тәрәфдән, фәһлә чөрәк пулу тапмадығы үчүн кечәләр «шамсыз» (Сабир) ятмаға мәчбур олурду. Кими Ханлар, Әзизбәйов, Сәттархан тәки әлә байраг алыб, азадлыг уғрунда мүбаризә чәбһәсинә кедир, кими дә боғчасына күфтә вә чөрәк гоюб һамама йол алыр, ейир, ятыр, сонра дуруб енә ейир, енә ятырды. Бири вар-йохуну дам-дашыны сатыб оғлуну, я гардашыны «онверсетә» охумаға көндәрир, бири дә оғлунун маузер

тахмасы, папағыны янгылычы гоюб гочулуг этмәси, йол кәсмәсилә фәхр эдирди. Кими өз гызыны кимназияя гоюб охутдура билмәдийи үчүн дәрд чәкир, кими дә 10—12 яшлы гызыны шәлә-саггал мәшәдийә, яхуд бир «исфаһан лотусуна» вериб, өзүнү дүнянын ән хошбахт адамы сайырды. Бир яндан «кафир» адланмагдан горхмаян енилик тәрәфдарлары театр тамашасына кедир, о бири яндан дүкан габағында ит боғушдуран бир баггал өз итинин үстүн кәлдийини көрүб она: «чан! атамсан! анамсан!..» дейирди. Халгын ағыллы, вәтәнпәрвәр оғуллары Гоголун «Мүфәттиши»ни, Горкинин «Күн ки сәһәрләр чыхыр» маһнысыны тәрчүмә вә тәблиғ эдир, мүһафизәкар шаирләр исә, Кәрбәла мүсибәтини нәзмә чәкир, синәзән вә нөвһә язмагла мәшғул олурдулар.

Чәмиййәти бүрүйән зиддиййәтләр, бәрәбәрсизлик, демәк олар, һеч бир заман бу гәдәр мүрәккәб вә бу гәдәр чылпаг шәкил алмамышды.

Бу һал габагчыл язычыларда һәятын ишыглы тәрәфләринә рәғбәт, көлкәли тәрәфләринә нифрәт оятмаг әзмини мөһкәмләндирмишди. Һәйин пис, һәйин яхшы, кимин дост, кимин дүшмән олдуғуну көстәрәрәк, халгын тәрәгги вә хошбахтлығына хидмәт этмәк әдәбиййат үчүн шәрәфли бир вәзифә иди. Сабири вә онун гәләм йолдашларыны реалист сатира йолуна салан башлыча амил бу бөйүк вәтәндашлыг вәзифәсини дәрк этмәләри олмушду.

Лакин Азәрбайчан язычы вә журналистләри өз дүнякөрүшләринә, синфи мәнсубиййәтләринә, әдәби зөвгләринә вә саир чәһәтләринә уйғун олараг, бу мүрәккәб һадисәләрә мүнасибәтдә мүхтәлиф мөвге тутурдулар. Буржуазия илә пролетариат арасындакы кәскин синфи мүбаризә идеолокия саһәсиндә, Ленинин тә'бирилә десәк, мүхтәлиф «әдәби мүһарибәләр», «фәлсәфи мүһарибәләр» доғурмушду. Азадлыг һәрәкатында тәрәггипәрвәр зиялылар мүһүм рол ойнайырдылар. Мүртәче буржуа зиялыларына кәлинчә, тарих сәһнәсиндә онлара чох мәнһус бир рол дүшмүшдү: буржуазияя, мүлкәдарлара, чаризмә гуллуг эдән бир нөкәрин ролу!..

Индики дөврдә әдәбиййат нечә олмалыдыр?—суалы һәллини көзләйән мүһүм бир суал кими гаршыда дурмушду. Азәрбайчан язычыларындан бир чоху,—һәм тәрәггипәрвәр, һәм дә мүртәче язычылар,—бу суала чаваб

вермәйә чалышмыш вә бу мәгсәдлә хүсуси мәгаләләр, шеирләр языб чап этдирмишдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә фелʼетон вә мәгаләләриндә дөнә-дөнә бу суалы ортая атыб, она реалист бир сәнәткар кими чаваб верирди. Сабир «Тәранейи-шаиранә», «Нә язым?» шеирләрини бу мөвзуа һәср этмишди. Сәһһәт «Һәят» гәзетиндә чыхмыш бир мәгаләсиндә «Тәзә шеир нечә олмалыдыр?» суалына чаваб вермәйә чалышмышды. Нәһайәт, «Шәлалә» журналы «Шеир нәдир?» сәрлөвһәси алтында бир чох мүлаһизәләр чап этмишди.

Фәһлә һәрәкатынын вә болшевизм идеяларынын тә'сири алтында олан язычылар мүртәче әдәбийят вә мәтбуатын истисмарчылар әлиндә «чәзасыз ялан вә бөһтан атмагда, халгы алдатмаг, кәндлиләри башдан чыхармаг, эксингилаб һазырламагда гүдрәтли бир силаһ»[1] олдуғуну көрүрдүләр. Онлар буржуа язычыларынын истисмарчы тәбәгәләри тә'рифләйиб көйә галдырмаг, халг күтләсиндә «бөйүкләрә» мәһәббәт вә итаәт әһвали-руһиййәси тәрбийә этмәк мәгсәди күддүкләрини, ачыгдан-ачыға эксингилаби, милләтчи идеялар тәблиғ этдикләрини чәсарәтлә, ачыгчасына көстәрирдиләр. Пешәси «бөйүкләр габағында икигат әйилмәк» (Ч. Мәммәдгулузадә) вә «мәдиһәкулуг» (Сабир) олан язычылар истәр Николай, истәрсә дә Һачы Зейналабдин, Султан Әбдүлһәмид вә Мәммәдәлишаһ барәсиндә данышдыглары заман, ағызлары көпүкләнә-көпүкләнә онлары «ә'лаһәзрәт», «чәнаби-шәрафәтмәаб» кими ибарәләрлә тә'рифләйирдиләр. Һачы Зейналабдин Тағыевин тәрчүмейи-һалыны зәрли шрифтләрлә чап эдиб яйыр, Әбдүлһәмиди «һамийи-шәраити-ислам» адландыран мәгаләләр язырдылар. Мәһәммәдин шәхсиййәти, исламын ишғалчы мүһарибәләри, Кәрбәла әфсанәси—бир сөзлә дин, хурафат, мистика мүртәче әдәбийятын али мөвзулары иди.

Әдәбийят вә ичтимаи фикир аләминдәки бу кими мүртәче идеяларын мәркәзи әввәлләр «Һәят» (1905—1906) гәзети, сонракы илләрдә исә «Фүюзат» (1907—1908) журналы, «Шәлалә», «Ачыг сөз» вә башга буржуа органлары иди.

Халга зидд олан бәдии, сияси, фәлсәфи вә эстетик фикрин формалашмасында әсас иши «Фүюзат» көрмүшдү

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 26-чы чилд, сәһ. 52.

Бу журналын редактору, эксингилабчы Ә. Һүсейнзадә Петербург университетини гуртармыш олса да, өз фәалиййәти, бәдии вә элми ярадычылығы илә ән чох султан Түркиййәсинә бағлы иди. О өз әсәрләриндә Шопенһауэрин идеалист фәлсәфәсини, бәдбин фикирләрини тәблиғ эдир, толстойчулуға тәрәфдар чыхыр, мүһафизәкар романтизмә рәвач вермәйә чалышырды. 1905—1907-чи илләр ингилабындан горхуя дүшмүш бу буржуа язычысы «аллаһ барыты ичад эдәнә лә'нәт этсин!»—дейә синфи дөйүшләрдән өзүнү итирдиййини ачыг бүрузә верирди.

Реализмә ябанчы олан язычыларын башга бир гисми мүасир мәсәләләрлә аяглаша билмәйиб, халгдан чох узагда, мәдрәсә вә моллахана күнчүндә өмүр сүрән, схоластик поэзия йолу илә кедиб, эпигонлуг эдән шаирләр иди (Мирзә Һәсиб Гүдси, Мирзә Һади Сабит вә башгалары). Бунларын әсәрләриндә гейри-һәятилик, мүһафизәкарлыг, исламчылыг вә саир бу кими хүсусиййәтләр һаким иди. Яздыглары әсәрләрин чоху «мөвлудинәби» мүнасибәтилә «тарагга-туруглу» гәсидәләрдән, схоластика илә долу мүстәзад вә мүхәммәсләрдән ибарәт олурду.

Натурализм йолу илә кедән язычылар да ярадычылыгларында демократик идеялардан вә халгдан узаг идиләр (Һ. Вәзиров, Мирзә Сәмәндәр вә башгалары). Бунларын фәалиййәтиндә башга бәдии нөвләрдә язылан әсәрләрлә бирликдә сатира да мүәййән ер тутурду. Бунлар өз баяғы әсәрләриндә чох шейдән, лакин һәмишә дә үздән язырдылар. Оғурлугдан, гулдурлугдан, эвләнмәдәки эйбәчәр һаллардан, күчә вә базарлардакы үфунәтдән, гоч дөйүшдүрмәкдән, ит боғушдурмагдан һәвәслә данышан бу язычылар хырдачылыг эдир, әдәбиййаты дөврүн бөйүк мәсәләләриндән узаглашдырырдылар.

«Молла Нәсрәддин»лә бир заманда, 1909—1915-чи илләрдә Бакыда «Мәзәли», «Тути», «Бабайи-Әмир», «Зәнбур» кими журналлар чыхырды. Бу журналларда бә'зи мүһүм материалларын кетмәсинә вә Ч. Чаббарлы, М. С. Ордубади, Әли Нәзми вә башга көркәмли язычыларын да бир чох әсәрләр чап этдирмәсинә бахмаяраг, әсас э'тибарилә онлар либерал сатира органлары иди.

Реалист әдәбиййат Азәрбайчан халгынын зәнкин мә'нәви сәрвәти иди. Мәммәдгулузадә, Сабир, Һагвердиев, Нәриманов, Мө'чүз, Ордубади кими ярадычылары олан

бу әдәбийят ичтимаи-тәрбийә васитәси, синфи мүбаризәнин кәскин силаһы олараг 1905-чи илдән сонра даһа чевик вә даһа кениш тә'сир гүввәсинә малик олмушду. Реализмин ингилаби сатира кими кәсәрли бир силаһла силаһланмасынын бу ишдә чидди әһәмиййәти вар иди.

Шүбһәсиз, XX әср мүтәрәгги язычыларындан һамы тәнгиди реализм вә сатирая эйни дәрәчәдә мајил дейилди. Һәрә өзүнә көрә ярадычылыг вә услуб хүсусиййәтинә малик иди. Бунунла бәрабәр, XX әсрдә ингилаби маһиййәт кәсб этмиш сатира артыг мүасир әдәби һәрәкатда мәркәзи вә әсас ер тутмуш, дөврүн көркәмли язычыларынын чохуну әһатә этмишди.

Габагчыл язычылардан чоху әдәбиййатда ифша вә инкарэдичи реализми, варлыға тәнгиди мүнасибәти даһа да гүввәтләндирмәйи бир мәгсәд кими гаршыя гоймушдулар. Бу исә ялныз әдәби чәһәтдән дейил, ичтимаи-сияси нөгтейи-нәзәрдән дә әһәмиййәтли иди. Чүнки, юхарыда дейилдийи кими, сатира халгын күндән-күнә гүввәтләнән синфи вә милли шүурунун әдәбиййатда чох яхшы тәзаһүр формасыдыр.

XIX әср Азәрбайчан вә рус сатира ән'әнәләриндән тәрбийә алыб етишән ени Азәрбайчан сатирикләри әдәбиййатда бу чәрәяны шүурлу сурәтдә давам вә инкишаф этдирирдиләр. XIX әср реалистләри кими, онларын һамысы мүхтәлиф йолларла, я бәдии,я да публисист әсәрләриндә сатиранын һәятилиййини вә мүасир әдәби һәрәкатда лабүд олдуғуну дөнә-дөнә көстәрирдиләр.

3

Сабир әдәбиййатда реализмин вә демократик идеяларын инкишафы уғрунда мүбаризәдә һәм өзүнүн һәяты типик сурәтләрдә экс этдирән сатиралары илә, һәм дә хүсуси олараг сәнәт мәсәләләринә һәср эдилмиш әсәрләрилә иштирак эдирди. «Тәранейи-шаиранә» (1907), «Нә язым?» (1908), «Эй алнын ай...» (1910), тазиянә № 27 вә саир шеирләри онун әдәбиййата даир көрүшләрини бүтүн айдынлығы илә экс этдирмәкдәдир. Бу әсәрләрдә әдәбиййатын вәзифәси, реализм, типиклик, сатира вә саир мәсәләләр һаггында Азәрбайчан ингилаби-демократик эстетикасына хас олан принсипләр ирәли сүрүлмүшдүр.

«Тәранейи-шаиранә»дә сәнәткарын вәзифәсини мүәййәнләшдирәркән Сабир вәтәнпәрвәрлийин биринчи шәрт кими көстәрәрәк, сонра бу тәләблә нәйини нәзәрдә тутулдуғуну изаһ эдиб дейир ки, шаирин ярадычылығы мүтләг «әсрә көрә мәзһәр» олмалыдыр; йә'ни әдәбиййат ярандығы тарихи дөврүн ин'икасы олмалыдыр. Вәтәнин йүксәлиши вә хошбахтлығы, халга сәдагәт вә мәһәббәтлә хидмәт этмәк сәнәткар хәялынын, сәнәткар арзуларынын мәркәзиндә дурмалыдыр.

Бундан сонра мүлаһизәләриндә әсас ери Сабир әдәбиййатда тәнгиди чәһәти, сатираны инкишаф этдирмәк мәсәләсинә верир. Һәлә кәнчлик заманларында ялан тә'рифләрлә ше'ри гиймәтдән салмамағы тәт' эдән Сабир «Тәранейи-шаиранә»дә ялтаглары вә мәддаһлары өлдүрүчү сурәтдә тәнгид эдир. Истисмарчы синифләрә нөкәрчилик вә «пула ситайиш эдән» назимләр Сабир тәрәфиндән әхлагсыз «кәда» адландырылыр. Онун фикринчә ялтаглыг һәгиги шаир тәбиәтинин там зиддиннәдир.

> Тәмәллүгатә яхшымаз тәбиәти-шаир,
> Бу шивә мәсләки-әһли-рия дейил дә нәдир? (330).

Сатираны мәддаһлыға гаршы гоян Сабир ону да хүсуси гейд эдир ки, мән тәнгид этмәк дейәндә һеч дә «һәчви-насы»[1] нәзәрдә тутмурам. Авам, динч, садә адамлары сатирая һәдәф этмәк чинайәтдир.

> Демәм ки, шаир олуб, һәчви-насә ач дилини,
> Әминә һәчв кәмали-иза дейил дә нәдир?

Сатирада һәгигәтин хилафына олараг, тәгсирсиз адамлара гаршы «гәрәзли» олмағы писләйән шаир, эйни заманда, «фасид» адамлара гаршы юмшаглығы, «ямана яхшы демәйи» дә дөзүлмәз һесаб эдир. Ше'рин бир ериндән һисс этмәк олур ки, мүртәче гүввәләрә мүнасибәтдә о, өлдүрүчү иттиһамларла чыхыш этмәйи (шаирдә: «иттиһами-ләгвкаранә») лазым билмишдир. Беләликлә, Сабир об'ектив олараг әдәбиййатда тенденсиялылыг принсипини мүдафиә вә тәблиғ этмиш олур.

---

[1] Сабир бурада «һәчв» дедикдә ичтиман мәзмундан мәһрум олан, баяғы һәчвләри йох, мәһз ичтиман сатираны нәзәрдә тутур.

«Нә язым?» адлы мәшһур шеирдә Сабир өз әдәби көрүшләрини даһа да инкишаф этдирәрәк, бир даһа реализмин гүдрәтли мүдафиәчиси кими мейдана чыхыр. Ше'рин ифадә тәрзи бизи белә бир рә'јә кәтирир ки, бурада мүәллиф, һәр шејдән әввәл, өз сәнәтинин реалист маһијјәтдә олдуғуну э'лан этмәк истәмишдир. Ше'рин илк үч бәнди Сабир сатирасынын характери вә шаирә хас олан кәркин, ағыр ярадычылыг просеси һаггында сөзләрдән ибарәтдир:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур: эш'ар язым,
Кәрдүйүм икү бәди эйләйим изһар, язым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар язым,
Писи пис, әйрини әйри, дүзү һәмвар язым,
Нијә бәс бойлә бәрәлдирсән, а гаре, көзүнү,
Йохса бу айинәдә әйри көрүрсән өзүнү?

Ше'рә мәшғул эдәрәк хатири-гәм-манлими,
Ғоюрам гәншәримә кағызымы, чәрнилими,
Калирәм язмаға бир кәлмә, тутурсан әлими,
Горхурам я нә үчүн?—чүнки кәсирсән дилими!
Эй әчәб, мән ки, сәдагәт йолуну азмайырам,
Һәлә кәрдүкләримин дәрддә бирин язмайырам! (337)

Реализм, һәгигәтпәрәстлик Сабирин нәзәриндә ярадычылығын башлыча шәртидир. Чүнки шаир әдәбијјаты ичтимаи варлығын «айинәси» һесаб эдир. Һәм дә элә бир айна ки, орая баханлардан бир гисминин өз эксини әйри көрүб, көзүнү бәрәлтмәсиндән асылы олмаяраг, о айна яхшыны-яхшы, писи-пис, әйрини-әйри көстәрсин.

Сәләфләринин, Мирзә Шәфи вә Закирин, Ахундов вә Сейид Әзимин «һагг сөз» демәк үстүндә чәкдийи бәлалары Сабир дә чәкмишдир. Ярадычылыг просеси заманы эдаләтсиз гурулуш, истисмарчыларын тә'гиб вә тәһгири кәлиб онун да көзләри габағында дурур; онун да «дилини кәсмәк» истәйирләр .Бүтүн бунларын нәтичәсиндә шаир һәлә кәрдүкләринин «дәрддә бирин» язмадығыны гейд эдир. Бу сурәтлә, мүәллифин өз ярадычылығы һаггында сөзләрини үмумијјәтлә буржуа-мүлкәдар чәмијјәтиндә һәгиги сәнәтин бөйүк маниәләрлә үзләшдијинә даир мүлаһизәләр эвәз эдир.

«Әһли-гәләмин» дилини кәсмәйә чалышанлара мүрачиәтлә дедийи сөзләрлә Сабир белә бир фикир дә ифадә эдир ки, әдәбијјатда тәнгидә эһтияч доғуран, язычылары

сатира силаһына əл атмаға məчбур эдəн һəмин ярамаз, тəчавүзкар адамларын өзлəридир.

Өзүнүзсүз олара яздыран əһвалынызы.
Йохса бу эйбдəн алəмдə мүбəррадыр олар,
Белə алчаг языдан мин кəрə э'ладыр олар.

Бурада, эйни заманда, сатиранын мүһүм мəсəлəлəриндəн бирине тохунулмушдур. Шаир XX əср Азəрбайчан сатириклəринин, өз əсəрлəриндə ифша этдиклəри адамлардан чох үстүн олдугларыны гейд эдир.

Нəһайəт, Сабир бир даһа чаризм дөврүндə реализмин өз потенсиал гүдрəтини истəнилəн гəдəр үзə чыхара билмəдийини, элверишли бир шəраитдə «əһли-гəлəмин» чох бөйүк харигəлəр яратмаға гадир олдуғуну сөйлəйəрəк, əсəрини бу сөзлəрлə тамамлайыр:

Нечə мəн лəрддə бирин язмаға гадир дейилəм,
Горхур он дөрддə бирин язмаға һəм əһли-гəлəм;
Сəн экəр сөз верəсəн: «Горхма, гыл əһвали-рəгəм»...
Вəз'и-һалын языларса энли энлү бəми бəм,—
Элə бир һала дүшəрсəн ки, түкүн биз-биз олар,
Эйнинə кеймəйə шей тапмасан, астар үз олар!

Бу сөзлəрдə һəмчинин азад əдəбиййат һəсрəти ифадə олунур.

1909-чу илдə Сабир Азəрбайчан поэзиясынын ən көзəл нүмунəлəриндəн бири олан «Эй алнын ай...» сатирасыны чап этдирмишдир. Көзəллийин гейри-тəбии сифəтлəрлə тə'рифлəнмəсини ше'рин əсас мəгсəд вə вəзифəсинə чевирəн схоласт-формалист шаирлəрə илк зəрбəни М. Ф. Ахундов вурмушдурса, икинчи зəрбəни Сабир вурмушдур.

Дөврүн бөйүк мəсəлəлəри илə мəшғул олмаг, азадлыг вə демократия уғрунда мүбаризəдə халга көмəк этмəк, чанлы һəяты көстəрмəк əвəзинə көзəллийин сүн'и вə шаблон тəшбиһлəрлə тəсвир этмəк һалларына Сабир гəһгəһə чəкиб күлмүшдү. Онун əсəри йығчам олдуғу гəдəр дə мə'налы вə тə'сирли иди. Бүтүн əсəр ашағыдакы сəккиз хəттдəн ибарəтдир:

Эй алнын ай, үзүн күнəш, эй гашларын кəман,
Чейран көзүн, гарышга хəтин, какилин илан.
Алма чəнəн, чəнəндə зəнəхдан дəрин гую,
Киприклəрин гамыш, додағын бал, тəнин кəтан,

Бойнун сураһы, бой-бухунун бир уча чинар,
Әндамын ағ күмүш, янағын гырмызы әнар,
Халын үзүндә буғда, башында сачын гүраб,
Гаһ, гаһ... гәрибә күлмәлисән, ханкман хәраб!.. (192).

Шаирин «Молла Нәсрәддин» журналына һәср этдийи шеирдә онун әдәбийят вә мәтбуата даир бир сыра башга фикирләрилә таныш олмаг мүмкүндүр. «Чапма, атыны...» (1907) сөзләрилә башланан бу сатирада һәятдакы мәнфиликләр, «Молла Нәсрәддин»ин ичтимаи-бәдии тәфәккүр саһәсиндәки хидмәтләри фонунда схоластик әдәбийятын чүрүклүйү шәрһ олунур.

Ингилаби-демократик сатира органы олан «Молла Нәсрәддин»ин фәалиййәтиндә Сабир онун көһнәлийә, түфейли синифләрә, дини фанатизмә, схоластик әдәбийята вә саир бу кими ичтимаи бәлалара гаршы мүбаризәсинә, «һүрриййәт-вичдан» тәләбини ирәли сүрмәсинә бөйүк гиймәт верир. Бүтүн бунлар, шаирин фикринчә, «Молла Нәсрәддин»ин «халгы айылтмаг» мәгсәдилә көрдүйү ишләрдир.

4

1905-чи ил халг ингилабы «Молла Нәсрәддин»ин идея истигамәтини чох яхшы мүәййәнләшдирмишди. «...Журнал буржуа-демократик ингилабын әсас тәләбләринә уйғун олараг чыхыш эдирди вә онун тутдуғу чәбһә әсас э'тибарилә болшевикләрин минимум-програмына яхын иди»[1]. Дүздүр, бә'зән бурада либерал көрүшләр дә өзүнә ер тапмышдыр. Лакин бу көрүшләр журналын үмуми идея истигамәтинә һеч бир чидди тә'сир көстәрә билмәдикләри үчүн, «Молла Нәсрәддин» өз хәтти-һәрәкәтиндә бир ингилабчы-демократик орган олараг галмышдыр.

Мүрәккәб идея мүбаризәсиндә тутдуглары хәтти ардычыл давам этдирмәйә молланәсрәддинчиләр она көрә мүвәффәг олмушдулар ки, онларын фәалиййәти халг һәяты илә, ингилаби варлыг илә мөһкәм әлагәдә иди. 1905-чи илин бүтүн Русияда, Азәрбайчанда вә үмумиййәтлә

---

[1] М. Касумов. Общественно-политические идеи в журнале «Молла Насреддин» (1906—1917 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, 1953, стр. 9.

дүня халгларынын тарихиндә бөйүк дөнүш мәрһәләси олдуғуну көрүб көстәрмәси «Молла Нәсрәддин» үчүн чох мүтәрәгги вә мөһкәм бир идея әсасы олмушдур: «Султанларын, кралларын, князларын истибдад үсули-идарәси Русия һәрәкатынын зәрбәсинә таб кәтирмәмишләр»[1]. Бу сөзләр журналын биринчи рус ингилабы һаггында дәфәләрлә тәкрар етдийи сөзләрдән иди. 1905-чи илдән сонра Шәргдә милли-азадлыг һәрәкатынын күчләндийи вә кенишләндийи журналда хүсуси севинчлә гейд едилирди. «Мәвачиб үстә бунт әләйән», капиталистләрә тәләбнамә верән, Петербург, Москва, Тифлис, Бакы күчәләриндә гырмызы байраг көтүрүб тә'тил вә нүмайишә чыхан фәһләләр һаггында журнал ингилаби руһ йүксәклийилә язырды.

Сабирин фәһлә мөвзуунда яратдығы, фәһлә һәрәкатыны тәрәннүм етдийи сатираларын һәр чәһәтдән, хүсусилә ингилаби тематика үзәриндә ишләмәк нөгтейи-нәзәриндән бөйүк әһәмиййәти вар иди («Бакы фәһләләринә», «Тәранейи-әсиланә», «Фәһлә, өзүнү...» вә с.). Журналын фәһлә һәрәкаты илә мәшғул олмасына, әдәбиййатда фәһлә мөвзуларынын ишләнмәсинә Сабирин бу әсәрләринин мүһүм тә'сири олмушдур.

Пролетар һәрәкатынын тә'сирилә кәнддә аловланан азадлыг мүбаризәләри дә ингилабчы демократларын нәзәриндән яйынмамышдыр. «Данабаш кәндинин әһвалатлары» вә «Почт гутусу» мүәллифи Мәммәдгулузадә, «Әкинчи», «Нейләрдин, илаһи?!» кими сатираларын мүәллифи Сабир йохсул кәндлиләрин һәяты илә мүнтәзәм мәшғул олурдулар. Кәндли мәсәләси онларын ярадычылығынын мәркәзи мәсәләләриндән иди.

Журналда онун халг илә әлагәсини билаваситә көстәрән башга материаллар да чохдур. Бунлардан бири журналын 1906-чы илдә бир фел'етон мүнасибәтилә «Идарәдән» вердийи гейддир: «Һәрәдә бир азар вар, бизимки дә будур ки, кечәл-күчәл... етим-есир вә ач-уч мүсәлман гардашларына бириси әзиййәт едәндә көтүрүрүк гәләми вә сағa-сола, гоһум-гардаша, дост-ашная бахма-

---

[1] «Молла Нәсрәддин», 23 октябр, 1908, № 43.

йыб дейирик: дәдәм мәнә кор дейиб, кәлиб кедәни вур дейиб».[1]

Әйни фикри «Молла Нәсрәддин» 1909-чу илдә даһа ачыг вә даһа һәйәчанлы бир дил илә е'лан эдәрәк, гәләм саһибләрини халг иши йолунда фәалиййәтә чағырыб язырды: «Инди гәләминән тәшәххүс сатмаг вахты дейил! Инди мүсәлман гардашлар сиздән хәбәр көзләйир ки, садә язы васитәсилә мүсәлман гардашларымыза хидмәт эдәсиниз. Валлаһ мүсәлманлар язығдырлар».

Бу сөзләри Ҹ. Мәммәдгулузадә язмышды. Лакин бурада ифадә эдилән идея, халга хидмәт эдән әдәбиййат уғрунда мүбаризә идеясы «Молла Нәсрәддин»ин бүтүн габагчыл мүәллифләринә аид иди. Сабир ярадычылығында халг мөвзуунун ишләнмәси мәсәләсиндән бәһс эдәркән, буну даһа әтрафлы көрәҹәйик.

Журнал ачыг-айдын һисс этдирирди ки, онун архаландығы, һалына галдығы ичтимаи гүввәләр—фәһләләр, «тоз-торпаг ичиндә белләри бүкүлмүш, чохусу аягялын» олан, «чырыг-мырыг палтарлы» кәндлиләр, шәһәрин мүхтәлиф йохсул зүмрәләри—пинәчиләр, дворникләр, бычаг итиләйәнләр, галош вә бутулка сатанлар, һабелә «рус дәрси охуян», «тәзә эрсәйә кәлән ҹаванлар» вә башга бу кими гүввәләрдир. О адамлардыр ки, «Русиянын мүстәбид идарәсинин» тәрәфдары олмадыглары үчүн «Сахалин ҹәзирәсинә көндәрилирләр»[2]. О адамлардыр ки, өз «ләягәти, һүсни-әхлагы, инсаниййәти,... милләт йолунда хидмәти» е'тибарилә буржуа-мүлкәдар вә руһани ағалардан мин гат үстүндүрләр.

«Молла Нәсрәддин»ин кимләри мүдафиә этдийини көстәрәндән сонра, белә бир гануни суал ортая чыхыр: бәс журналын мүбаризәси кимләрә гаршы иди? Бу суалы онларын өзләри дә гаршыя гоймушдулар: «Вәтәнин дүшмәнләри кимләрдир?»[3].

Бу суалын ән яхшы ҹавабыны Ҹ. Мәммәдгулузадә вә Сабир вермишдир. Онлар вәтән вә халг дүшмәнләринин кимләрдән ибарәт олдуғуну көстәрирдиләр. Молланәсрәддинчиләрә көрә, демократик гүввәләрин, —истәр фәһлә

[1] «Молла Нәсрәддин». 29 декабр, 1906, № 39.
[2] «Молла Нәсрәддин», 16 июн, 1906, № 11.
[3] «Молла Нәсрәддин», 7 март, 1910, № 10.

я кәндли олсун, истәрсә онларын идеологлары, язычылары вә башгалары олсун,—әсас мәгсәд вә вәзифәси «гәринәләрдән» бәри халгын чанына дарашмыш түфейли ағалары, «микроблары милләтин бәдәниндән кәнар әләмәкдир»[1]. Бу тәләбә аз-чох чаваб верә билмәйән язычылар «бошбоғаз»дырлар.

Кәлән фәсилләрдә Сабир реализминин бүтүн руһу вә мәзмуну илә истисмар дүнясына гаршы чеврилмиш олдуғуну, азадлыг арзу вә мейилләрилә ярандығыны көрәчәйик. Хүсуси мүлкиййәтчиләрин ағалыг этдикләри әдаләтсиз чәмиййәти ингилабчы сатирик бир зиндан кими тәсвир этмишдир. О, даим зүлмдән дад чәкиб, азад чәмиййәт арзусу илә яшамыш вә яратмышдыр.

«Көһнә идарәйә» гаршы чыхан Сабир кими, Мәммәдгулузадә дә 26 апрел 1909-чу илдә мүасир чәмиййәт ганун-гайдаларыны тәзәләмәк тәләбини ирәли сүрәрәк, «көһнә гануиларын» ләғвини лазым билирди. Бу, мәсәләнин сияси нөгтейи-нәзәрдән һәлли иди.

Ч. Мәммәдгулузадә чәмиййәтдәки зиддиййәтләри (язычыда: «сирләри») ачыб көстәрмәйи, «пәрдәләри говзамағы» өзү вә гәләм йолдашлары үчүн бир вәзифә һесаб этдийи заман көрүшләриндәки һәмин ингилаби хүсусиййәтләрдән илһам алырды: «Ах, Молла Нәсрәддин, лал ол, чох ишләрә әл апарма! Чох сирләри ачма, пәрдәләри говзама, чох чиркләри гурдалама ки, уфунәти дүня вә аләмә йайылсын!»[2].

Бу сөзләрдән дә көрүндүйү кими, «Молла Нәсрәддин» әдәбиййатда ифшачылыг йолуна бөйүк әһәмиййәт верирди. Сабир һәлә икинчи мәтбу ше'ри олан «Бейнәлмиләл»дә «һагги халга билдириб, дәф'и-зәлаләт этмәли!» (325)—дейә гәләм йолдашларыны халга хидмәт көстәрмәйә, «мәл'ун иблиси»—чаризми ифша этмәйә чағырмышды.

Журналда чап олунан материаллар демократик охучуя баша салырды ки, «микроблар» вә «дүшмәнләр»—милйонларча зәһмәткешләри әсарәтдә сахлаян «тачлы лотулар»дыр, халглар арасында әдавәт тохуму сәпән чаризмдир, вәтәни вә халгы ядлара сатан буржуазиядыр, он едди шаһы үчүн языг кәндлинин «чаныны алан» залым йүзбашылар, халгын газандыгларыны торбасына

1 Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, III чилд, сәһ. 159—160.
2 Енә орада, сәһ. 118.

долдуран сейидләрдир; әлбир олуб чамааты сојан пристав вә бәјләр ,«падшаһпәрәстлик хәстәлијинә тутулуб», итаәткарлығы тәблиғ едән Шејх фәзлуллаһлардыр; Столыпин, Дурново, Витте вә јүзләрчә, минләрчә бу чүр «итгурд»дур...

Охучуја мүхтәлиф јолларла көстәрилирди ки, зәһмәткешләри истисмар етмәкдә вә әсарәтдә сахламагда ерли буржуазија илә чар һөкумәти арасында мөһкәм мәнафе бирлији вардыр. Милли буржуазија, бә'зән атылыб дүшмәјинә бахмајараг, чаризмин сатын алынмыш нөкәридир.[1] «Молла Нәсрәддин»: «Дөвләтлиләр милләтин фәхри вә атасыдыр»—дедији заман бу сөзләрдәки ачы истеһзаны халг һисс едирди.

Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» п'еси, һекајәләри вә публисистик әсәрләри, Сабирин шеирләри, Һагвердиевин «Маралларым», «Чәһәннәм мәктублары», «Мозаланбәјин сәјаһәтнамәси», Ордубадинин фел'етонлары вә с. бөјүккичик әсәрләр чәмијјәтдәки јаралары бир-бир үзә чыхарыр, халга дүшмәни танымагда көмәк едирди.

«Молла Нәсрәддин» Сабирин дүнјакөрүшүнүн, дил вә үслубунун, јарадычылыг методунун формалашыб камилләшмәсиндә бөјүк рол ојнадығы кими, өз нөвбәсиндә Сабирин ингилаби сатирасы, довтәләб көрүшләри, поэзијасындакы дәрин һәјатилик, типиклик, хәлгилик дә молланәсрәддинчиләрин инкишаф етдирдикләри ингилабидемократик сатираја бөјүк тә'сир көстәрирди.

«Молла Нәсрәддин»ин редактору шаир досту илә сых јарадычылыг вә идеја әмәкдашлығы шәраитиндә ишләјирди. Онун бир чох фел'етонларыны Сабирин сатирик шеирләри илә тамамламасы, јә'ни фел'етонунун ахырында Сабирин шеирләрини бир «тәкјәкәлам» кими мисал кәтирмәси буну сүбут едән фактлардандыр. Мәсәлән, Ч. Мәммәдгулузадәнин «Нијә мәни дөјүрсүнүз?» фел'етонунун ахырында Сабирин «Милләт нечә тәрач олур-олсун, нә ишим вар?!» ше'ри, «Нијә мән дәрсдән гачдым» фел'етонунун ахырында «Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир евлад» ше'ри вә с. чап едилмишди. Һәр ики сәнәткарын үзви әлагәдә верилән сөзләри бир-бирини тамамлајырды.

---

[1] *«Молла Нәсрәддин», 14 июл, 1906, № 15.*

Реалист сатирикләрин мүбаризәсиндә сияси әһәмиййәти олан чәһәтләрдән бири дә халгын харичи дүшмәнләринин ифша вә рүсвай эдилмәси иди. Бу дүшмәнләр башга өлкәләрин ишинә фитнәкарчасына гарышан Авропа вә Америка империалистләри идиләр; бунлар, «Молла Нәсрәддин»ин совет дөврүндә яздығы кими, Иран нефти үстүндә «ит кими боғушан» мүстәмләкәчиләр идиләр; бунлар мәзлум халгларын милли-азадлыг һәрәкатларыны ган дәнизиндә боғмаға чалышан император вилһелмләр идиләр; бунлар Бабәк вә Короғлунун, Низами вә Ахундовун вәтәнинә диш гычырдан Түркиййә ишғалчылары, пантүркист вә панисламистләр идиләр... Бир сөзлә, һаггында бәһс этдиййимиз дөврүн харичи дүшмәнләри бу күн сүлһ вә демократия чәбһәсинә гаршы дурмуш империалистләрин сәләфләри идиләр.

5

М. Ә. Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә башда олмагла, «Молла Нәсрәддин» мәктәбинин әдәбиййятда сатирик күлүшү гүввәтләндирмәк уғрунда апардығы мүбаризә XX әср әдәбиййатымызын ән мараглы мәсәләләриндән бирилир.

Молланәсрәддинчи реалистләр лирик поэзияя, лирика илә долу олан бәдии нәсрә, публисистикая вә дикәр ярадычылыг нөвләринә бөйүк әһәмиййәт вермәклә бәрабәр, сатиранын инкишафы йолунда хүсуси сә'й вә ардычыллыгла чалышырдылар. «Молла Нәсрәддин» редактору өз журналыны тә'сис этдийи вахт Азәрбайчан халгынын вә үмумиййәтлә Шәргин мәзлум халгларынын демократия уғрунда мүбаризәси үчүн сатирик күлүшүн чох мүнасиб вә гүдрәтли бир васитә ола биләчәйини, буна һәятын өзүндә бөйүк бир эһтияч олдуғуну дәрк этмишди. Башга мәсәләләрдә олдуғу кими, бурада да М. Ф. Ахундовун башладығы иши давам этдирән ени сатирикләр мәһз бу мүлаһизәйә көрә белә бир гәрара кәлмишдиләр ки, «...халгы кәрәк язмагнан вә к и н а й ә с ө з л ә р н ә н хаби-гәфләтдән оядыб баша салаг»[1].

[1] «Молла Нәсрәддин», 18 август, 1906, № 20.

«Молла Нәсрәддин» журналы ичтимаи вә бәдии тәфәккүр аләминдә бөйүк бир иш көрмүшдүр: о, әдәбиййатдакы мүбариз тәнгиди күлүшү т ә ш к и л е д ә р ә к, она ингилаби-демократик истигамәт вермишди.

Ч. Мәммәдгулузадә XX әср Азәрбайчан ингилаби сатирасынын конкрет тарихи шәраитдән доғдуғуну сонралар өз хатиратында чох көзәл әсасландырыр. 1905-чи илдә күтләләрин тәзйиги алтында чар һөкумәтинин мүвәггәти бир заман үчүн «мәтбуат азадлығы»на йол вермәйә мәчбур олдуғундан вә «Молла Нәсрәддин»ин нәшрә башламасы тарихиндән бәһс етдийи заман язычы XX әср Азәрбайчанында сатиранын инкишафы шәраитини вә сәбәбләрини дә ишыгландырыр. О, 1906-чы илдә рус дилиндә сатирик «Кукуреку» журналы чыхан заман кечирдийи һәйәчаны нағыл едәрәк дейир ки, «бурада (йә'ни һәмин журналда,—Ә. М.) әсрин аллаһыны шәкилләрдә чәкирләр, ону хоруза охшадырлар, амма бизи индийәдәк гоймайыблар ки, нәинки падшаһын шәклини чәкәк, гоймайыблар онун исмини дуа вә сәнасыз зикр едәк. Инди падшаһа истеһза едирләр, амма индийәдәк бизи гоймайыблар бир дәрвишин һоггабазлығыны т ә н г и д е д ә к... Гоймайыблар башымызын үстүнү кәсән минләрчә зорбазорларын зүлмләриндән бәһс едәк; гоймайыблар ислам милләтини чүрүдән вә чүрүтмәкдә олан милйонларча мүфсид һәшәратларын е й б л ә р и н и а ч ы б чамааты м ү т ә н ә б б е һ е д ә к...»[1].

Бир аз ашағыда язычы бу барәдә сөзләринә екун вурараг дейир: «...о заман Шәргин гаранлығыны тәсәввүр едәндә инсана елә бир тәәччүб, һейрәт үз верир ки, ахырда әчайиб бир шейә күлән кими, бурада да инсана бир мәсхи-күлүнч вә мәзһәкә үз верир... «Молла Нәсрәддин»и тәбиәт өзү яратды, зәманә өзү яратды».[2]

Бу сөзләрлә бир нечә мүһүм мәсәлә изаһ едилмишдир. Онлардан ән әсасы будур ки, сатира журналы «Молла Нәсрәддин» билаваситә биринчи рус ингилабы дөврүнүн етирмәси, мәһсулудур; икинчиси, «Молла Нәсрәддин» халгын т ә н г и д и к ү л ү ш ә олан бөйүк еһтиячындан доғмушдур; нәһайәт, «Молла Нәсрәддин»

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 432.

[2] Енә орада, сәһ. 434—435.

Яхын Шәрг халгларыны «чүрүтмәкдә олан милйонларча муфсид һәшәратларын е й б л ә р и н и а ч ы б, ч а м а а т ы м ү т ә н ә б б е һ е т м ә й и» бир мәгсәд кими гаршысына гоймушдур.

Хатиратында әдиб, әйни заманда, ону да гейд едирди ки, реалист сатираны инкишаф етдирмәк ишиндә «Биздән чох гүввәтли олан шимал (охумалы: Русия,— Ә. М.) вә хачпәрәст (охумалы: рус,—Ә. М.) гәләм, йолдашларымызын» «ити гәләмләри» бизим үчүн көзәл бир нүмунә иди.

«Молла Нәсрәддин»ин нәшрә башладығы 1906-чы илдән сонракы әдәби тәчрүбә көстәрди ки, тәкчә Азәрбайчанда йох, Орта вә Яхын Шәргин бир чох өлкәләриндә дә сатирик әдәбийят вә мәтбуатын инкишафы дөврүн зәрури тәләбләриндән бири имиш; демократик идеялар тәблиғ едән сатираны халг көйдә ахтарырмыш.

1906-чы илдән сонракы дөврләрдә Орта вә Яхын Шәргдә «Молла Нәсрәддин» журналынын ады дилләрә дүшмүшдү. Болшевик вә фәһлә гәзетләри Сабирин «Молла Нәсрәддин»дә чыхан шеирләрини әйнилә көтүрүб, ениндән чап едирдиләр. Бакыда, Тәбриздә, Орта Асияда, Татарыстанда «Молла Нәсрәддин» үслубунда бир чох журналлар чыхмаға башламышды. Тәкчә Бакыда вә Чәнуби Азәрбайчанда 30-адәк шаир, Сабирин тә'сирилә сатирик шеирләр язмаға башламышды. Ч. Мәммәдгулузадә «Зарафат» адлы фел'етонунда һаһаг язырды ки, «Молла Нәсрәддин»дән габаг белә зарафатлар йох иди; инди һамы «Молла Нәсрәддин»ә бахыб, башлайыблар зарафатнан язмаға»[1]. Сатира чәрәяны ялныз бәдии әдәбийят саһәсиндә мәһдудлашмайыб, өз тә'сирини мусиги, рәссамлыг, театр саһәләринә дә кечирмишди.

Ичтимаи һагсызлыға истеһза, кинайә, күлүш вә зарафат васитәсилә зәрбә чалмаг реалист сатирикләр тәрәфиндән тә'гиб едилән дүзкүн бир хәтти-һәрәкәт иди. Онлар белә бир күлүшүн, белә бир тәнгидин үмумиййәтлә тәрәггипәрвәр гүввәләри фәаллашдырмаг үчүн күчлү васитәләрдән олдуғуну изаһ едирдиләр[2]. Һәм дә

[1] «Молла Нәсрәддин», 21 апрел, 1907, № 16.
[2] «Молла Нәсрәддин», 18 август, 1906, № 20; 1 сентябр, 1906, № 22 вә и. а.

«Молла Нәсрәддин»ин күлүшү мә'насыз, йүнкүл күлүш олмайыб, ичтимаи әһәмиййәтә малик, тәрбийәви, мә'налы күлүш иди. М. С. Ордубади «Гәлбим тутулмушду» адлы фел'етонунда мә'налы күлүш принсипини мүдафиә едәрәк, «бош күлмәк» әлейһинә чыхмышды. Башга бир ердә журнал, сатирадан ибрәт көтүрмәк әвәзинә, «күлмәкдән ағызлары гулагларынын дибинә кедәнләри» лаға гоюрду.

«Молла Нәсрәддин»ин күлүшүндәки ичтимаи мә'на вә кәсәри өз ағалары үчүн мүнасиб көрмәдикләринә көрәдир ки, либерал вә буржуа язычылары ара вермәдән Сабир, Мәммәдгулузадә вә башга сатирикләрә һүчум эдирдиләр. Мүһәррир Һ. Вәзиров Сабирин әсәрләрини нүфуздан салмаға чалышыр, «Шәлалә» журналы «Молла Нәсрәддин»и күлүшдән (орада: «мәзаһдан») әл чәкиб «үмумин (?!) мәнфәәтинә яраячаг, чидди мәнгәбәләр»[1] чап этмәйә чағырырды; тәнгид йолу илә дейил, тә'риф йолу илә кетмәйи мәсләһәт көрүрдү.

Реалистләр сатирик чәрәяна эдилән бу чүр һүчумлары дәф этмәк вә ону кетдикчә даһа да мөһкәмләндирмәк йолунда ардычыл чалышырдылар. «Молла Нәсрәддин» көстәрирди ки, мүртәче гәзетләр шаһлардан, хәлифәләрдән, исламиййәтдән сөһбәт ачыб, зәһмәткешләри итаәтә, мүгавимәт көстәрмәйә чағырмагла эксингилаба хидмәт эдирләр. Ч. Мәммәдгулузадә язырды: «Охучуларымыздан илтимас эдирәм ки, «Иршад»ын 79-чу нөмрәсиндә Әһмәдбәй бикарчылыгдан яздығы алты сүтунлу баш мәгаләйә диггәт этсинләр: нә билим, «хүләфайи-рашидин» белә кәлди, «нәбиййүс-сейф» белә кетди, Теймур, Надир, флан вә бәһман... Инди яй фәслидир, инди белә-белә мәгаләләрин вахты дейил, истидән адамын башы шишир... инди сөзү гыса демәк лазымдыр. Бах, мүхтәсәр, «нийә биз дүняда хар вә зәлил олмушуг?» Вәссәлам. Дәхи бурада тарих-марих лазым дейил...»[2].

Бу кими сөзләр буржуа язычы вә журналистләринин халга хәянәтини, онларын риякарлығыны ифша этмәк мәгсәдилә язылмышдыр. Журнал демәк истәйирди ки, буржуа язычыларынын мүасир ичтимаи проблемләри

---

[1] «Шәлалә» журналы, 1913, № 24.

[2] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри. III чилд, сәһ. 183—184.

бир яна гоюб, «тарих-марих»дән, хәлифәләрдән, Теймур вә Надирдән сөһбәт ачмалары нашылыг, яхуд әдәби мүвәффәгиййәтсизлик дейилдир. Бу һийләдир. Бу, халгы «бөйүкләрә итаәт» руһунда тәрбийә етмәк гәсдиндән, нәзәрләри ичтимаи һәятын әсас, актуал мәсәләләриндән, зиддиййәтләрдән яйындырмаг чәһдиндән ирәли кәлир. «Һәят»ын чара вә онун чанишини Воронсова тә'рифләр язмасы, панисламизми тәблиғ етмәси, өз сәһифәләриндә әммамәли мүәллифләрә кениш ер вермәси дә һәмин мәгсәдләрдән доғурду.

Бүтүн бу әдәби фырылдаглар болшевик мүтбуатында ардычыл сурәтдә ифша эдилир вә һәгигәтин һарада олдуғу айдын көстәрилирди. Ленин «Партия тәшкилаты вә партия әдәбиййаты» адлы мәшһур мәгаләси илә, эйни заманда, буржуа әдәбиййаты вә мәтбуатыны ифша етмәйин эн парлаг нүмунәсини вермишди. Проф. Мир Чәлал чох доғру оларaг Ч. Мәммәдгулузадәнин ярадычылыг вә дүнякөрүшүндәки эн габагчыл чәһәтләри, онун ардычыл демократизмини фәһлә һәрәкаты вә сосял-демократ идеяларынын тә'сирилә бағлайыр[1].

Бу фикри тәсдиг эдән чохлу фактдан бири будур ки, болшевик гәзети «Кавказски рабочи листок» Ч. Мәммәдгулузадәнин «Хейир-дуа» вә «Бинәсибләр» адлы мәгаләсини чап этдийи нөмрәсиндә В. И. Ленинин бир аз әввәл языб нәшр этдирдийи «Партия тәшкилаты вә партия әдәбиййаты» әсәриндән бир сыра һиссәләри өз охучуларына чатдырмышды. В. И. Ленинин редакторлуғу илә чыхан «Новая жизнь» гәзетиндә панисламизм тәблиғатынын кәскин ифша олунмасы да, шүбһәсиз, чох әһәмиййәтли бир иш иди[2].

1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин» чар һөкумәтинин бир ил әввәл э'лан этмиш олдуғу «мәтбуат азадлығынын» яланчы маһиййәтини көстәрәрәк, журналын телеграф хәбәрләри бөлмәсиндә язырды: «Москва. Столыпин чәми губернияларa һөкм этмиш ки, һәр гисм мәтбуат сәрбәст нәшр олунсун, анчаг бирчә доғру сөз чап олунмасын ки, мәхлугу һәйәчана кәтирир»[3].

[1] «Әдәбиййат гәзети», 27 декабр, 1947, № 36.

[2] З. Ирагимов. Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане, изд. АН Азербайджанской ССР, Баку, 1955, стр. 147.

[3] «Молла Нәсрәддин», 1906, № 20.

Молланәсрәддинчиләр мәһз «мәхлугу һәйәчана кәтирән» доғру сөз тәрәфдарлары олдуглары үчүндүр ки, мүртәче әдәбиййат вә мәтбуатын хәянәткарлығы онлара тез чатыр; өнлар чевик сурәтдә экс-һүчума кечирдиләр.

Идея саһәсиндәки мүртәче тәмайүлләрлә мүбаризәдә яхындан иштиракы Сабирин бир сәнәткар вә мүтәфәккир кими эн яхшы чәһәтләриндән иди. Шаир сатиранын вә үмумиййәтлә демократик әдәбиййат вә мәтбуатын инкишафына мане олан мүртәчеләри ифша этмәйә бөйүк фикир верир («Бир бәһанә...», тазиянә № 13), буржуа мәтбуатынын вә журналистләринин сатгынлығыны, «әлли архын суюну бир арха чаладығыны» (283) көстәрир, демократик язычылары вә мәтбуаты һүчумлардан горумаға чалышырды. Бакыда яшадығы вә журналистика саһәсиндә ишләдийи заман айры-айры буржуа гәзетләри вә язычылары һаггында о тез-тез тазиянәләр чап этдирирди.

7

XX әср Азәрбайчан реалист сатирасынын байрагдарлары олмаг э'тибарилә Сабир вә Мәммәдгулузадә тәнгид хатиринә тәнгидин әлейһинә чыхараг, тәрәггипәрвәр язычылары, идеологлары ичтимаи бәлаларын арадан галдырылмасында конкрет әмәли фәалиййәт көстәрмәйә, дүшмүш олдуғу ағыр шәраитдән гуртармагда халга конкрет ярдым этмәйә чағырырдылар. Онлар истисмарчы чәмиййәти тәнгид этмәклә бәрабәр, «ничат» йолуну көстәрмәйә, халгын мүбаризә бачарығыны, дөйүшкән руһуну йүксәлтмәйә вә, эксинә, бу мүбаризәйә мане олан итаәткарлыг, шүурсузлуг вә саир мәнфи кейфиййәтләри тәрк этмәйә чалышырдылар.

Реалист сатирада үмумиййәтлә һәгиги сатиранын айрылмаз кейфиййәти олан мүсбәт ичтимаи идеал чох вахт бу йол илә мейдана чыхырды. Мүсбәт идеал һәмин язычыларын мөвчуд һәят әвәзинә нечә бир һәят арзу этдикләрини, мөвчуд ичтимаи гурулуш вә мүнасибәтләр әвәзинә һансы гурулушун, һансы мүнасибәтләрин һәсрәтиндә олдугларыны нәзәрә чатдырырды.

Реалист сатирикләрин кәләчәк һаггында програмында чәмиййәтин демократик әсаслар үзәриндә гурулмасы,

халг һакимиййәти ярадылмасы ән башлыча чәһәт иди (Ч. Мәммәдгулузадә «Ямаг» фел'етону, Сабир «Иран нийә виран олду?», «Сән дейән олмайыб һәлә», М. С. Ордубади «Мәктуб» фел'етону вә с.). Гейд эдилмәлидир ки, молланәсрәддинчиләрин мүсбәт ичтиман идеаллары онларын бәдии ярадычылығындан даһа чох, публисист әсәрләриндә билаваситә вә габарыг бир шәкилдә ифадә олунмушдур.

23 июн 1906-чы ил тарихли нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддин» өзүнүн сияси хәтти-һәрәкәтини ифадә эдәрәк, элә бир дөвләт гурулушу арзуладығыны билдирирди ки, орада, «һүгуг вә ихтиярат да кәда илә ағаны, фәгир илә дөвләтлини бир тутурлар», орада «әдаләт вә һүрриййәт» э'лан эдилмишдир; элә бир гурулуш ки, о «э'дам чәзасыны галдырыр, әфви-үмуми тәләб эдир, залымларын әлләриндән артыг торпагларыны алыб, фәгирләрә вермәйи мәсләһәт көрүр, сәлтәнәтә алчаг (охумалы: йохсул,— Ә. М.) әмәләләри вә кәнд вәкилләрини гарышдырыр вә мәшвәрәт үсулу илә иш көрмәк истәйир...»[1]. Бир ил сонра журнал «Бакыда мүсәлман выборшикләри» фел'етонунда бир даһа һисс этдирирди ки, артыг зәһмәткешләрин «дөвләтлийә вә бөйүйә бәрәкс кетмәк» вахты, иш башына кечмәк вахты чатмышдыр[2].

Сатирикләр өзләринин ән яхшы әсәрләриндә ичтиман һагсызлыға гаршы гәт'и чыхышлары илә күтләләрә ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрирдиләр. Халгын мүгәддәраты, өлкәнин кәләчәк талеи үчүн өзләрини мәс'ул билән сатирикләр кениш тәблиги иш апарырдылар.

Сатирик әсәрләрдә айдын һисс олунан лиризм, кәдәр мотивләри дә, һәр шейдән әввәл, мүәллифләрин ағыр күнләр кечирән вәтәнә сонсуз мәһәббәтинин нәтичәси иди. Мүртәче, декадент әдәбиййатдакы бәдбинликдән фәргли оларағ, реалист сатирадакы кәдәр инсаны күчдән салан, пассивләшдирән бир һисс дейил, әксинә, иүнүнчәни һәрәкәтә, мә'нәвиййаты һәйәчана кәтирән бир гүввә иди. Һәм дә белә бир кәдәр тәкчә сатирикләри йох, о заманын бүтүн ағыллы адамларыны, бүтүн габагчыл язычы вә мүтәфәккирләри бүрүмүшдү. «Мусибәти-Фәхрәддин» мүәллифи Вәзиров да, «Сыныг саз»

[1] «Э'ламнамә», «Молла Нәсрәддин», 23 июн, 1906, № 12.
[2] «Молла Нәсрәддин», 26 сентябр, 1907, № 40.

мүәллифи Аббас Сәhhәт дә, «Әкинчи» редактору гоча Зәрдаби дә эйни hиссләри кечирирди.

Үмумиййәтлә, сатирикләрин даим шән-шән күлүб күлдүрмәләри мүмкүн олан шей дейилди. Күлүш доғуран hалларын сайсыз-hесабсыз олмасына бахмајараг, көhнә чәмиййәтин өзүнә көрә бөйүк бир фачиәси вар иди. Чәмиййәт, нечә дейәрләр, бир тракикомедияя бәнзәйирди.

«Молла Нәсрәддин»дә чыхан «Сайыр-вайыр» сәрлөвhәли фел'етонунда «Гыздырмалы» халга хәянәт эдән риякар буржуа язычыларыны дамғалаяраг дейирди: «Дәхи кечмиш ола, өлдүрсәз дә дейәчәйәм. Битди, вәтән кетди!.. Эшитмирсән?.. Балача балаларын ачындан наләсин эшитмирсән?..»[1] Яхуд: «Беш күн раhат бозбаш емәкдән өтрү милләтин эвин йыхма! Язма! Язма! Яз, доғруну яз, билдийини яз! Көтүр, көтүр сурәтиндән масканы!»[2].

Сатирикләрдәки бу әhвали-руhиййәнин бәдбинлик, яхуд үмидсизлик олдуғуну зәнн этмәк сәhв оларды. Бүтүн дөврләрдә, hәтта иртичаын ән ағыр заманларында да онларын мә'нәви-психоложи аләминин апарычы хәтти, үстүн чәhәти—тарихи никбинлик олмушдур.

hәрчәнд, бу язычыларын ярадычылығы вә дүнякөрүшү чәмиййәтдәки мүсбәт гүввәләри, бу чәмиййәти дәйишдирәчәк адамлары кифайәт гәдәр көрмәмиш вә әhатә эдә билмәмишдир; бу онларын тарихән шәртләнән мәhдудлуғу иди. Бунунла бәрабәр, юхарыда көрдүйүмүз кими, реалист язычылар истәр «Молла Нәсрәддин» сәhифәләриндә чап этдирдикләри әсәрләрдә, истәрсә дә үмумиййәтлә өз ярадычылыгларында мүтәрәгги ичтимаи гүввәләри, фәhлә вә кәндлиләрин ишыглы кәләчәк уғрунда мүбаризәләрини аз тәсвир этмәмишләр. Хүсусилә, «Молла Нәсрәддин» бу мәсәләйә диггәтлә янашмышдыр. О, чәмиййәтин гаранлыг вә көлкәли чәhәтләрини көстәрдийи заман, ишыглы тәрәфләри дә яддан чыхармамышдыр.

«Зүлмәт сәлтәнәтиндәки ишыг шүары», демәк олар, журналын тәсвир этдийи аләмдән эскик олмамышдыр. Бурада биринчи нөвбәдә журналын бүтүн нөмрәләриндә үзүндән нур вә дүhа яған Молла эминин рәсминин чап

[1] «Молла Нәсрәддин», 11 ноябр, 1907, № 42.
[2] Енә орада.

олундуғуну хатырлатмалыйыг. Карикатураларын бир чохунда Молла әми кәнардан (гапыдан, пәнчәрәдән, барыдан) һадисәләри мүшаһидә едәрәк, каһ күлүр, каһ кәдәрләнир, каһ фикрә кедир, каһ һейрәтләнир. Бир чох нөмрәләрдә чәмиййәт вә тәбиәтин мүсбәт, ишыглы тәрәфләри көзәл чәмәнләрин, әзәмәтли дағларын, түлу едән күнәшин тәсвири йолу илә верилир.

Дини хурафат, фатализм, тәркдүнялыг, мөвһумат кими мә'нәви яраларын көкүнү кәсмәк, инсанын даһа ағыллы, даһа ишкүзар, даһа күчлү олмасы йолунда чалышмаг да сатирикләрин изләдикләри мүгәддәс вәзифәләрдән иди. Онлар зәһмәткешләрин хейли һиссәсини бүрүмүш әталәтә, үмидсизлийә, тәнбәллийә гаршы ардычыл мүбаризә апарырдылар; һәята айыг, фәал, реалист мүнасибәт тәрбийә едирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә «Уста Зейнал» һекайәсиндә Шәрг әталәтини, тәнбәллик вә шүурсузлуғу, Һагвердиев «Шейх Шә'бан»да обывател һәяты кечирәнләри, Сабир «Сәбр ейлә!» ше'риндә зүлмә мүгавимәт көстәрмәмәйи писләйирди.

«Инсанлыг һүгугу» уғрунда мүбаризәни кенишләндирмәк мәгсәдилә журнал шүурча керидә галмыш, ачиз вә чәсарәтсиз адамлара мурачиәт едәрәк язырды: «Әкәр сизләр адам олсайдыныз... гейрәтиниз олсайды... әкәр сиздә шүур олсайды... о вахт һансы бир залым чүр'әт едә биләрди ки, сизин инсанлыг һүгугунуза әл узатсын?...»[1]. Башга бир ердә «Молла Нәсрәддин» фәдакарлығын һагг вә әдаләт уғрунда мүбаризәдә вачиб шәртләрдән олдуғуну көстәрән «Һеч кәсдән горхмурам» адлы фел'етонунда «Мозалан»ын дилилә һеч бир шейдән, һеч бир кәсдән горхмамаға чағырырды: нә иландан, әгрәбдән, әждаһадан, итдән, гуртдан..., дустагханадан, Сибирдән, дар ағачындан..., нә топдан, түфәнкдән, бомбадан, нә дә падшаһдан, губернатордан, началникдән!..

«Аллаһа ибадәт вә бөйүкләрә (йә'ни: истисмарчылара,—*Ә. М.*) итаәт» журналда «бинамуслуг» кими гиймәтләндирилмишдир. Рус халгыны мүтләгиййәтә вә тәһкимчилийә гаршы мүбаризә үчүн «балтая» әл атмаға чағыран бөйүк рус ингилабчы демократлары кими, Азәрбайчан ингилабчы-демократлары да «Молла Нәсрәддин» сәһи-

[1] «Молла Нәсрәддин», 12 август, 1907, № 30.

фәләриндә халгы баша салырдылар ки, сизин бирлийинизә вә мүбаризәнизә мане оланлара гаршы вурушмаг үчүн әлә дәйәнәк алмаг лазымдыр: «Бунун чарәси мәһз бир дәйәнәкдир ки, һәр кәндли көтүрә әлинә вә зәрурәт вахтында өзүнү мүһафизә әдә; йохса өзкә бир чарәси йохду».[1]

Дүздүр, бир чох башга ерләрдә олдуғу кими, бурада да журнал әсасән кәндлийә мүрачиәт эдирди; лакин дейилән сөзләрин о заман дикәр синифләрдән вә зүмрәләрдән олан зәһмәткешләрә, о чүмләдән фәһләләрә дә чатдығына, тә'сир этдийинә шүбһә ола билмәз.

Сатирикләр баша дүшмүшдүләр ки, инди артыг бүтүн ичтимаи гурулушун дейил, анчаг бу вә я башга зүмрәнин һәятындакы эйбәчәрликдән данышмагла тарихи инкишаф просесинә чидди тә'сир көстәрмәк мүмкүн олмазды. Һамамда ятан мәшәдиләрә, ит ойнадан кәрбәлайылара, доггуз арвад алан һачылара күлмәк онларын да нәзәриндә кәрәксиз бир иш дейилди. Лакин ичтимаи зиддиййәтләрин көрүлмәмиш кәркинлийи шәраитиндә, капитализмин тәшәккүлү илә Азәрбайчан чәмиййәтиндә истисмарчы иерархиянын бир гәдәр дә «тәкмилләшдийи» дөврдә анчаг мәишәтин айры-айры чәһәтләринә тохунмаг әсла кифайәт ола билмәзди.

Мәишәтдәки нөгсанлардан бәһс эдәндә дә нәтичә э'тибарилә фикир вә диггәти һәятда, чәмиййәтдә әсаслы дәйишиклик ярадылмасы идеясыны еритмәк лазым иди. Башга сөзлә, сатира язан мүәллиф һәят вә мәишәтин хырда чәһәтләриндән, айры-айры нөгсанларындан бәһс этдийи заман да онун сөзләри мүһүм, мүтәрәгги бир идея илә, ингилаби, демократик идеяларла бағлы олмалы иди ки, чәмиййәтә чидди, файдалы бир тә'сир көстәрә билсин. Бу бөйүк һәгигәти молланәсрәддинчи сатирикләр, хүсусилә Мәммәдгулузадә вә Сабир яхшы баша дүшмүшдүләр.

Мәһз буна көрә иди ки, ярамазлыглара балтаны көкүндән вурмаг, зәһәрли бәһрәсилә нәсл-нәсл инсанларын һәлакына сәбәб олан истибдад ағачыны көкүндән кәсиб. ерә салмаг сатирада вахташыры өзүнү көстәрән мүһүм бир фикир иди. «Молла Нәсрәддин» үмумиййәтлә гәләм саһибләрини дәринә кетмәйә, мәсәләнин чиддиййәтини

[1] «Молла Нәсрәддин», 3 март, 1907, № 8.

дүшүнәрәк мүмкүн гәдәр б ө ј ү к дүшмәнләрдән чох јазмаға өјрәдирди. Һәтта журнал нөмрәләриндән бириндә өзүнүн мүәллифләринә мә'налы бир көстәриш вермишди. О, дәрбәндли мүәллифини бөјүк, «голу чомаглы» дүшмәнләрин јарамазлығыны ифша етмәјә чағырараг јазырды ки, «күндә үч шаһылыг алыш-вериш едән фәгир дүканчылара саташмағын һеч бир ләззәти јохдур; әкәр г о л у ч о м а г л ы л а р ы н һ ү н ә р и н д ә н бизә хәбәрләр јазсан, артыг һәвәс илә чап едәрик»[1].

Молланәсрәддинчиләрин «балтаны дибдән вуран» јазычылар олдугларыны Үзејир Һачыбәјов 1916-чы илдә, «Өлүләр» тамашасы мүнасибәтилә чап етдирдији мүлаһизәсиндә чох јахшы гејд етмишди: «Өлүләр»—«Молла Нәсрәддин кими балтаны дибдән вуран бир әсәрдир»[2].

Беләликлә, XX әср Азәрбајчан сатирикләри сәләфләринин ачмыш олдуглары јолу давам етдирәрәк, сатираја и н г и л а б и характер вермиш, ону халг ишинә хидмәт едән мүбаризә силаһына чевирмишдиләр. Сатирик чәрәјан Азәрбајчан халгынын габагчыл, демократик хүсусијјәтләрини, азадлыг идејаларыны, вәтәнпәрвәрлијини өзүндә чәмләшдирмишди. Әдәбијјатын демократизм, хәлгилик јолунда даһа сүрәкли инкишафына көмәк едән бүтүн бу гәләбәләрин әлдә едилмәсиндә Сабирин бөјүк ролу варды.

[1] «Молла Нәсрәддин», 2 јанвар, 1907, № 1.
[2] «Ачыг сөз» гәзетә, 1 мај, 1916, № 173.

Дөрдүнчү фәсил

САБИР ВӘ 1905-чи ИЛ ИНГИЛАБЫ. ШАИРИН ЯРАДЫЧЫЛЫҒЫНДА ХАЛГ МӨВЗУУ. ФӘҺЛӘ ҺӘРӘКАТЫНА ВӘ КӘНДЛИ ҺӘЯТЫНА ҺӘСР ЭДИЛМИШ ӘСӘРЛӘР

1

Сабир өз ярадычылыг талеи э'тибарилә хошбахт бир шаир олмушдур: тарих ону биринчи рус ингилабы дөврүнүн сәнәткарлары сырасына дахил эдәрәк, узун заман тәбиәтиндә кизли галан бөйүк бәдии истидады үзә чыхармышдыр.

Әсәрләринин чошғун илһамла язмасы, поэзиясындакы дәрин һәятилик вә сияси кәскинлик, ярадычылығынын идея-тематик хүсусиййәтләри Сабирин биринчи рус ингилабындан чох тә'сирләнмиш олдуғуну сүбут этмәкдәдир. «Мейдана чыхыр» адлы автобиографик һекайәсиндә шаир өзү о заман илһамынын «һәр күн бәлкә йүзләрчә бейт сөйләйәчәк гәдәр ити олдуғуну» гейд эдир[1].

Сабир ярадычылығындакы чошғунлуг, ингилаб дөврүндә шаирин көрүшләриндә әмәлә кәлән бөйүк дөнүш тәсадүфи һал дейилди. Бу нөгтәйә чатынчая гәдәр Сабир узун бир һазырлыг кечмишди. О һәлә чох-чох әввәлләр мүртәче адамлара, керилик вә мөвһумата тәнгиди янашмаға башламышды. Илк кәнчлик заманы дини-мөвһумат тә'сирләри алтына дүшән шаир сонралар яваш-яваш бу

[1] Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. 363.

тә'сирләрдән узаглашмыш, һәтта бә'зи һалларда, об'ектив олараг, атеизмә кәлиб чыхмышды. 1905-чи ил һадисәләри әрәфәсиндә Сабирин маарифпәрвәрлик идеялары тәблиғ етдийини көрүрүк. Бәдии ярадычылыг саһәсиндә дә Сабир ингилаби сатиралар язмаг үчүн бир һазырлыг дөврү кечмишди. Ушаглыг заманындан о, сатирик шеирләр языр, мүһитиндәки бир чох ичтимаи һагсызлыглара күлүрдү. 1905-чи ил ингилабы башландығы заман артыг Сабирин сатира ярадычылығы саһәсиндә мүәййән тәчрүбәси варды.

1905-чи ил Сабирә истәр бир сәнәткар, истәрсә дә бир мүтәффәккир олараг нә вермишдир?

Бәдии ярадычылыгда суб'ектив чәһәтин әһәмиййәтини азалтмамаг шәртилә демәк лазымдыр ки, сәнәткар вә мүтәфәккир Сабир өзүнүн бүтүн мүсбәт, габагчыл хүсусиййәтләрини, һәр шейдән әввәл, 1905-чи ил ингилабы сайәсиндә, болшевикләр партиясынын вә рус пролетариатынын башчылыг етдийи гүдрәтли азадлыг һәрәкаты сайәсиндә әлдә етмишдир. Дүнәнә гәдәр ән яхшы һалларда маарифчиликдән узаға кедә билмәйән бир шаири ингилаби һәрәката рәғбәт бәсләмәк, өзүнә мәхсус бәдии үслубда ингилаби идеялар тәблиғ етмәк дәрәчәсинә гәдәр йүксәлдән 1905-чи ил олмушдур.

Сабирдә ичтимаи тематикая доғру әсаслы дөнүш бу замандан әмәлә кәлмишдир; онда вәтәнпәрвәрлик, ингилаби-демократик идеялар, эй фәгир, сәндән язмаг вахты чатмышдыр гәнаәти—бир сөзлә йүксәк мә'нада хәлгилик хүсусиййәтләри бу замандан гүввәтләнмишдир.

Ичтимаи варлыға тәнгиди мүнасибәтин сон дәрәчә күчләнмәси нәтичәсиндә шаирин ингилаби сатирая кәлиб чыхмасынын тарихи 1905-чи илдән башланыр.

Сәнәтдә реализм вә хәлгилийин бөйүк принсипләр олдуғуну, буна исә ялныз «писи-пис, әйрини-әйри» тәсвир етмәклә наил олмаг мүмкүн олдуғуну Сабир анчаг 1905-чи илдән сонра дериндән баша дүшүб, өз ярадычылығында әмәли сурәтдә еринә етирмәйә башламышды.

Ингилабын мәғлубиййәтинә бахмаяраг, һеч бир заман руһдан дүшмәйән шаирин өз одлу сатиралары илә күтләләрдә мүбаризә руһуну гүввәтләндирмәйә чалышмасы, «истигбал» вә «һүрриййәти» даим һәрарәтлә алгышламасы онда билаваситә биринчи рус ингилабы һадисәләри заманы яранмыш никбинлийин нәтичәси иди.

Узун заман схоластик поэзия тә'сири алтында ибарәли, тәмтәраглы шеирләр язан бир шаири бәдии форма саһәсиндә дә бөйүк бир новатор сәвиййәсинә галдыран, онун әсәрләрини демократик бәдии форманын парлаг тимсалына чевирән енә һәмин тарихи дөвр иди.

1905-чи ил Сабири габагчыл идеяларла силаһландырдыгы кими, эйни дәрәчәдә она зәнкин тематика, ингилаби пафос верди.

Дөврүнүн бүтүн башга айыг, агыллы, тәрәггипәрвәр адамлары кими, Сабир үчүн дә 1905-чи ил бөйүк тарихи ибрәт дәрси олду. Ингилаб заманы вә ондан сонра кәлән иртича илләриндә шаир һәм халг күтләләринин, һәм чаризм вә буржуазиянын, мүлкәдарлыг вә руһаниләрин, һәм дә башга ичтимаи групларын тарихи ифшафдакы мөвгеини кетдикчә даһа артыг дәрк эдиб баша дүшмүшдү. О мөһкәм инанмышды ки, чаризм вә буржуа мүлкәдар агалыгы гәтиййән әбәди олмайыб, тарихи вә кечичидир: белә бир әдаләтсиз гурулуш һәмишәлик яшая билмәз. Чаризмин һийләләри, буржуа-мүлкәдар агаларын икиүзлүлүк вә хәянәти чылпаг сурәтдә көрүндүйү үчүн, артыг бундан сонра Сабир кими мүтәфәккир бир сәнәткарын алданмасы имкансыз иди.

1905-чи илдән сонра баш верән мүһүм ичтимаи вә бейнәлхалг һадисәләрдән яздыгы заман бир гайда олараг биринчи рус ингилабынын тарихи тәчрүбәси кәлиб шаирин көзләри габагында дурурду. О, Иран вә Түркийә ингилабына, чаризмин дума сиясәтинә вә башга мәсәләләрә даир әсәр язаркән дөнә-дөнә 1905-чи или яд эдир, охучусуна ингилаб дәрсләрини хатырладараг, кәләчәк тарихи никишаф үчүн бу дәрсләрин чох әһәмиййәтли олдугуну нәзәрә чатдырырды.

Бир сөзлә, Сабирин ичтимаи-тарихи көрүшләринин, ингилаби-демократик идеяларынын формалашмасында 1905-чи ил һәлледичи рол ойнамышды.

Бөйүк Азәрбайчан шаиринин биринчи рус ингилабы дөврүндә әлдә этдийи диггәтәлайиг мүсбәт кейфиййәтләр мүхтәсәр вә йыгчам шәкилдә көтүрүлдүкдә беләдир.

Сабир ингилаб вә иртича илләринин һадисәләринә бөйүк фәаллыгла сәс вермишдир. XX әсрин биринчи онииллийи кими мүрәккәб бир дөврүн һадисәләрини догру-дүрүст гаврамаг вә реалистчәсинә экс этдирмәк исә, бир о гәдәр дә асан иш дейилди. Белә бир дөврдә сә-

нəткарын реализм тəлəблəринə мүвəффəгиййəтлə чаваб вермəси үчүн онун шаһиди олдуғу һадисəлəри дүзкүн гиймəтлəндирə билмəси вə она көрə дə габагчыл дүнякөрүшүнə малик олмасы зəрури бир шəрт иди. Белə бир габагчыл дүнякөрүшү ялныз реалист сəнəткар йох, эйни заманда, мүдрик мүтəфəккир олан Сабирдə вар иди.

Сабир бир халг шаири олараг, һəята, сəнəтə, ичтимаи мүбаризəйə—һəр шейə вəтəнин вə халгын мəнафеи нөгтейи-нəзəриндəн янашдығы вə гиймəт вердийи үчүн онун поэзиясы вəтəнпəрвəр, халг поэзиясынын əн яхшы нүмунəси кими мейдана чыхмышдыр. О нəдəн данышыр данышсын, чыхыш нөгтəси бирдир: вəтəнин, халгын мүгəддəраты!..

Сабир бүтүн варлығы илə севдийи зəһмəткеш күтлəлəрин ингилаб вə иртича дөврүндəки һəятыны əтрафлы өйрəнмəйə вə өз əсəрлəриндə онларын һарая вə нечə кетдиклəрини тəсвир етмəйə чидди вəтəндашлыг вəзифəси кими бахырды; ичтимаи һадисəлəри мүбариз, никбин руһда экс етдирмəйин тəрбийəви-бəдии əһəмиййəтини чох көзəл баша дүшүрдү.

«Һопһопнамə»дə чанландырылан һəят сəһнəлəриндə шаирин яшадығы дөврүн руһу, халг азадлыг һəрəкатынын тə'сири айдын мүшаһидə эдилир. Айдын көрүлүр ки, чəмиййəтдə бөйүк бир интибаһ вардыр. Халг һəяты дəринликлəринə гəдəр далғаланан бир үммаи һалы алмышдыр.

Көһнəликлə енилийин мүбаризəсини дəриндəн дəрк эдəн вə она көрə дə инандырычы, һəяти конфликтлəр тəсвиринə мүвəффəг олан шаир ингилаб иллəриндə мүхтəлиф зүмрəлəрин кечирдийи һалы, онларын мə'нəви алəмини, ичтимаи мүбаризəдə мөвгеини һəссаслыг вə məһарəтлə тə'йин эдə билмишдир. О, фəһлəдəн, кəндлидəн, капиталист вə мүлкəдар ағалардан, зиялылардан, тəрəггипəрвəр чаванлардан, мəктəб ушагларындан, эвдар гадынлардан, шаһлардан вə императорлардан, молла вə чиндарлардан, сəлəмчи, мүршид, мүрид, фалчы, вəкил, тачир, дəрвиш, рөвзəхан вə и. а. синк, пешə, рүтбə вə тəбəгəйə мəнсуб адамлардан языр. Сабирин тəсвириндə үмумилəшдирилмиш бəдии тип сəвиййəсинə галдырылан бу адамларын һамысы 1905-чи илин тə'сирилə бу вə я башга дəрəчəдə һəйəчан кечирмəкдəдир, мүəййəн бир суал вə я чəтинлик гаршысында дурмагдадыр. Бунлар

замано һаггында һәјат вә мәишәтдәки јениликләр әтрафында данышыр, мүбаһисә апарырлар.

Ингилаби һадисәләр һәрәјә бир чүр тә'сир этмишдир. Даһа доғрусу, јени шәраитдә һәрәнин өзүнә көрә, өзүнә мүвафиг мөвгеи вардыр. Синфи вәзијјәтиндән, шүур вә мә'рифәтиндән асылы олараг јениликләри һәрә бир чүр гаршылајыр. Шаирин тәсвир етдији типик сурәтләрдән һәр биринин өзүнә мәхсус фәрди хүсусијјәтләрлә мејдана чыхмасы мәһз онларын һәјата мүнасибәтиндәки мүхтәлифликлә изаһ эдилмәлидир.

Сабирин реалист маһијјәтдә олан ше'ри тарихин мүәјјән дөврүндә, јә'ни 1905—1911-чи илләр әрзиндә, Азәрбајчан вә Шәргин бир сыра башга јерләриндә милјонларла адамын һансы фикир вә һиссләрлә јашадығы, ичтимаи мүбаризә мејданында нә кимин мөвге тутдуғу һаггында чанлы тәсәввүр вермәкдәдир. Бу нөгтеји-нәзәрдән, мәнфи адамларын э'тираф шәклиндә јазылмыш сатирик монологлар һаггында профессор Мир Чәлалын бир фикрилә разылашмаг олмаз. Онун јаздығына көрә, бу типли әсәрләрдә куја шаир көстәрмир ки, «данышан кимдир», «һансы заманә һаггында сөһбәт кедир, нәдән шикајәт олунур...»; лакин «шеир о гәдәр тәбии, тәнгид о гәдәр доғру, тутарлыдыр ки, охучу илк мисраларда өз дүшмәнини танымыш олур...»[1].

Бу ики бир-биринә зидд фикирдән сонунчуну тәсдиг эдәрәк, сурәтин ким олдуғунун, сөһбәтин һансы заманәдән кетдијинин, нәдән шикајәт олундуғунун Сабирдә куја көстәрилмәдијин һаггында исә, ону демәлијик ки, эслиндә вәзијјәт әксинәдир. Сабирин реалист бир сәнәткар олараг күчү бир дә ондадыр ки, онун әсәрләри, онун сурәтләри, онун сөзләри мәһз конкрет тарихи дөврә вә шәраитә әсасланыр.

Бу әсәрләрдә гојулан мәсәләләр, сурәтләрин һисс, һәрәкәт вә дүшүнчәләри чох заман 1905-чи ил һадисәләри әтрафында мәркәзләшир. Буну Сабирин јаратмыш олдуғу сурәтләрдән чохунун сөзүндә, сөһбәтиндә, хүсусән фәһлә мөвзууна һәср эдилмиш әсәрләрдә ајдын көрмәк олур. Һәтта, бир сыра сатиралардa бу вә ја башга бир шәх-

[1] Мир Чәлал. Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944, «XX әср әдәбијјаты» бәһси. сәһ. 211.

сийјәт дөврдән наразылығыны билдирәндә бу наразылығынын нә замандан башладығыны, даһа доғрусу, 1905-чи ил илә әлагәдар олдуғуну да гејд едир.

Сүбут үчүн ашағыдакы парчалар мисал кәтирилә биләр:

Еј билдир, индиши ила јола одлара јанејдиз! (72)
Бизләрдә јох иди белә адәт, јени чыхды (81).

Белә иди адәт әввәл? Бәјә јалварарды касыб,
Нүчәбалары көрәндә аяға дурарды касыб... (83).

А киши, бундан әзәл халгда һөрмәт вар иди,
Бинәва моллалара һөрмәтү иззәт вар иди... (143).

Бундан әзәл бөјлә дејилди сәяг,
Дәрс охудан моллада варды ләяг (184).

Нәһајәт:

Бәсди, чәһәннәм олуи бунча ки, алдатмысыз.
Инди беш илдир тамам диними әл гатмысыз (230).

Беләликлә, Сабир 1905-чи илин ичтимаи шүурда әмәлә кәтирдији енилији, чәмијјәтдәки ингилаби ојанманы көстәрмәклә бәрабәр, мүртәчеләрин бу тарихи инкишафдан наразылыгларыны да истеһзалы күлүшлә гаршылајырды. Һәм дә бу, шаирин ингилабы өзүнә мәхсус бир јол илә алгышламасы демәк иди.

Шаирин әсәрләриндә дөврүн чох мүһүм бир һәгигәти, демәк олар, һамынын, бүтүн ичтимаи гүввәләрин мүәјјән сәбәбләрә көрә, мүәјјән һадисәләрдән наразы олдуглары тәсвир эдилир.

Сабирин әсәрләриндә буржуазиянын фәһләләрдән, «әһрардан» (азадлыг тәрәфдарларындан), мүлкәдарларын зәһмәткеш екинчи, рәнчбәр вә деһганлардан, Мәммәдәлишаһ вә Мир Һашымын «фәдаиләрдән», руһаниләрин динсизләрдән, динин әлдән кетмәсиндән, буржуа зиялыларынын демократик зиялылардан наразылыг етмәләри 1905-чи ил ингилабы дөврүндә бу ики бир-биринә зидд гүтбләр арасында кедән мүбаризәнин маһијјәтини баша дүшмәк үчүн зәнкин материал вә тәсәввүр вермәкдәдир.

Һәјаты һәртәрәфли дәрк вә тәсвирдә маһир олан шаир иртичаын тәрәгги гаршысында кечирдији һәјәчаны,

тәлашы экс этдирдийи кими, өз новбәсиндә халгын ичтимаи нифрәтини, мөвчуд шәраитдән наразылығыны вә бу шәраитә гаршы кәскин е'тиразыны да экс етдирмишдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Сабирин ингилаби сатирасы, һәр шейдән әввәл, халг нифрәт вә гәзәбинин ифадәси кими гиймәтләндирилмәлидир.

Сабир мүтәфәккир сәнәткар олмушдур. Лакин онун әсәрләриндә мүхтәлиф фәлсәфи нәзәриййәләр ахтаранлар сәһв эдирләр. Мүтәфәккир Сабири яхшы танымаг вә баша дүшмәк үчүн онун өз заманәсиндәки ичтимаи-тарихи мәсәләләри дүзкүн, кениш вә дәриндән әһатә етмәсини, чәмиййәтдәки көһнәликлә енилийин мүбаризәсинә шаирин мүнасибәтини, мүхтәлиф фәлсәфә, нәзәриййә вә фикирләрлә әлагәдар олан халг һәяты сәһнәләрини, милйонларла адамын һаисы фикир вә дүшүнчәләрлә яшадығыны реалист бәдии бояларла көстәрмәсини нәзәрдә тутмаг лазымдыр. Мәсәләйә бу чүр янашыларса, онда айдын олачагдыр ки, өз заманәсиндәки фикир мүбаризәләрилә сых бағлы олан шаир бу мүбаризәдә демократия чәбһәсинин нүмайәндәси кими фәал иштирак эдәрәк, шүурлара, фикирләрә нә гәдәр гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

1905-чи илдән сонракы ичтимаи фикрин типик чәһәтләрини шаирин нечә гаврадығыны вә нечә экс етдирдийини билмәк истәйәнләр онун әсәрләри ичәрисиндә тарихи сәнәд гәдәр гиймәтли олан онларча көзәл нүмунә тапа биләрләр. Бу әсәрләрдән бириндә 1905-чи илдә чар һөкумәтинин еритдийи мәнһус милли сиясәт ифша эдилир, дикәриндә габагчыл адамларын чар думаларына мәнфи мүнасибәти верилир, бир башгасы буржуа милләтчилийин идеяларыны писләйир, даһа башгалары иртича илләринин дөзүлмәз дәһшәтләриндән бәһс эдир, Иран вә Түркийә зәһмәткешләринин азадлыг һәрәкатына рәғбәт ифадә эдир вә и. а...

Сабирин ичтимаи мөвзуларда язылан, бәдии ярадычылығын көзәл нүмунәләри олан сатиралары белә һалларда өз сияси кәскинлийи, һадисәләрә сүр'әтлә, фәал чаваб вермәси вә башга хүсусиййәтләрилә гисмән публисистикая яхынлашыр ки, бу да ингилаб дөврүнүн сәнәткары үчүн анчаг мүсбәт чәһәтдир. Профессор Я. Элсберг доғру дейир ки, «...хүсусилә бөйүк сияси мәгсәдлә вә ичтимаи һәятын һадисәләринә сүр'әтлә

чаваб вермәсилә сечилән сатира бәдии әсәр нөвү олмагла бәрабәр, бир чох нөгтәләрдә публисистика илә бирләшир»[1].

Поэзияны ичтимаи һәята, ичтимаи мүбаризәләрә бу гәдәр яхынлашдырмасы, һәм дә бу гәдәр сәнәткарлыгла яхынлашдырмасы Сабир тәрәфиндән бөйүк, чәсарәтли новаторлуг иди.

Шаирин 1909-чу илдә язмыш олдуғу әсәрләр ичәрисиндә формасы ондан әввәлки поэзиядан, Рачидән алынмыш «Арзу» адлы бир сатира вардыр. «Нә дәрс олайды, нә мәктәб, нә элмү сән'әт олайды!» (169) сөзләри илә башланыб, ахырадәк эйни руһда давам эдән бу әсәрдә ичтимаи, сияси вә мәдәни һәятдакы енилликләрә бир бәла кими бахан мүртәчеләрә истеһза эдилир. Сатиранын сәккизинчи бәндиндә Сабир башга мәсәләләрлә бир сырада тарихи бир һәгигәтә, чар Русиянын рус-япон мүһарибәсиндә мәғлуб олмасы һадисәсинә тохунараг языр:

Нә Шәрг олайды, нә Эгсайи-Шәрг, һәм нә Жапоня,
Нә онларын һүнәри халгә дәрси ибрәт олайды! (169).

Рус-япон мүһарибәсинә ишарә олан бу сәтирләрдә шаирин, бир тәрәфдән чар Русиясына вә она нөкәрчилик эдән мүртәчеләрә мәнфи мүнасибәти, дикәр тәрәфдән дә һәмин мүһарибәдә чаризмин мәғлубиййәтиндән «ибрәт дәрси» алан халга рәғбәт һисси чох айдын дуюлмагдадыр. Шеир көстәрир ки, Сабир тохундуғу тарихи һадисә һаггында дүзкүн тәсәввүрә малик олмуш вә ону дөврүн типик чәһәтләриндән бири кими баша дүшмүшдүр.

Һәгигәтән, XX әсрин әввәлләриндә чар Русиясы империалист дөвләтләрин Узаг Шәргдә еритдикләри ишғалчылыг сиясәтиндә фәал иштирак эдирди. Шимали Манчурияны һәрби гүввә илә ишғал этмиш олан чаризм Чинә вә Кореяя да әл узатмышды. Чар һөкумәти белә үмид эдирди ки, мүһарибә васитәсилә о өзүнүн кет-кедә писләшән сияси вәзиййәтини дүзәлдәчәк вә ингилабын гаршысыны алачагдыр. Лакин онун үмидләри боша чыхды.

Чар Русиясы Узаг Шәргдә мүстәмләкәчилик сиясәти-

---

[1] Я. Эльсберг. Наследие Гоголя и Щедрина и советская сатира, М., 1954, стр. 153.

ни күндән-күнә кенишләндирән империалист Јапонија илә үз-үзә кәлди. Бачарыгсыз вә сатгын кенералларын башчылыг етдији, пис силаһланмыш вә пис тә'лим көрмүш рус ордусу Јапонија илә мүһарибәдә мәғлуб олду. Чар Русијасынын кериликин халга чох баһа тамам олду; мүһарибә халг күтләләринин вәзијјәтини даһа да ағырлашдырды. Бунунла бәрабәр, чар гошунларынын мәғлубијјәти чар үсул-идарәсинин чүрүклүјүнү кениш халг күтләләринә ачыб көстәрди. Халг күтләләри ичәрисиндә чаризмә гаршы кин күндән-күнә артырды. В. И. Ленин јазырды ки, Порт-Артурун әлдән кетмәси мүтләгијјәтин јыхылмасынын башланғычыдыр.

Сабир 1905-ци ил ингилабынын вә Порт-Артур мәғлубијјәтинин өлкәдәки мүртәче гүввәләрә, истисмарчы синифләрә нечә сарсыдычы тә'сир бағышладығыны көстәрәрәк мәнфи сурәтин дили илә дејирди:

> Бир илди, бир аз чох да олур, јохду дамағым,
> Нә чатыр әлим бир ишә, нә кедир ајағым,
> Һәрдән еши бир сөз данышыр оғлан-ушағым,
> Таггылдајыр аллаһ да шаһидди гулағым,
> Порт-Артур, һүрријјәт, Манчурия, ғаһ-ғаһ!..
> Лаһөвлә вәла гүввәтә илла вә биллаһ! (71).

Ше'рин 1907-ци ил апрелин 28-дә јазылдығыны нәзәрә алсаг, о заман «бир илди, бир аз чох да олур» сөзләринин 1905-ци илә ишарә олдуғуна һеч бир шүбһә едилмәз.

Сабирдә новаторлуғун характерик чәһәтләриндән бири дә бу иди ки, онда дөврүн мүхтәлиф вә мүрәккәб сијаси-ичтимаи мүнасибәтләри, бахышлары там мә'нада һәјати, һәтта мәишәт сәһнәләриндә бәдии чәһәтдән конкрет, ајдын, әјани формада ишыгландырылмышдыр. Мисал үчүн, «Ата нәсиһәти» ше'риндә ичтимаи мүбаризәнин сәбәбини «әлм охујанларда» көрән ата оғлуна мәзәмматлә өз мә'нәви әјбәчәрлијини бүрузә верир. О, ени тәһсил аланлары «диванә» адландырараг, бу иттиһамыны өзүнә мәхсус бир мәнтигла әсасландырмаға чалышыр. О, әлмли адамлары она көрә писләјир ки, бунлар өзләрини хана-бәјә бәрабәр тутур, шаһа, вәзирә тә'нә едирләр; онлар «закону» бәјәнмир, мөвһумата инанмыр, пирә-очаға шәкк кәтирирләр. Чаһил ата һәтта адыны да дүзкүн дејә билмәдији, «сасалым я ки деморгат» ады вердији, лакин гүдрәтини аз-чох һисс етдији сосјал-демок-

ратиянын ингилаби фәалиййәтинә дә эйни мүртәчә чәһәтдән янашыр.

Сатирик типләшдирмә йолу илә ярадылмыш бу сурәт өзү кими көһнәпәрәст, эксингилабчы адамларын бир чох сифәтләрини өзүндә топламышдыр.

«Сәрһесаб» ше'риндә Сабир охучусуну «милләтин ояндығыны» көрүб тәшвишә дүшән амансыз бир гаракүруһчу илә таныш эдир:

Сәс учалашды, гоймайын!
Милләт оншды гоймайын!
...Кафир олуб, вурун! вурун!
Риштейи-үлфәтин гырын!
Яздығы ше'рини чырын!
Динә саташды, гоймайын!
Күфрә булашды, гоймайын! (67).

Енилийи йыртычы бир һисслә гаршылаян бу сатирик типи шаир заһири көркәмин, һәрәкәт вә рәфтарын тәсвири йолу илә йох, онун көрүшләрини вә психолокиясыны ачмаг йолу илә ярадыр. Өзү кими гаракүруһчулары гызышдырмаг үчүн әмр һөкмүндә дедийи «гоймайын!», «вурун! вурун!» нидалары типин дахили аләмини чох яхшы ачыр. Бу чанлы типин симасында бир чох мүһафизәкар вә көһнәпәрәст зүмрәләри көрмәк мүмкүндүр.

Беләликлә, бөйүк шаир ингилаби варлығы дәрин вә кениш сурәтдә, чанлы бәдии бояларла тәсвир этдийи үчүн, онун сатиралары Азәрбайчан тарихинин мүһүм дөвру олан 1905—1910-чу иллләрдәки халг азадлыг һәрәкатынын айры-айры зүмрәләрдә оятдығы интибаһ һаггында айдын тәсәввүр верән, йүксәк тә'сир гүввәсинә малик әсәрләрдир. Бу кими әсәрләр һәм идея мәзмуну, проблематикасы, һәм орижинал типләри, һәм дә дил, услуб хүсусиййәтләрилә мәһз биринчи рус ингилабы дөврүндәки конкрет Азәрбайчан шәраитинин мәһсулу олуб, классик әдәби ирсимизин чох гиймәтли бир һиссәсини тәшкил эдир.

4

Сабир Русиядакы азадлыг һәрәкатынын пролетар дөврүндә языб ярадан һәссас, реалист сәнәткар олдуғу үчүн, онун дүнякөрүшү вә ярадычылығы бу азадлыг һәрәкаты илә сых әлагәдә инкишаф этмишдир.

Сабир халг һәјатынын дәринликләриндән доған гүдрәтли демократ шаир, милли шаир, халг шаиридир. Бөјүк сатирик өз һәмвәтәнләринин гәмли вә шад күнләрини көрмүш, дујмуш, өјрәнмишдир. О, хошбахт күзәран арзусу илә јашајан әмәкчи халгын рәнчбәрини, фәһләсини, муздур вә әкинчисини чанлы һәјати мүшаһидәләри сајәсиндә танымырды. Халг онун ичтимаи вә бәдии тәфәккүрүнүн мәркәзиндә дурурду. Һәлә «Молла Нәсрәддин»дә чыхан биринчи сатирасына—«Милләт нечә тарач олур-олсун...» ше'ринә «өвлади-вәтән» мотиви тәсадүфи кәлиб дүшмәмишди. Әсәрдән-әсәрә кечәрәк гүввәтләнән, даим јени мә'на вә јени ифадә формалары олан бу мөвзу Сабир үчүн сәнәтин башлыча мөвзуу иди.

Сабирин хошбахтлығы иди ки, «чандан артыг истәдији»[1] кениш халг күтләләри дә ону әјни аловлу мәһәббәтлә севирдиләр. Онун вәфатындан сонра «Сабир ады кәләндә көзләри јашаранларын» кечирдикләри һалы Ә. Һагвердиев өзүнүн «Ики ил» адлы публисист мәгаләсиндә јахшы тәсвир етмишди.

Халг күтләләринин тарихи инкишафын әсас һәрәкәтетдиричи гүввәси кими көрмәси, халгын јарадычылыг вә мүбаризә гүдрәтинә инам Сабири һәм бир сәнәткар, һәм дә бир мүтәфәккир олараг ән јахшы хүсусијјәтидир. Онун јарадычылығына вә дүнјакөрүшүнә ингилаби характер верән әсас амилләрдән бири дә будур.

Сабир кими бөјүк, гүдрәтли бир сәнәткар јалныз, халгын гојнунда, шанлы гәһрәманлыг вә мәдәнијјәт тарихи олан Азәрбајчан халгынын фикир, шеир дүнјасында јетишә биләрди вә јетишмишдир. Сабири јетирән халг өз әзиз шаирини, түфејлиләр тәрәфиндән чисмән мәһв едилдикдән сонра да, өз гәлбиндә јашатмышдыр.

Әдәбијјат тарихи көстәрир ки, сәнәткар јалныз, мә'нәви гидасыны халг һәјатындан алдығы заман, чәмијјәт һадисәләринин дәриндән дәрк етдији вә дујдуғу заман, јалныз, бу һадисәләрә халг мәнафеи нөгтеји-нәзәриндән гијмәт вердији заман өлмәз сәнәт әсәрләри јарада биләр; реалист, инандырычы ичтимаи типләр тәсвир едә биләр. Конкрет олараг, сатираја кәлинчә онун үчүн

[1] Ә. Һагвердиев. Ики ил, «Молла Нәсрәддин», 13 июл 1913, № 20.

«...еканə мүнбит зəминə халг зəминəсидир; анра ялныз халг зəминəсини сөзүн əсл вə һəгиги мə'насында ичтиман зəминə адландырмаг олар».[1]

Сабир сəнəтин бу бөйүк ганунуну баша дүшмүшдү. 1907-чи илдə яздыгы «Атмыш нигаби-һүснүн...» ше'риндə о, хəлгилийин атəшин тəрəфдары кими чыхыш эдəрək, зəһмəткеш инсаны сəнəтин əсас мөвзуу этмəк лазым кəлдийини зəрури вə актуал бир тəлəб шəклиндə ирəли сүрмүшдү.

Эй əһли-фəгрү фагə, вер шаирə сəлалын,
Дəмдир ки, шаир олсун дилдадейи-кəлалын,
Дəмдир ки, ше'ри-нəгзим шəрһ этсин эрзи-һалын,
... Көзлəрдə чилвəлəнсин инсан кими чəмалын... (110).

Шаирин фикринə кɵрə, өмрү зиллəтлə кечəн əмəкчи инсанын дəрдлəрини бир-бир ачыб ортая гоймаг, онун «инсан кими» яшамасы үчүн йоллар ахтармаг вахты чохдан чатмышдыр. Шаир халг ишинə хидмəт эдəн мүбариз вəтəндаш, поэзия исə халгын «əрзи-һалыны» шəрһ эдəн бир васитə, күчлү, тə'сирли мүбаризə силаһы олмалыдыр.

Һəр һансы бир сəнəткарын ярадычылыгында хəлгилийин дəрəчəси онун халг һəяты үчүн əһəмиййəтли олан мəсəлəлəри нə дəрəчəдə гоя билмəсилə, бу мəсəлəлəр һаггында нə дəрəчəдə демократик руһда вə нə дəрəчəдə демократик формада бəһс этмəсилə өлчүлүр. Бүтүн фикри, илһамы халг һəяты илə баглы олан Сабир, өз демократик көрүшлəринə там уйгун олараг, ичтиман варлыга мəһз элин мəнафеи нөгтейи-нəзəриндəн янашыр. Мə'лум олдугу үзрə бу, сəнəтдə хəлгилийин башлыча амилидир. Халг шаири Сабирин чəмиййəтдəки мүхтəлиф ичтиман гүввəлəрин маһиййəтини дүзкүн дəрк этмəсиндə бу чəһəт һəллэдичи рол ойнамышдыр.

Халг һəяты Сабирин илһам вə гүввəт мəнбəидир. Ялныз бу мəнбəə баглылыг сайəсиндə шаир һəяты максимум дəрəчəдə чанлы вə һəртəрəфли көстəрə билмиш, халгын тарихи мүгəддəраты илə əлагəдар олан мүһүм

[1] Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полн. собр. соч., т. VIII, стр. 297.

мәсәләләрлә мәшғул олмушдур. Енә һәмин демократизм сайәсиндә о өз гәләмилә һәр чүр зүлм, рәзаләт, баяғылыг әлейһинә мүбаризәдә фәал иштирак этмиш, халгын дүшмәнләринин амансыз сатира мәһкәмәсинә чәкмишдир. Шаирин истифадә этдийи бәдии форманын там демократик маһиййәтдә олмасы, онун доғма халг дилинә мәһарәтлә йийәләниб, Азәрбайчан шеир дилини ени пилләйә галдырмасы кими мүһүм тарихи нәтичәләр дә, онун һәр шейдән әввәл, халгын мә'нәви аләминә вә бәдии тәфәккүрүнә бүтүн варлығы илә бағлы олмасы сайәсиндә баша кәлмишди.

Сабирдә халг мөвзуу мүхтәлиф бәдии тәсвир үсуллары илә ишләнмишдир. Бир гисм әсәрләриндә шаир зәһмәткешләрин гүдрәтли мүдафиәчиләриндән бири олараг, билаваситә халгы өз «һаггыны» *баша дүшмәйә*, бирләшмәйә чағырыр, әмәкчи инсана мәһәббәтини ачыг билдирир, яхуд «бөйүкләрин», «зорбаларын» зүлмүндән нифрәтлә данышыр. Белә һалларда чох заман шаир мүстәгим тәсвир йолу илә кедәрәк, өзү данышыр; о бә'зән дүз халгын өзүнә мүрачиәт эдир, бә'зән һадисәләри об'ектив сурәтдә тәсвир этмәйә башлайыр вә һ. б. («Бейнәлмиләл», «Сәяһәтнамәдән бир нәбзә», «Нейләрдин, илаһи?» вә с.).

Әсәрләринин чохунда исә шаир мәсәләйә тамамилә башга бир йол илә яцашараг, билаваситә истисмарчы синифләрин нүмайәндәләринин данышдырмаг үсулундан истифадә эдир. Белә әсәрләрдә сурәт өзү өз эйбләрини э'тираф эдиб, дахили аләмини ачыр. О өз сөзләрилә охучуну өзүнә күлдүрүр. Башдан-аяға кинайә вә истеһза кими сатирик ифадә үсулларына әсасланан бу чүр әсәрләрә шәрти олараг с а т и р и к м о н о л о г ады да вермәк олар.

Һәмин әсәрләрдә тәсвир олунан ичтимаи типләрин ән бөйүк дәрди—халгын вәзиййәтиндә әмәлә кәлән дәйишиклик, халгын сияси һәята кетдикчә даһа чох гарышмасы, һәм дә бу чәһәтдән кетдикчә даһа чох гүввә, бачарыг әлдә этмәсидир. Капиталистин дә, бәйин, ханын да, буржуа зиялысынын вә руһанинин дә фикри-зикри халгдыр, элдир.

Сабирин тәсвириндә бу типләр халгын ганыны шүшәйә тутмаға һазыр олан, ағзы сөйүшдән, шаллағы ишдән галмаян чанаварлардыр. Бу ағаларла олсайды, бәлкә

дә онлар һеч халг барәсиндә дүшүнмәк дә истәмәздиләр; онлар һеч фәһлә илә, кәндли илә, рәнчбәр илә јохуда да үзә-үзә кәлмәк истәмәздиләр. Лакин элә иш дә ондадыр ки, бу онлардан асылы дејилдир. Артыг инди халгын көзүндән тамам узагда һәјат сүрмәк, «әндәруни» отаглара чәкилиб зөвгү-сәфаја бахмаг вахтлары, падшаһа, чанишинә, началникә вә ја пристава архаланараг халга сөзсүз-совсуз ган уддурмаг заманлары керидә галмышдыр. Һаким синифләрин тохунулмаз имтијаз вә ихтијарлары әлдән кетмәкдәдир. «Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди!» (33).

«Зорбалары» халг барәсиндә дүшүнмәјә, «милләт», «эл», «чәмаәт», «фәгир» сөзләрини тез-тез дилә кәтирмәјә мәчбур эдән будур.

Инди иш элә бир ерә кәлиб чатмыш, халг һәрәкаты элә бир һал алмышдыр ки, чәмијјәти тәшкил эдән бүтүн ичтимаи тәбәгәләр, бүтүн синифләр бу мүбаризә мејданында өз мөвгеини мүәјјәнләшдирмәјә, өз тактикасыны тә'јин этмәјә м ә ч б у р д у р л а р. Бу кими тәдбирләр исә, бүтүн һалларда, чәмијјәтин әсас гүввәси олан халг күтләләрини нәзәрдә тутмағы, һәтта, мүмкүн оларса ону бу вә ја башга дәрәчәдә өз тәрәфинә чәкмәји тәләб эдир. «Ај һарај...» ше'риндә варлы, көһнәпәрәст, диндар бир мүсәлман енилик тәрәфдарларына: «Кафир этдикми н ә з ә р к а һ и-ч ә м а ә т д ә сизи?»—дедији заман онун халг рә'јинә чидди әһәмијјәт вердији тамамилә ајдын олур.

Һәјат һәгигәтинә ардычыл сурәтдә садиг галан Сабирдә сатирик типләрин халг илә бу гәдәр марагланмаларынын сирри бундадыр. Буна көрәдир ки, шаирин типләри данышдыглары заман бә'зән, һәтта халг һаггында дедикләри ики-үч сөзлә өз ләјагәтләрини, ич үзләрини чох ајдын бир шәкилдә ачыб мејдана гојурлар. Халг һаггында сөјләдикләри сөзләр онларын синфи, мә'нәви сималарыны тә'јин этмәк үчүн ән јахшы ме'јар олур.

Һеч шүбһә ола билмәз ки, бу, шаирин өзүнүн халга мүнасибәтиндән доған бир һалдыр. Сабир өзү дә һәр һансы бир ичтимаи һадисәнин вә ја типин гијмәтини вермәк истәдији заман онун халг мәнафеинә нә дәрәчәдә ујғун кәлдијини јохлајыб тә'јин этмәјә әсас иш кими бахмышдыр.

Шаир үчүн һәгиги мүнсиф—халгдыр, әсас ме'яр—халгын рә'йидир. Һәр һансы бир һадисәнин вә я адамын әсл гиймәтини тә'йин этмәк үчүн ону «м ә һ з ә р и-н а-с ә г о й м а г» (халгын гаршысына чыхармаг), халгын мүһакимәсинә вермәк Сабир тәрәфиндән ән догру принсип кими ирәли сүрүлүр. Чүнки, шаирә көрә, һәр бир шейин ән догру гиймәтини халгын мүдрик агыл вә мүһакимәси верә биләр. «Заһидә тәклиф» ше'риндә бу фикир чох айдын ифадә эдилир.

Заһида, кәл союнаг бир кәрә палтарымызы,
Чыхараг заһирә батиндәки әфкарымызы.
П и ш к а һ и-н ә з ә р и-х ә л г ә тутаг варымызы.
Көрүб онлар дахи тәһгиг эләсин карымызы,
Һәр кимин агы гара исә утансын, а балам!
Бәлкә илләрчә ятанлар бир оянсын, а балам!

...Нола бир ләһзәлик олсун атаг олгабымызы,
Чыхараг һөрмәти чалиб олан әсвабымызы,
Топлаяг бир ерә э'дамызы, әһбабымызы,
М ә һ з ә р и-н а с а гояг сирәту адабымызы.
Һәр кимин һалы фәна исә утансын, а балам!
Бәлкә илләрчә ятанлар бир оянсын, а балам!

Кәл язаг шәрт үчүн өз тәрчүмейи-һалымызы,
Һәм дә догру оләраг шәрһ эдәк әһвалымызы,
Х а л г т ә һ г и г э л ә с и н һалымызы, галымызы,
Анласынлар да, нолур, гәсйи-амалымызы... (165).

Шаир һәгигәти мейдана чыхармаг үчүн тәсәввүр этдийи йолу, өз әмәли тәклифини ачыг сөйләйир: «Пишкаһи-нәзәри-хәлгә тутаг варымызы», «халг тәһгиг эләсин һалымызы, галымызы».

Бу тәклифләр бир чәһәтдән хүсусилә әһәмиййәтлидир ки, бунларда халгын күчүнә бөйүк бир инам дуюлмагдадыр. Бу сөзләри анчаг, халгын мүдриклийинә, догруну әйридән сечмәк бачарыгына бәләд олан вә инанан бир сәнәткар бу гәдәр гәти шәкилдә дейә биләр.

Сабирә көрә, анчаг халгын мүһакимәси әсл һәгигәти үзә чыхара биләр вә чыхардар; она көрә ки, һәгигәт һәмишә халгын тәрәфиндә олур; она көрә ки, рия, һагсызлыг һәмишә халга ябанчы олур; нәһайәт, она көрә ки, халг һәгигәтдән горхмур, эксинә ону севир. Нә үчүн дә севмәсин? Зира «батиндәки» «һалы фәна» оланлар, ялныз «гәлби гара» адамлар һәгигәтдән горхур, онун үстүнү өрт-басдыр этмәйә чан атыр.

Əсərlərində xalg мөвзууна дөнə-дөнə гайыдан шаир hər дəфə бу мөвзуу мухтəлиф чəhəтлəрдəн—сияси, игтисади, мəдəни, əхлаг вə саир чəhəтлəрдəн ишыгландырыр.

Сабирдə бу мөвзу ичтимаи мəфhум, яхуд чылпаг идея hалында дейил. Үмуми мə'на верəн «халг», «мəхлуг», «эл» сөзлəрини шаир өз реалист тəсвирлəрилə конкретлəшдирəрəк, бу сөзлəрлə кимлəри нəзəрдə тутдугуну чох көзəл айдынлашдырмышдыр. Онун əсəрлəриндə долгун həяти мəзмунла бағлы олан бу сөзлəр, эйни заманда, «фəhлə», «мəзлум», «əкинчи», «рəиййəт», «фəгир», «деhган», «дилəнчи», «рəнчбəр» сөзлəрилə дə кифайəт гəдəр конкретлəшдирилмишдир.

Сабирин реалист поэзиясында халг—шаиранə бəдии образдыр. Бу элə бир апарычы хəтдир ки, шаирин онларча əсəриндəн мəркəзи бир хəтт кими кечəрəк, бүтүн дикəр хəтлəрин дə истигамəтини тə'йин эдир. 1905—1911-чи иллəрдə язылмыш лирик вə сатирик шеирлəрин ашағыда мисал кəтирилəн характерик парчалары бу фикри сүбут эдə билəр.

hаггы х а л г а билдириб, дəф'и-зəлалəт этмəли! (325).

Уштуладан чыхан заман, həр ери вурнухан заман,
Э л сəнə пис бахан заман ибрəтин олмур, олмасын (125).

Ф у г ə р а н ы н ганыны чох да сорурлар лотулар,
Шейхлəр х а л г а сатыр hурийи-гылман, мəнə нə? (129).

Мəн шаhи-гəви-шөвкəтəм, Иран өзүмүндүр!
Иран өзүмүн, Рей, Тəбəристан өзүмүндүр!
...Бундан сора бу өлкэдə мейдан өзүмүндүр!
М ə х л у г өзүмүн, хəнчəри-бүрран өзүмүндүр! (147).

Йүзлəрчə зиян х а л г а вурур, өз хейрини көзлə (156).

Нейлəйим, эй вай, бу урус башдылар.
Билмəйирəм hардан ашыб дашдылар.
...hеч бири өз мəзhəбинин hөрмəтин
Көзлəмəйир, көзлəйир э л гейрəтин (175).

Бир дə, яhу, нə кəрəк э л гарыша шаh ишинə?
Көз ачыб диггəт эдə каh өзүнə, каh ишинə? (191).

Шадəм кəлəчəк күнлəримиз кечсə бу нисбəт
Горхум бу ки, күндəн-күнə бəдтəр ола hалəт,
Бир күн белə бидар ола билчүмлə ч ə м а ə т (220).

Э л бүтүн кафир имиш өлкэдə, йохмуш хəбəрим (222).

Охур, бундан һәр кәс ганар һаггыны,
Ганан мүтләг али санар һаггыны,
Ахунд исә *х а л г ы н* данар һаггыны... (238).

Пох, йох, *ч ә м а ә т* анламыш әлмин мәзийјәтин,
Әмма нә чарә, далдакы мәл'ун бурахмайыр (304) вә и. а.

Бу чүр мисалларын сайыны хейли артырмаг олар-ды. Лакин элә бунлар да Сабирин халг мөвзууну нә гәдәр ардычыллыгла ишләдийини, халг талеинин ону нә гәдәр чидди дүшүндүйүнү тәсәввүр этмәк үчүн тамамилә кифайәтдир.

Чох һәдәфә атәш ачан, мүхтәлиф зүмрәләрә күлән шаир әсәрләри илә һансы идеалдан илһам алдыгыны, һансы мүсбәт ичтимаи гүввәләрә бағлы олдугуну да ачыг-айдын көстәрмишдир. О, ганы сорулан «фүгәранын», ити хәнчәрә синә кәрмиш «мәхлугун», «әл гейрәтини көзләйән» рус тәһсилли чаванларын, «шаһ ишинә гарышан» элин, һүгугу тапданан «халгын» тәрәфиндәдир. Бир заманлар мә'шуга, күлә, бүлбүлә гәзәл гошан шаир инди мәһәббәтини дүняя дөйишмәдийи халга көнүл вермишдир. О, халгын шаири, халгын нәғмәкарыдыр.

Мәһз буна көрәдир ки, халг мәнафеинә, халгын азадлыг вә демократия мейлләринә зидд олан бүтүн ичтимаи гүввәләри, бүтүн ичтимаи мүнасибәтләри, бүтүн көрүшләри, адәт-ән'әнәләри Сабир писләйир.

Сабирин иртича әлейһинә чөврилән, мәнфи типләри күлүш һәдәфи эдән әсәрләриндә дә халг мөвзуу мүсбәт бир башланғыч кими бүтүн әсәрин идея мәзмунуна һопдурулмушдур. Данышан капиталист, молла, хан, мүлкәдар, шаһ олса да, сөһбәт чох заман халгдан, элдән кедир. Башга сөзлә, халгын дүшмәнләри үзәриндә мүһакимәни хатырладан сатирик шеирдә мүәллиф бир һаким кими чыхыш эдәрәк, һаглыны мүдафиә, мүгәссири иттиһам эдир.[1] Бу типли шеирләрдә ифша вә иттиһам эдилән сурәтләрлә янашы мүсбәт, ишыглы гүввәләр дә өзүнә ер тапыб, шаирин әсас идеясыны билавасиһтә айдынлашдырыр.

«Бизә нә?», «Бир чибимдә әскинасым...» кими сатираларда исә, шаирин мүсбәт идеаллары мәнфи типин сөй-

---

[1] А. *Ш а и г*. Әдәбийятымыз һаггында. «Маариф ишчиси» журналы. Бакы. 1927, № 4.

ләдиййи бир чох башга сөзләр арасында, өтәри, бир мотив кими нәзәрә чарпса да, әсәрин әсасы, чаны мәһз бу мотив олдуғу охучуя айдын олур.

«Бир чибимдә әскинасым...» ше'ринин алаг.

Бир чибимдә әскинасым, бир чибимдә ағ манат,
Олсун, олсун, гой чох олсун бойлә ләззәтли һәят!
Пишкаһи-чешми-чанымда вәтән этсә вәфат,—
Олсун, олсун, гой чох олсун бойлә ләззәтли һәят!

...Хуни-ихван илә гой олсун вәтән бир лаләзар,
Залиманын зүлмү һәркиз этмәсин вичдана кар,
Тәк учалсын шә'нимиз, олсун тәәййүш бәргәрар,
Олсун, олсун, гой чох олсун бойлә ләззәтли һәят!

...Чейнәнилди милләтин, нейлим, һүгуги-әгдәси,
Я ки, һеч бир ердә йохдур һөрмәти, шә'ни сәси,
Бойлә-бойлә сөзләрин мән олмарам баәничәси!
Олсун, олсун, гой чох олсун бойлә ләззәтли һәят!

Мүхтәсәр, чәкмә янымда бир дә вичдан намини,
Ач галыб, зар ағлаян бикәс етиман намини,
Истәсән көнлүм ачылсын, сөйлә милян намини!
Олсун, олсун, гой чох олсун бойлә ләззәтли һәят! (130).

Мәсәлә ялныз, бу сөзләри дейәнин вәтәнә вә халга ябанчы олмасында дейилдир; мәсәлә онда да дейил ки, пул дүшкүнү, «әскинас» диванәси олан бу чәнаб үчүн «милян» (милйон) сөзү «вичдан» сөзүндән даһа хошдур, о һәтта вәтәнин гардаш ганы илә боянызб «лаләзар» олмасына да союгганлылыгла тамаша этмәйә һазырдыр.

Сатиранын чаны башга шейдәдир. Әсас мәтләб һәмин типин дилиндән чыхан сөзләр ичәрисиндә билавасито шаирин мүсбәт идеалыны ифадә эдән, онун «вәтән» вә «милләт» һаггында габагчыл, демократик идеяларыны ачан сәтирләрдәдир; бурадакы «вәтән этсә вәфат», «ачлар», «залиманын зүлмү», «мүсәлманын сону» кими сияси мә'на дашыян, билавасито халг азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар олан сөз вә ифадәләрдәдир.

Халгын һәяты сиясәт, игтисадиййат, идеолокия вә саир амилләрлә бағлы олдуғундан, халг һәятыны тәсвир эдән реалист сәнәткар Сабир дә, өз ярадычылығында бу мәсәләләрә тохунмая билмәзди. «Зүлм», «залым», «истибдад», «һүгуг», «мүсават» (бәрабәрлик мә'насында), «һүррийәт», «сосял-демократ», «истигбал» кими сияси мотивләр бу чүр мейдана чыхмышдыр. Мүтәфәк-

кир шаир бунлары тәсвир этдийи һадисә вә инсан сурәтләринин синфи симасыны айдынлашдыран, бу вә я башга ичтимаи гүввәнин маһиййәтини көстәрән моментләр кими верир.

Шеирдәки «мүсәлманын сону» ифадәсинә әсасән ону да дүшүнмәк олар ки, Сабирин фикринчә ялныз, тарихин һазыркы мәрһәләсинин маһиййәтинә вармаг аздыр. Садә адамлара доғрудан да үрәйи янан кәс конкрет шәраитин, конкрет мәсәләнин өзүнә дә тарихи инкишаф нөгтейи-нәзәриндән бахмалы, кәләчәйи, сабаһы дүшүнмәлидир; «мүсәлманын сону» һаггында дүшүнәркән «чәһәннәмә ки!»—дейәнләр өз бурнунун учундан узағы көрмәк истәмәйән, даркөз вәтән ханиләри, халг ханиләридир. Шаирин «истигбал» мәсәләсини гоян әсәрләринин хүсуси тәһлили онун бу мәсәлә илә чох марагландығыны даһа этрафлы көстәрәчәкдир.

Әлбәттә, айдындыр ки, мүтләгиййәт режиминин һөкм сүрдүйү, чар сензурасынын мәтбуат үзәриндәки чидди нәзарәти шәраитиндә сияси мотивләрин әдәбиййатда ачыг вә маниәсиз ишләнмәси ағласығаи шей дейилди. Демократ язычылар бу йолда бөйүк чәтинликләрә раст кәлир, бир чох әдәби маневрләрә әл атмалы олурдулар. Һаггында бәһс олунан шеирдә Сабирин өз ингилаби фикирләрини әслини итирмиш, худбин бир буржуанын дили илә вермәси дә бу әдәби маневрләрдән бири иди.

Шаир үрәйиндә гөвр эдән бөйүк бир дәрди—«милләтин мүгәддәс һүгугларынын чейнәндийини» сөйләмәк үчүн буржуа типинин сатирик монологундан истифадә эдир. Милли буржуазиянын халга зидд, сатгын симасыны ачан монологунда бу чәнаб сөзарасы белә бир фикир дә сөйләйир:

Чейнәнилди милләтин, нейлим, һүгуги-әгдәси?! (130).

Юхарыда дейилдийи кими, бу сәтирдә бизи марагландыран тәкчә, шаирин ифша этдийи буржуа типи олмайыб, эйни дәрәчәдә бурадакы мүсбәт идеалдыр. Шаирин өз мүсбәт идеалыны, «мүгәддәс һүгут» һаггында фикрини бөйүк бир мәһарәтлә маскаламасы, даһа доғрусу, сатирик типин өтәри дедийи «нейлим» сөзү илә куя нәзәрдән яйындырмага чалышмасы көзәл бир ифадә үсулудур.

Сабир халг һәятынын дәринликләринә кедәрәк, вәтә-

нин мүгәддәраты илә·бағлы олан чидди мәсәләләрлә марагланыр. О, мәншәтдәки кериликдән, ялныз доғма халгынын дейил, бүтүн мүсәлман Шәргинин мүасир сәнае вә техника еникликләриндән бихәбәр олмасындан, мөвһумат вә фанатизмин халгы көз ачмаға гоймадығындан, риякар руһанилэрин бу ишдәки фәалиййәтиндән одлу-одлу данышыр («Сән беләсәнмиш, балам...», «Вай, вай, нә яман...», «Диндирир әср бизи...», «Өлүбә!», «Арзу» вә с.).

О һабелә гадын проблемилә, ушаг тәрбийәси мәсәләсилә, мүртәче язычы, алим вә дин хадимләринин халг ичәрисиндә тәблиғ этдикләри тәркидүнялыг «фәлсәфәси» илә мәшғул олуб, бүтүн бунлар һаггында демократик маһиййәтдә фикирләр ирәли сүрүр («Кавур гызы», «Чатлайыр, ханбачы...», «Билмәм нә көрүбдүр...», «Охутмурам әл чәкин...», «Ушаглара», «Эй вай ки...», «Олмур, олмасын!», «Гойма, кәлди!» вә с.).

Сөз кәлиши ону да гейд эдәк ки, шаирин өзүнүн ичтимаи вәзиййәти вә һәят шәраити э'тибарилә тәзйиг алтында яшаян, ач, йохсул зәһмәткешләрлә бағлы олмасы да онун халг мөвзууну кениш, ардычыл сурәтдә, демократик нөгтейи-нәзәрдән ишләмәсиндә мүәййән рол ойнамышдыр.

5

Сабирин халг мөвзуу илә бу гәдәр мүнтәзәм вә чидди мәшғул олмасынын сәбәби—онун халг азадлыг һәрәкатынын тарихи әһәмиййәтини дәрк этмәси, фәһлә, зәһмәткеш кәндли вә зиялыларын апардығы мүбаризәйә бөйүк рәғбәт бәсләмәси иди. Буну, хүсусилә, шаирин фәһлә мөвзуунда яратдығы классик әсәрләрдә чох айдын көрмәк олур.

Сатира саһәсиндәки фәалиййәтиндә Сабир о дөврүн әдәбиййаты үчүн биринчи дәрәчәли әһәмиййәти олан фәһлә вә кәндли мөвзуларына, буржуа вә мүлкәдар әлагәләрини көстәрмәк йолуна чох тез кәлиб чыхмышды. «Молла Нәсрәддин»дәки илк ше'риндән башлаяраг бу мөвзулар онун ярадычылығында әсас ер тутмушду.

Журналын 1 июл, 1906-чы ил тарихли 14-чү нөмрәсиндә шаирин «Бакы фәһләләринә» адлы мәшһур сатирасы чыхды. Бу әсәр мүәллифин ярадычылығында бөйүк бир һадисә олмагла галмайыб, үмумиййәтлә, Азәр-

байчан ше'риндә ени бир мәрһәләнин башландығыны хәбәр вермишди.

Ше'рин әһәмиййәти тәкчә бунда дейилди.

1905-чи илин декабрында баш верән вә Русиянын һәр єрини бүрүйән бөйүк силаһлы үсян пролетариатын күчүнү парлаг сурәтдә нүмайиш етдирмишди. «Пролетариат бир синиф олмаг е'тибарилә өзүнү илк дәфә олараг бүтүн галан синифләрә вә чар һөкумәтинә гаршы»[1] гоймушду. Артыг бүтүн дүняя айдын олмушду ки, Русиядакы фәһлә һәрәкаты бейнәлхалг әһәмиййәтә маликдир. Сабирин ше'риндә бу бөйүк тарихи һәгигәт өз классик бәдии ифадәсини тапмышды. Ше'рин биринчи мисраларындакы сөзләр бу чәһәтдән чох мә'налы иди:

Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран едир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан едир инди.

Һәятда фәһлә өз «һаггыны ганыб», әсл инсан олдуғуну сүбут етдийи кими, әдәбиййатда да габагчыл язычыларын мүсбәт гәһрәманлары сырасында мүәййән бир ер тутмаға башламышды.

Сабирин сатираларында тәсвир олунан фәһлә Азәрбайчан әдәбиййатына, бир гәдәр кеч олса да, еничә кәлмиш мүсбәт гәһрәман иди. Бу гәһрәман бизим ше'римизин үфүгләриндә илк дәфә «Бакы фәһләләринә» әсәри чыхдығы заман көрүнмүшдү. Һәм дә һәләлик онун бүтүн бой-бухуну, айдын көркәми вә там характери йох, анчаг бир нечә мүһүм чәһәти шеир күзкүсүндә екс олунмушду.

Сабирин тәсвириндә фәһлә кимдир, нә мәсләкин саһибидир? О бир сурәт олараг нә дәрәчәдә реал вә типикдир?

«Бакы фәһләләринә»—1905—1907-чи илләрдәки бир һәят һәгигәтинин үмумиләшдирилмиш, типик тәсвиридән ибарәтдир. В. И. Ленин фәһлә синфинин 1905-чи илдән сонракы вәзиййәтиндән бәһс едәрәк язырды ки, һөкумәт вә һаким истисмарчы синифләр артыг, көһнә гайдалара гайытмаға наил ола билмир: Русияда фәһлә дадаһа әввәлки фәһлә дейилдир. Русияда фәһлә артыг мүәй-

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 8-чи чилд, Бакы, 1949, сәһ. 134.

йән тәчрүбә әлдә этмишдир!»[1]. Сабирин фәһлә мөвзуунда яратдығы сатиралар даһи рәһбәрин бу сөзләрини бәдии сурәтдә чанландыран әсәрләрдәндир. О илләрдә ингилаби һәрәкатын башлыча мәркәзләриндән олан пролетар Бакысындакы азадлыг мүбаризәсинә һәср олунмуш бу әсәр айдын сурәтдә көстәрирди ки, артыг, Сабир өз гәләми илә ингилаб чәбһәсинә хидмәт эдән вәтәнпәрвәр бир шаирдир.

Сабир экс мә'налы сөзләрдән ибарәт сатирик тәсвир йолу илә, даһа доғрусу, сөзарасы вердийи куплетләрлә фәһлә сурәтинин бир сыра мүһүм чәһәтләрини көстәрәрәк ону капиталист ағалара гаршы гоюр. Шаир заһирән «дөвләтлинин» тәрәфиндәдир, онун сирдашыдыр. Әслиндә исә, тамамилә әксинәдир.

Шаирин тәсвириндән айдын олур ки, 1905-чи ил фыртынасынын шаһиди олмуш буржуа ағалары һалдан чыхаран «арая сохулуб», «бәй-ханла чулғалашан» фәһләнин өз һүгугуну вә күчүнү дәрк этмәсидир, айылмасыдыр. О фәһләнин ки, «көһнә чухадан» башга нә «ағлы, зәкасы», нә дөвләти-малы, нә дә «пакизә либасы» йохдур. «Дөвләтли» һеч көзләмәдийи һалда, онун һәтта адам еринә гоймадығы фәһлә инди «һүгуг үстә әдавәт» эдир.

Олмаз бу ки, һәр әмрә дәхаләт эдә фәһлә,
Дөвләтли олан ердә чәсарәт эдә фәһлә,
Асудә нәфәс чәкмәйә һаләт эдә фәһлә,
Инди һүгуг үстә әдавәт эдә фәһлә,
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди.

Фәһлә, мәнә бир сөйлә, нәдән һөрмәтин олсун!
Ахыр нә сәбәб сөз демәйә гүдрәтин олсун?
Әл чәк, бала, дөвләтлиләрә хидмәтин олсун,
Аз-чох сәнә вердикләринә миннәтин олсун!
Бу чәрхи-фәләк тәрсинә дөвран эдир инди,
Фәһлә дә өзүн дахили-инсан эдир инди (33).

Бу мисралар бәдии сөздә максимум йығчамлыга вә долғунлуға парлаг мисалдыр. Ше'рин һәр сәтри хүсуси бир мә'на дашыйыр. Ваһид бир идея ифадә эдән бу хүсуси мә'налар ән чох мисраларын мәһарәтлә сечилмиш гафийәләриндә топланмышдыр. «Дәхаләт», «чәсарәт», «әдавәт», һабелә «һөрмәт», «гүдрәт», хидмәт» ки-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, Бакы, 1951, сәһ. 381.

ми гафийәләри ишләдәркән шаир, һеч шүбһәсиз, бу сөзләрин дәрин ичтимаи мә'насыны нәзәрә чатдырмаг истәмишдир. Бу сөзләр Бакы пролетариатынын 1905-чи ил ингилабы заманындакы сияси мүбаризәсинә, онун бөйүк тәләбләрлә ортая чыхдығына ишарәдир.

Бурада бир чәһәти айрыча гейд этмәлийик. О да будур ки, фәһләнин «иддиаларындан» данышан шаир сөзарасы дейир:

Фәһлә сөзү һагг олса да, бахма о сәдайә,
Йол вермә нәфәс чәкмәйә һәркиз фүгәрайә.

Бу сәтирләрдә, хүсусилә, «фәһлә сөзү һагг олса да» ифадәсиндә, мүәллифин пролетариата бәслədийи мүнасибәт даһа да айдынлашыр. О, пролетариаты мүбаризәдә там һаглы билир.

«Сәрадән бир дәли шейтан...» адлы лирик әсәриндә шаир ингилаби кәндли һәрәкатына рәғбәтини дә эйни үсул илә ифадә эдир. Бурадакы: «Айылмыш рәнчбәрләр, алмаг истәр һәгги-мәшрунн» ифадәси көстәрир ки, Сабирә көрә, кәнддәки азадлыг һәрәкаты да там һаглы тәләбләр ирәли сүрән бир һәрәкатдыр.

Об'ектив вә суб'ектив үнсүрләрин бирлийи реалист әдәбиййатын мүһүм хүсусиййәтләриндән олдуғу үчүн, сәнәткар тәсвир этдийи һәят һәгигәтләринә вә инсанлара өз фәал мүнасибәтини һисс этдирмәлидир. Сәнәткар эһтирасы, тәсвир эдилән һәдәфләрин маһиййәтини анламаг үчүн әсас олан сәнәткар нифрәт вә мәһәббәти олмайан ердә ардычыл типләшдирмә дә ола билмәз. Сабирин реалист бир сәнәткар олараг гүдрәти бир дә бундадыр ки, онун һәр һансы бир әсәри дәриндән дуюлан, дәриндән дәрк эдилән, шаирин ярадычылыг дүнясында өз мөвгейини айдын мүәййәнләшдирән ичтимаи гүввәләрдән бәһс эдир. Фәһлә вә кәндлийә Сабир мәһз белә айдын, фәал мүнасибәт бәсләйир. Бунлар шаир тәрәфиндән мәһәббәтлә тәсвир олунурлар.

6

Фәһлә, кәндли, буржуа вә мүлкәдар һәятыны ишыгландырмаг мәсәләсинә бөйүк әһәмиййәт верән шаир бә'зән эйни мөвзуа бир нечә әсәр һәср этмишдир. Онун фәһлә мөвзуунда үч хүсуси сатирасы вардыр: «Бакы

фәһләләринә», «Фәһлә, өзүнү...», «Тәранейи-әсиланә» («Нә сохулмусан араїә...»). Бу әсәрләрин мүгайисәси көстәрир ки, бә'зи мүштәрәк мотивләринә бахмаяраг, бунлардан һәр бири ени, мүһүм бир чәһәти әһатә эдир. Мәсәлән, «Бакы фәһләләринә» әсәриндә әсас мәгсәд үмумиййәтлә «чәрхи-фәләйин тәрсинә дөвран» этмәйә үз гойдуғуну, фәһләнин ояныб «әдавәтә» башладығыны көстәрмәк иди. Юхарыда дейилдийи кими, орада фәһләнин анчаг бир нечә характерик чәһәти ишыгландырылмышды. Эйни мөвзуда язылмыш сонракы ики шеир исә, мүәллифин идеясыны бир гәдәр дә дәриндән вә кениш ачыр. Бурада фикир конкретлийи вә айдынлығы даһа чохдур.

«Бакы фәһләләринә» (июл, 1906) илә «Фәһлә, өзүнү...» (май, 1907) вә «Тәранейи-әсиланә» шеирләри арасындан бир ил кечмишдир. Азадлыг һәрәкатынын бу бир или Сабирә чох шей өйрәтмиш, онун дүнякөрүшүнү ени сияси гәнаәтләрлә зәнкинләшдирмишдир. Тәкчә буну демәк бәсдир ки, илк ше'риндән фәргли олараг, артыг инди шаир ингилаби мүбаризәнин әсас шүары олан һүгуг бәрабәрлийи мәсәләсинә тохунур, «әрбаби-һөкумәтин» (һөкумәт адамларынын) антидемократик симасыны ачмаға тәшәббүс эдир.

«Фәһлә, өзүнү...» вә «Тәранейи-әсиланә» сатиралары—һәр икиси әсас э'тибарилә капиталистин фәһләйә мүрачиәти формасындадыр. Истәр «Бакы фәһләләринә» ше'риндә, истәрсә дә ики ени әсәрдә фәһлә һәяты, фәһлә сурәти буржуа һәяты, буржуа сурәтилә паралел тәсвир олунмушдур. Белә бир тәсвир үсулу бир-биринә дүшмән олан ичтимаи гүввәләр—пролетариат илә буржуазия арасындакы гаршылыглы мүнасибәти көстәрмәйә чох яхшы имкан вермишдир. Сабир сатирасынын әсас мөвзуларындан олан ики аләмин—ачлар вә тохлар аләминин үз-үзә дуруб, мүбаризә апармасыны көстәрән һәяти мәнзәрәләр бу чүр яранып.

Бу йол илә бәдии тәзад ярадараг чәмиййәтин яраларыны даһа габарыг бир шәкилдә экс этдирмәк үсулу Сабирин чох севдийи вә әсәрләриндә тез-тез мүрачиәт етдийи бир үсулдур. Үмумиййәтлә классик сатира усталарынын ярадычылығында бу типли тәзадлара чох тәсадүф олунур. Некрасовун сатирасы буна яхшы мисал ола биләр.

Сабир тез-тез фәһләни-саһибкара, кәндлини-мүлкәдара, хан вә бәйә, мүәллими-моллая, арифи-заһидә, яхуд үмуми бир һалда көстәрмәк истәйәндә; касыбы-дөвләтлийә гаршы гоймагла көһнә дүнянын дәһшәтли зиддиййәтләрини даһа айдын тәсвир этмиш олур.

Әлбәттә, бу ики зидд ичтимаи гүввә шаирин әсәрләриндә һеч дә һәмишә динамик вәзиййәтдә, ачыг мүбаризә вәзиййәтиндә олмур. Үмумиййәтлә сатирада мүсбәт вә мәнфи гүввәләрин бир-биринә гаршы гоюлмасы йоллары мүхтәлифдир. Сабирдә бу гүтбләр каһ кәркин мүбаһисә вә мүбаризә шәраитиндә тәсвир эдилир, каһ да бунларын фәал гаршылыглы әлагәси мәсәләсинә тохунулмадан ялныз һәр биринин айры-айрылыгда вәзиййәти экс этдирилир. Бу чәһәтдән фәһлә вә кәндли һәятына даир сатиралар арасында да чидди фәрг вардыр.

«Фәһлә, өзүнү...» вә «Тәранейи-эсилианә» сатираларында һәр ики тәрәф фәалдыр. Лакин инди шаирин әсәриндә капиталист әввәлкиндән даһа гәзәбли, даһа амансыздыр. Онун бу һалы һәят һәгигәтинә тамамилә уйгундур.

Дүздүр, 1906—1907-чи илләрдә Русияда тә'тилләрин сайы 1905-чи илә нисбәтән азалмышды. Лакин пролетариат болшевикләр партиясынын рәһбәрлийилә азадлыг һәрәкатыны давам этдирир, чаризмин вәһшиликләринә мәтанәтлә синә кәрәрәк, яваш-яваш кери чәкилдийи заман да силаһы ерә гоймур, вурушурду. Пролетариатын бу дөйүшләри тарихдә «ар'ергард дөйүшләр» кими шөһрәт газанмышдыр.

Бакы пролетариатынын мүбаризәси хүсуси гүввәт вә инадла давам эдирди. Бүтүн 1907-чи ил бою арасы кәсилмәйән тә'тилләрә болшевикләр башчылыг эдирдиләр. Бу тә'тилләрдә Бакы фәһләләринин үчдә ики һиссәси иштирак эдирди. Нә ишдән говулмаг вә Бакыдан чыхарылмаг һаггында һәдәләр, нә гаракүрүһчуларын гәфил һүчумлары тә'тил һәрәкаты далғаларыны ятырда билмирди. Бакы болшевикләри 1908-чи илин январ вә февралында да бир сыра бөйүк тә'тилләр кечиртдиләр. «Бүтүн 1908-чи ил бою Бакыда РСДФП Бакы Комитәсинин рәһбәрлийилә фәһләләрин далбадал чыхышлары олурду. Бир ил әрзиндә үмумиййәтлә 228 тә'тил тәшкил эдилмишди»[1].

---

[1] Азәрбайчан Коммунист Партиясынын тарихи, Бакы, 1958, сәһ. 146.

һәятда олдуғу кими, Сабирин ени шеирләриндә дә фәһлә өз мүбаризә әзмилә капиталисти тамам һалдан чыхармышдыр. Башга сөзлә, баягкы һәйәчан инди артыг һәдсиз бир гәзәб вә тәшвиш һалы алмышдыр.

Дөвләтли, фәһләйә дедийи сөзләрлә, онун ачыначаглы вәзиййәтини тәсвир этмәклә, эйни заманда, өзүнү дә характеризә этмиш олур. Онун бүтүн истисмарчы, түфейли һәяты охучунун көзләри габағында дурур. О нә гәдәр «шәрафәт» вә «чаһү чәлалындан» данышыр данышсын, енә екәбаш, чаһил вә сатгын Бакы буржуазиясынын типик нүмайәндәсидир. Диггәт эдилсә, онун фәһлә һәрәкаты гаршысында горхуя дүшмүш олдуғу да көрүләр.

Бурада шаир сатирик типи башга бир чәһәтдән дә характеризә эдир. «Фәһлә, өзүнү...» вә «Тәранейи-әсиланә» шеирләриндә дөвләтлинин дилинә верилмиш сөзләрдә гүввәтли бир психоложи кәркинлик нәзәрә чарпыр ки, бу, биринчи шеирдә, демәк олар ки, йохдур. Типин вәзиййәтинә вә психолокиясына уйғун олараг онун данышығы инди әввәлкиндән чох-чох кобуддур. Фәһлә илә мүбаһисәсиндә онун дилиндән һәтта бир нечә тәһгир сөзү дә чыхыр («ахмаг киши», «әбләһ», «башы һавалы», «дур, итил кет...» вә с.).

«Дөвләтлиләрә кәндини ексаимы санырсан?», «фәгр илә гина әһлинә ким верди мүсават? (касыбларла дөвләтлиләрә ким бәрабәрлик вериб?) вә башга бу кими сөзләрлә шаир ингилаби варлығын чох типик бир чәһәтини ачыр. Бурада идея охучуя үстүөртүлү истеһза йолу илә чатдырылыр. Идея бундан ибарәтдир ки, фәһлә илә саһибкар арасындакы мүнагишә вә мүбаризә чидди сияси мәсәлә үстүндә кедир: о да һүгуг, бәрабәрлик мәсәләсидир.

Маркс вә Энкелсин дедийи кими, буржуазия өзүндән башга, буржуа мүлкиййәтчисиндән башга һеч кәси шәхсиййәт һесаб этмир. Сабирин ше'риндәки «дөвләтли»нин фикринчә фәһләләрин нәинки һүгуг тәләб этмәйә ихтияры йохдур; онларын һәтта, өзләрини садәчә инсан саймаға да ихтияры вә әсасы йохдур. Нә үчүн? Сабир «дөвләтлинин» бу суала чавабыны вермәклә енә мүһүм бир мәсәләйә тохунур:

Фәһлә, өзүнү сән дә бир инсанмы санырсан?
Пулсуз киши, инсанлығы асанмы санырсан?
Инсан оланын чаһы чалалы кәрәк олсун,
Инсан оланын дөвләти, малы кәрәк олсун,
Һүммәт демирәм, әвләри али кәрәк олсун...

Инсанлығы мал-дөвләтдә, рүтбәдә көрән, инсанын ән йүксәк вә мүгәддәс һиссләринин, гәлби, мәһәббәти, виҹданы, ағлы пул илә өлчән капиталист ағаларын Сабир тәрәфиндән ифша эдилән дахили эйбәчәрлийи, бах, беләдир!

Сабир көстәрир ки, капиталист фәһләни ялныз истисмар этмәклә, ону мадди не'мәтләрдән вә һәр ҹүр мүлкиййәтдән мәһрум этмәклә кифайәтләнмир; онун үчүн бу аздыр. О, фәһләнин, эйни заманда, сияси шүуруи оянмасы үчүн гүввәтли амилләрдән олан шәхси, инсанлыг ләягәтини анламагдан да мәһрум этмәк фикриндәдир. Башга сөзлә о, өзүнә хас олан бир мәнтиглә фәһләйә онун куя саләчә инсан белә олмадығыны сүбут этмәйә чалышыр. Капиталистә көрә, фәһләнин инсан олдуғуну тәсдиг этмәк, һәр шейдән әввәл, онун да өзү илә бәрабәр һүгуг вә имтиязлара малик олмасы фикрилә разылашмаг демәкдир ки, бу да, әлбәттә, әсла әлверишли дейил.

Бу мәсәләдә дин дә капиталистин тәрәфиндәдир. Ислам руһанилəри дөвләтли-касыб мәсәләсини тамамилә өз ағаларынын хейринә һәлл вә изаһ эдирдиләр; онларын чүрүк иддиасына көрә, куя аллаһ касыбы да көрүр, дөвләтлини дә; касыбы касыб, дөвләтлини дөвләтли эләйән аллаһдыр... Бәндәнин бу ишә гарышмаға әсла ихтияры йохдур. Әкс тәгдирдә, о, аллаһын ирадәсинә гаршы чыхмыш олачагдыр («Тәранейи-әсиланә» ше'ри).

Дин дөвләтлиләрин еканә истинадкаһы дейилдир. Бу мә'нәви истинадкаһдыр. Һәлә бундан да бөйүк вә гүввәтлиси вардыр—чаризм.

Дөвләтлийик әлбәттә, шәрафәт дә бизимдир,
Әмлак бизимдирсә, әяләт дә бизимдир,
Диван бизим, әрбаби-һөкумәт дә бизимдир.
Өлкә дәрәбәйлик дейә, хан-ханмы санырсан?
Ахмаг киши, инсанлығы асанмы санырсан?

Һәгигәтән, бу сатира язылдығы заман Азәрбайчан буржуазиясы нәинки ялныз өлкәдәки феодализм гүввәләри илә, мүлкәдар вә бәйләрлә, голчомагларла, эйни

заманда, чар һөкумәти вә харичи капитал илә дә әлбир вә дилбир иди. Чаризм учгарларда өз мүттәфиги олан ерли, милли буржуазияны әлдә сахламаг үчүн чүрбәчүр васитәләрдән истифадә эдирди. О, «Молла Нәсрәддин»ин «Бакы падшаһы» адландырдыгы һ. З. Тағыевә «Фәхри вәтәндаш» ады вердийи кими, дикәр ерли капиталистләрә ингилабчы фәһләләрин үстүнә көндәрмәк үчүн һәрби гүввә дә верирди.

Сабирин «дөвләтли» гәһрәманы «диван бизим, әрбаби-һөкумәт дә бизимдир»—дедийи заман, буну Азәрбайчан милли буржуазиясынын, хүсусән, фәһлә һәрәкатына гаршы мүбаризәдә чаризмлә әлбир олдуғуну билдирән сөзләр кими баша дүшмәк лазымдыр.

Нә гәдәр ки, «әмлак», «диван» вә «әрбаби-һөкумәт» бу ағаларын әлиндәдир, о вахтадәк фәһлә «инсан» чәркәсиндә дурмаға там һаглы олдуғуну һеч кәсә сүбут эдә билмәйәчәкдир. Бу һагсызлыға сон гоймаг үчүн мөвчуд «әмлак», «диван» вә әрбаби-һөкумәт» ганун-гайдаларыны алт-үст этмәк лазымдыр. Сабирин әсәриндән чыхан об'ектив нәтичә беләдир.

Шаир фәһлә вә дөвләтлини әсасән ичтимаи планда тәсвир этсә дә, онларын бир инсан олараг башга, һәяти хүсусиййәтләри дә көзүндән гачмыр. О, бу гәһрәманларын, мәсәлән, этнографик хүсусиййәтләрини, портретини вә саир чәһәтләрини дә һәяти чизкиләрлә верәрәк, онлары там реалист сурәтләр сәвиййәсинә галдырыр.

Фәһләйә аид олан ашағыдакы сәтирләрә диггәт эдәк:

Алданма фәгирин оламаз аглы, зәкасы,
Чүн йохдур онун сән кими пакизә либасы,
Йох сәрвәти, йох дөвләти, йох шалы, әбасы,
Вар көһнә чухасы, дәхи бир тәкчә гәбасы...

Яхуд:

Алчаг, уфачыг дахманы саманмы санырсан?

вә яхуд:

Һәлә көһнә палтарындан гызарыб утанмайырсан?
Башына гоюб кәлирсән екә бир моталы, фәһлә?!

Бу кими һәяти тәфәррүат, этнографик чизкиләр башга мөвзулара һәср эдилмиш сатираларда да вардыр. Үмумиййәтлә, халг мәишәтинин, адәт вә ән'әнәләрини спесифик милли хүсусиййәтләрлә тәсвир эдилмәси Сабирин

әсәрләриндә парлаг милли колоритин яранмасына көмәк этмишдир.

Фәһләйә верилән сифәтләр, онун портретинин айры-айры чизкиләри Сабирин өз мүсбәт гәһрәманынын вәзиййәтини бөйүк диггәт вә сәмимиййәтлә дуюб тәсвир этдийини көстәрмәкдәдир. «Бир аббасы» музд, «бир гарын чөрәк», «мотал панаг», «чарыг» дәрди, әмәкчи инсаны минбир әзиййәтә гатлашмаға мәҹбур эдән бу дәрдләр шаирн даим дүшүндүрмүшдүр.

Нәтичә э'тибарилә демәк лазымдыр ки, Сабирин фәһлә мөвзуунда яздығы әсәрләрин әсас идея мәзмуну тарихи инкишафын ени мәрһәләсинә гәдәм гоймуш Бакы фәһләләринин һәят вә мүбаризәсинин тәсвириндән ибарәтдир. «Фәһлә синфинә вә ингилаби мүбаризәйә аид шеирләри илә Сабир әдәбиййатымызда она гәдәр тохунулмаян бир мөвзуу усталыгла ишләмиш, пролетариатын тәрәфиндә олдуғуну көстәрмишдир»[1]. Онун әсәрләриндәки фәһлә пролетар Бакысында чаризм илә, капиталист ағаларла «асудә нәфәс чәкмәк» үстә мүбаризә апаран зәһмәткешләрин бир чох типик хүсусиййәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Сабирин тәсвириндә фәһлә чанлы, реал, типик сурәтдир. О, сатирада типик мүсбәт гәһрәман тимсалыдыр.

7.

Халгын мәһрумиййәтләрини үмумиләшдирилмиш бир һалда тәмсил эдән «ачлыг» мөвзуу Сабири о заманкы Азәрбайчан зәһмәткешләри һәятынын типик бир чәһәти, халгын бөйүк дәрди кими дүшүндүрмүш вә шаир бу мөвзуда бир-бириндән тә'сирли вә мәзмунлу сатиралар һәср этмишдир. Бу мөвзуа Сабирин өз ярадычылығында бөйүк ер вермәсинә ялныз, онун вәтәнпәрвәрлийинин вә демократизминин ифадәси кими бахмаг лазымдыр.

«Ачлыг» мөвзуу шаирин «Әкинчи», «Ағлашма», «Сәяһәтнамәдән бир нәбзә», «Маһи-рәмазандыр», «Сәбр элә», «Бир чибимдә әскинасым», «Бизә нә?!» «Диләнчи» вә с. сатираларында ишләнмишдир. Дүздүр, бу әсәрләрдән чоху хүсуси олараг, һаггында бәһс олунан мөвзуа һәср эдилмәмишдир. Бунунла белә, һәмин әсәрләрдә тәсвир

---

[1] М. Ибраһимов. Сабир, «Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын Хәбәрләри», 1952, № 7, сәһ. 87.

олунан дәһшәтли һәят сәһнәләри ичәрисиндә мә'нача ән дәһшәтлиләри, һеч шүбһәсиз, ушагларын «чөрәк! чөрәк»—дейәрәк ағладыгларыны (78), йохсул аиләләрдә әһли-әялын «ачындан мәләшмәсини» (223), минләрлә адамын кечәләр «шамсыз», «ач ятмасыны» (157) көстәрән ерләрдир.

Бир чох шеирләрдә бу чәһәт бир бәдии чизки һалында, яхуд мәнфи сурәтин ачлара истеһзасы шәклиндә верилсә дә, әсәрин үмуми мәзмунундан вә руһундан айырд этмәк олур ки, бу шаир үчүн һеч дә өтәри бир мәсәлә олмайыб, онун сөзләринин чаныны тәшкил эдир. Мәсәлән, алты бәнддән ибарәт олан «Сәбр элә» сатирасынын дөрд бәндиндә гәфләт вә чәһаләтдән, ушаг тәрбийәси мәсәләсиндән, моллалардан, онларын кәбин ишиндә фырылдағындан бәһс эдилдийи һалда, ялныз ики бәнддә билавасите чидди сияси-ичтимаи мәсәләйә тохунулур.

Зүлм эләсә хан илә бәй ачлара,
Вермәсә пул пуллу да мөһтачлара,
Рәһм олунмазса ялавачлара,
Чаны чәһәннәм душә ямачлара,
Бунлар үчүн тәнк эләмә һөвсәлә,
Говзама башын, чочуғум, сәбр элә! вә һ. Ь. (139).

Шүбһә ола билмәз ки, сатиранын мәркәзи мотиви хан вә бәйләрин зүлмү, ачларын, мөһтачларын, ялавачларын һалынын тәсвиридир.

«Ағлашма», «Бизә нә?», кими сатиралара кәлинчә, бунларда ачлыг мотиви бүтүн башга мотивләр ичәрисиндә өз дәрин фачиәнә маһиййәтилә сечилир. Бу шеирләрдә мәсәлә бүтүн чиддиййәти вә кәскинлийилә гоюлур.

Шаир бу мәзмунда олан әсәрләрилә, хүсусән, 1905—1907-чи илләрдә габагчыл ичтимаиййәтин бөйүк һәйәчанына сәбәб олуб, истәр болшевик мәтбуатында, истәр демократик гәзет вә журналларда, истәрсә дә реалист язычыларын әсәрләриндә кениш ин'икасыны тапан ачы бир һәят һәгигәтинә өз мүнасибәтини билдирмишди. Бу ачы һәгигәт дә о иди ки, һәмин илләрдә чар Русиясынын бир чох ерләриндә олдуғу кими, Азәрбайчанда да зәһмәткеш халг күтләләри дөзүлмәз гытлыг вә ачлыг кечирирди.

Бу фәлакәт мухтәлиф ичтимаи-игтисади сәбәбләрин нәтичәси иди. Сәбәбләр әсасән феодал-патриархал Азәрбайчанын игтисади керилийи, фәһлә вә кәндлиләрин

вәһшичәсинә истисмар эдилмәләри, харичи капиталын өлкәйә кетдикчә даһа артыг сохулмасы иди. Мүлкәдарларын вә чар чиновникләринин ағыр зүлмү, һабелә кәнд тәсәррүфатынын техники сәвиййәчә ашағы олмасы өлкәдә мәһсулдар гүввәләрин инкишафына, мәһсулдарлығын артмасына имкан вермир, әксинә, мане олурду. Бу кими сәбәбләр чох иди.

Чар русиясы әһалисинин әксәриййәти мәһсуллу илләрдә дә доюнча чөрәк тапмыр, гытлыг илләриндә исә ачлыг чәкирди. Чаризм мүлкәдарларын мәнафеинә уйғун олараг, һәлә XIX әсрин 80-чы илләриндә малиййә назири Вышнеградски тәрәфиндән мүәййәнләшдирилмиш белә бир сиясәт еридирди: «Өзүмүз доймасаг да, харичә сатачағыг»[1].

1905—1906-чы илләрин ингилаби йүксәлиш заманы Бакыда вә башга шәһәрләрдә чохлу сәнае мүәссисәси бағланмышды. Үмуми сәнае бөһранынын нәтичәси олараг он минләрчә фәһлә байыра атылмышды.

Кәнддә вәзиййәт бундан да ағыр иди. 1870-чи ил ислаһаты зәһмәткеш Азәрбайчан кәндлисини әввәлкиндән дә чыхылмаз вәзиййәтә салмышды. Торпагларын чох һиссәси енә мүлкәдар вә бәйләрин әлиндә иди. Мәсәлән, 1907-чи ил үчүн «Кавказски календар»да көстәрилир ки, о заман Елизаветпол губерниясында торпагларын үчдә ики һиссәси бәйләрин әлиндә имиш.

Мүлкәдар вә бәй торпагларында яшаян кәндлиләр Күрчүстандакы кими рәсми ганун үзрә тәһкимли кәндли һесаб эдилмәсәләр дә, һәр чәһәтдән өз ағаларына табе идиләр. Онларын мешәләрдән истифадә етмәйә, малгараны яйлаға апармаға ихтиярлары йох иди. Кәндли һөкумәтә натура илә вә нәгд пулла күллү мигдарда верки верирди. Кәнд тәсәррүфатында һәлә дә Нуһ әйямындан галма истеһсал аләтләриндән истифадә эдилирди.

Азәрбайчан кәнди тәбии фәлакәтләрдән, чәйирткә, гураглыг вә долудан да аз зиян чәкмирди. 1906-чы илин язындакы долу, мәсәлән, Гарабағ кәндләриндә мәһсулун ярыдан чохуну тәләф этмишди. Һәмин илдә эпидемия кәндләри башына алмышды; Зәнкәзур маһалында та-

[1] Очерки истории СССР (1907—март 1917), М., 1954, стр. 17—18.

хыл мәһсулу ондан әввәлки илә нисбәтән гырх фаиз азалмышды.[1]

Мәһсул гытлығы өз новбәсиндә тахылын гиймәтинин баһалашмасына, онсуз да әһтијач ичиндә боғулан зәһмәткеш кәндлиләрин вар-јохдан чыхыб, дәһшәтли ачлыг, сәфаләт кирдабына дүшмәсинә сәбәб олмушду. Сабирин 1908-чи илдә «Тәзә һәјат»да чап етдирдији бир мәгаләдә охујуруг: «Шамахы уезди Бакы губернијасынын саир наһијәләринә нисбәтән аб-һава вә мүлкијјәт чәһәтинә мүстәнд вә мәһсулавәр бир јер олдуғундан мәһсулатынын фираванлыг үзрә јетишдији шајани-тәгдирдир. Бунунла белә, нечә иллэрдән бәри өз мәнфәәти-шәхсијјәләрини фүгәрајн-касибәнин ачлығында тапан... мөһтәкирләрин наинсафанә тичарәтләриндән нашн хырман вахтында халвары ијирми маната сатылан буғданын гиймәти бир ај кечмәмиш гырх манат, бәлкә дә артыг бир мәзәннә кәсб едиб дурур»[2].

1907-чи илдә чар һөкумәтинин Гафгаздакы чанишини граф И. И. Воронсов-Дашкова көндәрилмиш бир рәсми мә'лумат бу чәһәтдән диггәти чәлб едир. Загафгазијанын шәрг вә чәнуб рајонларыны бүрүмүш ачлыг һаггында һөкумәтә верилән бу мә'луматда көстәрилир ки, бу јерләрдә «чөрәјә кәскин еһтијач дујулмагдадыр, игтисади һәјат шәраити сон дәрәчә писдир. Ән чох еһтијач ичиндә олан јер—Јелизаветпол губернијасы вә башлыча олараг, бу губернијанын дағлыг вә дағ әтәкләринә јахын һиссәләридир. Һазырда һәмин губернијанын бир чох гәзалары, һәгигәтән, ачыначаглы вәзијјәтдәдир»[3].
В. И. Ленин 1911-чи илдә јазырды ки, аз гала Русијанын јарысыны әһатә етмиш олан гытлыг нәтичәсиндә «20 милјон әһали... ачындан шишир вә тәсәррүфатларыны дағыдыр»[4].

Вәзијјәт бу гәдәр дөзүлмәз олдуғу һалда, чар һөкумәти халга һеч бир әсаслы көмәк едә билмирди. Дөвләт думасынын ријакар депутатлары өлкәдәки дәһшәтли вәзијјәти чүрбәчүр јолларла өрт-басдыр етмәјә, халга кө-

[1] С. Заварян. Экономические условия Карабаха и голод 1906—1907 гг., СПБ, 1907, стр. 25.
[2] Һопһопнамә, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 375.
[3] Азәрбајчан ССР Мәркәзи Дөвләт архиви, ф. 51, сијаһы 1, говлуг № 433, сәһ. 25.
[4] В. И. Ленин. Әсәрләри, 17-чи чилд, сәһ. 448, Бакы, 1951.

мәк үчүн бурахылан васанти мүмкүн гәдәр азалтмаға чалышырдылар.

В. И. Ленин ачлыг һаггында әсәрләриндә болшевикләри «...һәрби авантуралар үчүн, часуслара вә жандармалара «ярдым» үчүн, Манчурия фачиәсинин гәһрәманларына мүкафат вермәк үчүн, халгы соян вә сыхышдыран сайсыз-һесабсыз чиновникләрин сахланмасы үчүн он вә йүз милйонларла пул сәпән «чар бүдчәсинин» бүтүн «сирләрини» «ифша этмәйә» чағырырды[1].

Реалист әдәбийят, хүсусилә рус ингилаби поэзиясы өлкәдәки ачлыг вә эһтиячы тәсвир этмәклә чар үсулидарәсинин чыхылмаз бөһрана дүшдүйүнү, һөкумәтин халг гайғысына галмагдан чох узаг олдуғуну көстәрирди.

Бу мәсәлә Азәрбайчан әдәбийятынын да әсас мөвзуларындан бири олмушду. Чүнки, Сабирин дедийи кими, о заман Азәрбайчанда бир парча чөрәйә мөһтач оланларын, «гарлы дағларда союгдан өләнләрин» (121) сайы-һесабы йох иди. «Молла Нәсрәддин»ин 1907-чи ил нөмрәләриндән бириндә охуюруг ки, «...бу саат Гарабағ маһалынын дөрдүнчү һиссәсиндә кәндлиләр ачындан шишиб өлүрләр, амма бәйләрин столларынын үстүндә Кахет чахыры олмайынча әйләшиб чөрәк емирләр»[2].

Журнал һәмин ил рәссам Роттерин бу мөвзуда чәкдийи тә'сирли вә мә'налы бир карикатураны охучуя тәгдим эдәрәк, вәзийјәтин нә гәдәр дәһшәтли олдуғуну чох көзәл нәзәрә чатдырмышды. Шәклин алтында «Зәнкәзур ачлары вә ағалары» сөзләри язылмышдыр. Сол тәрәфдә беш нәфәр варлы, көркәмләриндән һачы, мәшәди, кәрбәлайы, тачир олдуглары көрүлән беш аға шәраб ичиб, кабаб еййб, кеф чәкир. Шәклин сағ тәрәфиндә чохлу бошалдылмыш шәраб шүшәси вә дағ кими галанмыш инсан кәлләси йығылмышдыр. Бу кәлләләр ачындан өлән Зәнкәзур ачларынын кәлләләридир. Кеф чәкән ағалардан бири бош шәраб шүшәләриндән бирини кәллә галағына вуруб сындырмыш вә фәрәһ ичиндә әли илә достларына ишарә эдир ки, бир бахын, шүшәни кәлләйә вуруб сындырдым!..[3].

---

[1] В. Ленин. Әсәрләри, 11-чи чилд, Бакы, 1950, сәһ. 34.
[2] «Молла Нәсрәддин», 24 сентябр, 1907, № 36.
[3] Енә орада.

Азәрбайчанын бүтүн кәндләриндә belә бир вәhшилик hөкм сүрүрдү.

«Бизә нә?» кими классик сатираларыны, «Төʼмейн-нәhар», «Сәяhәтнамәдән бир нәбзә» вә башга шеирләриндәки кәдәрли мисралары Сабир бу hадисәләр заманы язмышды. Лакин бурада гейд эдилмәлидир ки, ачлыг мөвзуунда язылмыш hәмин әсәрләр конкрет тарихи hадисәләрин инʼикасы олмагла бәрабәр, там үмумиләшдиричи характердә иди.

«Тахыл, тахыл,—дейиб дә чох чығырма зәнкәзурлу тәк,—Бәйин, ханын, ханын, бәйин әлиндә эhтикары көр» (70)—яздығы заман шаир өлкәни бүрүйән ачлыға, бәйләрин вә ханларын тахыл алверилә мәшғул олмаларына ишарә этмишди. Башга бир сатирада әкин-тикинин ахырына чыхан гураглыг вә чәйирткәйә ишарә олунурду.

1907-чи илдә язылмыш «Ағлашма» шеʼриндә варлыларын дәрддән ағлашмасы верилсә дә, әслиндә бу «ачындан өлмәк» дәрәчәсинә кәләнләр hаггында шаирин гопардығы фәряддыр. Истеhза илә долу олан бу шеирдән өйрәнирик ки, гәзетләр «ачындан өлән» «фәгирләрә» ианә вермәйә чағырдыгларына көрә, варлы мүсәлманлар ағыз-ағыза вериб шикайәтләнирләр.

Нә рәвадыр әғниялар баха ач галана, я рәб!
Бу нә сөз ки, ач галана олуна ианә, я рәб!

Чыха чаны ач галанын көзүнүн бәбәкләриндән,
Кедиб ишләсин, газансын әлинин әмәкләриндән.
Нәдир әғнияя хейри оларын емәкләриндән?
Емәйиб ачындан өлсә, дәхи хош бәhанә, я рәб! (69).

Ағалар дилиндән язылмыш «Бизә нә ?» шʼеринә кәлдикдә, бу да вәтәнин, халгын мүгәддәратына лагейд бахынлара яғдырылан ләʼнәт иди; вәтән, халг мәhәббәти илә янан бир гәлбин фәряды иди.

Кәр бу ил халгы тәбаh этди киранлыг, бизә нә?!
Тапмайыр ач-ялавачлар күзәранлыг, бизә нә?!

...Бу да сөздүрмү, газандыгларымыз парәләри
Һеч верәк боғмаласын Зәнкәзур аварәләри?
Бизләрә дәхли нәдир, йохдур экәр чарәләри?
Гой ағарсын фүгәра көзләринин гарәләри!
Чәксин онлар кечә-күндүз никаранлыг, бизә нә?!
Тапмайыр ач-ялавачлар күзәранлыг, бизә нә?!

Бошла, ай Молла дайы, сән дә бизи чәкмә зора!
Биз сәнин һнйлән илә дүшмәрик әсла бу тора!
Бахмарыг кушейн-чешм илә даһа Зәнкәзура!
Гарлы дағларда союгдан өләнин чаны кора!..
Олмады гисмәт о бәдбәхтә аранлыг, бизә нә?
Тапмайыр ач-ялавачлар күзәранлыг, бизә нә?!

...Бизә көстәрмә, әзизим, о г ә м о й л а г л а р ы н ы,
Язда чох кәзмишик ал күлләр ачан дағларыны,
Һыгмышыг дәһйскини, бошламышыг бағларыны,
Гыш үчүн хошламышыг Тифлис оюнчагларыны. (121—122).

Сабирин данышдырдығы сатирик тип вәтән торпағыны, онун дағларыны вә бағларыны «гәм ойлаглары» адландырыр. Нә үчүн? Она көрә ки, бу чәнабын өз әмәлләринин нәтичәси олараг, вәтән торпағы хараба галмыш, фәряды әршә диранән онминләр, йүзминләрлә «ач-ялавач»а мәскән олмушдур. Аға өзү исә яз вә яй айларында вәтәнин «ал күлләр ачан» дағларында кейф чәкиб, о ерләри яман күнә гойдугдан сонра, инди көзәл Тифлисә, әйләнчә вә кефини давам этдирмәйә кедир. Әлдә имкан вар икән гыш мөвсүмүнү «гәм ойлағы» олан вәтәндә кечирмәк, «ач-ялавачларын» мүсибәтини көрүб нараһат олмаг нәйә лазым? О, бу фикирдәдир: чәһәннәм олсун вәтән дә, халг да, «ал күлләр ачан» дағлар да!.. Гой «фүгәранын» лап ачындан көзүнүн гарасы кедиб ағы кәлсин!..

Беләликлә, бу мөвзуда язылан сатираларда «ачлыг» әдаләтсиз чәмиййәт гурулушунун типик бир хүсусиййәти кими, буржуа-мүлкәдар мүнасибәтләринин вә әхлагынын лабүд нәтичәси кими мә'наландырылыр.

Вәтән мүлкүнүн бир «гәм ойлағына» дөндүйү, дағларын ган ағладығы һаггында Сабирин гәмли тәрәннүмү:

Дағлар дағымды мәним.
Гәм ойлағымды мәним,
Диндирмә, ган ағларам,
Ахыр чағымды мәним,—

—кими сөзләрдән ибарәт олан шикайәтчи эл баятысыны яда салыр. Чох күман ки, «гәм ойлағы» образы шаирин бәдии тәфәккүрүнә, конкрет олараг, онун бу ше'ринә мәһз шифаһи халг поэзиясындан кәлмишдир.

«Бизә нә?» ше'риндәки «гәм ойлаглары» ифадәси ифша эдилән типдә вәтән торпағына гаршы дәрин бир ла-

гейдлик олдуғуну көстәрдийи һалда, әксинә, әсәрин мүәллифиндә, Сабирдә фачиәнә сәвиййәйә галхан дәрин бир кәдәр һисси олдуғуна дәлаләт эдир. Бу ачы һәгигәт шаирин үрәйини одлайыр. Чүнки Сабирин вә онун гәләм йолдашларынын о заман доғма, әзиз Азәрбайчанын һәр күшәсиндә, һәр бир шәһәр вә кәнддә шаһиди олдуғу һәят сәһнәләри элә бу чүр «г ә м о й л а г л а р ы» иди!..

Ери кәлмишкән дейәк ки, классик әдәбиййатда тәбиәт мәнзәрәләри элә бу сәбәбә көрә чох вахт дәрин һүзнлә тәсвир эдилмишдир. Классикләрин тәбиәти дәрк вә тәсвир этмәләринин характери онларын ичтимаи идеалы илә, ачыначаглы халг һәятындан доған гәмли әһвали-руһиййәләрилә сых әлагәдә изаһ эдилмәлидир. Мәкәр «Өлүләр»дә Ч. Мәммәдгулузадәнин гәһрәманы Искәндәр бачысы Назлыя ашағыдакы сөзләри дедийи заман тәкчә доггуз яшлы бачысы Назлыны йох, әсарәт вә эһтияч пәнчәсиндә солуб-саралан һәмвәтәнләрини нәзәрдә тутмамышдымы? «Эй мәним көзәл Назлы бачым! Сәһәрдән-ахшама кими отурубсан эвдә, халаларындан әрә кетмәк дәрси алырсан; амма мәним янымa кәлмирсән ки, кәздийим шәһәрләрдән сәнә нағыл элә̀йим, көрәсән дүняда нә вар, нә йох! Бир бах, һәйәтдә күн чыхыб; сән ки, о күнү көрмәйәчәксән, нәйә лазымдыр онун ишыгы? Чөлдә отлар көйәриб, ағачлар чичәк ачыб; амма нәйә лазымдыр сәнсиз о чичәкләр, о чәмәнләр?..»[1].

Сабирдә олдуғу кими, бурада да мәнфиликләрә нифрәт һисси вәтәндашлыг кәдәри илә бирләшмиш, даһа доғрусу, сатирада лиризм үстүн мөвгеә кечмишдир. Язычы өз фикир вә дуйғуларыны тәбиәти тәсвир этмәк йолу илә вермишдир.

8

Азәрбайчан кәндинин вәзиййәти демократ Сабирин фикрини чидди мәшғул эдән мәсәләләрдән бири иди. Бу тамамилә тәбиидир. Она көрә ки, XX әсрин әввәлләриндә, азадлыг һәрәкатынын гүввәтләнмәкдә олдуғу бир заманда, Азәрбайчанын габагчыл ичтимаи фикри өлкәлә чохлуг тәшкил эдән зәһмәткеш кәндлинин талеи, һәяты илә, кәндлинин мүасир ичтимаи мүбаризәдәки ролу илә марагланыб мәшғул олмая билмәзди. Бир дә, үмумий-

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 8.

йәтлә, о заман Азәрбайчан ингилабчы демократлары чох вахт йохсул, зәһмәткеш кәндли синфинин мәнафеини әсас көтүрүрдүләр.

Һәрчәнд реалист әдәбийят үчүн кәндли мөвзуу ени дейилди. Бу мөвзу гәдим вә орта әсрләрдә, Низами, Фүзули поэзиясында да ишләнмишди. Халг әдәбийятында кы, әмәк нәғмәләринин, һолаварларын тарихи исә, даһа гәдим иди. XIX әсрдә М. Ф. Ахундов «Хырс гулдурбасан» вә «Һачы Гара» комедияларында кәндли мәишәтинин реалистчәсинә тәсвирини верән сәһнәләр вә сурәтләр яратмышды. Яхуд «Кәмалүддөвлә мәктубларында» зәһмәткеш кәндли һүгугунун мүдафиәчиси олан демократ мүтәфәккири көрмәмәк олмаз.

XX әсрин реалист язычылары догма әдәбийятын көзәл ән'әнәсини давам етдирәрәк, кәндли мәсәләсини сәләфләринә нисбәтән даһа чидди вә ардычыл бир шәкилдә гойдулар. Чүнки бу заман артыг йохсул кәндли өзү дә әввәлки кәндли дейилди. О, азадлыг һәрәкатында кетдикчә даһа фәал бир рол ойнамагда иди. Бу исә зәһмәткеш кәндлинин тарихи инкишафда ролуну баша дүшмәкдә реалистләрә көмәк етмишди.

Реалист Азәрбайчан язычылары биринчи рус ингилабы заманы вә ондан сонра азадлыг һәрәкатында пролетариатын авангард ролуну көстәрмәсәләр дә, зәһмәткеш кәндлиниз чидди бир енилийин имкан харичиндә олдуғуну баша дүшүрдүләр. Истәр рәнчбәрин айылыб өз ганунн һүгугуну алмаға чалышмасы, истәрсә дә бу бөйүк тарихи һадисәнин доғурдуғу фәрәһ һисси һәятда ени олдуғу кими, әдәбийятда да ени иди. Бу енилийи көстәрмәк шәрәфи илк дәфә Сабирә вә Чәлил Мәммәдгулузадәйә нәсиб олмушду.

Лакин бунунла бәрабәр, реалист язычылар лап 1905-чи ил һадисәләри заманы да Азәрбайчан кәндинин бөйүк бир гисминин һәлә феодал-патриархал керилик-дән, әталәтдән гуртармагда чәтинлик чәкдийини көрүрдүләр. Бу вәзийиәт онлара чох ағыр кәлирди. Буну онларын кәндин ағыр вәзийиәтини, мүлкәдар зүлмүну, йохсул кәндли мәишәтини екс етдирән әсәрләриндә айдын көрмәк олур.

Фәһләйә даир әсәрләриндә олдугу кими, бурада да Сабир кәндли һәятыны охучуя бу һәятын типик чәһәтләрилә көстәрир. Мүлкәдар зүлмү кәндләри виран гоймушдур. Кәндә нүфуз етмәкдә олан капитализм мү-

насибәтләри бурадакы тәбәгәләшмәни даһа да сүр'әтләндирәрәк, ачларын, диләнчиләрин сайыны күндән-күнә артырыр.

Кәндлә йығым эһтирасы илә яшаян мүлкәдарларын ярандығыны Сабир бир нечә ше'риндә тәсвир этмишдир ки, бунлардан «Вермирәм а!» айрыча гейд эдилмәлидир. Һәмин шеирдә сатирик тип «пула сәчдә eләйән» Ханкишидир. Бу, капиталистләшмәкдә олан хәсис бир мүлкәдардыр. Онун сүру-сүрү гоюну, илхы илә аты, өкүзү олса да, «көзү ачдыр».

Ханкишинин тәмсил этдийи түфейли зүмрәйә шаир зәһмәткеш кәндлинин дүшмәни кими бахдығы үчүндүр ки, онун һәятыны, пула эһтирасыны көстәрдийи заман тез-тез истеһзая мүрачиәт эдир.

«Сәбр эйлә!», «Әкинчи» вә башга шеирләриндә Сабир үзүнү биләвасите йохсул кәндли мәишәтинә тутур. Биринчи сатирада, чох доғру олараг, йохсул кәндлинин эви бош дәйирмана бәнзәдилмишдир. Бу, о заманкы Азәрбайчан кәндлисинин вәзиййәтини характеризә этмәк үчүн чох мүнасиб бир чизкидир. «Чалыш, әк, бич, апарсын бәй, эвин галсын дәйирман тәк»—мисраында кәндлинин фачиәси олдугча лаконик бир шәкилдә верилир.

Сөздән бу гәдәр мәһарәтлә истифадә этмәк, һәр бир мисалда там, биткин бир фикир вермәк Сабирә мәхсус сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндәндир.

1907-чи илдә язылмыш «Әкинчи» ше'ри Сабирин гәләминдән чыхан ән гүввәтли, реалист әсәрләрдән бирдир. Бу дәфә дә шаир енә чох севдийи тәсвир үсулуну, мүлкәдары данышдырмаг вә онун дили илә һәм әкинчини, һәм дә мүлкәдары көстәрмәк үсулуну ишләтмишдир. Мәзмуну, ифадә тәрзи вә руһу э'тибарилә «Диләнчи»йә чох яхын олан бу шеирдә тәсвир эдилән һәят, типикләшдирилән тәфәррүат вә әкинчи сурәтинин өзү бир сыра ени, спесифик хүсусиййәтләрә маликдир. Варлы һәятынын даһа чох ер тутдуғу «Диләнчи» ше'риндән фәргли олараг, бурада әсас ер әкинчийә верилмишдир. Шаири мәшғул эдән, башлыча олараг, Азәрбайчан кәндлинин бир матәмкаһа охшаян мәнзәрәси, «чох чалышыб аз ейән», «әкинчи», «деһган», «чөллү» һәмвәтәнләрин мүсибәт ичиндә кечән күзәраныдыр.

Сабирин гүдрәтли фырчасы сосялист ингилабындан әввәлки Азәрбайчан йохсул кәндли һәятынын мәнзәрә-

синн heйранэдичи тәбиилнклә чәкмишдир. Шаирин көстәрдийи кими, ибтидаи истеhсал аләтләри ишләдән, гураглыг, чәйирткә вә «гара селдән» көз ачмаға мачалы олмаян, hөкумәт веркиләриндән чана доян әкинчи мүлкәдардан ичарәйә көтүрдүйү торпагдан хейир көрмүр, нечә дейәрләр, «күл әкиб вай дәрирди». Көhнә кәндин бу дәрдләри шеирдә мүлкәдарын дили илә, лакин hәгигәтә там уйғун олараг тәсвир эдилир:

Хош кечмәди ил чөллүйә, деhганә, нә борчум?
Яғмады яғыш, битмәди бир данә, нә борчум?
Әсди гара ел чәлтийә, бостанә, нә борчум?
Кетди мәнә нә фәhләлийин бадә, әкинчи?
Лағ-лағ данышыб, башлама фәрядә, әкинчи!

Алды долу әлдән сәру саманыны, нейлим?
Яйкки чәйирткә еди бостаныны, нейлим?
Вердин кечән ил борчуна йорғаныны, нейлим?
Ол иңди палаз сатмаға амадә, әкинчи!
Лал ол а балам, башлама фәрядә, әкинчи!

...Чүтчү бабасан, буғданы вер, дары ейәрсән,
Су олмаса гышда әриниб гары ейәрсән,
Дашдан юмушаг зәhр иәдир, мары ейәрсән,
Өйрәшмәмисән эт-яға дүнядә, әкинчи!
hейван кими өмр эйләмисән садә, әкинчи! (88).

Йохсул вәтән гардашларынын бу ачыначаглы hалы демократ шаирдә инсанпәрвәрлик hиссини далғаландырдығы кими, эли щаллаглы, ағзы сөйүшлү мүлкәдарын өзбашыналыг этмәси дә онда деспотизм үсулуна нифрәт hиссини аловландырыр. Өзү бир чанавардан кери галмаян аға әкинчийә «hейван» дедийи заман шаир гәзәбиндән бу чәнаб илә hәтта әлбәяха олмаг истәрди; Шедрин демишкән, ән азы онун үзүнә түфүрмәк истәрди. Лакин о буну эдә билмәдикдә, бирчә чарә галырды: дүшмәнин бүтүн дахили үфунәтини, йыртычы тәбиәтини ачыб мейдана гоймаг йолу илә ондан интигам алмаг!..

Сатиранын дөрдүнчү вә бешинчи бәндләриндә Сабир мәhз белә этмишдир.

Сөз ачма мәнә чох чалышыб, аз емәйиндән,
Чаным бәчәhәннәм ки, өлүрсән демәйиндән!
Мән көзләмәнәм, буғда чыхар вер бәбәйиндән!
Чәлтик дә кәтир, арпа да, бугда да, әкинчи!
Йохса соярам лап дәрини, адә, әкинчи!

Сән hеч дә йохумдур, чыхарыб чаныны аллам!
Валлаhи оюб дидейи-кирянины, аллам!

Шаллаға тутуб пейкәри-урянышы, аллам!
Өз һалыны сал инди өзүн ядә, әкинчи!
Лағ-лағ данышыб, башлама фәрядә, әкинчи! (88).

Бу, тәһкимчилик галыгларынын һәлә дә давам этмәкдә олдуғу көһнә Азәрбайчан кәндиндә һәр сәһәр, һәр күнорта, һәр ахшам эйни кәркинликлә ойнанан һәят фачиәси иди.

Ше'рин идеясы һаггында там фикир һасил этмәк үчүн онун сонлуғуна хүсуси нәзәр салмаг лазымдыр. Сабир әкинчи вә мүлкәдар барәсиндә долғун сәтирләрини язлыгдан», «асайишдән» дәм вуран ағаларын симасы бах, ифадә үслуба мүрачиәт эдир. Сон ики мисрада о, бүтүн әсәр боюу яздыгларына екун вурараг, бир һөкм шәклиндә, лакин енә һәмин бәйзадә—мүлкәдарын дили илә дейир:

Иштә белә'дир һаләти-бәйзадә, әкинчи!
Бәйзадәләрин рәсми будур, адә, әкинчи! (89).

Бу мисраларда екунлашдырылан идея будур: «инсанлыгдан», «асайишдән» дәм вуран ағаларын симасы бах, беләдир!.. Әкинчинин мүлкәдар гапысында «каһ башына, каһ дөшүнә» вуруб, еһтиячдан зара кәлмәсинә сәбәб, бах, һәмин бу бәйзадәдир, бәйзадәнин бу деспотизмидир!..

Сабирин амансыз ифша йолу илә кәлдийи бу нәтичә онун сатирасынын ингилаби характеринә уйғун олуб, дашыдығы мүбариз, ингилаби идеяларын бир ифадәсидир. Лакин «Әкинчи»дә шаир нә гәдәр дәһшәтли һадисәләрдән данышса да, һәлә өз тәмкинини сахламышдыр: о, әкинчи-мүлкәдар мүнасибәтләрини об'ектив реалист тәсвир йолу илә чанландырыр, өз дахили һәйәчаныны, нараһатлығыны билавасиә, ачыг билдирмир.

Мараглыдыр ки, шаирин Иран гәзети «Нәсими-Шимал»дан алыб тәрчүмә этдийи «Балача сәһнә» адлы әсәр дә бир чох чәһәтдән «Әкинчи»йә ябынлдыр[1]. Бурада

[1] Нә заман тәрчүмә эдилдийи мә'лум олмаян «Балача сәһнә» илк дәфә Сабир күллийятынын 1914-чү ил чапында чыхмыш, сонра «Һопһопнамә»нин бүтүн нәшрләринә дахил олмушдур. Бир сыра мәктәб мүнтәхәбатларында вә дәрсликләрдә бу тәрчүмә сәһв олараг шаирин орижинал әсәри кими тәгдим эдилмишдир.

да «бичарә әкинчи, бојну чијниндә, тамам бәдәни әсә-әсә горха-горха баш әндириб» әрбабдан аман истәјир.

...Әкдикләримин тамамы јанды.
Фәрјадларым көјә дајанды;
Валлаһ өзүмүз дә галмышыг ач,
Бир парча гуру лаваша мөһтач (268).

«Әрбаб кәндчидән бу сөзләри эшидинчә ағзы көпүрмүш, көзләри һәдәгәдән чыхмыш бир һаләтдә гышгырыр.

— Ушаглар, фәләггә, чубуг һазыр эдин, од јандырын, шиш гыздырын!» (268).

Сабирин эјни бир мөвзуа мүнасибәтинин илдән-илә нечә инкишаф етдијини фәһлә мөвзуунда јазмыш олдуғу әсәрләрин тәһлили заманы көрмүшдүк. Бу һалы кәндә, кәндлијә даир әсәрләрдә дә көрмәк олур. «Әкинчи»дән фәргли олараг, 1908-чи илдә јазылан «Нејләрдин, илаһи?!» ше'риндә Сабир артыг әдаләтсизлијә гаршы өз чошғун э'тиразыны, һиддәтини кизләдә билмәјиб, нисбәтән ачыг ифадә эдир.

Бешинчи фәсил

ЧАРИЗМИ ВӘ БУРЖУА-МҮЛКӘДАР ГУРУЛУШУНУ ИФША ЕДӘН ӘСӘРЛӘР

I

Сабирин халга бөйүк хидмәтләриндән бири буржуа-мүлкәдар гурулушунун дахили чүрүклүйүнү вә чаризмин чиркин симасыны ачыб көстәрмәсидир.

В. И. Ленин тәһкимчи мүлкәдарларын йыртычы симасыны ифша етмәк ишиндә Некрасов вә Шедрин сатираларынын рус чәмиййәти үчүн әһәмиййәтини көстәрәрәк язырды: «Һәлә Некрасов вә Салтыков рус чәмиййәтинә тәһкимчи мүлкәдарын сәлигәли вә бәзәк-дүзәкли әлмлилийи пәрдәси алтында онун йыртычы мәнафеини көрмәйи өйрәдирдиләр, бу кими адамларын риякарлығы вә вичдансызлығына гаршы нифрәт бәсләмәйи өйрәдирдиләр»[1].

Сабир дә XX әср Азәрбайчан әдәбиййатында әйни шәрәфли иши көрән, чаризмә, мүлкәдар-буржуа ағалара, руһаниләрә, сатгын зиялылара вә башга мүртәче гүввәләрә гаршы «нифрәт бәсләмәйи» өйрәдән бөйүк халг шаири, ингилабчы шаир иди. Бүтүн башга «молланәсрәддинчиләр» кими, о да зүлм вә һагсызлыға гаршы мүбаризәнин чох кәскинләшдийи бир заманда сәнәткардан бөйүк тәрбиййәви иш тәләб олундуғуну баша дүшмүшдү. Шаир баша дүшмүшдү ки, онун заманында залымлары ифша етмәк вәзифәси илк планда дурур.

Сабир ичтимаи бәлалары сатира атәшинә тутанда, чох тәбии олараг, онун диггәти бүтүн бу бәлаларын әсас

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 43.

баиси, сәбәбкары олан чар деспотизми үзәриндә, буржуа-мүлкәдар ағалар үзәриндә мәркәзләширди. Әлбәттә, ағыр чар сензурасынын нәзарәти алтында олан әдәбийят вә мәтбуатда, зүлм ағачынын көкүнә ачыгдан-ачыға балта вурмаг чәтин бир иш иди; истисмарчы гурулуша мүхтәлиф бәдии үсулларла, мүхтәлиф өртүлү шәкилләрдә зәрбә чалынырды. Чәмиййәтин б а ш д а н-а я ғ а һагсызлыг, ялан, рәзаләт үзәриндә гурулдуғуну Сабирин нечә бөйүк мәһарәтлә тәсвир этдийини нәзәрдән кечирмәк бу чәһәтдән чох мараглыдыр.

К. Маркс вә Ф. Энкелс буржуа чәмиййәтинин характеристикасыны вердикләри заман язырдылар ки, «буржуазия о вахта гәдәр шәрәфли сайылан, пәрәстиш вә һөрмәт эдилән бүтүн фәалиййәт саһәләрини гүдсиййәт һаләсиндән мәһрум этмишдир. Һәкими, һүгугшүнасы, кешиши, шаири, элм хадимини буржуазия өзүнүн муздлу ишчиләринә дөндәрмишдир»[1].

Буржуа чәмиййәти үчүн характерик олан бу чәһәт Сабир тәрәфиндән реалист тәсвир йолу илә ифшә эдилир. Бу нөгтейи-нәзәрдән айдын бир тәсәввүр верән «Бир мәчлисдә он ики кишинин сөһбәти» сатирасыны алаг.

Әсәр формача драматик сәһнәчийә охшайыр. Буржуазиянын «бүтүн чәмиййәт саһәләрини» «гүдсиййәт һаләсиндән» нечә мәһрум этмиш олдуғуну айры-айры фәалиййәт саһәләринин нүмайәндәләри өзләри э'тираф эдәрәк дейирләр:

В ә к я л

Һагсыза һаглы дейиб, бир чох күнаһа батмышам.

Һ ә к и м

Дәрди тәшхис этмәйиб гөвм-әграба ағлатмышам.

Т а ч и р

Мән һәлал илә һәрамы бир-биринә гатмышам.

Р ө в з ә х а н

Үммәтин пулун алыб, көзләрини ислатмышам

---

[1] К. М а р к с вә Ф. Э н к е л с. Коммунист партиясынын манифести, Бакы, 1948, сәһ. 50.

313—11

Дәрвиш

Нердә булсам сог ачыб, мин-мин ялан сөз атмышам.

Софи

Рузу шәб «һагг-һагг» дейиб, мән һәр кәси ойнатмышам.

Молла

Күндә бир фитва вериб, мәхлугу чох алдатмышам.

Элм

Гәт'и-үммид этмишәм, ексәр бу гөвму атмышам.

Чәһл

Ортада кейф эйләйиб, мән һәм мәрама чатмышам.

Шаир

Бүлбүлә, эшгә, күлә даир ялан фырлатмышам.

Авам

Анламам һәркиз, чәһаләт бәстәриндә ятмышам.

Гәзетчи

Мән чәридәм долмаг үчүн мәтләби узатмышам (277-278).

Бу үмумиләшдирилмиш, йығчам тәсвирдә көһнә Азәрбайчан чәмиййәтинин мүхтәлиф ичтиман гүввәләри ән характерик хүсусиййәтләрилә чанландырылмышдыр. Ше'рин гиймәти бир дә ондадыр ки, о заман тәкчә Сабирин өз вәтәниндә йох, Шәрг вә Гәрбин бир чох башга өлкәләриндә дә шаирин ифша этдийи бу ичтиман типләр, демәк олар, эйни күлүнч вә эйбәчәр вәзиййәтдә идиләр. Бу мә'нада шаирин башга классик сатиралары кими, бурада да реалист типләшдирмә вә үмумиләшдирмә әсәрин мәзмунуна хүсуси бир дәринлик вә вүс'әт вермишдир.

«Он ики кишинин сөһбәти» ше'риндә ишләтдийи тәсвир үсулу илә Сабир өзүндән әввәлки әдәбиййатда, Закир вә Ахундов ярадычылығында олан көзәл бир ән'әнәни давам этдирмишдир. Бир заманлар «Шушалылар» мүәллифи Закир феодал чәмиййәтиндәки айры-айры

тәбәгәләри буна бәнзәр бир шәкилдә ифша етмишди; «Молла Ибраһим Хәлил кимякәр» мүәллифи М. Ф. Ахундов да бир чох мәнфи типләри бир ерә йығыб, онлара күлмүшдү.

Мөвчуд гурулушун бүтүн өзәкләринин чүрүмәкдә, өлкүнләшмәкдә олдуғуна даир фикрини Сабир тазиянәләриндә конкрет тарихи шәхсиййәтләри тәсвир етмәк йолу илә үзә чыхарыр вә, беләликлә дә, мүһүм ингилабиләшдиричи иш көрүрдү.

Рус вә Гәрби Авропа әдәбиййатында «эпиграмма» адыны дашыян «тазиянә» жанрыны, бизим ше'римизә, демәк олар ки, илк дәфә Сабир кәтирмишдир. Кичик сатира формасы олан тазиянә чох вахт өз дәрин мә'насы вә кәскинлийилә бөйүк һәчмли әсәрләрә бәрабәр олур. Профессор Мир Чәлалын дедийи кими, «мәзмун е'тибарилә бунлары рүбаи илә тутушдурмаг олар. Рүбаидә фәлсәфи мә'на ифадә едиләрсә, бурада ачы күлүш, довтәләб бир фикир ифадә едилир»[1].

Әксәриййәти дөрд вә алты сәтирдән ибарәт олан Сабир тазиянәләри формача мүхтәлиф характердәдир. Бунларын ичәрисиндә һәм диалог шәклиндә языланлар, һәм бир типин дили илә сөйләнәнләр, һәм дә ики, үч, бә'зән һәтта дөрд адамын эйни мәсәләйә даир фикрини екс етдирән тазиянәләр вардыр. О заманкы чәмиййәтин, демәк олар, һеч бир тәбәгә, силк, рүтбә саһиби шаирин сатира атәшиндән чаныны гуртара билмир. Тазиянәләриндә Сабир фырылдагчы заһидләри (сәһ. 281), савадсыз вә ләягәтсиз мәктәб мүдирләрини (283), «каһ мыха, каһ нала дөйән» мәсләксиз буржуа журналистләрини (283), диндар мүсәлман алимләрини (286), шәһәр думасы үзвләри олан «гласнылар»ы (283), эйяш тачирләри (294), Иран консулуну (294), шейхүлислам вә мүфтиләри (295), авара, мүфтәхор чар мә'мурларыны вә башга бу кими ичтимаи груплары тәнгид һәдәфи етмишдир.

2

Истисмарчы гурулушун анчаг рәзаләт, ялан, һагсызлыг күчүнә яшадығыны, бурада зәһмәткешләрдән башга бүтүн ичтимаи групларын ярамазлардан ибарәт олдуғуну көрмәси Сабири белә бир нәтичәйә кәтириб чыхарыр ки, үмумиййәтлә бу гурулуш тәмәлиндән чүрүкдүр, о һеч

---

[1] Азәрбайчан әдәбиййаты тарихи, II чилд, Бакы, 1944, сәһ. 214.

бир заман халга азадлыг, рahат вә хошбахт күзәран верә билмәз.

Һәлә әдәбийят аләминдә илк чидди аддымыны атдығы замандан, йә'ни мәшhур «Бејнәлмиләл» әсәрини чап этдирдийи 1905-чи илдән Сабир өзүнү охучулара чаризми көрмәйә көзү олмаян атәшин бир халг шаири кими танытмышды. Сонралар ингилаби пролетар идеяларынын тә'сирилә бу мухалифәтчи мүнасибәтин кетдикчә күчләндийи ортая чыхды. Чаризмин милли гырғын сиясәтини кәскин сурәтдә лә'нәтләйәндән бир ил сонра, әксингилаби дума сиясәтини ифша этмәси, яхуд иртича илләриндә «hүррийәти» тәрәннүм эдәрәк деспотизмә гаршы чыхмасы буна яхшы сүбутдур.

1905-чи илдә болшевикләрин рәhбәрлийилә пролетар hәрәкаты о вахтадәк мисли көрүлмәмиш халг ингилабына чеврилдийи заман чар hөкумәти вәзиййәтдән чыхмаг үчүн бир сыра hийләкәр тәдбирләрә әл атмышды. Ингилаби йүксәлиш заманы горхудан аз гала бағры чатлаян чар 1905-чи ил октябрын 17-дә бәднам манифестини вермәйә мәчбур олду. Бу манифестдә халга «вәтәндашлыг азадлығынын сарсылмаз әсаслары: шәхсиййәтин hәгигәтән тохунулмазлығы, вичдан, сөз, йығынчаг вә иттифаглар азадлығы» вә'д эдилмишди. Һөкумәт hабелә дума чағырылачағыны, сечкиләрә әhалинин бүтүн синифләринин чәлб олуначағыны вә'д эдирди.

Бу заман болшевикләр өйрәдирдиләр ки, 17 октябр манифести бир тәләдир, халгы алдатмагдыр; манифест hәр шейә тез инананлары юхуя вериб вахт газанмаг, гүввә топламаг вә күнләрин бириндә ингилаба зәрбә вурмаг үчүн чарын ишләтдийи нөвбәти hийләдир. Һәмчинин болшевикләр hөкумәтин манифестдән сонракы hәрәкәтләрини, верилмиш вә'дләрин тамамилә әксинә олан hәрәкәтләрини дә рүсвай эдирдиләр.

Ингилабчы пролетариат чар hөкумәтинин дума сиясәтинә дә халг ишинә хәянәт кими бахырды. Доғрудан да, бу заман күтләләрин, хүсусән кәндли синфинин хейли hиссәси hәлә дә чара инандығына вә дөвләт думасына үмид бағладығына көрә, чаризмин бу сиясәти ингилаби hәрәкатын гәләбәси үчүн тәhлүкә төрәдирди.

1906-чы илин март айында Ленин думая олан хырда буржуа үмидләри вә э'тимадынын халг арасында hәлә хейли күчлү олдуғуну гейд эдәрәк, ингилабчы пролетариаты бу э'тимад вә үмидләри көкүндән гырыб мәhв

этмәйә чағырырды. Чох кечмәдән һәјат чаризмин ријакарлығыны, болшевикләрин, бүтүн башга мәсәләләрдә олдуғу кими, манифест вә дума һаггындакы узагкөрәнлијини тамамилә тәсдиг етди. 9 јанвар һадисәсини нәзәрдә тутараг: «чар бизә дағ чәкди, биз дә она дағ чәкәрик»—дејән халгын һөкумәтә нифрәти сон дәрәчә гүввәтли иди. Бу әһвали-руһијјә дөврүн мүтәрәгги әдәбијјат вә мәтбуатында ингилаби, демократик идејалары даһа да дәринләшдирди.

Азәрбајчанда чаризмин ифша едилмәси вә ингилаби идејаларын тәблиғи ишиндә «Пролетари», «Дә'вәт-Гоч» вә башга болшевик гәзетләри илә јанашы гызғын фәалијјәт көстәрән орган «Молла Нәсрәддин» иди. Бу саһәдә чалышан сәнәткар вә публисистләр ичәрисиндә Сабир хүсуси јер тутурду. Бөјүк шаирин, ејни заманда, дөврүнүн көркәмли мүтәфәккирләриндән олдуғуну мејдана чыхармаг үчүн онун көстәрилән сијаси мәсәләләрә мүнасибәтини, бу мәсәләләрлә әлагәдар олан әсәрләрини көздән кечирмәк лазымдыр.

Сабирин чар үсули-идарәсинә гаршы барышмазлығыны онун көһнә сечкиләр, дума вә гласнылар, чарын милли сијасәти һаггында әсәрләриндә ајдын көрмәк олур.

Сосјалист ингилабындан әввәл Русијада ики чүр дума варды: бири—чар дөвләт думасы, дикәри—јерли, шәһәр думалары. Дөвләт думасы чар үсули-идарәсиндә бир ганунверичи вә нијабәти орган олдуғу үчүн, дума мәсәләси дә сијаси бир мәсәлә иди, дөвләт мәсәләси иди. Дикәр тәрәфдән, бу мәсәлә долајысилә азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар олдуғуна көрә һәр бир демократ јазычы вә мүтәфәккирдән, о чүмләдән Сабирдән, өзүнә гаршы хүсуси диггәт тәләб едирди.

Мәһз бу сәбәбә көрә Сабир һәмин мәсәлә илә ардычыл мәшғул олмуш, она хүсуси әһәмијјәт вермишдир. Шаирин һәм дөвләт думасы, һәм дә јерли, шәһәр думасы һаггында сатирик шеирләри вардыр. Бу әсәрләр Сабирин өз заманәсиндәки ичтимаи гурулуша даир көрүшләринин мүәјјән чәһәтләрини ајдынлашдырмаға көмәк едир.

Чарын 17 октјабр манифестини јалтагчасына тә'рифләјән, дума сөһбәти дүшәндә исә севинчи јерә-көјә сығмајан мүртәче јазычыларын әксинә олараг, Сабир өз сатираларында зәһмәткешләрин чаризмә гаршы нифрәт вә

гејзини ифадә едирди. О, чаризмин халг мәнафеинә зидд сијасәт еритдијини, чар үсули-идарәсинин «мәл'унлуғуну» мәһарәтлә охучунун нәзәринә чатдырырды.

Һөкумәтин е'лан етдији азадлыгларын бош вә'дләрдән, дума сијасәтинин исә ријакарлыгдан ибарәт олдуғуну көстәрмәк истәјән шаир о вахтадәк әсәрләриндә ишләнмәмиш тамамилә јени, орижинал бәдии тәсвир үсулундан истифадә етмишдир. Бу, дөврүн ичтимаи проблемләри әтрафындакы идеја мүбаризәсини екс етдирмәк үчүн чох мүнасиб олан вә әдәби мүбаһисә характери дашыјан тәсвир үсулудур («Һә, де көрүм...», «Истигбалымыз лағлағыдыр» вә с.).

Бу үсул илә јазылан әсәрләрдә ачыгдан-ачыға ики ҹәбһә, даһа доғрусу, ики идеја бир-биринә гаршы гојулур. Бунлардан бириси истисмарчы синифләрин мәнафеини күдән буржуа либерализми идеолокијасы, дикәри исә зәһмәткешләрин мәнафеини мүдафиә едән ингилаби, демократик идеолокијадыр. Лакин шаирин мәһарәти ондадыр ки, идејалары екс етдирмәк тәшәббүсләри гәтијјән ону мүҹәррәдлијә апарыб чыхармыр, јахуд ону садәҹә ичтимаи фикирләр мүбәллиғинә чевирмир. Һәмишәки кими, јенә Сабир охучуја ҹанлы фикри-бәдии тә'сир бағышлајан гүдрәтли реалист олараг галыр. Она көрә ки, бурада идеја чылпаг вә гуру бир шәкилдә дејил, реал шәраитдән доған конкрет бәдии сурәтләр васитәсилә верилир. Мисал үчүн, «Һә, де көрүм...» ше'риндә биринчи шәхсин дилиндән данышан вә өз муаризи илә үз-үзә дуруб, бир-биринин далынча онун бир нечә фикрини јалана чыхаран шаир дөврүн габагчыл адамларыны тәмсил едән ҹанлы, еһтираслы бир сурәтдир. О, сөзүнә белә бир истеһза илә башлајыр:

Һә, де көрүм, нә олду бәс, ај балам, иддиаларын?
Тутмуш иди јери-көјү наләләрин, нәваларын...
Јохса ганыб да әјбини, бошламысан едаларын?
Шимди, һәриф, сөз һаман мән дејән олду, олмады? (74).

Сатиранын мәзмуну ваһид бир хәтт үзрә инкишаф етсә дә, ортада шаир әсас мәтләбә јахын олан кичик (бир бәндлик) һашијә чыхмышдыр; јә'ни ше'рдә бир тәрәфдән, әсас мәтләб олараг, Русија вә онун учгарларында думаја инаныб, ондан мәдәд көзләјәнләрә, дикәр

тәрәфдән дә, Иран ингилабынын илк гәләбәләриндән архайынлашыб мәст оланлара истеһза эдилир.

1907-чи ил майын 12-дә чап олунмуш бу сатиранын язылыш тарихи II Дөвләт думасынын бөһран кечирдийи вә багланмаг әрәфәсиндә олдугу замана тәсадүф эдир. I Дөвләт думасындан сонра, 1906-чы илин икинчи ярысында шәраит дәйишилдийинә көрә вә ингилаб яваш-яваш зәифләдийинә көрә, болшевикләр Ленинин көстәриши илә Дөвләт думасыны байкот этмәк мәсәләсинә енидән бахараг, II дума сечкиләриндә иштирак этмәйи гәрара алмышдылар. Лакин болшевикләрин думая кетмәкдән мәгсәди һеч дә меншевикләр кими орада кадетләрлә иттифаг баглайыб билаваситә «ганунверичилик» иши илә мәшгул олмаг дейил, думадан ингилабын мәнафеи үчүн бир трибуна кими истифадә этмәк иди. II думадакы сосял-демократ фраксиясы белә дә этмишди.

II Дума енә чарын көзләдийи кими чыхмадыгы вә кифайәт гәдәр итаәткар олмадыгы үчүн, 1907-чи илин июн айында һөкумәт ону да говду. Чар ени думанын даһа итаәткар олачагы үмидилә бу дәфә әввәлкиндән дә пис олан ени сечки гануну әсасында III дума чагырмагы гәт этди.

Дөвләт думалары әтрафындакы бүтүн бу һадисәләр бир һәгигәти үзә чыхармышды ки, гартымыш чар мүтләгиййәти өлкәдәки вәзиййәти яхшылашдырмагда тамам ачиздир. «Молла Нәсрәддин»ин думаны нәзәрдә тутараг яздыгы кими, көһнәлмиш парчаны ямамагла иш дүзәлмәз; ону бурадан ямаячагсан, башга бир ердән чырылачаг. Думаларын бир-биринин ардынча сүгута уграмасы үмумиййәтлә чаризмә гаршы халгын гәзәбини даһа да артырмыш, һөкумәтә олан э'тимад вә үмидләри хейли гырмышды.

Сабир дөврүнүн бу типик һадисә вә әһвали-руһиййәсини өзүнәмәхсус һәссаслыгла гаврайыб экс этдирдийи үчүндүр ки, 1907-чи илин майында көзләнилән һадисә һаггында, II Думанын лабүд сүгуту һаггында онун сөзләринин вә ишарәләринин доғрулдуғуна һейран галырсан.

Һәрчәнд, бурада нә чар, нә дә онун әксингилаби сиясәти билаваситә вә ачыг шәкилдә писләнмир. Лакин шаирин думая анд үстүөртүлү ишарә вә истеһзаларынын мә'насы айдындыр: о, үмумиййәтлә, дума кими ва-

ситәләрлә дәрдләрә әлач ола билмәјәчәјини сөјләдији заман, кизличә олараг балтаны дәринә, мүтләгијјәтин көкүнә вурурду.

Сабир бир аз әввәл думаны ағыз долусу тә'рифләјән вә онун халгын «үмидкаһы» олачағыны куман едәнләрә дејирди:

Сән о дејилмидин дедин: думдур үмидкаһымыз?
Мән демәдимми вар буна думдуру иштибаһымыз...
Бакы вәкили кетдими, олдуму дадхаһымыз?
Кет, һәлә хамсән, долан[1]... мән дејән олду, олмады?

Сән демәдинми думада рәф олур еһтијачымыз?
Мән демәдимми чох смә, тез позулур мәзачымыз?
Гара булутлар ојнашыр, инди нәдир әлачымыз?
Чулғалајыр бизи думан, мән дејән олду, олмады? (74).

Халг данышыг дилинин бир чох инчәликләрини әкс етдирән бу әсәрдә садә, тәбии, чанлы ше'ријјәт вардыр. «Сән о дејилмидин дедин...», «мән дејән олду, олмады?», «мән дә, јадында вар, дедим...» ифадәләри әсәри тамамилә халг данышыг әдасына јахынлашдырмышдыр.

Дүздүр, чар сијасәти һаггында көрүшләринин имтаһандан мүвәффәгијјәтлә чыхыб, сүбута јетдијини сөјләјән шаирин сөзләриндә галиб нисанлара мәхсус бир вүгар вә үстүнлүк вардыр. Бунунла бәрабәр, заманын имтаһаны халг үчүн әсла фәрәһ кәтирмәмишдир. Әксинә, дума бөһраны чаризми ифша етмәк мә'насында нә гәдәр фәрәһли һадисә олса да, өлкәни бүрүмәкдә олан иртича халга бундан даһа күчлү, һәм дә чох ағыр тә'сир бағышламышды. Она көрә дә Сабирин сөзләриндә күлүш вә истеһза олдуғу кими вәзијјәтин ағырлығындан доған бир кәдәр дә вардыр («гара булутлар ојнашыр, инди нәдир әлачымыз?», «чулғалајыр бизи думан...» вә с.).

Думанын истәнилән нәтичәни верә билмәјәчәјини вә вермәдијини көстәрмәк үчүн Сабир сөзарасы «Бакы вәкилинин», јә'ни Бакы губернијасындан думаја сечилмиш депутатын еритдији хәтти-һәрәкәти мисал кәтирир. Чүнки дума депутатларынын әксәријјәти кими, Бакы депутаты да һаким истисмарчы синифләрин мәнафеини

[1] Бу ифадә Нәбатинин «Хамсән һәнуз, кет доланкилән» мисраны хатырладыр.

күдүрдү. Башга милләтчи мүсәлман депутатларла бирликдә о да өз фәалиййәтиндә мүсәлман буржуа вә мүлкәдарларынын 1907-чи илин январында Петербургда кечирмиш олдуглары милләтчи гурултайын көстәришләринә әсасән һәрәкәт эдирди. Бу гурултайын гәрары исә чаризм илә әлбир олан кадетләрин хәтти-һәрәкәтини мүдафиә этмәк иди.

I Дума заманы олдуғу кими, II Думада да «Бакы вәкилинин» бу йол илә кедәрәк, халга хәянәт этмәси тәрәггипәрвәр адамларын кәскин э'тиразына сәбәб олмушду, гәзетләрдә бу мүнасибәтлә э'тираз мәктублары чап эдилмишди. Мәтбуатдакы чыхышларын синфи маһиййәтиндәки мүрәккәблиййә, һәтта бә'зән либерал вә радикал көрүшләрин бирләшмәсинә бахмаяраг, бурада зәһмәткеш күтләләрин э'тираз сәсләри дә эшидилирди. 1906-чы илдә Бакы депутаты Мәһәммәд Тағы Әлизадәйә Шамахыдан көндәрилмиш бир ачыг мәктубда, либерализм эламәтилә бәрабәр, кәскин бир э'тираз варды. Бурада дейилирди ки, биз Шамахы әһли сизи она көрә вәкил сечдик ки, думада бизим мәнафеимизи мүдафиә эдәсиниз. Лакин чамаат чәнабынызын думадакы нитгини гәзетдә охудугда бүсбүтүн наразы галды. Әкәр сиз бизим мәнафеимизи мүдафиә этмәсәниз, о заман «бизә гейри вәкил интихаб этмәк лазым кәлир»; «көрүнүр, сиз эһтиячати-мәмалик вә милләтә вагиф дейилсиниз»[1].

«Бакы вәкили кетдими, олдуму дадхаһымыз?» дедийи заман Сабир истәр I Думада, истәрсә дә II Думада Азәрбайчан нүмайәндәләринин халг эһтиячыны аз-чох өдәйә биләчәк һеч бир мүсбәт нәтичәйә наил олмадыгларыны билдирирди.

Нәһайәт, шаирин бу әсәрдә атәшә тутдуғу һәдәфләрдән бири дә ялан сөзләрлә чәмиййәтдәки яраларын үстүнү өрт-басдыр этмәйә чалышанлардыр. «Сән демәдинми, с а ғ л а м а м, й о х б ә д ә н и м д ә б и р м ә р ә з? Мән демәдимми, чөвһәри-нәфсинә һирс олур әрәз?» сөзләриндә о заманкы ичтимаи гурулушун куя тамамилә сағлам олдуғуну иддиа эдән язычы вә идеологлара истеһза эдилир.

«Һә, де көрүм...» сатирасы бөйүк шаирин мүтләгиййәтә вә буржуа либерализминә гаршы апардығы мүба-

---

[1] «Үлфәт» гәзети, Петербург, 9 август, 1906, № 34.

ризәнин башлангыч нөгтәләриндән иди. Һәятда мүбаризә давам етдийи кими, Сабир дә бу мүбаризәдән алдығы илһамла ени-ени әсәрләр ярадырды.

Истәр чар вә'дләринин ялан чыхмасы, истәрсә дә иртича дөврүндә үмумиййәтлә мүтләгиййәт үсулунун бүтүн ич үзүнүн даһа артыг ачылмасы Сабир үчүн һеч заман яддан чыха билмәйәчәк тарихи ибрәт дәрси олмушду. Кечән фәсилдә дейилдийи кими, 1905-чи илдән сонра баш верән бүтүн мүһүм ичтимаи вә бейнәлхалг һадисәләри гиймәтләндирәркән шаир бу тарихи ибрәт дәрсләрини нәзәрә алмышдыр.

1908-чи илдә Түркийә ингилабы мүнасибәтилә яздығы мәшһур «Ятмайын, аллаһы севәрсиз!» әсәриндә Сабир Түркийә зәһмәткешләрини мүбаризәдә ардычыл вә әзмли олмаға чағырдығы заман, сөзарасы беләбир һашийә чыхмышды:

> Бир вәгтдә бизләр дә олуб хүррәмү хәндан,
> Сандыг ки, верибләр бизә һүрриййәти-вичдан,
> Шүкр етдик адамчыллар олуб дахили-инсан... (146).

Бу сөзләрлә 17 октябр манифестиндә халга вә'д эдилән «вәтәндашлыг азадлыгларына» истеһза эдилдийинә шүбһә ола билмәз. Чүнки, һәгигәтән, вахтилә чарын э'лан етдийи башга азадлыглар кими, «һүрриййәти-вичдан»ын да ялныз бош бир вә'д олдуғу чох кечмәдән айдын олмушду. Түркийә ингилабындан данышдығы заман бу тарихи тәчрүбәни бир ибрәт дәрси кими түрк зәһмәткешләринин дә нәзәринә чатдырмағы, онларын да вәтәниндә белә һадисәләр ола биләчәйи барәдә хәбәрдарлыг етмәйи шаир өзүнә борч билирди.

Сабирин чар үсули-идарәсинә гаршы барышмаз мүнасибәтини онун ерли думалар вә сечкиләр һаггында язмыш олдуғу сатираларда да көрмәк мүмкүндүр.

1910-чу илдә шаир бу мөвзуда ики әсәр чап етдирмишдир. Бунлардан икиси дә «Күнәш» гәзетинин әдәбиййат сәһифәсиндә чыхмышдыр. Гәзетин һәмин ил 17 октябр тарихли нөмрәсиндә «Ә. С.» имзасы вә «Милләт дейир ки» сәрлөвһәсилә чап олунмуш тазиянә ики бәнддән ибарәтдир. Бу бәндләр арасында мәзмун әлагәси олмадығына көрә, тазиянә ики мүстәгил һиссәйә бөлүнүр. Биринчи бәнддә буржуа зиялыларынын үнванына дейилмиш кәскин сөзләр, икинчидә исә гласны сечкиләринә даир ашағыдакы сәтирләри охуюруг:

Гласны сечкисини гойду дум мүзакирәйә,
Чатыр сезон ки, енә әлбәәл кәзә рүшвәт.
Гласны олмаг ики шәртә бағлыдыр анчаг:
Биринчи рүшвәт, икинчи һәдә... фәгәт хәлвәт.. (288).

Башга шеирләриндә олдуғу кими, бурада да Сабир кәскин бир фикри өзүнә мәхсус чәсарәтлә языр. Дума сечкиләринин башландығыны хәбәр верән шаир сөйләйир ки, демәли, енә рүшвәт алыб-вермәк вахты чатмышдыр. Демәли, Сабирин фикринчә гласны сечкиләри чар дөвләт органынын ярамазлығыны, пула, рүшвәтә әсасландығыны көстәрән фактлардан биридир.

«Юху» адлы икинчи шеир бу чәһәтдән даһа гүввәтлидир. Мүтәмади сурәтдә ени бәдии формалар ахтаран шаир бу әсәрини башга бир шәкилдә гурмушдур. Шеир мәзмунча бир-бирилә айрылмаз бағлы олан ики һиссәдән ибарәтдир. Бунлардан һәчмчә даһа бөйүк олан илк һиссәдә «һейвәрәйә»[1] мүрачиәтлә биринчи шәхсин дилиндән бир юху нағыл эдилир.

Шаирин юхусуна Бакы шәһәри кирмишдир (о заман Сабир өзү дә Бакыда иди). О, юхуда бу шәһәрин бүтүн тарихи боюнча көрүнмәмиш гәрибә күнләр кечирдийини көрур. Кечәдир. Шәһәрин әлдән-аягдан узаг күчәләри... О күчәләр ки, өмрүндә кечә вахты ишыг үзү көрмәмишдир, гаш гаралапдан сонра адамлар горхудан эшийә чыхмазлар; буралар мәдәни мәишәтдән бүсбүтүн узаг олан тозлу, палчыглы, натәмиз ерләрдир. Лакин адәти хилафына олараг, шаирин тәсвир этдийи кечәдә бу ерләрә бир енилик, чанланма кәлмишдир. Күчәләрә фанарлар ишыг салыр. «Нәчабәти-шаны» олан бир нечә ә'ян һәмин гейри-ади кечәдә гейри-ади бир чанфишанлыг эдир, халга ейри-ади сәмимийәт көстәрир. Онлар бирбир гапылары дөйүб, чамаатла данышыр, һәтта танымадыглары адамларла таныш олурлар.

Сөз алыр, пул верир, рича элэйир.
Айрыла-айрыла дуа элэйир.
Бә'зинә иштәһайи-мә'лә верир,
Бә'зинә башга-башга вә'дә верир.

---

[1] «Күнәш» гәзетинин әдәбийят сәһифәсиндәки бир чох фел'етон вә башга язылар бу имза илә кедәрди.

Истәдим анлаям—нә ишдир бу?
Нә алышдыр бу, нә веришдир бу?
Мәни хыс басды фәрти-һейрәтдән,
Һейф, оянды́м о хаби-раһәтдән! (253)

Шаир кәрдүйү юху һаггында сөһбәтини бурада гуртарыб, «Һейвәрәдән» һәмин юхуну йозмасыны хаһиш эдир вә ше'рин алтында «Низәдар» имзасыны гоюр. Бунун ардынча «Юхунун тә'бири» сәрлөвһәсилә бир парча кәлир:

«Низәдара»! Эдиб юхун тә'бир,
Куш вер, мән эдим ону тә'бир:
Кәрдүйүндүр Бакы гласнылары
Ки, тәмизләтдиләр күчә-базары;
Кечәләр кәшт эдиб, йығырлар «сәс»...
Арифә бир ишарә олмуш бәс...

Сон мисра мүһүм бир фикир ифадә эдир. Бу, башга бир әсәриндә «һәлә кәрдүкләримин дөрддә бирин язмайырам»—дейән Сабирин мәчбуриййәт гаршысында сөзә гәнаәт этдийини, фикринин «бир ишарә» илә билдирмәли олдуғуну кәстәрирди.

3

Әмәкчи инсанын кәзәл һәят һаггында бәслədийи арзуларла дүшдүйү шәраит арасында бөйүк зиддиййәт олдуғуну, дөвләт вә мәнсәб саһибләринин һәм «ган соран», һәм дә чаһил, сатгын, хәянәткар олдугларыны кәрдүйү заман Сабир «Милләт нечә тарач олур олсун...» кими бир силсилә сатира ярадараг, истисмарчы гурулушун сүтунларына бир-бир зәрбә чалырды.

Сабир реализминин бир сыра характерик чәһәтләрини, сонралар да мәһарәтлә давам этдирилән чәһәтләрини өзүндә топламыш олан «Милләт нечә...» ше'риндә вәтән вә халг мәһәббәти чох гүввәтли бир шәкилдә ифадә олунур.

Бундан әввәлки фәсилдә дә дейилдийи кими, сатирик монолог формасында яздығы әсәрләриндә Сабир санки дүшмән чәбһәдән олан типләр кими дүшүнүр, онлар кими данышыр, һадисәләрә онларын кәзү илә бахыр. Профессор Ә. Дәмирчизадә шаирин тез-тез мурачиәт этдийи бу ифадә тәрзини «мәнфи типин ачыг э'тираф тәрзи»[1]

[1] Ә. Дәмирчизадә. Шаирин сатира дили һаггында, «Азәрбайчан мүәллими», 5 июн, 1947, № 21.

адландырыр. Мәнфи типләрин өзләрини өзләри һагғындa данышдырмаг мүәллифә бу типләрин дахили аләмини ачмаг үчүн чох кениш вә бәдии чәһәтдән мараглы имканлар верир. Бу, Азәрбайчан мәнзум сатирасы тарихиндә ән чох Сабирә хас олан орижинал сәнәткарлыг вә форма хүсусиййәти, шаирин ярадычылығындакы новаторлуғу көстәрән чәһәтләрдән биридир.

К. Маркс мүртәче алман чәмиййәтини ифша етмәк лүзумундан бәһс этдийи заман мәсләһәт көрүрдү ки, бу чәмиййәтин «өзүнә мәхсус олан мелодиялары чалмагла онун даша дөнмүш ганун-гайдаларыны ойнамаға»[1] мәчбур этмәк, йә'ни бу чәмиййәтин өзүнү өз эйбәчәрликләрини үзә чыхармаға мәчбур этмәк лазымдыр.

Мәнфи типин өз-өзүнү ифша этмәси үмумиййәтлә дүня классик сатирасында, о чүмләдән Гогол вә Шедриндә тез-тез истифадә олунан бәдии тәсвир үсулудур. Гогол вә Шедринин бир сыра әсәрләриндә бу ифша үсулунун ән яхшы нүмунәләринә раст кәлирик. Һәмин әсәрләрдә мәнфи тип элә бир шәраитдә верилир ки, бу шәраитдә о истәр-истәмәз, тәбии вә зәрури бир һал олараг, чох вахт өзү дә һисс этмәдән өз эйбләрини ачыб демәли олур.

Сабир мәнфи типләри санки бир кипнозчу кими тәлгин эдәрәк, үрәкләриндән кечән ән кизли, һәтта, адам арасына чыхарылмалы олмаян мәтләбләри дә онларын өзләринә нағыл этдирир. «Милләт нечә тарач олур олсун..» сатирасында мүртәчеләр мәһз бу үсул илә, автохарактеристика васитәсилә ифша эдилирләр:

Милләт нечә тарач олур олсун, нә ишим вар?!
Дүшмәнләрә мөһтач олур олсун, нә ишим вар?!
Гой мән тох олум, өзкәләр илә нәди карим,
Дүняву чаһан ач олур олсун, нә ишим вар?! (25).

Шаирин ән долғун әсәрләриндән олан бу ше'рин әһатә этдийи мәсәләләри бир-бир сечиб чәмләшдирсәк, о заман чох кениш бир мәзмун даирәси алынар. Бу даирә: тохлар вә ачлар аләми арасындакы тәзад, ичтиман оянманын мүртәче даирәләрдә әмәлә кәтирдийи интиба, шеирдә ифша эдилән типин букүнә вә сабаһа бахышы, һабелә онун «вәтән эвладына», тәрәггийә, башга милләт-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, издание второе, т. 1, стр. 417.

ләрә мүнасибәти, шөһрәтпәрәстлийи, эгоизми, диндар олмасы кими бир сыра мәсәләләри әһатә эдир.

Азәрбайчан әдәбийятынын бүтүн башга классикләри кими, Сабир дә ана юрдуну һәрарәтлә севән вәтәнпәрвәр бир шаир иди. Бу вәтәнпәрвәрлик онун эсәрләриндә чох мүхтәлиф шәкилләрдә мейдана чыхмышдыр. Шаир истисмарчылары ифша эдәндә, халгы азадлыг уғрунда мүбаризәйә чағыранда, мәнфиликләри гырмачлаянда, парлаг кәләчәйи тәрәннүм эдәндә—бир сөзлә, бүтүн ярадычылығында мүгәддәс вәтәнпәрвәрлик идеяларындан илһам алмышдыр. О, вәтәнин тәбии көзәлликләрини, доғма Азәрбайчан дилини нә гәдәр гызғын севирди!.

В. И. Ленин язырды ки, «..мәсәлә кәлиб капиталистләр вә мүлкәдарларын хүсуси мүлкиййәтинә чатдыгда, онлар вәтәнә мәһәббәт вә истиглалиййәт һаггындакы бүтүн ибарәбазлыгларыны яддан чыхарырлар.. мәсәлә кәлиб синфи мәнфәәтләрә чатдыгда, буржуазия вәтәни сатыр вә өз халгы әлейһинә һәр чүр ядэллиләрлә алверә киришир»[1].

Һаггында данышылан шеирдә вәтәнпәрвәрлик идеясы бу идеядан мәһрум олан, даһа доғрусу, бүтүн һәяты вәтәнә хәянәтлә кечән, «өз халгы әлейһинә» олан адамларын ифшасы йолу илә верилир.

Бир чох башга әсәрләри кими, бурада да мүәллиф адәтән әдәбийятда сатирик типләшдирмә заманы истифадә олунан бир үсула мүрачиәт этмишдир: о, мәнфи типин характеристикасындакы мәркәзи чәһәти айрыча нәзәрә чатдырмаг үчүн бу типин тәмсил этдийи адамларын һәятда бир «девиз», бир «шүар» кими ишләтдикләри сөзләрдән дә истифадә эдәрәк, бу сөзләри һәмин типин сатирик монологунда бир нәгарәт шәклиндә верир.

Сабирин дәрин вәтән севкисилә яздығы сатиралары конкрет тарихи шәраитин, XX әср Азәрбайчан әдәбиййатынын мәһсулу кими тәһлил этдийимиз заман илк бахышда чох гәрибә бир нәтичә алыныр: шаирин ифша этдийи тип «яиса вәтән, батса чәмаәт белә!»—дедийи һалда, о дөврүн һаким истисмарчы синифләринә, Бакы буржуазиясына вә мүртәче әдәбийята бәләд оланлар яхшы билирләр ки, «вәтән» вә «милләт» сөзләри Саби-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 28-чи чилд, сәһ. 10—11.

рин ичтимаи тин кими ифша етдийи ағалардан чохунун сәһәр-ахшам ағыз долусу тәкрар етдийи сөзләрдән иди.

Бу доғрудур. Һәгигәтән, о заман һәмин сөзләр «зорбаларын» дилиндән дүшмүрдү. Лакин мәсәлә сөзүн аз-мы-чохму ишләнмәсиндә дейил. Мәсәлә ондадыр ки, бу сөзләр һәмин ағаларын дилиндә бүтүн йүксәк, мүгәддәс мә'надан мәһрум едиләрәк чейнәнирди. Даһа доғрусу, «зорбалар» үчүн бу сөзләр—нә аз, нә чох,—анчаг бир риякарлыг пәрдәси иди.

XX әсрдә, бир тәрәфдән, Азәрбайчанын бир сыра районларында, хүсусән Бакыда капитализм мүнасибәтләринин инкишафы илә, өлкәдә буржуа милләтинин формалашмасы илә, дикәр тәрәфдән дә, ингилаби мүбаризәләрин кәркинләшмәсилә әлагәдар олараг ичтимаи фикир аләми милли мәсәлә илә чох мәшғул иди.

Азәрбайчан буржуазиясы һәм өз истисмарчы фәалиййәтини кенишләндирмәк үчүн чар һөкумәтиндән бә'зи ени күзәштләр вә имтиязлар алмаг, һәм дә ингилабчы күтләләрин диггәтини синфи мүбаризә мәсәләләриндән яйындырыб, пролетариатла буржуазия үчүн куя «үмуми» олан мәсәләләрә чәлб етмәк мәгсәдилә милләтчи һәрәкат тәшкил етмәйә башламышды. Онун һәрәкаты буржуа-монархист характер дашыйырды вә сосялизм идеяларына, пролетариатын ингилаби мүбаризәсинә гаршы чеврилмишди.

Буржуазия мәнсуб олдуғу милләтин ашағы тәбәгәләринә, халг күтләләринә мүрачиәт едәрәк, «вәтән» вә «милләт» дейә бағырыр, өз ишини үмумхалг иши кими гәләмә верирди. О, «өз һәмвәтәнлиләрини» иттифага, бирләшмәйә, алдадычы «милли байрағын» алтына топлашмаға чағырырды. Буржуазия өзүнү каһ ана дили вә ени мәктәбләр уғрунда, каһ кениш сечки һүгугу уғрунда, яхуд башга бу кими сияси-вәтәндашлыг имтияз вә һүгуглары уғрунда мүбаризә апаран вәтәнпәрвәрләр кими көстәрмәйә чалышыр, бунунла да халгын рәғбәт вә е'тимадыны газанмаг истәйирди[1].

Сөз йох ки, чаризм тәрәфиндән һүгугсуз кәлә һалына салынмаг, милли тәзйигләр вә с. әмәкчи күтләләрдә бөйүк нифрәт дуйғусу оядырды. Лакин бу дөзүлмәз һала гаршы мүбаризә етмәк үчүн пролетариатын өз йолу,

[1] И. Сталин. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 339—342.

буржуазиянын йолундан тамамилә фәргләнән ингилаби йолу вар иди. Буржуазиянын апардығы сиясәт исә, «мәнафе» уйғунлуғу һаггында тәблиғат үчүн, пролетариатын синфи мәнафеини пәрдәләмәк үчүн, фәһләләри мә'нәви әсарәт алтына алмаг үчүн әлверишли зәмин ярадырды. Чүнки марксизмин өйрәтдийи кими, буржуазиянын башчылыг етдийи милләтчи һәрәкат ән чох онун өзү үчүн әлверишли олур; зәһмәткешләрә исә, буржуазия илә әлбир апарылан мүбаризә йох, чаризм вә буржуазиянын өзүнә гаршы чеврилмиш ингилаби мүбаризә лазым иди. Дикәр тәрәфдән, буржуазиянын башчылыг етдийи һәрәкат мүхтәлиф мәзлум милләтләрдән олан фәһләләрин бирләшмәсинә чидди сурәтдә мане ола биләрди вә олурду.

Тарихи шәраитин бу гәдәр мүрәккәб вә кәркин олдуғу бир заманда күтләләрә һәгигәти баша салмаг, онларын ингилаби мүбаризәсинә дүзкүн истигамәт вермәк вәзифәси болшевик партиясынын үзәринә дүшмүшдү. Болшевикләр милли мәсәләнин ленинчәсинә һәлли үчүн әлдән кәләни едирдиләр. Партиянын II гурултайда гәбул едилмиш програмында болшевикләрин милли мәсәләдәки сиясәти айдын мүәййәнләшдирилмишди. Лайиһәси Ленин тәрәфиндән һазырланмыш бу програмда милләтләрин өз мүгәддәратларыны тә'йин етмәләри, бәрабәр һүгуглу олмалары вә саирә һаггында демократик принсипләр мүдафиә едилирди.

Бүтүн бу мүбаризәләр идеолокия саһәсиндә дә ейни кәркинликлә давам едирди. Азәрбайчан буржуа милләтинин дахилиндәки барышмаз зиддиййәт вә синфи мүбаризә һаким тәбәгәләрә хидмәт едән язычы вә идеологлары халга хәянәт йолуна атмыш, пролетар һәрәкатына рәғбәт бәсләйән габагчыл язычы вә идеологлар исә, тарихи вурушларда кениш халг күтләләринә көмәк етмәйә башламышдылар.

Азәрбайчанын вәтәнпәрвәр оғуллары олан реалист язычылар көстәрирдиләр ки, халгын көзүндән пәрдә асмаг үчүн вәтән вә милләт һаггында ағыз долусу данышан вә сөздә өзләрини «хейирхаһи-вәтән вә милләт» кими көстәрән бу ҹәнабларын бүтүн һәяты мәһз вәтәнә, халга хәянәтдән ибарәтдир. Либерал сатира журналы олан «Тути» ялан демирди ки, шәһәрдә нә гәдәр халг

малыны оғурлаянлар варса, һамысы адларыны милләтпәрәст гоюблар.

Сабир милли буржуазия башда олмагла бүтүн «зорбаларын» сүмүйүнә, илийинә гәдәр халга дүшмән олдугларыны көстәрирди. Шаирә көрә, бу ағаларын чинайәткарлығы бир дә онда иди ки, онлар ишдә, әмәлдә бир чүр, сөздә бүсбүтүн башга чүр идиләр. Онлар сөздә милли мәнафедән дәм вурур, ишдә исә өз халгларынын мәнафеини сатырдылар.

«Зорбалар» вә онларын мүртәче идеяларыны яймаға чалышан язычы вә журналистләр «мүсават», «әдаләт», «үхүввәт» сөзләрини ишләтмәкдән йорулмурдулар. Бу чәнаблар көр нә гәдәр риякар идиләр ки, «мүсават» шүарыны ирәли сүрәркән истисмарчыларла зәһмәткешләр арасында бәрабәрлик ярадылмасына, «әдаләт» шүарыны ирәли сүрәркән истисмарчыларын зәһмәткешләрә мүнасибәтдә әдаләтли олмаларына, «үхүввәт» шүарыны ирәли сүрәркән истисмарчыларла зәһмәткешләрин бир-биринә чан дейиб, чан эшитмәләринә «наил олмағы» нәзәрдә тутурдулар.

Халгын вәтәнпәрвәр оғлу олан бир сәнәткар үчүн бу ән ағыр тәһгир иди. Она көрә дә Сабир һәмин милләтчилик думаныны дағытмаг, милләтчилик зәһәрини күчдән салмаг үчүн ачы гәһгәһә чәкиб, бу чәнаблара күлмүшдү.

Гач, оғлан! Гач, ат басды! Милләт кәлир!
Өрүшдән чыхан бир чәмаәт кәлир!
Вуруб йыхмышыг, тутмушуг, атмышыг,
Чәкил, йол вер, ат бағры чатлатмышыг.
Чатыб говмушуг, ган-тәрә батмышыг
Йығыб милләти бир ерә гатмышыг,
Мүсават, әдаләт, үхүввәт кәлир!
Гач, оғлан! Гач, ат басды! Милләт кәлир! (240).

Сабир яратдығы сатирик монологларла көстәрмишдир ки, «вәтән» вә «милләт» сөзләрини ағзы көпүкләнә-көпүкләнә ишләдән «бошбоғаз» ағаларын әслиндә вәтәни вә милләти көрмәйә көзләри дә йохдур, милләтдән «зәһләләри» кедир; онлар вәтән вә милләт нә олдуғуну анламыр вә анламаг да истәмирләр:

Өйлә зәһләм кедир, аллаһ да билир, милләтдән,
Олурам суст ады кәлчәк, дөнүрәм даша, этә (98).

Тикмә,—конар ол,—көзүмә милләти!
Нейләйирәм милләти, милләййәти?!
...Мән нә чәмаәт, нә вәтән анларам,—
Янса вәтән, батса чәмаәт белә! (112—113).

Беләликлә, шаир «зорбаларын» сөздә кизләмәйә, пәрдәләмәйә чалышдыглары чиркин чәһәтләри сатира прожектору илә ишыгландырыб, ачы күлүшләрә һәдәф етмишдир.

4

Сабирин реалист тәсвириндә милли буржуазия зүлмкар вә эгоист олмагдан әлавә, үмуми инкишафы, дүнякөрүшү е'тибарилә дә чох кеоидә галмыш адамлар кими тәгдим олунур. Һәятда да бу белә иди. Банкда милйонларла пулу, Бакы шәһәриндә уча мүлкләри, бөйүк кәмиләри олан дөвләтли ағалардан бир чоху һәтта өз адыны да яза билмирди. Онлардан бә'зиси гәзети, мәктублары, рәсми сәнәдләри хүсуси катиб вә көмәкчиләринә охударды. Башга сәбәбләрлә бирликдә буржуазиянын шәхсән бу вәзиййәтдә олмасы онун мәдәниййәти, сәнае вә техниканы кениш өлчүдә инкишаф етдирмәсинә имкан вермирди. Капиталист сәнаеи саһәсиндәки инкишаф әсрин тәләбләриндән һәлә хейли керидә иди.

Бу үмуми керилик вә зәифлик мутәрәгги язычылар тәрәфиндән буржуазиянын кәскин тәнгид едилмәсиндә мүһүм сәбәбләрдән бири иди. Реалистләр истәр үмумиййәтлә халг һәятыны көстәрән әсәрләриндә, истәрсә дә сөһбәт сәнае вә техника үстүнә кәләндә бу нөгтәйә хүсуси вурурдулар.

Мүртәчеләрин «кафир» е'лан етдикләри әчнәби милләтләрин мәдәниййәт, сәнае вә техника саһәсиндә нисбәтән ирәли кетдикләрини, «чәннәт» ешгилә яшаян мүсәлманларын исә, бу чәһәтдән керидә галдыгларыны дөнә-дөнә тәсвир едән Сабир «Яшамаг истәр исәк» сатирасында халгын «һазырын назири» мәсәлиндәки кинайәйә охшар бир дил илә язырды:

Гой олар кәшфи-бәдае еләсин сән'әт илә,
Параход я вагон ичад еләсин зәһмәт илә.
Биз вериб пул минәрик, йол кедәрик раһәт илә (198).

Бир ил сонра, 1910-чу илдә язылмыш «Милләт шәргиси» адлы сатирада шаир енә һәмин мөвзуа гайытмышды.

Сейр этмәйә фәзаны ичад олуб балонлар,
Бир яндан автомилләр, бир сәмтдән вагонлар,
Һәр ихтираә дайр тә'сис олур салонлар,
Валлаһ булар азыблар башдан-аяға, милләт!.. (213).

Бу мөвзу Сабирин гүввәтли әсәрләриндән бири олан «Диндирир әср бизи..» тазиянәсиндә дә тәкрар олунмушдур. Лакин бу дәфә кинайәнин тәәссүф һиссилә әвәз олунмасындан әлавә, шаирин сөзләриндә башга бир мә'на да вар иди.

Диндирир әср бизи,—динмәйириз,
Ачылан топлара диксинмәйириз;
Әчнәби сейрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәйириз.
Гуш кими көйдә учар ердәкиләр,
Бизи көмдү ерә мәнбәрдәкиләр (281).

Керилик вә эталәтә гаршы истеһза ифадә эдән бу шеир, эйни заманда, чошғун романтика мәһсулудур. Әсрин сәсини эшитмәйәнләр, ачылан топларын курултусундан да оянмаянлар шаири бәрк гәзәбләндирир вә гәмә гәрг эдир. Бурада нә гәдәр көзәл учмаг арзусу вардыр!..

Бу әсәрләрдә тәсадүф этдийимиз: «Бизә ағалыг эдән әһлә гулам олмалыйыз», «ислама хидмәт этдин, мәзһәбләри айырдын», «бизи көмдү ерә мәнбәрдәкиләр» кими мисралар үмумиййәтлә мүсәлман Шәргиндә, о чүмләдән Азәрбайчанда тәрәгги ишинә истисмарчыларын, руһанйләрин мане олдугларыны нәзәрә чатдырыр.

Бу сатираларда чох мүһүм бир мәсәләйә дә тохунулур ки, һәмин мәсәлә Сабирин «Кәмалуддөвлә мәктублары» мүәллифи илә бирләшдийи нөгтәләрдән бирйдир. Вахтилә М.Ф. Ахундов заманынын габагчыл адамы олараг, мүсәлманлар арасында мүсәлман олмаян башга милләтләрә гаршы эдавәт тохуму сәпән «шарлатан үләма»ны кәскин ифша этмишди: «...эй ваизләр вә эй алимләр вә эй шарлатанлар! Нийә бичарә авамы пәрвәрдикари-аләмин нәәматындан мәһрум эдирсиниз?.. Нийә ону чәһәннәм горхусу илә гоймурсунуз саир милләт илә мүлагат эдә вә үлум вә сәнае өйрәнә? Дүня көр-көтүр дүнясыдыр».[1] Ахундов ән'әнәләринин давамчысы олан

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 45.

Сабир дә «кафир» дейә писләнән халгларын мәдәни наилиййәтләриндән бөйүк һөрмәтлә данышараг, мүсәлманлары бу халглардан зорла айырмаға чалышанлара гаршы чыхырды.

5

1907—1910-чу илләрдә бир сикл ше'рини буржуа чәмиййәтинин характерик чәһәтләриндән олан пул һөкмранлығына, капитал йығымы вә саирә бу кими мөвзулара һәср этмәси Сабирин буржуа «зорбалары» хүсуси диггәтлә мүшаһидә эдиб өйрәндийини көстәрир. Әлбәттә, мәсәлә тәкчә пулда вә йығымда дейил; муасирләринин игтисади вәзиййәтилә хүсуси марагланан Сабир сияси-ичтимаи вә әхлаги мүнасибәтләрин бәдии сурәтләр васитәсилә тәсвиринә даһа чох әһәмиййәт вермишдир.

Әһатә эдилән һәяти мәсәләләр нөгтейи-нәзәриндән бөйүк вүс'әт вә дәринлийә малик олан бу сатиралар шаирин дүнякөрүшүнүн узун заман тәдгигатчылар тәрәфиндән изаһ эдилмәмиш галан бир сыра мүһүм чәһәтләрини айдынлашдырмаг үчүн яхшы материал верир. Сабирин дүнякөрүшүндәки бу чәһәтләрдән бир чохуну илк дәфә изаһ эдән М. Ағамиров олмушдур[1].

Һәмин серияя мөвзу вә идеяча бир-биринин давамы олан «Наәһл олана...» (80), «Бә'зи ерләрдә...» (98), «Вермирәм а!» (200), «Парадыр» (199), «Нури-чешманыммысан...?» (210) шеирләри дахил эдилә биләр.

Буржуа ағаларын һәятыны мүшаһидә этдийи заман Сабир һәр шейә гадир олан бир гүввәйә чох тез-тез раст кәлмишдир: о гүввә—«пул», «алтун», «әскинас», «ағ манатдыр»...

Шаирин вәтәни Азәрбайчанын капитализм мүнасибәтләри яйылан ерләриндә көһнә, феодал тәсәррүфат уклады дағылыр, торпаг вә башга истеһсал васитәләри капиталистләшмәкдә олан ән варлы мүлкәдарларын әлиндә мәркәзләшир, капиталист сәнаеи вә тичарәт әлагәләри зәһмәткешләрин һәятында ени мудһиш сарсынтылар әмәлә кәтирир, синфи зиддиййәтләр вә мүбаризә да-

---

[1] М. Ағамиров. Сабирин ичтимаи-сияси көрүшләри (филоложи элмләри намизәди алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертасия), Бакы, 1948.

һа да кәскинләширди. Шәһәр буржуазиясы кими, Азәрбайҹан кәндиндә өз тәсәррүфатыны капиталистләшдирмәйә мүвәффәг олан голчомагларда да капитал йығымына эһтирасын артдығы айдын нәзәрә чарпырды. Пул, капитал кетдикҹә даһа артыг мөвге тутур, инсанларын һәят вә мүгәддәратына мүдахилә эдиб, өз позучу тә'сирини көстәрирди.

Вахтилә М. Ф. Ахундовун сатирик гәһрәманы Һаҹы Гара: «Бу заманәдә чох гочаглыгдан исә... адамын ҹиби пул илә долу олса яхшыдыр»—демишди. О замандан 60 илә гәдәр бир мүддәт кечмишди ки, Сабир өз яшадығы дөврдә пулун позучулугда бүтүн һәдләри ашдығыны көрүб, М. Ф. Ахундовун гойдуғу мәсәләни, дөврүн тәләбилә даһа кениш вә эсаслы сурәтдә гоймағы лазым билмишди. Онун «Парадыр» ше'риндә бу позучулуг сатирик услубда үмумиләшдирилмишдир:

Адәми адәм эйләйән парадыр,
Парасыз адәмин үзү гарадыр(199).

Ше'рин бу илк ики мисраы илә пулун көһнә ҹәмиййәтдәки мөвгеи бир нөв мүгәддәмә, экспозиция һалында верилир. Бундан сонра кәлән үч бәнддә һәмин фикир һөкм һалындан чыхараг, конкрет фактлар һалы алыр. Бәндләрин ахырында мүгәддәмә бир нәгарат шәклиндә тәкрар олунур; лакин тамамладығы бәндләрин мәзмунундан асылы оларақ, артыг о, баягкы истеһзадан даһа чох фикирли, гүссәли бир адамын додагалты шикайәтинә охшайыр.

Шаир: алвер дүнясында инсанлыг пула бағлыдыр— дейә, бу мәнһус һәгигәтә ачы-ачы күлүр. Онун яшадығы бу аләмдә инсанын нәағлына, идракына, нә дә əслинә-нәҹабәтинә бахан йохдур, бирҹә шей лазымдыр:

Баш-аяг эйб ичиндә олсан да.
Тәк бу аләмдә дөвләтин олсун (199).

Сабирә көрә, бу, буржуа ҹәмиййәтинин ән мурдар ганунларындан биридир.

«Нури-чешманыммысан...» сатирасында пулу фетишләшдирән, һәр шейи пула гурбан верән ағалар ифша эдилмишдир. Шаир көстәрир ки, пул олан ердә онларын көзүнә нә исмәт, намус, нә дин, мәзһәб көрүнүр.

Нури-чешманыммысан, эй пул, я чаныммысан?
Исмэтим, намусум, ирзим, гейрэтим, ганыммысан?
Һөрмэтим, фэхрим, чэлалым, шөһрэтим, шаныммысан?
Мусһэфим, Мэккэм, Мэдинэм, гиблэм, эрканыммысан?
Мэзһэбим, диниммн, айиниммн, иманыммысан? (210).

Сабир ше'риндэ бу чүр һэмчинс чүмлэ үзвлэриндэн 24-нү ишлэдир. Бурада «өмүр», «һэят», «чан», һабелэ «мусһэф» (гуран), Мэккэ, Мэдинэ вэ с. сөзлэрэ дэ раст кэлирик. Сатирик тип үчүн бунларын һамысыны онун «көзүнүн ишығы» олан пул эвэз эдир.

«Хэсисин кейфи...» ше'риндэ бу зүмрэдэн олан башга бир типин үрэк сөзү верилмишдир:

Эй пул! Эй зөвги-дилү руһи-тэнү гүввэти-чан.
Бизби энтэ вэ үмми, сэнэ чаным гурбан! (64).

Демэли, пул фетишизми хэстэлийинэ тутулмуш бу чэнаб да пула «атам, анамсан»—дейир.

Шаир күлүш һэдэфи этдийи хэсисин бүтүн варлығы илэ эйбэчэр вэ халга ябанчы бир мэхлуг олдуғуну көстэрэркэн, эйни заманда, онун дилинэ, тэмсил этдийи зүмрэлэр үчүн характерик олан жаргонлар вермишдир: «биэби энтэ вэ үмми», «зөвги-дил», «руһи-тэн» вэ с. Бу, умумиййэтлэ, Сабирин истифадэ этдийи сатирик типлэшдирмэ васитэлэриндэн бириднр ки, буна башга сатиралларда да раст кэлмэк олур.

Һаггында бэһс олунан шеирлэрин ярандығы иллэрдэ капиталист истеһсал үсулу, бу үсула хас олан изафи дэйэр гануну вэ пулун чэмиййэтдэ һэллэдичи рол ойнамасы Һачы Гара нэслиндэн оланларда (Сабирдэ: Һачы Пири вэ Ханкиши) «пула сэчдэ» (200) эһвали-руһиййэси илэ бирликдэ пулу «сандыға» (98, 210) йығмаг һэвэсини, хэсислийи дэ гүввэтлэндирмишди. Онлар, Сабирин дедийи кими, «халгы соймаг»(80) йолу илэ элдэ этдиклэри пулу «сандыға гоймамыш» кечэ көзлэринэ юху кетмирди. Малиййэ буржуазиясынын вэ кэнд голчомагларынын бөйүк бир гисми үчүн характерик олан бу эһтирас Азэрбайчан шэраитиндэ нэзэрэ чарпан капиталист йығымы иди. Сабирдэки йығым тэрэфдарларынын чоху капитализмин кэндэ еничэ нуфуз этдийи дөврдэ, эмтээ тэсэррүфатынын илк дөврүнү кечирэн Азэрбайчан кэндиндэ етишэн варлылары тэмсил эдир.

Шүбһәсиз, Сабирин капитализм шәраитиндәки пула, йығыма, варлылара һәср эдилмиш әсәрләринин бу барәдәки материалист тәсәввүрләрлә шүурлу сурәтдә әлагәдар олдуғуну иддиа этмәк сәһв оларды. Лакин бу фактдыр ки, шаирин һәмин сатиралары об'ектив олараг капитализмин бир сыра игтисади ганунларыны, буржуазиянын түфейли вә йыртычы симасыны дүзкүн ифша эдир.

«Вермирәм а!»да шаир дейир ки, сүрү-сүрү гоюну, екә илхысы, яхшы мүлк-машы олан Ханкиши пула сәчдә эләйир, пулу «чинләмәк» арзусу илә яшайыр.

Һәвәси йығмағадыр йығмағадыр һәр кәрәйиң,
Арзусу будур: алтундан олайды дирәйи (200).

«Наәһл олана...» сатирасынын гәһрәманы да бу дәрддәдир. Лакин о өз «дәрдини» чох орижинал бир дил илә данышыр. Ондан биз көһнә гәзәлләрдә чох раст кәлдийимиз «көнлүм сәнә маилдир», «сәнлә учалыр мәртәбейи-паейи-фәхрим», «эшг әһлини севдадан усандырмаг олурму?» кими лирик шеир ифадәләри эшидирик. Данышан бир тачир, сәләмчи вә я бунлар кими бир адам олдуғу һалда, сөһбәт пулдан, пулу «сандыға гоймагдан» кетдийи һалда, юхарыдакы ифадәләрин ишләнмәси сатирик сурәтин күлүнчлүйүнү даһа да артырыр. О өзүнү «эшг әһли», пулу да бир севкили кими тә'риф этдийи заман чох эйбәчәр көрүнүр.

Дерләр мәнә: пул йығмаңы бошла, е доюнча!
Эшг әһлини севдадан усандырмаг олурму? (90).

Шаирин пулу «чан йонғары» һесаб эдән башга бир гәһрәманы дүнядакы чүрбәчүр емәк-ичмәкдән, гәссаб дүканындан, байрам тәдарүкүндән, гонаглыглардан ағзы сулана-сулана данышыр. Бу типин ачкөз һейван вәзиййәтиндә олдуғу сатирик мүбалиғә йолу илә тәсвир эдиләрәк, она гаршы күчлү икраһ һисси оядылыр:

Бә'зи ерләрдә тәсадүф олунур аша, этә,
Мүфтә керчәк тутурам кәндими бозбаша, этә;
...Эти чох истәйирәм, лейк пулу ондан чох,
Нола, гузғун кими та мүфтә гонам лаша, этә.
Хәрч эдир бир пара әшхас пулун байрамда—
Зә'фәрана, яға, разяная, хашхаша, этә;
Филһәгигәт емәли шейдир, әкәр пулсуз ола.
Ярамыр пул верилә һәр гуруя, яша, этә (98).

Шаирин хәсис типи өзү дә дүнја не'мәтләриндән һәзз алмаг истәрди. Лакин һејф ки, бүтүн бу не'мәтләр пул, «әскинас» тәләб едир. О исә бу фикирдәдир ки:

> Пулу анчаг јарашыр чинләјәсән сәндугә.
> Нә ки, хәрч ејләјәсән милләтә, диндаша, етә.

Јахуд:

> Гаршыма тә'зим үчүн сәф бағласа куһсарләр,
> Ахса ачлар дидәсиндән чуји-чушишбарләр,—
> Бахмарам, анчаг чохалсын кассада динарләр (130).

Буржуазијанын синфи тәбиәтиндән, түфејли характериндән асылы олараг бу ағалар башга чүр һәрәкәт едә билмирдиләр. Өз мүфтәхор һәјат тәрзини давам етдирмәк үчүн онлар истисмар јолу илә әлдә етдикләри вар-дөвләтин мүәјјән һиссәсини дөвријјәдән чыхармалы, јығыб сахламалы идиләр. Бурадан да гәнаәт вә хәсислик ортаја чыхырды. «Хәсисин һејфи...» шериндәки: «Нәмәкү нанү пенир илә гәнаәт едәрәм» (64), «Вермирәм а!» шериндәки: «Күндә он шаһы илә чүмлә үмури доланыр» (201) мисралары һәмин гәнаәт вә хәсисликә ишарәдир.

Хәсислијин бир ичтимаи хәстәлик кими тәсвир едилдији бу сатиралар, синәсиндә үрәк еринә пул кисәси асылмыш ағаларын тәбиәтини чох типик чизкиләрлә екс етдирирди.

Сабири мәсәләнин башга бир тәрәфи дә чидди душүндүрүр вә инсанпәрвәр бир сәнәткар кими һәјәчана кәтирирди. Шаир дүшүнүрдү ки, әкәр «пула сәчдә» әһвали-руһијјәси, «јығым» еһтирасы, хәсислик ханкишиләри инсанлыгдан чыхарыр, һәм бир вәтәндаш, һәм дә бир ата вә әр кими мәһв едирсә, онлары гәссаб дүканинә бахыб һүрән «итә», кабаб көрчәк үстүнә чуман «ач пишијә», «чәмдәјә» гонан «гузғуна» дөндәрирсә, бу һәлә бәланын нисбәтән кичик һиссәсидир. Онларын чаны чәһәннәмә!.. Иш бурададыр ки, чәмијјәтдә һасил едилән сәрвәт вә не'мәтләр бир овуч түфејлинин әлиндә чәмләшдикчә ишсизлик, зәһмәткешләрин ач, диләнчи вәзијјәтинә дүшмәси дә лабүд бир шеј олур, ичтимаи фәлакәт даһа да чиддиләшир.

Истисмарчыларын варланмасы илә зәһмәткешләрин диләнчиләшмәси арасындакы бу әлагәни баша дүшмәси

вә көстәрмәси Сабирин дүнјакөрүшүндә чох мүһүм чәһәтләрдән бирндир.

...Эл уфрадыгча фәгрә, шишиб сәрвәтин сәнин,
Милләт арыгладыгча, көкәлди этин сәнин (225).

Бурада дәрин мә'на ифадә эдән бәдии тәзад јарадылмышдыр: элин касыблығы илә ағанын вар-дөвләти, биринчинин «арыгламасы» илә икинчинин «көкәлмәси» арасындакы тәзад чәмијјәтдәки бәрабәрсизлијин экс этдирмәк үчүн чох көзәл тәсвир үсулудур.

Јахуд бир аз әввәл тәһлили верилән «Наәһл олана...» ше'риндә пула мүрачиәт эдән варлы јығымын «халгы сојмаг» нәтичәсиндә мүмкүн олдуғуну ачыг э'тираф эдәрәк дејир:

Чаным үзүлүб сәндән өтүр х а л г ы с о ј н ч а,
Бир јатмамышам та сәни сәндугә гојунча (80).

«Вермирәм а!» сатирасы бу варланманын, эјни заманда, халгы тичарәтдә, алыш-веришдә алдатмаг һесабына баша кәлдијини көстәрир. Бир гансоран түфејли кими ифша этдији Ханкишинин варланмасындан данышдығы заман Сабир јазыр:

Күнбәкүндән чохалыб артмададыр мүлки, машы,
Дүз дејил, аршыны, өлчүсү, тәразусу, дашы.

Ери кәлмишкән дејәк ки, Сәһһәтин «Алимнүмалар» сатирасында да мәсәлә бу шәкилдә гојулур. Шаирин ифша этдији руһаниләр «мәхлугу бәрпикәст» этмәк јолу илә «сандыг долдуранлар»[1] иди. Хәсислик вә јығым мотивләринә һабелә Сәһһәтин «Өзләрини севәнләрә» ше'риндә дә раст кәлирик[2].

Беләликлә, јығым мәсәләсини зәһмәткешләрин диләнчиләшмәси мәсәләси илә әлагәләндирән Сабир бу ачы һәгигәтләрдән гәзәбләнир вә белә һалларда онун сатирасы халгын ачыначаглы вәзијјәтиндән доған кәдәр, тракизм һиссилә чошурду. Мәнфи типин дилилә:

Нуш олур чаныма эт, хасә о һәнкамдә ким,
Мәнејәм, хырда ушаглар баха, ағлаша этә—

[1] А б б а с С ә һ һ ә т. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 68.
[2] Јенә орада, сәһ. 83—84.

—сөзләрини вердийи заман шаирин бу худбин вә садистә нифрәт этмәклә бәрабәр, ачындан «ган гусанларын» һалына үрәкдән яндығыны да көрүрүк.

Бә'зи ерләрдә...» ше'риндә мәзмун вә идея илә бирликдә орижинал мәчазлар, мәһарәтлә сечилмиш сөзләр дә диггәтәлайигдир. Эйбәчәр, баяғы тип өз характеринә там уйғун сөзләрлә данышыр. Онун шәхсиййәтинә гиймәт вермәк үчүн, мәсәлән, бу кими сөзләрә нәзәр салмаг тамамилә кифайәтдир.

> Көрүрәм та эти гәссаб дүканиндә асылыб.
> Аз галыр ит кими нәфсим һүрә, дырмаша этә (98).

Мәнфи планда тәсвир эдилән типләрин һейванларла мүгайисә эдилмәсинә тәсадүфи бир иш кими бахылмамалыдыр. Башга сатирикләрдә олдуғу кими, Сабирдә дә бу тәсвир үсулу мәнфи типин эйбәчәрлийини кәскин шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн, шүурлу сурәтдә ишләнир. Икинчи мисрадакы «һүрә, дырмаша» сөзләри буну айдын сүбут эдир.

Сатираларындан бириндә Сабир истисмар формаларындан олан сәләмчилийә өз мәнфи мүнасибәтини билдирир. Чүнки о заман бу да шаирин вәтәниндә зәһмәткешләрин сәфаләтини шиддәтләндирән, чох яйылмыш бәлалардан бири иди.

Сәләмчиликлә ән чох мәшғул олан тачирләр идиләр. Лакин буну өзүнә әсас пешә вә кәлир мәнбәи эдән башга адамлар да аз дейилди. Азәрбайчан кәндиндә натура илә (мәсәлән, тахыл илә) сәләмчилик эдән мүлкәдарлар бу йол илә тора салдыглары зәһмәткешләрин ганыны сорурдулар. Борч алдығы тохумлуг тахылы вахтында гайтара билмәйән кәндлиләрин оғул вә гызлары, яхуд өзләри өмрлүк олараг мүлкәдара кәнизлик я нөкәрчилик этмәли олурду.[1]

Халгын нәзәриндә өз әмәлләринә бәраәт газандырмаг мәгсәдилә сәләмчиләр чох вахт шәриәтдән истифадә эдирдиләр ки, бу ишдә руһанилер онлара өз көмәкләрини әсиркәмирдиләр. О бири тәрәфдән, руһанилерин өзләриндән дә сәләмчилик эдәнләр чох иди. Бунларын сәләмчилийи ганини (шәр'и) шәклә салмаг үчүн гурдуг-

[1] З. Ибрагимов. Революция 1905—1907 г.г. в Азербайджане, стр. 19—20.

лары һиjләjә эл арасында кинаjә илә «һиjлеjи-шәр'» ады верилмишди.

«Сәјһәтнамәдән бир нәбзә»дә ше'рин башга мотивләри сырасында сәләмчиләрә халг кинаjә вә нифрәти дә ифадә олунмушдур. Бу мотивә һәмчинин «Алданмырам...» ше'риндә раст кәлирик: «Тикмә намазыны көзүмә бир чида кими; Көстәр мүамиләндәки тә'јини, эј әму!» (120).

Беләликлә, Сабирин пула, хүсуси мүлкиjјәтчи мүнасибәтә, хәсислиjә, капитал jығымына, сәләмчилиjә даир әсәрләри вә мүлаһизәләри буржуа игтисади мүнасибәтләринин вә әхлаг нормаларынын ифша эдилмәси нөгтеjи-нәзәриндән чох әһәмиjјәтлидир.

6

«Мән белә әсрары гана билмирәм» (1907), «Көрмә!..» (1907), «Јашамаг истәр исәк...» (1909), «Чаныы чыхсын!» (1909), «Идракдыр мүсибәтә мизан...» (1910), «Дәһр...» (1911) кими шеирләр өз бәдии хүсусиjјәтләрилә Сабирин әсәрләри ичәрисиндә аjрыча бир силсилә тәшкил эдир.

Башга әсәрләриндән фәргли олараг, бунларда Сабир мөвзуу нә сатирик монолог, нә тазијанә, нә диалог вә с. б.к. бәдии формаларда ишләмәмишдир. Жанр—лирикадыр. Сатирик үнсүрләр исә, эпизодик шәкилдә верилир. Бурада эмосионал чәһәт, һисс, һәјәчан чох гүввәтлидир.

Бу шеирләрин вүгарлы, мүдрик, фәдакар, лакин, эјни заманда, чох кәдәрли вә пәришан лирик гәһрәманы вардыр . Онун бир чох сифәтләри XX әср Азәрбаjчанында зүлм вә тәһгирә мә'руз галан тәрәггипәрвәр јазычылары, о чүмләдән Сабирин өзүнү хатырладыр.

Лирика саһәсиндә шаирин хеjли тәчрүбәси варды. Тәрчүмеjи-һалындан мә'лумдур ки, Сабир сәккиз јашындан башлајараг, отуз илдән артыг бир мүддәт әрзиндә, мүхтәлиф характердә олан лирик шеирләр — гәзәл, гәсидә, нөвһә вә гит'әләр јазмышдыр.

Гәзәлләр әсасән бир сәбәбә көрә илк дөврүн мәһсулу сырасына дахил эдилир. Һәмин жанрын классик нүмунәләриндән фәргли олараг, бу шеирләр һәм дүнјакөрүшү, һәм дә бәдии үслуб вә зөвг чәһәтиндән һәгиги Сабирдән чох узагдыр. Тәсадүфи деjил ки, А. Сәһһәт дә дос-

тунун һәјатындан бәһс едәркән, бунлары онун кәнчлик илләринә аид едир.

Шаирин лирик гәһрәманынын тәрҹүмеји-һалында хүсуси бир ери олан гәзәлләри мүхтәсәрҹә нәзәрдән кечирәк. Бу әсәрләрдә нәдән вә нечә данышылыр?

Сеиид Әзим, Нәбати вә башга шаирләрдә олдуғу кими, Сабирин дә гәзәлләриндә, өтәри вә зәиф дә олса, мејханә мәсчидә, саги заһидә гаршы гоюлур, вәфа, дәјанәт кими мүсбәт мотивләр тәрәннүм эдилир. Шаир бә'зән данышыг дилиндән «боюн гурбаны», «көнлүм буланмасын», «хам олмасын» кими чанлы ифадәләр алыб ишләдир. Бунунла бәрабәр, әсас мөвзу олан мәһәббәт вә көзәллик сөһбәтләриндә һеч бир енилик вә мә'на дәринлији јохдур. Лирик гәһрәман ашигдир. О өз севкилиси һаггында орта әср поэзиясындан, һәм дә ән чох Фүзули эпигонларынын әсәрләриндә таныдығымыз ашигләрин дили илә данышараг, дәрдләрини, һәсрәтини нағыл эдир. Онун дилиндән биз мүхтәлиф шәкилләрдә тәкрар олунан бир нечә ән'әнәви шикајәт ешидирик: дүнјада һәр дәрдин дәрманы вардыр, бирчә ешгдән башга; севкилим рәгибә гисмәт олдуғу үчүн, һеч јахынына да кетмирәм ки, үрәјим буланмасын. Көзәлә мүрачиәтлә дејилир: сачларына дараг вурма ки, сән онлара тохундугча мәним үрәјим парчаланыр вә һ. б.

Мәзмуна уйғун олараг, гәзәлләрдә ишләнән тәшбиһ, мүгајисә вә башга тәсвир васитәләри дә Шәрг классисизминә мәхсус сабитләшмиш бәдии дил нормаларына табедир. «Нәш'ејн-лә'ли-ләби-чанан» кими үч-дөрд мәртәбәли тәркибләр, пәрванә, шәм, Гејс, Лејли, дидејн-кирјан, Адәм, Зөһһак, Әһримән, Кә'бә, Һарут, Бабил кими сурәтләр бурада үстүнлүк тәшкил эдир.

Бир сөзлә, бурада мәзмун, шүур, зөвг, үслуб—һәр шеј сонралар шаирин өзүнү лағ етдији вәзијјәтдәдир. «Бурада бир енилик... ахтармаг артыгдыр... бу әсәрләрин һамысында Сабир—көһнә ше'рин эсиридир»[1]—дејән профессор Мир Ҹәлал илә разылашмаг лазымдыр.

Сон заманларадәк тәдгигатчыларын чоху Сабирин гәзәлләриндән бәһс эдәркән, бу әсәрләрдә дә реализм вә

[1] Мир Ҹәлал. «Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи» (Бакы, 1944) китабынын II чилдиндә «Сабир» бәһси, сәһ. 204—205.

сатира үнсүрләри ахтармыш, бунларда да «реализмин үстүнлүйү, феодал-патриархал мүһитин мәнфиликләринә зәиф дәрәчәдә дә олса, сатирик (?) әлагә»[1] олдуғуну иддиа этмишләр. «Бу бағдә бир нөвкүли-биһар көрүнмәз» гәбилиндән олан сәтирләрдә куя «феодал-патриархал һәятдан наразылыг» ифадә эдилдийинә даир инандырычы олмаян фикирләр ирәли сүрүлмүшдүр[2].

Һаггында бәһс этдийимиз силсиләнин лирик гәһрәманы илә гәзәлләрдә: «Виранә Шәмахидә мәнә кәнч тапылмаз» (361)—дейән лирик гәһрәман арасында азачыг бир охшайыш олса да, бунлары фикир, дуйғу, зөвг, һәтта дил вә ифадә чәһәтиндән бир-бириндән айыран чәһәтләр чохдур. О, мәһәббәт вә көзәллик дүнясында яшаян бир ашигдир: бу исә мүбаризә мейданында чарпышан мүдрик вә атәшин бир вәтәндашдыр. Онун һәсрәти, өзүнүн дедийи кими, «нәш'ейи-лә'ли-ләби-чанан», бунун арзусу «дилбәри-һүррийјәт»ә чатмагдыр. Демәли, орада Сабир лирикасы әсас э'тибарилә интим, шәхси мотивләри, бурада исә ичтимаи, ингилаби мотивләри тәрәннүм эдир.

Сатираларда әсасән истеһза вә кинайә илә ифадә олунан ингилаби идеялар «Мән белә әсрары...», «Көрмә...», «Чаным чыхсын...» кими шеирләрдә чошғун лиризмлә мейдана чыхыр. Бу ингилаби идеялардан ән чох тәблиғ эдиләни истисмарчы чәмиййәт гурулушунун бүсбүтүн инсана, инсанын шәрәфли адына, арзу вә мейлләринә, сағлам ағыл вә дүшүнчәйә з и д д о л м а с ы , бу гурулушун д ө з ү л м ә з л и й и д и р .

Салтыков-Шедринин белә бир фикри вардыр: «Әкәр бир адамы көтәкләйирләрсә... әлбәттә, бу вәзиййәтин драматизми онда дейил ки, һәмин адама флан гәдәр көтәк вурурлар, онун флан гәдәр ганы ахыр вә бундан сонра адам я кейләшир, я да рам олур; драматизм ф а к т ы н ү м у м и л ә ш д и р и л м ә с и н д ә д и р, бу фактын д а х и л и а н о р м а л л ы ғ ы н ы а ч ы б к ө с т ә р м ә к д ә д и р ... Иш әсла тәсвир эдилән һадисәнин аз я чох дәһшәтли, ганлы олмасында дейил, бу һадисәнин мә'насыны

---

[1] Ч. Х ә н д а н. Сабир, 1940, сәһ. 66.

[2] Енә орада, сәһ. 68.

охучуя айдынлашдырмагда, бу һадисәнин дахили тарихини ачыб төкмәкдәдир»[1].

Сабир өз ярадычылығында мәһз белә бир чәсарәтли үмумиләшдирмә йолу илә, һадисәләрин дахили маһиййәтини ачмаг, истисмарчы мүнасибәтләрин дахили эйбәчәрлик вә дөзүлмәзлийини көстәрмәк йолу илә кетмишдир.

Шаирин лирик гәһрәманы үчүн һәят—зиндандыр. Бурада адам аз гала дәрддән, мөһнәтдән боғулмагдадыр; адамын үрәйи парчаланыр.

Мән белә эсрары гана билмирәм,
Ганмаз олуб да даяна билмирәм...
...Дерләр утан, һеч кәсә бир сөз демә,—
Һаг сөзү деркән утана билмирәм...
Нейләмәли, көз көрүр, ағлым кәсир,
Мән күнәши көйдә дана билмирәм...
Шиддәти-сейлан илә баран төкүр,
Бир кома йох, далдалана билмирәм...
Дерләр усан, һәрзәвү һәдяи демә,—
Күч кәтирир дәрд, усана билмирәм... (99).

Бу, XX әср Азәрбайчан лирикасынын мәркәзи мотивләриндән бири, дикәр габагчыл шаирләрин дә дөнә-дөнә тәрәннүм этдикләри типик фәряд вә шикайәт психолокиясыдыр. А.Сәһһәтин «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасындакы шаир дә эйни фачиәни кечирән адамлардан иди.

Сабирдә бу гәмли психолокия кетдикчә гүввәтләнәрәк даһа фачиәнә бир дәрәчәйә чатыр. Һәм мәзмуну, һәм дә формасы э'тибарилә классик поэзиянын надир инчиләриндән олан «Көрмә!..» ше'ри һәмин кулминасияны бүтүн кәскинлийилә көстәрир:

—Көрмә!—Баш үстә, юмарам көзләрим.
—Динмә!—Мүтиәм, кәсәрәм сөзләрим.
—Бир сөз эшитмә! Гулағым бағларам.
—Күлмә!—Пәкей, шаму сәһәр ағларам.
—Ганма!—Бачармам! Мәни мә'зур тут,
Бойләчә тәклифи-мәһали унут!
Габили-имканмы олур ганмамаг,
Мәчмәри-нар ичрә олуб янмамаг?!.. (108).

---

[1] Н. Щедрин (М. Е. Салтыков). Полн. собр. соч., Гослитиздат, т. V, стр. 354—355.

Сәмәд Вурғун чох яхшы демишдир ки, бу ше'риндә «...Сабир синифли антагонист чәмиййәтдә инсанын тамам һүгугсуз олдуғуну даһиянә сурәтдә ифадә этмишдир»[1].

Һуманист шаир инсан шәхсиййәтини там азад көрмәк истәдийи һалда, мүасир ичтимаи гурулуш һәясызчасына: Көрмә! Динмә! Эшитмә! Күлмә! Ганма!—дейә инсана һөкм эдир. «Бөйүкләр», «зорбалар» билирләр ки, ялныз белә бир шәраитдә онлар өз чинайәткарлығыны давам этдирә биләрләр. Элә бир шәраитдә ки, көзләр кор, дилләр лал, гулаглар кар олсун. Элә бир шәраитдә ки, инсан һәтта шуур вә ганачағыны да тамам итириб, голубағлы көләдән, чанлы бир машындан башга бир шей олмасын.

Бир сөзлә, ағалар дүнясы инсанын инсанлыгдан әл чәкмәсини истәйирди.

> Яшамаг истәр исәк, сырф авам олмалыйыз.
> Атыб инсанлығы, билчүмлә һәвам олмалыйыз (197).

Сабирин заманында ағыллы, тәмиз, вичданлы адамларын дәрди бөйүк иди. Инсанын ағлы да, көзү дә, дили, гулағы да башына бәла кәсилмишди.

> Дәһр бир мүддәт олду монзәвимиз.
> Онда һәлл олмаз олду мүшкилимиз;
> Яшадыгча чохалды дүшмәнимиз,
> Нә эдәк доғру сөйләйир дилимиз... (298).

«Тапмача» адлы фел'етонунда шаир өз заманында «доғру данышмағын» кәтирдийи хәтадан бәһс эдәркән мәшһур халг мәсәлини хатырладырды: «Доғру данышанын папағынын гулағы йыртыг олур»[2].

Нәһайәт, «Идракдыр...» ше'риндә чәмиййәтин инсан идракына зидд олдуғуна даир кәскин иттиһамчы фикир бу чүр верилир:

> Идракдыр мүсибәтә мизан, эвәт, эвәт!
> Идраксызларын ола билмәз мүсибәти.
> Идракынын мәратибинә бағлыдыр фәгәт—
> Һәр бир кәсин тутулдуғу эндуһү меһнәти (287).

Дәрин бир үмумиләшдирмә илә язылмыш бу сөзләрдә көһнә чәмиййәтдә һәяти тәчрүбә нәтичәси олараг яранан

---

[1] Самед Вургун. Лучшие чувства советских людей, «Правда», 17 марта, 1950.
[2] Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. 353.

һикмәтамиз бир фикир, вахтилә А. С. Грибоедовун да ҝәләмә алдығы «ағылдан бәлая» дүшмәк һаллары нәзәрдә тутулмушдур.

Сабир көстәрир ки, зүлмүн һөкм сүрдүйү чәмиййәтин амансыз бир гануну вардыр: бурада я инсан «авам» олмалы, өмрү шүурсуз, идраксыз, дуйғусуз бир һалда, «һейван кими» баша вурмалы, я да нечә олур-олсун, ганыб гандырмалы, чарпышмалы, һәтгиги һәята чатмалыдыр. Шаир һәм өз һәятында, һәм дә поэзия саһәсиндәки фәалиййәтиндә икинчи йол илә кетмәйи лазым билмиш вә белә дә этмишди. О, «мәчмәри-нар ичрә олуб янса» (108) да, «ганыб да һәр иши одланса» (202) да, мин бир әзаб вә мәһрумиййәтә дүшсә дә, енә г а н м а ғ ы, йә'ни шүурлу, дүшүнчәли бир һәят кечирмәйи үстүн тутмушдур. Шүур, дүшүнчә, дуйғу исә онун нәзәриндә һәят, азадлыг уғрунда мүбаризә үчүн вачиб шәртләрдәндир. Чүнки: «Ачдын көзүнү рәнчү мәшәггәт көрәчәксән» (39); чүнки: «Ганан мүтләг а л и с а н а р һ а г г ы н ы» (238).

Беләликлә, иртичаын ән гаты илләриндә дә Сабир өзүнүн дөнмәз ингилабчы демократ олдуғуну көстәрмәкдә иди. Онун бу әсәрләринин халг күтләләри үчүн ингилабиләшдиричи әһәмиййәти вар иди.

7

Сабирин тәсвириндә буржуа-мүлкәдар ағалар ичтиман тарихи мөвгечә ярамаз олдуглары кими, аилә вә мәишәтдәки давранышлары э'тибарилә дә чиркин адамлардыр; даһа доғрусу, намуслу әмәйә биканә олмаг, хүсуси мүлкиййәтчилик, истисмар һесабына йығдыглары мал-дөвләт бунлары бүсбүтүн позуб адамлыгдан чыхармышдыр. Шаир бунлара мәхсус олан әхлаг нормаларыны ифша вә алтүст эдәрәк көстәрир ки, бу ағалар «мин һийлә гуруб рүтбә алыр» (66), «гулдур, гочу» дәстәләри сахлайыр, мәктәб, маариф сөзләрини эшидәндә гулагларыны тутурлар; бунлар: «Баша юмруг золладырыз, кам алырыз биз!» (66) — дейә фәхр эдирләр...

Ағаларын ифтихарына сәбәб олан ялныз бу дейиләнләр дейил. Онлар өз әйяшлыглары илә дә фәхр эдирләр:

Мейханада вотка вурарыз, кам алырыз биз,
Гафгазлыларыз, мәст оларыз, кам алырыз биз (66).

Мәктуб шәклиндә язылыб, «Ятмысан, молла әму, күрчүләр ичрә һәлә сән!» (245) сөзләри илә башланан шеир зарафат руһунда давам эдәрәк, охучуну капиталист Бакысынын «юхары» даирәләриндәки мәишәт позғунлуғу илә таныш эдир. Молла әми истеһза илә Бакы булварына, «һачыларла һәммәшғәлә олмаға» чағырылыр. Сатира зәрбәси ше'рин үчүнчү бәндиндә даһа да кәскинләшәрәк өлдүрүчү бир гуввә алыр.

Ол ерә санма чыхыр сейрә фәгәт һәрчайылар.
Йох, йох, орда кәзәнин эксәри мө'мин сайылар.
Лап сәнин тәк әмиләрдир вә мәним тәк дайылар,
Пак, мө'мин һачылар, мәшһәдиләр, кәблайылар,
Һәрсинин сәчдәдән алнында нишанлар вар, әму!
Дәйнәнин донда кәзән мәрсийәханлар вар, әму! (245).

Өзүнү заһирән мө'мин, мө'тәбәр көстәрән «әмиләрә» вә «дайылара», һачы, мәшәди вә кәрбәлайылара шаирин мүнасибәти беләдир. Хошбахтлығыны халгын сәфаләти үзәриндә гуран ағалар онун көзүнүн дүшмәнидир.

Вәтән, вәтәнпәрвәрлик кими анлайышлардан чох узаг олан, һәр шейи өз шәхси мәнафеләринә гурбан верән ағаларын мә'нәви эйбәчәрлийини даһа дәриндән ачмаг үчүн Сабир онларын дилиндә вәтәнпәрвәрлийин «бәтнпәрвәрликлә» әвәз олундуғуну сөйләйир. Бу чәнабларын фикринчә, вәтәнпәрвәрлик-филан бош-бош сөзләрдир. Һәятын мә'насы «бәтнпәрвәрликдир»; йә'ни Сабир демишкән, пловдур, мүсәммадыр, чығыртма, бадымчан долмасы вә фисинчандыр. Һәятын мә'насы казино, ресторан, эйяшлыг, кефләниб сөйүшмәк, гумарбазлыг вә саирәдир. Буна көрә дә онларын бүтүн варлығыны идарә эдән ачкөзлүк, тамаһ, шәһвәтдир. Ағыллы адамларын даим лә'нәтлә дамғаладығы бу сифәтләр XX әср габагчыл әдәбиййатында вә мәтбуатында «нәфси-эммарә» ады илә даим нифрәтә лайиг көрүлмүшдүр.

Башга реалистләримиз кими, Сабирин дә тарихи хидмәтләриндән бири бу иди ки, онун әсәрләри өлмәкдә олан синифләрин бир дә һеч заман яхшылаша билмәйәчәйини, әксинә, бу синифләри лабүд олараг һечлийә (шаирдә: «әдәм») доғру кетдикләрини үзә чыхарырды. Ә. Һагвердиевин гәһрәманы Нәчәф бәйин кечән әсрин ахырларында дедийи сөзләр онун тайлары үчүн һәлә дә өз гүввәсини сахламагда иди: «...Дүня беш күндүр, беши дә гара. Бәдбәхт мән о кәсә дейирәм ки, бу беш гара күнү ләззәти-да-

маҒ илә кечириб баш кора апармая... Мәним барәмдә, пулун вар — хәрч элә, баҒышла, е, ич, вер кефә, ләззәтә, эйшү-ишрәтә...»[1] Пулу, вәсанти исә, нәчәфбәйләр бу йол илә әлдә эдирләр: «Эвләр йыхмышам, етим ушагларын көзләринин яшын төкдүрмүшәм. Өврәтләр башачыг, аягялын мүсәллая чыхыб, үстүмә налә төкубләр, һеч биринә гулаг вермәмишәм; демишәм: мәним кефим көк олсун, истәр аләм туфана кетсин!».

Бу эпикуризм дейил. Бу, һәятын позҒунлашмасы, чүрүмәсидир. Бу, өлүмү чатмыш бир синфин «дәм гәниметдир»—дейә эйяшлыҒы, тәхрибаты өзүнә шүар этмәси, һәр шейи мурдарламасы, һәр шейин ахырына чыхмасы, өзүндән сонра дүня эвәзинә харабалыг, инсанлар эвәзинә сүр-сүмүк гоймаҒа чан атмасыдыр... Бу, буржуазиянын стихиясыдыр.

Сабир реалист әсәрләри илә көстәрирди ки, капиталист Бакысындакы варлы аиләләрдә сону өлүм вә фәлакәтлә гуртаран драмалар ойнайыр. Заһирән хошбахт көрүнән аиләләрдә дә мүтәмади чәкишмәләр, хәянәт, әхлагсызлыг һөкм сүрүр. ДоҒрудан да, о заман гәзетләр язырды ки, 1906-чы илдә Бакы милйончуларындан биринин ики чаван оҒлу өз аиләләриндәки зәһәрли һавая дөзә билмәйиб, эвдән гачмышдылар. Баш көтүрүб өзкә өлкәләрә кедән задәкан балалары да аз дейилди. Бунлардан бир гисми яд өлкәдә чиркин мачәралара гуршаныб мәһв олур, бир гисми дә өмрүнү сәфаләтлә баша вурурду. Варлы аиләләрдән Вәзировун Фәхрәддини, Һагвердиевин Фәрһады, Мәммәдгулузадәнин Искәндәри кими аҒыллы вә гейрәтли чаванлар тәк-тәк чыхырды.

Реалист язычыларымыз өз әсәрләриндә ата-баба йолу илә кедән, түфейли һәят сүрән чаванлары ифша этмәйә бөйүк мә'на вә әһәмиййәт верирдиләр. Сабир дә бу мөвзуа бир нечә әсәр һәср этмишдир. О, өлүмә мәһкум олан дүнянын «варисләринә», «нахәләф оҒулларына», «ханзадә вә бәйзадәләрә» ачы күлүшлә күлүр («Соня, эй дилбәри пакизә эда!», «Хәсисин һейфи, варисин кейфи» вә с.). О, реалист тәсвирләри илә көстәрир ки, мөвчуд гурулуш Азәрбайчан чәмиййәтиндә түфейли синифләрин ени кәнч бир нәслини дә етирмишдир ки, бу ени нәсл өз сияси вә

---

[1] Ә. Һагвердиев. П'есләр вә һекайәләр, Бакы, 1938, сәһ. 7.

мә'нәви позғунлуғу илә һәтта ата-бабасыны да нериде гоюр. «Соня, әй дилбәри-пакизә-эда!» ше'риндәки Нагды бәй буна яхшы мисал ола биләр.

Бу мөвзуу гәләмә алмаг истәдийи заман Сабир вахтилә Сейид Әзимин язмыш олдуғу бир ше'рин бәдии формасындан вә тәсвир васитәләриндән истифадә этмәйи мәгсәдә мүнасиб билмишди. Сейид Әзимин ше'ри белә башланырды:

Эй гәмин бу дили-мәһзуна сәфа,
Кә'бейи-куйинә эшг әһли фәда,
Һәр гәдәр эйләйәсән чөвру чәфа,
Мән сәнә эйләмәзәм гейри-вәфа.
Һәр нә һөкм эйләдин, эй маһлига,
Чүмләси олду мурадынча рәва!
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын![1] вә и. а.

Сейид Әзимин лирик планда тәсвир этдийи вурғун вә «налан» ашиги Сабирин сатирасында позғун бир варлы баласы әвәз этмишдир. Көһнә формадан ени мәзмун үчүн истифадә этмәкдә маһир олан Сабир мүәллимини тәсвир васитәләрини новаторчасына тәзәләмиш вә бунлара ени рәнк, ени мә'на вермишдир. Онун сатирасында типик бир задәкан баласы кими ифша олунан Нагды бәй «дилбәри-пакизә-эда» һесаб этдийи Сонянын йолунда «ирсипәдәри», гызыл-кумүшү, экини, мүлкүнү, күлфәтини, «гөвмүнү, милләтини», мәнлик вә һейсиййәтини дә гурбан вермишдир. Нә үчүн? Беш күнлүк зөвгү сәфа, беш күнлүк вур-чатдасын үчүн; Сонянын бирчә «севдийимсән» сөзү үчүн...

Сөйләдин һөрмәтини ат, атдым,
Малыны, сәрвәтини ат, атдым,
Әһлини, күлфәтини ат, атдым,
Гөвмүнү, милләтини ат, атдым,
Чүмлә һейсиййәтини ат, атдым,
Көзәлим, шимди нәдир фәрманын?
Чаны гурбан сәнә бу наланын! (236).

Лакин о билир ки, инди бунларын һамысы кечмишләр ола!.. О, бүтүн «вар-йохуну», Сонясыны вә үстәлик аиләсини, инсанлыг шәрәфини дә итирмишдир. Инди, өзүнүн

---

[1] Сейид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II чилд, Бакы, сәһ. 328.

дә һисс етдийи кими, ону бирчә шей көзләйир: өлүм, һечлик.

Ишбу вәчһ илә сәзайи-әдәмиз... (237).

Беләликлә, Сабир вә онун гәләм йолдашлары «сәзайи-әдәм» олан чәнабларын агибәтини бу чүр көстәрмәклә демәк истәйирдиләр ки, «дөвләтлиләр», «гүчлүләр» нәсли бөйүкдән-кичийә гәдәр өлүмә лайигдир. Үмумиййәтлә онларын дүнясы көһнәлмиш, тәмәлиндән чүрүмүшдүр; бу дүня перспективсиздир.

8

Сабир бу гәнаәтинин доғрулуғуну мөвчуд чәмиййәтин идеоложи хүсусиййәтләриндән олан мүһафизәкарлыг вә көһнәпәрәстлийи ифша етмәк йолу илә дә сүбут едир.

Фәслин әввәлиндә буржуа-мүлкәдар гурулушунун мүртәче идеялардан нечә истифадә етдийини вә дүшмәнә хас олан зәрәрли идеялара Сабирин нечә өлдүрүчү күлүшлә күлдүйүнү нәзәрдән кечирдик. Лакин шаирин бу саһәдә көрдүйү иш һаггында там тәсәввүр алмаг үчүн, онун түфейли синифләрә хас олан мүһафизәкарлыға гаршы апардығы мүбаризә илә дә марагланмаг лазымдыр. Бу мәсәлә бир дә она көрә әһәмиййәтлидир ки, Сабирин бир мүтәфәккир олараг Азәрбайчан ичтимаи фикри тарихиндәки бөйүк ролуну даһа да айдынлашдырмаға көмәк едир.

Мүһафизәкарлыг вә көһнәпәрәстлик өлән синифләрин өз тарихи мөвгеләринә, өз синфи тәбиәтләринә уйғун олараг мүдафиә вә тәблиғ етдикләри мүртәче дүнякөрүшү иди. Халгын бөйүк арзу вә идеалларына, кәләчәк һаггында бәсләдийи йүксәк хәяллара бүсбүтүн зидд олан бу дүнякөрүшү 1905-чи ил әрәфәсиндә, ингилаб заманы вә ондан сонра, бир чох башга өлкәләрдә олдуғу кими, Азәрбайчанда да чәмиййәтин мүхтәлиф зүмрәләриндә өзүнү бариз сурәтдә һисс етдирир вә тәрәггипәрвәр адамларын диггәтини чәлб едирди. Чәмиййәтдә көһнә ганун-гайдаларын, мәишәтдә көһнә мүнасибәтләрин, көһнә адәт вә ән'әнәләрин, әхлагда көһнә нормаларын бәрпа эдилмәсини яхуд давамыны арзулаянларын мүһафизәкарлығы тарихи инкишаф гаршысында бир манеә олдуғу үчүн, габагчыл язычы вә идеологлар бу дүнякөрүшүнүн

мүртәче маһиййәтини ачыб көстәрмәйи өзләринә борч билирдиләр.

Сабир чох көзәл билирди ки, тәрәггипәрвәр, ағыллы адамлар үчүн даим ирәлиййә бахмаг һәятын бөйүк ганунудур. Белә адамларын нәзәриндә өз мә'насы вә көзәллийилә букүн дүнәндән, сабаһ исә букүндән яхшы олмалыдыр. Лакин шаирин мүасирләриндән бир чохлары һәята башга көзлә бахырдылар. Онлар һәр шейдә ата-баба гайдаларыны, даһа доғрусу, кечмишин ялныз өз шәхси мәнафеләринә уйғун олан чәһәтләрини сахламағы үстүн тутараг, енилликдән, ишыгдан, тәрәггидән оддан горхан кими горхурдулар. Көһнәпәрәстләр бир гайда олараг, дүнәнә һәсрәт чәкир, букүндән хошланмыр, сабаһдан исә горхурдулар. Бунлар о адамлар идиләр ки, бир аз әввәл «Әкинчи» гәзетиндән, Зәрдаби вә Вәзировдан да ағыр зәрбәләр алмышдылар.

Сорушула биләр ки, XX әсрин әввәлләриндә, биринчи рус ингилабы дөврүндә көһнәпәрәстлик вә мүһафизәкарлыг өз ичтимаи көкләри э'тибарилә һансы гүввәләрә бағлы иди?

Көһнәпәрәстләрин истинад етдийи зәминәдә һәм феодализм, һәм дә Азәрбайчанда енинчә мейдана чыхмыш буржуазия варды. XX әсрин әввәлләриндә, тәкчә капиталист Бакысында йох, Азәрбайчанын бир чох башга ерләриндә дә феодализм өз мөвгеини мүәййән дәрәчәдә капитализм мүнасибәтләринә вердийи заман, феодал дайрәләрин ени тарихи дөврдә, хүсусилә, тәрәггипәрвәр демократик гүввәләрдән наразылыг едиб, кечән әййамы арзуламасы там тәбии бир шей иди. Бу әһвали-руһиййә хүсусилә капитализм мүнасибәтләринин вуруб ортадан чыхардығы хырда вә орта мүлкәдар зүмрәләринә аид иди.

Бәс буржуа ағалар? Бәс бунларын енилийә дүшмән кәсилмәләринә, бир чохунун һәтта кечмишләрә гайытмағы арзу етмәләринә сәбәб нә иди?

Бурада мәсәлә бир гәдәр башга шәкилдә олса да, енә маһиййәтчә әввәлкинә чох яхындыр. Иш бундадыр ки, тарихин мүәййән дөврләриндә, даһа доғрусу, яранлығы илк дөврләрдә феодализмә нисбәтән мүтәрәгги рол ойнаян Гәрби Авропа вә рус буржуазиясындан фәргли олараг, Азәрбайчан милли буржуазиясы өзүнү әсасән мүртәче гүввә кими танытмышды. О һәр дәфә пролета-

риатын чыхышыны, мүбаризәсини көрәндә дәһшәтә кәлирди. Буна көрә буржуазиянын бир гисми дә феодализмә яхынлашыр, башга сөзлә, чанларына горху салан кәләчәкдәнсә, кечән әййамын гойнуна сығынмаг чох вахт она даһа мүнасиб көрүнүрдү. Бу нөгтейи-нәзәрдән көһнәпәрәстлик, мүһафизәкарлыг, әйни заманда, маһиййәтчә әксингилаби дүнякөрүшү иди.

Буржуа-мүлкәдар ағалардан башга, орта силкләрин дә көһнәпәрәстләр хоруна сәс вердийини унутмаг олмаз. Хырда сәнаечи, хырда алверчи, сәнәткарлар—бунларын һамысы, ялныз орта силк олмаг э'тибарилә сырадан чыхмамаг үчүн, шәхси мәнафе тоггушмалары заманы буржуазия илә мүбаризә эдирдиләр; онлар мүһафизәкар мүртәче чәбһә тутараг, тарихин тәкәрини кери дөндәрмәйә чалышырдылар. Марксизм өйрәдир ки, бу силкләр анчаг пролетариат сыраларына кечмәли олдугда, өз һазыркы мәнафеини дейил, кәләчәк мәнафеини мүдафиә этдикдә, пролетариатын нөгтейи-нәзәринә кечмәк үчүн өз нөгтейи-нәзәрләрини атдыгда ингилабчы олурлар.

О ки галды руһаниләр, сөз йох, онлар да дәстәдән әсла кери галмайыб, өз әзан вә сәлатлары илә көһнәпәрәстләр хорунда мәркәзи ерләрдән бирини тутурдулар.

Бир сөзлә, Сабирин заманында ингилаби һәрәкат, чәмиййәтдәки тәрәгги вә мәдәни инкишаф мүһафизәкар адамларын көзүнә ийнә кими батыр, онлара мәш'ум бир «вавейлая» охшаян «кечән күнләр» хоруну охудурду.

Нәһайәт, бир чәһәти дә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, тәрәггинин, ингилабын дүшмәни олан, хүсусилә учгарларда һәр чүр енилийи боғмаға чалышан чар һөкумәти үчүн дә мүһафизәкарлыг идея вә тәмайүлләри чох әлверишли иди. Одур ки, ерли истисмарчылар кими, чаризм дә көһнәпәрәстләрин фәалиййәтинә рәвач вермәйи файдалы һесаб эдирди.

Демократик гүввәләрин енилик уғрунда, көһнәлийә гаршы мубаризәсинә бөйүк әһәмиййәт верән Сабир тарихи оптимизм чәбһәсиндә дурараг, бүтүн бу көһнәпәрәстләрин охудуглары «кечән күнләр» хоруну эшитдикдә гәһ-гәһә илә күлүрдү. Бу күлүшдә дүшмәнә өлдүрүчү тә'сир эдән бөйүк гүввә вар иди.

Шаирин әсәрләриндә көһнәпәрәстләрин мүхтәлиф чилдләрә кирмиш типләрини көрмәк олур. Будур, тарихи инкишаф гаршысында ачиз вә күлүнч көрүнән бу адам-

ларын һейбәтли сәсләрлә охудуглары «кечән күнләр» маһнысы беләдир:

Вай, вай! Нә яман мүшкүлә дүшдү ишим, аллаһ!
Фәрядыма ет, ким, янырам атәшә, биллаһ!
... Ах, ай кечән илләр, нола бир дә доланейдиз.
Тазә енә беш йүз ил олунча даянейдиз (72).

Яхуд:

...Һәр фәнд эдиряксә, ишимиз тутмайыр әсла,
Ах!.. ах!.. о кечән күнләримиз нолду, худая?!
...Шадәм кәләчәк күнләримиз кечсә бу нисбәт,
Горхум бу ки, күндән-күнә бәдтәр ола һаләт,
Бир күн кәлә, бидар ола бичүмлә чәмаәт вә һ. б. (219).

Бу әсәрләрдә ифша эдилән адамларын фикир вә һиссләри бүтүнлүклә дүнәнә һәсрәт руһунда, букүндән наразылыг, сабаһдан никаранлыг руһундадыр. «Ах!.. ах!.. о кечән күнләримиз нолду, худая?!», «Горхум бу ки, күндән-күнә бәдтәр ола һаләт» мисраларында бу әһвал-руһиййә хүсусилә айдын көрүлүр.

1907-чи илә аид олан биринчи сөзләрин йиййәси: «Эй билдир, инишил, нола одлара янейдиз!»—дейә өз наразылыг вә тәлашынын сәбәбини даһа ачыг сөйләйир; о, өзүнүн 1905-чи ил ингилабына дүшмән мүнасибәтини айдын сурәтдә бирузә верир.

Чәмиййәти керийә чәкмәк хүлясы илә яшаян бу чәнаблар: каш дүня тәзәдән бир беш йүз ил дә көһнә вәзиййәтиндә даяныб галайды—дедикләри заман тарихи инкишафда мүртәче мөвгеләрини бүтүн чылпаглығы илә нүмайиш этдирмиш олурлар.

Һәмин мөвзуа һәср эдилмиш сатиралардан икиси үзәриндә айрыча даянмаг лазымдыр. Бунлардан бири «Ах... х!..» адлы шеир, икинчиси «Әһвалпүрсанлыг яхуд гонушма»дыр.

Биринчи әсәр һәм мөвзуу, мәзмуну вә идеясы, һәм дә композисиясы вә үслубу чәһәтиндән чох орижиналдыр. Шаирин «кечән әййама» һәсрәт ифадә эдән сатирик гәһрәманы өз монологуна:

Ах, нечә кеф чәкмәли әййам иди,—
Онда ки, өвлади-вәтән хам иди! (153)—

—сөзләри илә башлайыр. «Парадыр» ше'риндә көрдүйүмүз кими, Сабир сатиралары үчүн характерик бир хүсу-

сиййәт олан вә әсәрин бүтүн мәзмунуну йығчам, үмумиләшдирилмиш һалда ифадә едән бу башланғыч әсәрин әввәлиндән ахырынадәк бир лейтмотив кими кечир. «Ах, нечә кеф чәкмәли әййам иди!» мисраы әйни заманда бүтүн бәндләрин ахырында әйни формада тәкрар едилән нәгарәт кимидир.

Ики мисралыг башланғычын өзүндән дә охучу һисс едир ки, бу сөзләри дейән—«әвлади-вәтәнә» дүшмән олуб, даим онун «хамлығыны» истәйән вә она көрә дә бу чәһәтдән индикиндән чох-чох көзәл сайдығы кечән әййамын һәсрәтини чәкән бир адамдыр. Лакин бу һәлә сурәт илә илк, үмуми танышлыгдыр.

Бәнддән-бәндә кечинчә мүәллиф өз гәһрәманынын кечмишләри нә үчүн яд вә арзу етдийини, ону кечмишә бағлаян сәбәбләрин нәдән ибарәт олдуғуну конкрет һәяти фактларла шәрһ едир. Бурада биринчи бәндин рәдифи олан «ел» сөзү габарыг шәкилдә көзә дәйир. Үмумийәтлә бу шеирдә халг мөвзуу гүввәтлидир.

Өз һәги-мәшруини билмәзди ел,
Чөһрейи-һүрриййәтә күлмәзди ел,
Көзләрини бир кәрә силмәзди ел,
Газетәйә, журнала әйилмәзди ел,
Даим ешитдикләри өвһам иди,
Ах, нечә кеф чәкмәли әййам иди!

Шаирин көһнәпәрәст гәһрәманыны һәр шейдән әввәл вә һәр шейдән артыг нараһат едән мәсәлә «елин» артыг «өз һәги-мәшруини», йә'ни гануни һаггыны, һүгугуну баша дүшмәси, «һүрриййәт» барәсиндә дүшүнмәйә башламасыдыр. Һалбуки кечән әййам бу чәһәтдән нә гәдәр асудәлик иди!..

Бундан сонра сатирик гәһрәман өзүнүн кечмиш һүгуг вә имтиязларыны, кечмиш ағалыг вә өзбашыналыгларыны яд едә-едә ах-уф чәкир.

Һәмин мөвзуда язылмыш әсәрләрдәки юмор вә һабелә тез-тез ишләнән «ах, вай!» нидалары шаирин тәнгид һәдәфи етдийи адамларын енилик гаршысында ваһимәйә дүшдүкләринә дәлаләт етдийи кими, бу әсәрләрдәки гүдрәтли, галиб күлүшү дә чох инчә бир тәрздә нәзәрә чатдырыр. Ше'рин бүтүн мәзмунунда вә руһунда енилийин көһнәлийә гәләбә чалмагда олдуғу һисс етдирилир. Халгын «чүмлә газандыгларыны» тутуб әлиндән аланларын әййамы артыг сона чатмагдадыр.

Сабирин бу кими әсәрләри ялныз тарихи-бәдии әһәмиййәтә малик олмагла галмайыб, эйни заманда, көһнәпәрәстләрин бу күн дә тәблиғ этдикләри орта әсрләрә гайытмаг идеясыны русвай этмәкдәдир. Бу шеирләри охуян ағыллы охучу бә'зи буржуа философларынын «керийә, орта әсрләрә доғру!» чағырышыны да яда салыб күләчәк, тарихин тәкәрини тәрсинә доландырмаг хүлясында оланларын ачизлийини, ярамазлығыны бир даһа дәрк эдәчәкдир. Онда белә бир э'тигад күчләнәчәк ки, XX әср Азәрбайчанындакы көһнәпәрәстләр кими, муасир тәрәгги дүшмәнләринин дә ахыры һечдир...

Реалист ше'римиз үчүн ени бир һадисә олан, новаторчасына язылмыш «Әһвалпурсанлыг яхуд гонушма» Сабир ярадычылығынын чанлы һәята максимум дәрәчәдә яхынлашдығыны экс этдирән яхшы мисаллардан бирдир.

Ше'рин илк сәтриндән сөһбәтин бир мәшәди илә онун өзү кими башга бир көһнәпәрәст мүсәлман арасында кетдийи мә'лум олур:

—Нә хәбәр вар, мәшәди?
—Сағлығын!
—Аз-чох да енә? (221).

Достларын кетдикчә гызышан, лакин садә, тәбии тәрзиндән чыхмаян данышыглары аз сонра онларын мәнсуб олдуглары «өлкәнин» әһалиси һаггында гийбәтә чеврилир. Онлар бә'зи адамларын «йолуну азыб» гәзет вә «Молла Нәсрәддин» охудугларыны, бә'зиләринин өз ушағыны «ушколая» гойдугларыны, бә'зиләринин дә «шүбһәли кәслә» данышдыгларыны вә, үмумиййәтлә, бу кими енилúкләри бир-биринә хәбәр вердикләри заман һәмин ениликләрә өз мүнасибәтләрини дә чох ачыг вә гызғын бир шәкилдә билдирирләр. Онларын дүнякөрүшү вә дүшүнчәләри ичтимаи һадисәләрә вердикләри һәмин бу гиймәтлә муәййән эдилир. Бу гиймәт исә бирдир: онлар бүтүн варлыглары илә муһафизәкар вә көһнәпәрәст олдуглары үчүн өлкәдәки ениликләрин һамысыны азғынлыг, бабилик, кафирлик һесаб эдирләр.

—Енә бир башга хәбәр вармы?
—Бизим гоншу Кәрим...
—А...а...а...
—Бәли, һә!.. һә!..

—О нә гайрыб, де көрүм?
—«Молла Нәсрәддин» алыб, һәм өзү, һәм оғлу охур.
Эл бүтүн кафир кими өлкәдә, йохмуш хәбәрим...
Бу нәсә, бәс о ләинин дә иши гуллабыдыр.
Дини, иманы даныб, йолдан азыбдыр, бабыдыр!

Бунун ардынча достлардан даһа күлүнч сөзләр эшидирик:

—Мәнә бир бойлә хәбәр чатды: Сәмәд дам-дашыны
Сатыб, онверсетә көндәрмәк үчүн гардашыны.
—Бу хәбәр доғрудур, анчаг буну да билмәлисиз:
Өзү дә чәкмә кейиб, сач да гоюбдур башына...

Беләликлә, Сабирин реалист тәсвириндә көһнәпәрәстләр өзләри енилийә дүшмән олдуглары кими, аиләләриндә, гонум-гоншуда, мәһәлләдә, шәһәрдә енилийә аз-чох мейл эдәнләри дә дәрһал «йолуну азанлар», «бабы» вә «гуллабы» адландырыб, көздән-нәзәрдән салмаға чалышырлар.

Бунлар шүур вә психолокия чәһәтиндән нә гәдәр мүһафизәкардырларса, аилә вә мәишәтдә, адәт вә ән'әнәләрдә, кейимләриндә дә бир о гәдәр ериндә саян, дар көрүшлү, руһсуз вә зөвгсүз адамлардыр. Бунлар баша дүшмәк дә истәмирләр ки, шәриәтин, мүчтәһид рисаләләринин мүсәлмана гадаған этдийи шейләрдән мәһрум олмагла мәдәни мәишәтдән мәһрум олурлар.

Сабирин сатирасы мүһафизәкарлыға гаршы мүбаризәнин этнографик планда да кетдийини вә енилийин гәләбәси үчүн бурада да гара гүввәләрә зәрбә чалмағын лазым олдуғуну көстәрирди («Эй хачә...», «Әһвалпүрсанлыг...», «Охутмурам, әл чәкин!..», «Эй вай ки,..» вә с.).

Бу күн бир совет кәнчи һеч тәсәввүрүнә дә кәтирә билмәз ки, адам аяғына чәкмә, галош, әйнинә костюм киймәк истәйә яхуд башына шапга, шляпа гоймаға башлая, лакин һәр яндан она күлүб лаға гоялар, она «адамаохшамаз» дейәләр. Һалбуки Сабирин заманында бу, аддымбашы тәсадүф олунан ачы бир һәгигәт иди. «Молла Нәсрәддин»дә дейилдийи кими, «рус шалвары кейәнләр,...гамыш гәләм еринә дәмир гәләм ишләдәнләр, бухары әвәзинә печ яндыранлар, дөшәк әвәзинә стул үстә отуранлар, фалчы әвәзинә тәбибә рүчу эдәнләр...»[1] көһ-

[1] «Молла Нәсрәддин», 15 июл, 1907, № 26.

нәпәрәстләрин истеһза вә һүчумуна мә'руз галырдылар. Бакыда элә һаллар олурду ки, аяғына чәкмә кеймиш бир мәктәбли ушағы күчәнин ортасында сахлаяраг, чәкмәсини чыхарыб элинә верир вә аягялын эвә гайтарырдылар. 1904-чү илдә Хәзәр дәнизиндә ишләйән Мир Сүлейман адлы бир мүсәлман капитанын иш вахты бүтүн башга капитанлар кими рәсми либасдамы, йохса мүсәлман гияфәсиндәми олмасы мәсәләси мүдириййәти чәтинлийә салдығына көрә, бу «дүйүн»ү ачмаг үчүн шейхүл-ислама мүрачиәт эдилмишди. Шейхүл-исламын вердийи рәсми чавабда дейилирди ки, мүсәлманлар, хүсусән, пейғәмбәр нәслиндән олан сейидләр кәрәк шәриәтдә ичазә верилән папаг вә либасы кейсинләр[1].

Кейимдәки бу көһнәпәрәстлик вә мәһдудлашдырма она көрә дейилди ки, мүртәчеләрин фикринчә чәкмә нә'лейндән я чарыгдан, костюм чуха я архалыгдан пис вә ярашыгсыз иди. Сәбәб о да дейилди ки, көһнәпәрәстләрин өзләри шәхсән бу шейләрә нифрәт эдир, бу шейләрдән истифадә этмәйи мәсләһәт көрмәйиб, өзләри дә яхына бурахмырдылар. Буна галса, «Ятмысан, Молла әму...» сатирасында дейилдийи кими, мө'мин мәшәди, һачы вә кәрбәлайыларын, һәтта мәрсийәханларын да бир чоху ахшамлар театр вә булвара «дәйишик донда» кедирдиләр; йә'ни күндүзләр дон вә архалыг, ахшамлар костюм кейирдиләр. Тәзә, мүасир, мәдәни кейимләрә мәнфи мүнасибәт халгы һәр чәһәтдән олдуғу кими, бу саһәдә дә юхуя вермәк, гәфләтдә сахламаг үчүн иди. Дикәр тәрәфдән, сәбәб көһнәпәрәстләрин үмумийјәтлә енилийин яйылмасындан горхмалары иди.

Мәһз буна көрә, башга молланәсрәддинчиләрлә бирликдә Сабир дә анлә вә мәишәтдәки мүһафизәкарлыға гаршы кәскин чыхыш эдирди.

Көһнәпәрәст мүсәлманын мәдәни кейимли бир зиялыны мәсхәрәйә гойдуғуну тәсвир этдийи заман Сабир өзү заһирән битәрәф бир адам кими кәнарда дуруб, тәсвир эдилән мәнзәрәдән нәтичә чыхармағы охучунун өзүнә һәвалә эдирди. «Сән беләсәнмиш, балам,...» сатирасында «фе'лүкә фе'лүл-һәрам» дили илә данышан мө'мин мүсәлманын сөзләрини шаир мәһз бу тәрздә гәләмә алмышдыр:

[1] Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 290, сияһы 13, говлуг 8020, сәһ. 2 а вә 2 б.

Сән беләсәнмиш, бала‧ ай баракаллаһ сәнә!
Фисг имиш әмрин тамам, ай баракаллаһ сәнә!

...Ай адамаохшамаз, бир үзүнә бахсана,
Бомбоз олуб саггалын, рәнкү һәна яхсана,
Мө'мин олуб, бир үзүк бармағына тахсана,
Та ки, десин хасү ам: ай баракаллаһ сәнә!

...Ағлын азыб,‧ай языг, бошламысан карыны,
Ҹүмлә дәйишдирмисән күркүнү, палтарыны,
Чәкмә-галош кеймисән, позмусан этварыны,
«Фе'лукә фе'лүл-һәрам», ай баракаллаһ сәнә!
Ағзына олсун гадам, ай баракаллаһ сәнә! (123).

Яхуд ағыллы охучу көһнәпәрәст мәшәди я кәрбәлайынын зиялыя дедийи:

Буна бах, ағзына бах, сурәти-идбарына бах,
Башынын шапгасына, этдийи күфтарына бах (117)—

—сөзләрини эшитчәк бу көһнәпәрәстә онун мәсхәрәсиндән гат-гат күчлү бир истеһза илә күлүрдү.

Демократик охучуда оянан бу күлүш сәнәткар үчүн бөйүк наилиййәт, нечә дейәрләр, сәнәтиндән әлдә этдийи бөйүк газанч иди. Сабир өз әсәрләри илә оятдығы күлүшүн, нитибаһын күчлү олдуғуну көрәндә фәрәһиндән үрәйи даг бойда олурду.

9

Буржуа-мүлкәдар гурулушунун дәрин зиддиййәтләр ичиндә олдуғуну вә бунун ҹәмиййәтдәки ичтимаи бәрабәрсизликдән, синфи айрылыгдан әмәлә кәлдийини көстәрмәк үчүн Сабир ярадычылығында чох гүввәтли бир сатирик тәсвир усулундан да истифадә олунмушдур. «Ачлар» вә «тохлар»[1] аләминин гаршылашдырылмасындан ибарәт олан сатираларда әмәкчи инсанын истисмарчы гурулушда дүчар олдуғу фәлакәт вә ҹәһәннәм эзабы һәгиги халг шаиринә хас олан вәтәнпәрвәрлик дуйғусу илә тәсвир эдилир.

Ҹәмиййәтдәки кәскин тәзады бу шәкилдә көстәрмәси вә буна аловлу э'тиразы илә Сабир, хүсусән, бөйүк рус ингилабчы демократы Некрасовла бирләшир. Тәсадүфи

---

[1] «Ачлар», «ялавачлар» образына Сабирин бир чох ше'риндә тәсадүф эдилир. Бизим истифадә этдийимиз «тохлар» ифадәси исә шаирин дәнә-дәнә ишләтдийи «бөйүкләр», «зорбалар», «милянлылар» (милйончулар), «шишгарынлар», «тирбоюнлар» кими сөзләрдәки мә'наны өзүндә топлаян бир ифадәдир.

дейил ки, әдәбиййатшүнасларымыз бә'зән ону Некрасовла мүгайисә эдирләр. Доғрудур, XX әсрдә, пролетар һәрәкаты дөврүндә, һәм дә тамам мүстәгил орижинал йол илә языб ярадан бир шаирлә XIX әсрдә, разночин һәрәкаты дөврүндә, енә өзүнәмәхсус орижинал йол илә языб ярадан бир шаирин дүнякөрүшү, ярадычылығы арасында мүәййән фәргләр олмая билмәз. Бунунла бәрабәр, Некрасов илә Сабир арасында бир-бирини хатырладан чәһәтләр дә аз дейил; һәм дә бунлар бә'зән габарыг сурәтдә нәзәрә чарпыр.

Н. А. Некрасов Русиянын мүтләгиййәт вә тәһкимчилик зүлмүндән азад эдилмәси йолунда мүбаризә апаран атәшин халг шаири, ингилаби демократия чәбһәсинин фәдакар әскәрләриндән бири иди. Шаирә көрә һәгиги, фәдакар вәтәндаш олмаг идеясы һәятын да, сәнәтин дә әсас мә'насыны тәшкил этмәлидир.

Сән шаир олмая биләрсән, инан!
Вәтәндаш олмаға, лакин, борчлусан!

Бу сөзләрлә вәтәнпәрвәрлийи вә халга хидмәти сәнәткар үчүн ән әсас хүсусиййәт һесаб эдән Сабирин «Тәранейи-шаиранә» типли әсәрләри арасында бир яхынлыг вардыр.

«Торпағы тәрлә, ганла сулаян» мәзлумларын аһ-наләси Некрасовун дилиндә, өзүнүн дедийи кими, «интигам вә кәдәр» ифадә эдән сөзләрә, сәсләрә чеврилирди. «Вәтән», «Бичилмәмиш саһә», «Шәраб», «Баш гапы өнүндә дүшүнчәләр» әсәрләриндә Некрасов эһтиячдан «көзләри сөнүб батмыш кәндлиләрин» досту вә мүдафиәчиси кими чыхыш эдирди. Некрасовла Сабир арасында бу чәһәтдән дә яхынлыг мүшаһидә эдилир.

Некрасов халгын азадлыг идеяларындан илһам алараг рус чәмиййәтиндәки һагсызлыг вә рәзаләтләри, бу һагсызлыг вә рәзаләти төрәдәнләри амансыз ифша эдиб дамғалайырды. Онун сатиралары чәмиййәтдәки кәскин ичтимаи тәзады, синифләр арасында барышмаз дүшмәнчилийи экс этдирир: бир тәрәфдә шыг кейимли ағалар, ханымлар, вар-дөвләт, «пуч, вәһши, авара һәят», о бири тәрәфдә «сојуг, рүтубәтли» зирзәмиләр, ачлыг, «халг фәлакәти сәһнәләри»... («Һава һаггында», «Баш гапы өнүндә дүшүнчәләр»). Некрасовун бәдии сурәтдә үмуми-

ләшдирдийи ичтимаи тәзад белә иди. Бунларла Сабирин бир аз ашағыда тәһлили вериләчәк әйни характерли әсәрләри әдәби паралел үчүн мүвафиг нүмунәләрдир.

«Сәләмчи» вә «Сирр» адлы сатираларында Некрасов шәрәфсизликлә, риякарлыг вә сойғунчулугла вар-дөвләт әлдә эдәнләри тәнгид һәдәфи олараг алмышдыр. Сабирин пул алудәси олан сатирик типләри кими, бу чәнаблар да гәнийи дүнјада һәр шејдән үстүн тутан, һәјатын мә'насыны «пул газанмаг мәһарәти» илә өлчән адамлардыр.

Некрасовун да, Сабирин дә ше'ри ичтимаи зиддијјәтләри бәдии тәзад һалында экс этдирмәклә, бир тәрәфдән, чәмијјәтдәки әдаләтсизлији, дикәр тәрәфдән исә, мүәллифләрдән һәрәсинин өз-өзлүјүндә, доғма вәтәнләриндәки ичтимаи гүввәләрә, мәнфи вә мүсбәт гүтбләрә нә кими мүнасибәт бәслэдијини нүмајиш этдирир. Һәр ики сәнәткарын реалист тәсвирләриндә онларын габагчыл, ингилаби маһијјәт дашыјан тенденсијасы чох ајдын һисс олунур.

Сабирин тамамилә бәдии тәзад формасында јарадылмыш сатиралары буна јахшы сүбутдур («Әкинчи», «Диләнчи», «Гурбан бајрамы», «Маһи-рәмазандыр», «Атмыш нигаби-һүснүн», «Чох да демә» вә с.). Бу чәһәтдән чох характерик бир әсәр олан «Диләнчи»дә дөвләтли, гапысына кәлмиш диләнчијә дедији сөзләрлә һәм онун, һәм дә өзүнүн вәзијјәтини тәсвир этмиш олур:

Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар, диләнчи!
Вагғылдама бајгуш кими, идбар диләнчи!

.....Дөвләтлиләриз, мәгсәдимиз ејшү сәфадыр,
Меһманларымыз бүсбүтүн әрбаби-гинадыр,
Көкдүр, екәдир, бојнујоғундур, нүчәбадыр,
Бәјдир, ағадыр, ағзы дуалы үләмадыр,
Бишмишләримиз мин чүрә ләззәтли гидадыр,
Дикмә көзүнү мәтбәхә, бинар диләнчи!
Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар, диләнчи!

Дәхли бизә нә бошда галыб дәсти-суалын,
Јанкн ачындан мәләшир әһлин, әјалын?
Бах, бах, нечә чиркиндир о мәнһус чәмалын!
Һах-түф үзүнә, сурәти мурдар диләнчи!
Рәдд ол гапыдан, ағлама зар-зар, диләнчи!.. (223—224)

Јахуд тачир, бәј, хан вә ә'јанларын хору шәклиндә јазылыб, «Диләнчи» мөвзууну давам этдирән «Маһи-рәмәзандыр» ше'рини алаг:

Маһи-рәмәзандыр, енә мейдан да бизимдир!
Мейдан да бизим, әрсәдә чөвлан да бизимдир!

...Мин не'мәти-әлван дүзүлүб гәнширимиздә,
Севдайи-плов, шури-чығыртма сәримиздә,
Фирни вә тәрәк, долма, фисинчан да бизимдир!
Бошгабда мүсәммави бадымчан да бизимдир!.. (157).

Көзүмүз габағында ики бир-биринә зидд аләм даянмышдыр: бири әһли-әялы «ачындан мәләшән», өзү исә әйнинә либас еринә «чечим» кейиб, гапы-гапы чөрәк ахтаран, лакин чөрәк әвәзинә сөйүш алан адамларын; о бири дә «нүчәба» достлары илә чығыртма-плов ейиб, «рейһан шәрбәти» ичән, диләнчинин наләсилә бир анлыға кефдән айрылдығына көрә она сөйүш яғдыран «дөвләтлинин» һяты!..

Сатирик типин өз-өзүнү ифша этмәси принсипи илә язылмыш һәр ики шеирдә һәдәфә гаршы чеврилән зәһәрли бир истеһза гайнайыр. Бу сатиралар һәмин «нүчәбанын» нифрәтиндән мин гат күчлү, мин гат кәсәрли нифрәтлә язылмышдыр.

Биринчи мисалда «дөвләтлинин» өз достларыны «көкдүр, екәдир, бойнуйоғундур» сөзләрилә тә'риф этмәси, яхуд онун өз характеринә уйғун оларағ «ваггылдама», «биар диләнчи», «һах, туф» типли вулгаризмләр ишләтмәси сатирик тәсвир васитәләри кими ше'рин үмуми ифшачы маһиййәтиндән доғмушдур.

Даһа бир мисал. «Гурбан байрамы» ше'риндә охуюруг:

Байрам олчаг шөвкәтлиләр, шанлылар,
Дөвләтлиләр, пуллулар, милянлылар,
Тир боюнлар, шиш гарынлар, чанлылар
Гурбан кәсир Хәлилуллаһ эшгинә,
Фәгир суал эдир аллаһ эшгинә.

Ики гоншу, бир-биринин милләти,
Һәр икиси бир пейғәмбәр үммәти,
Бири кәсир гурбан, биширир әти,
Байрам эдир Хәлилуллаһ эшгинә,
О бири дә бахыр аллаһ эшгинә.

...Көрүрсәнми бизим һачы Пирини,
Пайламайыр әтин ондан бирини,
Гоншу сорур бармағынын кирини,
Һачы ейир Хәлилуллаһ эшгинә,
Ятыр, шиширир, көпүр аллаһ эшгинә (255).

Шаирин гаршыя гойдуғу мәгсәд—ичтимаи бәрабәрсизлийин ифшасы бу сатирада да типик һәят лөвһәләри васитәсилә һәята кечирилмишдир. Әйни миллиййәтдән олмаларына, «һәр икисинин бир пейғәмбәр үммәти» олмасына бахмаяраг, «дөвләтлиләр, пуллулар, милянлылар» илә «фәгирләр» арасында бөйүк учурум олдуғуну шаир о гәдәр мәһарәтлә көстәрир, хүсусилә, «бири» вә «обири» сөзләри охучуда яранан тәсәввүрү элә конкретләшдирир ки, тәфавүт бүтүн айдынлығы илә көрүнүр.

Истәр «Маһи-рәмәзандыр» ше'риндә, истәрсә дә «Гурбан байрамы»нда башга мүһүм бир чәһәт дә вардыр. О да бундан ибарәтдир ки, чәмиййәтдәки бәрабәрсизлийи көстәрән бу кими шеирләрдә, элә бил, гәсдән мәтләб мүсәлман дүнясынын мүгәддәс сайдығы рәмәзан айы, новруз вә гурбан байрамлары илә әлагәләндирилмишдир. Чүнки мүсәлман Шәргиндә варлы, һаким синифләр үчүн шадлыг күнләри олан новруз, гурбан вә оручлуг байрамлары адәтән касыб үчүн матәм кими кечирди. Мәсәлән, бу байрам күнләриндә милйончуларын Бакыда «Исмаилиййә» сарайында дүзәлтдикләри тәнтәнәли зияфәтләрдә бир нәфәр дә олсун касыб көрмәк олмазды. Новруз байрамы күнү гәзетләрини яшыл рәнкли шрифтлә нәшр эдән буржуа журналистләриндән фәргли олараг «Молла Нәсрәддин» һәмин күнләрдә Шәргин милйонларла ач-сусуз адамларынын һалыны хатырладараг язырды ки, Новруз бу адамларын үрәйини гана дөндәрир!..

Сабирин шеирләриндә дә мәсәлә белә гоюлурду. Шаирин тәсвирләриндән айдын олур ки, хүсуси мүлкиййәтин һөкм сүрдүйү аләмдә, һәтта, мүгәддәс сайылан айинләр, гурбан байрамы, «Хәлилуллаһ эшги» дә бир гәпийә дәймәз. Бәрабәрлик сөһбәти дүшән ердә «Хәлилуллаһ эшги» олмур, лап аллаһ эшги олсун, һеч бир шей «тирбоюнларын, шишгарынлыларын» үрәйини юмшалтмаға гадир дейил.

Чәмиййәтдәки бир-биринә зидд гүтбләр дура-дура бу әдаләтсизлийин арадан галдырмағын мүшкүл олдуғуну баша дүшән шаир вәзиййәтин чыхылмазлығындан доған бир кәдәрлә сорушурду:

Эй төкән моллаларын камына шәрбәт, новруз!
Әғниярларла гуран мәчлиси-ишрәт, новруз!
Сәндә һәр кәс севинир, бәс нийә әнчаг фүгәра
Чәкир өвладыны көрдүкдә хәчаләт, новруз?! (300).

Яхуд бунун ардынча кәлән бир тазиянәдә дейилир:

Эй пуллуларын сәфасы, новруз!
Тачирләрин ашинасы, новруз!
Бир милләтә эйд икән, нәдән бәс
Олдун фүгәра әзасы, новруз?! (300).

«Байрам» шеирләриндән, эйни заманда, белә бир нәтичә дә чыхармаг олар ки, әкәр нүчәба вә үләманын мүгәддәс, шадлыг күнү сайдыглары байрамлар зәһмәткеш үчүн бу гәдәр дәрд-гәм кәтирирсә, о заман касыбын башга, ади күнләрдә чәкдийи зүлмү тәсәввүрә кәтирмәк чәтин дейил.

Демәли, Сабирин яратдығы сатирик тәзадлар онун ингилаби-демократик идеяларындан доған одлу э'тиразын, ифшачылығын тәзаһүр формаларындан бирдир. Азәрбайчан классик поэзиясында та гәдимдән давам эдиб кәлән бәдии тәзад яратмаг ән'әнәси XX әср шаири тәрәфиндән инкишаф этдириләрәк, дөврүн, ичтимаи мүһитин характеринә уйғун ени мәзмун, ени хүсусиййәт алмышдыр. Бәдии форма илә сәнәткарын дүнякөрүшү, идеялары арасындакы үзви әлагә һаггында инкарэдилмәз эстетик принсип, Сабир поэтикасынын бүтүн башга чәһәтләриндә олдуғу кими, бурада да өзүнү көстәрир. Сабирин яратдығы тәзадлары шаирин дүнякөрүшүнүн синфи характери илә әлагәләндириб, һәтта синфи мүбаризәнин бәдии форма саһәсиндәки тә'сири кими изаһ эдә биләрик. Бу сөз хүсусилә «Бакы фәһләләринә», «Тәранейи-әсиланә», «Әкинчи» кими сатиралара аиддир.

Шаирин чанлы һәят материалы әсасында яратдығы тәзадлар охучуя айдын көстәрир ки, гаршы-гаршыя дурмуш ики аләм арасында һәр чәһәтдән бөйүк бир зиддиййәт, учурум мөвчуддур. Әсәрә сатирик руһ вә мә'на верән дә әсас э'тибарилә һәмин бу зиддиййәтдир. Бүтүн варлығы илә мүзүрр үнсүрдән башга бир шей олмаян «дөвләтлинин» зүлм вә истисмар нәтичәсиндә лүт галмыш олан адамлардан өзүнү үстүн тутмасы, мүфтәхор һәят тәрзини ганунауйғун бир һал кими доғрултмаға чалышмасы әсл сатира дейилми!..

Белә шейләр һәгигәтин һансы тәрәфдә олдуғуну чох яхшы билән сәнәткарда анчаг, үрәк парчалаян бир кәдәр, ачы истеһза вә нифрәт һиссләри ояда биләр ки, Сабир дә мәһз белә бир вәзиййәт кечирмишдир. Ону

сатира ярадычылығына кәтириб чыхаран—белә шейләр иди; һагсызын өзүнү һаглы, әчлафын өзүнү аличәнаб көстәрмәси кими һаллар иди!..

Касыба «зәһрмар» едиртмәк истәйән, өзү исә мейсиз-мәзәсиз сүфрәйә отурмаян ағалар Сабирин заманындакы түфейли зүмрәләр ичиндән сечилмиш типик сурәтләрдир. Шаир халг һәятынын ағырлығындан бәһс эдән сатираларында даим белә сурәтләри лә'нәтләйирди.

Чаризм, буржуа вә мүлкәдарлар ағалар әлейһинә яздығы сияси мәзмунлу сатираларла Сабир өз реализминин ингилаби маһиййәтдә олдуғуну парлаг сурәтдә нүмайиш этдирмишдир.

Алтынчы фәсил

САБИР МӘДӘНИ ҺӘЈАТ УҒРУНДА МҮБАРИЗӘДӘ. ДИНИ ФАНАТИЗМ ӘЛЕЈҺИНӘ САТИРАЛАР

I

Мәдәни һәјат уғрунда, чәмијјәтин инкишафына әнкәл олан чәһаләт, бајағылыг, дини фанатизм әлејһинә мүбаризә бүтүн бөјүк сатирикләр кими, Сабир үчүн дә чох мүһүм бир иш иди. Она көрә дә, әсәрләринин бөјүк бир гисмини шаир бу мүбаризәјә һәср етмишдир. Буржуа-мешшан һәјатыны, мәишәтдәки һәр чүр бајағылыг вә хырдачылығы нифрәт дујғусу илә екс етдирән бу чүр әсәрләрдә шаирин һуманизми, јени, көзәл, мә'налы һәјат арзусу хүсуси тәзаһүр етмәкдәдир.

Сабирин бу сатиралары онун сырф сијаси мөвзуда јаздығы сатиралардан һеч дә аз әһәмијјәтли дејил. Хүсусилә иртиҹа илләриндә шаир илк бахышда чәмијјәтин башлыча мәсәләләриндән узаг көрүнән мәишәт ләвһәләрини тәсвир етдијн заман да маһарәтлә бир сыра чидди ичтимаи проблемләрин бәдии һәллинә наил ола билмишдир. Мә'лум олдуғу үзрә, М. Горкинин «мәишәтдә сијасәти сон дәрәчә ајдын шәкилдә көрә билән»[1] јазычы адландырдығы Салтыков-Шедрин дә белә едирди.

Бу күн капиталист өлкәләриндә олдуғу кими, Сабирин заманында да истисмарчылар чалышырдылар ки, кениш күтләләр демократик вә сосиалист идејалардан узаг олсун-

[1] М. Горький. О литературе, М., 1953, стр. 186.

лар; онлар халгы мадди еһтияч вә сәфаләт ичиндә сахламагла кифайәтләнмәйиб, үстәлик дини фанатизм зәнчирилә буховламаг, баяғылыг кирдабына салмаг үчүн чидди-чәһд эдирдиләр. Онлар чох яхшы билирдиләр ки, күтләләрин синфи шүурча инкишафыны ләнкитмәк, яхуд бунун гаршысыны алмаг үчүн белә бир сиясәт чох мүнасиб вә әлверишлидир.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә Ленин күтләләр арасында апарылан ингилаби тәблигатын вәзифәләриндән бәһс эдәркән һәятдакы мешшанлыг, баяғылыг, обывателлик һалларына гаршы мүбаризә мәсәләсини дә бүтүн чиддийјәтилә гоюрду. О б ы в а т е л и һәрәкәтә кәтириб в ә т ә н д а ш дәрәчәсинә галдырмағы Ленин башлыча вәзифәләрдән бири сайырды.

Бу чәһәтдән реалист әдәбийятын күтләләрә бөйүк файдалы тә'сири варды. Сабир ярадычылығы буна яхшы мисалдыр.

Инсанпәрвәр шаир мүхтәлиф тәбәгәләрин һәят вә мәишәтини, адәт-ән'әнәләрини, психолокиясыны тәсвир эдәрәк, элә бил, охучуя дейирди ки, көр истисмарчы гурулуш бу чәмийјәти нә һала салмышдыр; көр чәмийјәтин сағалмасы үчүн онун нә гәдәр ярасына мүаличә олунмалыдыр!..

Беләликлә, илк бахышда хырда, садә, әһәмийјәтсиз көрүнән тәсвирләр дә әсл һәгигәтдә әсрин ортая атдығы мәсәләләрлә мөһкәм бағланырды.

Бир дә Сабирдә элә бир дөврүн һәяты тәсвир олунмушдур ки, бу дөврдә ичтимаи мәсәләләр халг һәятынын дәринликләринә, мәишәтин өзүнә, садә адамларын шүуруна нүфуз эдәрәк, онларда бу вә я дикәр интиба оятмышды. Падшаһ вә «дум» сөһбәтиндән, «сасалым я ки доморгат»[1], «забастофка», газамат сөһбәтиндән тутмуш, китаб, гәзет, мәктәб сөһбәтинә гәдәр—бу кими мөвзулар о заман эвләрдә, күчәләрдә, ағызларда кәзирди. Һәтта савадсыз һачы-мәшәдиләр, бә'зи баггаллар да күндәлик сияси мәсәләләрә мараг көстәрир, бир чох һалларда өз хейир вә зәрәрләрини бейнәлхалг һадисәләр нөгтейи-нәзәриндән һесаба вурурдулар.

---

[1] «Ата нәсиһәти» сатирасында көһнәпәрәст ата «сосял-демократ» сөзүнү бу шәкилдә тәләффүз эдир.

Мәдәни һәјат уғрунда, кериликвә бајағылыг әлејһинә апарылан әдәби мүбаризәдә Сабирин ролу вә тә'сири бөјүк иди. Шаир бүтүн сатира јарадычылығы мүддәтиндә нәчиб бир идеја, «Чапма атыны...» ше'риндә сөзарасы дејилдији кими, мәишәтдәки «көһнә јолу» «инкар» идејасыны мүдафиә вә тәблиғ етмишдир. О заман Азәрбајҹанда бу идејанын тәрәфдары вә дөјүшчүсү олан тәрәггипәрвәр гүввәләрдән илһам алараг, Сабир маһир бир ҹәрраһ кими анлә вә мәишәтдәки јаралары ачыб төкүр, өз тә'сирли сөзү илә габагчыл ичтимаијјәти бунларын әлачына сәфәрбәр етмәјә чалышырды.

Әлбәттә, шаир, ејни заманда, һәјатда чох шејин дәјишилиб јениләшдијини дә көрүр вә шад олурду. Буну о өзү дә «Адәтимиз даш иди...» ше'ринин әввәлиндә вердији киришдә[1] гејд етмишдир: «Валлаһ, доғру сөздүр ки, дејирләр: дүнјанын һәр иши дәјишилиб... А киши, бахырсан, адамларын әгидәләри дәјишилиб, јемәјин, ичмәјин, либасын, данышығын... тәһәрләри тамам дәјишилиб...» (441).

Дүнја ишләриндәки «дәјишиклик» шаири әһатә едән инкилаби варлыгда, мәдәнијјәт саһәсиндәки тәрәггидә, даһа чох-чох шејләрдә ајдын нәзәрә чарпырды. Бунунла бәрабәр, ҹәмијјәтин бөјүк бир гисминин мешшанлыг, бајағылыг, обывателлик кирдабында чан чәкишмәси дә һәр аддымда мүшаһидә едилән ачы һәгигәт иди. Һәм дә бу вәзијјәтдә оланлара тәкчә бир зүмрәдә јох, бир чох ичтимаи зүмрәләрин һәјатында тәсадүф едилирди; бириндә күчлү, бириндә зәиф; бириндә ачыг, бириндә кизли шәкилдә.

Сабирин нәзәриндә бајағылыг нә демәк иди?

Шаирә көрә, ики бир-биринә зидд аләмдә, јә'ни «јухары» вә «ашағы» тәбәгәләрдә бу хәстәлијин характери башга-башгадыр. Әввәлки фәсилләрдә көрдүк ки, «тохларда» бајағылығын сәбәби онларын истисмарчы тәбиәтиндә, тарихән өлүмә мәһкум олмаларында исә, «ачлар»ын мүәјјән бир гисми ичәрисиндә буна сәбәб «шаллағ» алтында, мәһрумијјәт ичиндә, «ач-јалавач» јашамагдыр. Сабир поезијасында охучу һәр ики аләмин һәјат тәрзи, мәишәти, адәт-ән'әнәләри вә саир ҹәһәтләри

---

[1] Бах: Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 440—441, һ. Сәмәдзадәнин һәмин ше'рә вердији изаһ.

һаггында зәнкин материал тапыр. Бурада етнографик чәһәтләр дә чохдур.

Биринчиләрин һәјатындакы мешшанлыг вә бајағылыг шаир тәрәфиндән паразитизм, худбинлик, көһнәпәрәстлик кими характеризә едилир. Сабир бајағылығын бу мүхтәлиф тәзаһүр формаларыны бир-бириндән сечиб мә'наландырмагда, бу аләми тәмсил едән типләри фәрди вә характерик хүсусијјәтләрилә ифша етмәкдә маһирдир. Лакин дөрдүнчү фәсилдә тәһлил едилән әсәрләрдә дә көрдүк ки, бүтүн бу мүхтәлифлик, рәнкарәнкликлә бәрабәр, «зорбалар» аләминдә бу аләмин дахили чүрүклүјүнү вә перспективсизлијини көстәрән бир ганунијјәт, бир чох үмуми чәһәтләр вардыр: үмумун фәрдә гурбан едилмәси, идејасызлыг, мә'нәви бошлуг... Бурадакы парылты, дәбдәбә, чанлылыг да тамамилә заһири, кечичи вә алдадычыдыр. Сабирин кәлдији бу нәтичәнин нә гәдәр доғру олдуғуну тә'јин етмәк үчүн, онун өз мәнфи гәһрәманларына вердији сатирик характеристика илә таныш олаг.

Будур, көрәк «һүбби-нисаны» (гадын мәһәббәтини) «һүбби-вәтәндән» (вәтән мәһәббәтиндән) үстүн тутан «шәһвәт гулу» нә дејир:

Өврадымыз, әзкарымыз әфсанеји-зәндир,
Әфсанеји-зән нури-дилү руһү бәдәндир,
Чүн һүбби-ниса лазимеји-һүбби-вәтәндир...
...Шәһвәт гулуюз, нәфсдән имдад алырыз биз!
Диндарләриз, күндә бир арвад алырыз биз (73).

Ваиздән бу сөзләри ешидирик:

Аһ ејләдијим нәш'еји-гәлјанын үчүндүр,
Ган ағладығым гәһвеји-финчанын үчүндүр.
Вә'з ејләдијим һәдијәву-еһсандан анчаг
Үмдә гәрәзим кисеји-һәмјанын үчүндүр.
...Бимар тәним күфтәву бозбаш әләминдән,
Хунин чијәрим долма-бадымчанын үчүндүр... (44).

Јахуд көһнәпәрәст бир мүсәлманын арзулары илә таныш олаг:

Нә дәрс олајды, нә мәктәб, нә елму сән'әт олајды!
Нә дәрсә, мәктәбә, елмә, филанә һачәт олајды!
...Нә һисс олајды чаванларда әмри-милләтә гаршы,
Нә бу чаванлар олајды вә нә бу милләт олајды! (169).

Бунлар Сабирин ифша етдийи «миллэт башчылары-нын» анчаг бир нечэсинин бэянатыдыр. Лакин бу сөзлэр бүтүн түфейлилэр дүнясы үчүн характерикдир.

«Юхары» тэбэгэлэрдэки паразитизмдэн фэргли оларағ, йохсул, зэhмэткеш инсанларын бир гисми, орта силклэр вэ хырда буржуазия ичэрисиндэ енэ истисмарчы гуру-лушун тэгсири үзүндэн баяғылылығын башга нөвлэри дэ яйылмышды. Сабир кими инсанпэрвэр сэнэткар вэ мүтэ-фэккирлэри дүшүндүрэн бу бэлалардан эн бөйүйү нэсл-нэсл адамын идеалсыз вэ мэслэксиз, сөнүк вэ чансыз бир өмүр сүрмэси, инсаның бөйүк адыны кичилтмэси иди. Көhнэлик, чэhалэт ичиндэ сэссиз-сэмирсиз, ишыгсыз вэ hавасыз яшайыб өлмэк—бу адамларын нэсиби белэ иди.

Бунларын hэятында эсл hэятдан эсэр чох аз иди. hагвердиевин бир гэhрэманы демишкэн бунларын алэ-миндэ «чохлары белэ куман эдир ки, дүня ондан өтрү яраныб ки, базара кедиб, эвэ кэлиб, чөрэк еййб, намаз гылыб ятасан» («Ата вэ оғул»). Белэлэри азадлыг уғрунда, хошбахт hэят уғрунда вурушмаг нэдир, hеч оғлуну охутмаг, арвадына бир хош күн вермэк, hэйэтиндэ бир бағча салмаг да истэмир вэ буну hеч ағылларына да кэтирмирдилэр. Элэ бил, бунларын эл-голу бағланмыш, мэ'нэви вэ физики гүввэлэри буховланмышды. Бу hалын нэтичэси оларағ онлар үчүн hэят өз мэ'на вэ көзэллийини, hэрэкэт вэ hэрарэтини итирирди. О мүhитдэ инсан бир нөв «чанлы дэйирмана» чеврилирди.

«Молла Нэсрэддин»ин нөмрэлэриндэн бириндэ мэгсэд-сизлик hаггында чэми он сэтирдэн ибарэт олан, дэрин мэ'налы бир диалог верилмишди:

— Мэшэди Пиргулу, нэ гайырырсан?
— hеч зад.
— Бэ бурада нэ үчүн дурубсан?
— hеч, элэ белэ.
— Кими көзлэйирсэн?
— hеч кими.
— Кедирсэн, кэл кедэк.
— hеч билмирэм.
— Бэ нэ вахтадэк бурада дурачагсан?
— Валлаh, hеч өзүм дэ билмирэм. Экэр истэйирсэн, кедэк[1].

[1] «Молла Нэсрэддин», «28 апрел, 1906, № 4.

Бу чүр гиймәтли сатирик миниатуралар XX әср реалистләримиздә чохдур. Белә әсәрләрдә әсас мәсәлә— һәятын мә'насыны,·инсан адынын бөйүклүйүнү баша дүшмәйәнләри айылдыб һәрәкәтә кәтирмәк. шүурландырмаг иди.

О заман бу чүр адамлар тәкчә Азәрбайчанда дейил, башга өлкәләрдә дә чох иди. Салтыков-Шедрин әсәрләриндән бириндә алчаглыг дәрәчәсинә чатан баяғылыгдан бәһс етдийи заман дейирди ки, язычы белә адамлара онларын и н с а н олдугларыны хатырлатмалыдыр. Даһи сатирик буну әдәбийятын ән йүксәк инсанпәрвәрлик вәзифәләриндән бири сайырды.

Сабир дә мәсәләйә мәһз белә янашырды. Юхарыда тәсвир едилән ачы һәят һәгигәти шаирин поэзиясында һәм сатирик, һәм дә лирик характердә олан бир сыра тә'сирли әсәрләр мейдана чыхармышдыр. Һәмин мәсәләйә тохунулан әсәрләрдә ики мотив шаир тәрәфиндән хүсуси һәйәчан вә сә'йлә тәкрар олунур: «емәк-ичмәк» вә «ятмаг».

Һәр ики мотиви шаир бош, мәгсәдсиз һәят сүрүб. яшайышын мә'насыны ялныз ейиб-ичмәкдә көрән адамлардан данышдығы заман ишләдир. «Худая!» рәдифли сатирада шаирин бу мотивлә ифадә етмәк истәдийи фикир чох айдындыр:

Иш билмәйән а н ч а г емәк-ичмәкдән ә л а в ә,
Бу чанлы дәйирманларына шүкр, худая! (411).

Башга бир ердә:

Һоп-һоп, емәйә-ичмәйә бу гөвм яранды (51).

Сабирин бу сәтирләри илә Низами Кәнчәвинин һәмин мәсәләйә даир инсанпәрвәр фикирләри арасында, яхуд Фүзулинин ашағыдакы сөзләри арасында мараглы бир әлагә мүшаһидә едилир:

Нечә бир нәфс тәманнасилә
Емәкү ичмәк ола дилхаһын,
Мә'бәдин мәтбәх ола шаму сәһәр,
Мүстәраһ ола зиярәткаһын?
Бунун үчүнмү олубсан мәхлуг?[1] вә һ. б.

[1] Ф ү з у л и. Әсәрләри, I чилд, Бакы, 1944, сәһ. 342.

Хүсусилә Сабирдән кәтирилән биринчи мисал инсанпәрвәр сәнәткарын үрәјиндән гопан одлу фәрјад кими сәсләнир. О, һәтта, емәк-ичмәкдән әлавә һеч бир иш көрмәјән адамларла бир әсрдә јашамагдан да утаныб һәјә эдир. Вәзијјәтин дөзүлмәзлији 1905—1907-чи илләрин һадисәләрилә мүгајисәдә даһа ајдын нәзәрә чарпдығы үчүн, шаирдә ојанан һәјәчан, е'тираз һисси дә чох гүвәтли иди.

Һабелә чәмијјәтин бөјүк бир гисмини «ајыланлар» сырасында көрмәк Сабир кими тәрәггипәрвәр бир шаир үчүн нә гәдәр фәрәһли идисә, һәлә чохларынын гәфләт јухусунда олдуғуну көрмәк дә бир о гәдәр ағыр иди. Бу вәзијјәтин дөзүлмәзлијини көстәрмәмәк мүмкүн дејилди. Одур ки, шаир ән дузлу, ән мә'налы сатираларындан бир нечәсини хүсуси олараг «гәфләт» мөвзуунда јазмышды («Тәрпәнмә, амандыр...», «Паһ атонан, нә ағыр јатды бу оғлан, өлүбә!», «Киши» вә с.)

Халг ичәрисиндә чох јајылыб, дилләр әзбәри олан «Тәрпәнмә, амандыр...» сатирасы Сабирин бәдии тәфәккүрүнүн шифаһи халг поэзијасы илә әлагәсини көстәрән нүмунәләрдән биридир. Шеирдәки бәндләрин ахырында халг лајлаларыны јада салан:

Лајлај, бала, лајлај,
Јат, гал дала, лајлај! (39)—

—мисралары бир нәгарат шәклиндә тәкрар олунмушдур ки, бу јумористик парча әсәрин көзәллијини гат-гат артырыр.

Эл арасында лајлалар ата-ананын өз өвладына сәмимијјәтини ифадә етдији кими, бурада да мүәллифин «хаби-гәфләтдә» оланлара бәсләдији дәрин мәһәббәти ачыг дујмаг олур. Ајры-ајры мисралардан: «Ачдын көзүнү рәнчү мәшәггәт көрәчәксән» кими чидди мотивләр кечсә дә, ше'рин бурахдығы үмуми тә'сир јүнкүл, шәндир.

Лакин «Паһ атонан...» сатирасы бир гәдәр башга характердәдир. Бурада да халг јуморунун олмасына бахмајараг, ше'рин үмуми руһунда чиддијјәт вә истеһза үстүндүр. Истеһза ше'рин лап илк «паһ атонан» ифадәси илә, чанлы данышыг әдасыны экс етдирән бу колоритли ифадә илә башланыр.

Пәһ атонпан, нә ағыр јатды бу оғлан, өлүбә![1]
Нә дә тәрпәнмәјир үстүндәки јорған, өлүбә!

Бу гәдәр гышгырыға дурду гонум-гоншу тамам,
Дәбәрншмәз дә, верибдир дејәсән чан, өлүбә!

Демәк олмаз дирнләр тәк јатыб, әлбәт дурачаг,
Өлүләр јатмағыдыр, јох буна пајан, өлүбә!

Чох сојогдур чыхан аһәстәчә, тәк-тәк нәфәсн,
Бәдәниндә донушуб, лахталаныб ган, өлүбә! (82)

Һәјатда мүшаһидә етднји гәфләт вә еталәт сәһнәләрнини шаирн чох һәјәчана кәтирдијнн вә дүшүндүрдүјүнү бүтүн шеир боју һисс олунур. Бу һәјәчан, бу дүшүнчә мисрадан-мисраја даһа да гүввәтләннр. Илк мисраларда ншләнмиш «нә ағыр јатды», «тәрпәнмәјир үстүндәки јорған» ифадәләриндәки јумористик мә'на кетдикчә дәјншәрәк «дәбәрншмәз дә, верибдир, дејәсән, чан» јахуд: «өлүләр јатмағыдыр, јох буна пајан» ифадәләриндә кәскин истеһзаја, ачы кәдәрә чеврилир.

Сабирдә «гәфләт» вә «јатмаг» мөвзулары онун чох ншләтдијн «чәһаләт» мөвзуу илә мөһкәм бағлыдыр. Буну ашағыдакы тазијанә чох ајдын көстәрир.

Гафил јашамагданса көзәл кардыр өлмәк,
Һәрчәнд ки, гәфләтдә дәхи ардыр өлмәк.

Зәнчири-чәһаләтдә бу алчаг јашајышдан
Чаһил, сәнә дар үзрә сәзавардыр өлмәк! (298).

Бурада «гафил» вә «чаһил» сөзләри сиионим шәклиндәдир. Лакин бу тазијанәдә диггәти чәлб едән башга, чох мүһүм бир чәһәт дә вардыр ки, ону ајдынлашдырмадан шаирин һәмин мөвзулара нә үчүн бу гәдәр бөјүк әһәмијјәт вердијини јахшы баша дүшмәк чәтин олар.

Сабир наһаг демир ки, гафил вә чаһил јашамаг өлүмдән дә бәтәрдир; алчаг јашајышданса, өлүм даһа мәсләһәтдир. Чәһаләт вә гәфләти гәт'и сурәтдә пислэдијн заман шаир белә бир гәнаәти әсас көтүрүр ки:

Инсандакы чәһлдән зијадә
Һ а г с ы з л а р едәрләр истифадә.

Јахуд:

...Һ а м и ј а н и - з ү л м ә т

Хошлар ки, давам едә чәһаләт (126).

---

[1] Шаирин мүасирләриндән биринин дедијинә көрә, бир заман Бакыда зарафатла ншләнән «өлүб ә!» сөзү чох јајылмыш имиш.

Беләликлә, истисмар, дини фанатизм вә буржуа-феодал көрүшләринин тә'сири нәтиҹәси олараг күтләләрин хејли бир һиссәсини бүрүмүш ҹәһаләти гырмачлајан шаир, ејни заманда, һ а г с ы з л а р а һүҹум етмиш олурду; чүнки чох доғру олараг, о, ҹәһаләти һагсызлара ағалыг имканы верән сәбәбләрдән бири һесаб едирди. Одур ки, бөјүк шаирин мешшанлыг вә ҹәһаләтә гаршы мүбаризәсини дә ҹидди сијаси-ичтимаи әһәмијјәти олан бир иш кими гијмәтләндирмәк лазымдыр.

2

Мәишәтдәки бајағылыға даир әсәрләриндә Сабир бу бајағылығын бир чох һалларда ачыг вәһшилик шәкли алдығыны, үмумијјәтлә буржуа-мүлкәдар гурулушунда садә адамларын асудә, гулағы динч јашамаг имканындан мәһрум олдугларыны да көстәрирди. Мәсәлән, ҹәмијјәт үчүн бөјүк бир бәла олдуғу һалда, ҹәзасыз галан дәһшәтли бир фактдан, Бакы күчәләриндә вә Азәрбајҹанын бүтүн гаранлыг, хәлвәт ҹөлләриндә ҹамаата ган уддуран гочу вә гулдурларын јарамазлығындан Сабир һиддәтлә бәһс едирди («Ол күн ки, сәнә...», «Бакы пәһлиланларына», «Адәтимиз даш иди...» вә с.).

Көһнә Азәрбајҹанда пишсиз вә намуссуз адамларын гуршандыглары гулдурлуға, гарәтчилијә даир әсәрләриндә јазычылар бу ишләри даим чиркин феодал әлагәләриндән һесаб етмишләр. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» вә «Хырс гулдурбасан» комедијаларында гулдурлуг вә гарәтчилик һадисәләри кәскин сурәтдә писләнир. XX әсрдә бу һадисәләр даһа тәһлүкәли олмушду. Белә ки, әвәлләр чох вахт «икидлијини» хәлвәт ҹөлләрдә вә дәрәләрдә көстәрән гулдурлар инди Бакынын, Шамахынын, Нахчыванын күчәләриндә ачыг «ҹөвлан» едиб, кефләри истәјән јердә «парта-парт» салырдылар.

Сабирин истеһза илә «Бакы пәһливанлары» ады вердији гочулар XX әсрин әвәлләриндә халгын башына бәла олмушдулар. Бунлар зәррәҹә ағыл вә фәрасәти олмајан, авара, јыртычы мәхлуг идиләр. Шаирин дедији кими, сөздә ловға-ловға данышыб, гејрәт вә намусдан дәм вуран бу јыртычылар әслиндә ән бигејрәт адамлар идиләр. Дәрин һиддәтлә јаздығы: «Һәммамдә өврәтләрә гулдурлуг едән бу гејрәтли мүсәлманларына шүкр,

худаяǃ» (111) сәтирләриндә Сабир буна ишарә этмишди.

Гочуларын һәяты паразитизмин бариз нүмунәси иди. Халгын нифрәт этдийи бу йыртычылар ялныз чар һөкумәти вә Бакы милйончулары үчүн әзиз идиләр. Она көрә ки, чаризм вә буржуазия полислә, жандармла бирликдә бу «мейдан лотуларындан» да мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә эдирдиләр. Саһибкарлар онларын әли илә бир-биринин мә'дәниндән мазут оғурлатдырыр, бир-биринин нефт ерини зәбт эдир, бир-биринин оғул вә гызыны гачыртдырыб, червонлар аландан сонра гайтарыр, бир-биринин мәһәлләсинә шулуглуг, атышма салыб «әйләнирдиләр»...

Буржуазия үчүн даһа әһәмиййәтлиси о иди ки, гочулар мә'дән, фабрик вә заводларда баш галдыран ингилабчы фәһләләрә диван тутмагда өз ағаларына бөйүк көмәк эдирдиләр. 1905-чи илдә чар һаким даирәләри милли гырғын салдыглары заман гочулар вә «маузеристләр» (эрмәни капиталистләринин нөкәрләри) бу ганлы фитнәкарлыгда аз рол ойнамамышдылар.

Бакы мүсәлман руһани идарәси өзүнү халгын дәрдинә галан, асайиш тәрәфдары кими көстәрмәк истәйиб, гәтлгарәтин гаршысыны алан «Һидайәт» мәчлисини дүзәлтмишдисә дә, тезликлә өз ачизлийини вә риякарлығыны үзә чыхарараг мәчлисин ишини даяндырмышды.

Сабир дәфәләрлә бу хәстәлик әлейһинә чыхмыш вә һәтта «Бакы пәһливанларына» адлы хүсуси бир сатира язмышдыр.

Көнлүм буланыр күчәдә чөвланыны көрчәк,
Нитгим тутулур һәрзәвү һәдяныны көрчәк.
...Бахдыгча револверинә эндамым олур сүст,
Бағрым ярылыр хәнчәри-бурраныны көрчәк.
Тәфриг эдәмәм: мәстми, һушярымсан сән,—
Мәстанәрәвиш, мәшйи-пәришаныны көрчәк.
...Гой бөркүнү кәч башынын үстүндә, фырылда,
Көндин кими бир лотийи-мейданыны көрчәк.
...Каһ «искороход» чәкмә, кәһи кей «лакорони»,
Веллән кечә-күндүздә хураманыны көрчәк... (52).

Шеирдә дөврүн екәбаш, вәһшиләшмиш адамларынын сатирик сурәти мараглы бир үсул илә типләшдирилмишдир. Типин характеристикасы әсасән онун портретини тәсвир этмәк йолу илә, һәм дә бүтүн тәфәррүатына гәдәр тәсвир этмәк йолу илә верилир. Биринчи шәхсин дилин-

дән дейилән вә «пәһливана» мүнасибәти айдынлашдыран «көнлүм буланыр», «нитгим тутулур» ифадәләри һәмин тәсвири бир гәдәр дә тамамлаяраг, бу типин һансы юванын гушу олдуғуну бүтүнлүклә ачыб мейдана гоюр.

Һөкумәтин, «һаким» вә «адвокатларын» да чинайәткарларла әлбир олдугларыны Сабир шеирләриндән бириндә сөзарасы чох яхшы сөйләйир:

Наһаг алыныб һәбсә, тутарса сәни вәһшәт,
Вер һакимә рүшвәт;
Сат вар-йохуну, адвоката вер нечә хәл'әт (28).

Сабирин сатираларында мәсәләнин юхарыда көстәрдийимиз сияси тәрәфләринә билаваситә ишарә эдилмир; лакин «Бакы пәһливанларынын» вә онлары һимайә эдәнләрин бу гәдәр ачы истеһзая һәдәф олмалары биздә һәмин мөвзуа һәср эдилмиш әсәрләрин чидди көрүшләр мәһсулу олдуғу һаггында фикир оядыр.

Бундан башга, нисбәтән мәһдуд мәзмунда олан бу әсәрләрин онсуз да бир мүлаһизәйә көрә әһәмиййәти чох иди. Демократик охучу һәмин тәсвирләрдән беләбир нәтичә чыхара биләрди: нә гәдәр ки, өлкәдә ганун-гайда йохдур, «адвокат» вә «һакимләр» рүшвәт алыб, оғрулары, гулдурлары һимайә эдирләр, о вахтадәк вәзиййәт элә бу чүр давам эдәчәкдир.

Аддымбашы тәсадүф эдилән горхунч адамлар, дәһшәтли һаллар шаирин бәдии тәфәккүрүндә, символик мә'на дашыян башга бир мөвзу—г о р х у мөвзуу да яратмышды.

Капитал мүһитиндә һәр ан өлүм вә рәзаләт шаһиди олан, һәяты һәр ан тәһлүкә гаршысында галан, сабаһа күманы кәлмәйән адамларын кечирдийи һалы Сабир бәдии мүбалиғә илә яздығы «Горхурам» сатирасында вермишдир:

Пайи-пиядә дүшүрәм чөлләрә,—
Хари-муғилан көрүрәм, горхмурам.
Сейр эдирәм бәррү биябанлары,—
Гули-биябан көрүрәм, горхмурам.
Каһ олурам бәһрдә зөврәг-нишин,—
Далғалы туфан көрүрәм, горхмурам.
Каһ чыхырам саһилә, һәр янда мин—
Вәһшийи-ғәррән көрүрәм, горхмурам.
Үз гоюрам каһ нейистанлара,—
Бир сүрү аслан көрүрәм, горхмурам.

...Бу күрейи-әрздә мән, мүхтәсәр,
Мүхтәлиф әлван көрүрәм, горхмурам.
...Лейк бу горхмазлыг илә, доғрусу,
Ай дадаш, валлаһы, биллаһы, таллаһы,
Һарда мүсәлман көрүрәм, горхмурам!
Бисәбәб горхмайырам, вәчһи вар:
Нейләйим, ахыр, бу йох олмушларын—
Фикрини ган-ган көрүрәм, горхурам.
Горхурам! Горхурам! Горхурам! (96—97).

Тиканлы колдан («хари-мүғилан») тутмуш «далғалы туфана», «бир сүрү аслана» гәдәр һеч бир амансыз вә йыртычы гүввәдән горхуб чәкинмәйән, күчлү, мәғрур бир инсаны бу «күрейи-әрздә» ялныз, «фикрини ган-ган» көрдүйү мүсәлманлар горхурдулар. Сатирик кәскинләшдирмә үсулу илә ифадә олунан бу һисс башдан-аяға әдаләтсизлийин һөкм сүрдүйү чәмиййәти, «вур! тут! бас! кәс!»—сәсләри эшидилән бир аләми тә'сирли шәкилдә характеризә этмәкдәдир.

Доғрудан да, шаирин тәсвир этдийи буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә намуслу адамларын асудә баш кирләмәләри чох чәтин иди. Чар һакимләринин, ерли истисмарчыларын вә руһаниләрин чана кәтирдикләри садә адамлардан «гызмыш вәһшиләрин» («вәһшийи-гәрранларын») гәфил күлләләринә гурбан оланлар да аз дейилдиләр.

Бидади-бәрадәрлә олан ганына гәлтан
Гафгаздакы гурбанларына шүкр, худая!
Хассә Бакы шәһриндә, о шөһрәтли мәкандә
Дәря тәк ахан ганларына шүкр, худая! (111).

Сәмәд Вурғунун «26-лар» поэмасында да тәсвир эдилдийи кими, о заман базардан еничә алмыш олдуғу тапанчаны сынагдан кечирмәк үчүн һамбалы нишан алыб вуранлар о гәдәр иди ки!..

М. К. Әләкбәрли дүз дейир ки, бәлкә дә Сабир 1907-чи илин декабрында «Бидади-бәрадәрлә олан ганына гәлтан,—Гафгаздакы гурбанларына шүкр, худая!» сөзләрини яздығы заман Ханлар Сәфәрәлиев кими ингилабчыларын мәһз «бимәрһәмәт ә'янлар», «саһиби-миллянлар» тәрәфиндән хаинчәсинә өлдүрүлмәсини нәзәрдә тутмушдур?![1] Мә'лумдур ки, Ханлар (1885—1907) бу ше'ри

[1] М. К. Әләкбәрли. Ағлар күләйән, «Коммунист» (азәрбайчанча) гәзети, Бакы, 16 декабр, 1936, № 289, 17 декабр 1936, № 290 вә и. а.

язылдығы тарихдән бир аз әввәл, 1907-чи ил сентябрын 19-да нефт саһибкарларынын тәһрики илә өлдүрүлмүшдү.

3

1905-чи илдән сонракы Азәрбайчан әдәбиййаты ичтимаи мүбаризәнин аиләдә һансы характердә олдуғуну, нечә формалар алдығыны кениш вә дәриндән экс етдирирди. Истәр варлы, истәрсә йохсул аиләләрин әхлагында, ата илә оғул, әр илә арвад вә башгалары арасындакы мүнасибәтләрдә әмәлә кәлән ени һаллар реалист язычылары чох мәшғул едирди. Чүнки бунлары нәзәрә алмадан, бунлара гиймәт вермәдән реалист әдәбиййат өз тәрбиййәви вәзифәсини кифайәт гәдәр еринә етирә билмәзди.

Аилә, әхлаг, тәрбиййә мәсәләләринә ичтимаи вә мәдәни инкишаф нөгтейи-нәзәриндән янашан Сабир бу мөвзуларда яратдығы әсәрләрлә чәмиййәтдәки ени, мүсбәт әхлаг нормаларынын вә аилә мүнасибәтләринин мөһкәмләнмәсинә көмәк етдийи кими, буна мане олан бүтүн көһнә, чүрүк әхлаг нормаларынын вә аилә мүнасибәтләринин арадан галдырылмасы ишинә дә хидмәт етмишдир.

Чәмиййәтин илк өзәйи олан аиләдә чох чидди үйғунсузлуг вә әдаләтсизлик олдуғу биринчи рус ингилабы заманы бүтүнлүклә мейдана чыхмышды. Айдын олмушду ки, чәмиййәтдәки бөйүк әдаләтсизликләрдән бири дә гадынларын һүгугсуз, көлә вәзиййәтиндә яшамаларыдыр, ичтимаи вә мәдәни инкишафдан кери галмаларыдыр, феодал-буржуа әхлагынын вә шәриәтин чохарвадлылығa йол вермәсидир, бүтүн бу сәбәбләрин нәтичәсиндә гадынларын өз эвладларына дөврүн тәләб етдийи кими яхшы тәрбиййә верә билмәмәләридир. Һабелә айдын олмушду ки, аиләйә, гадына, эвләнмә мәсәләләринә буржуа-мешшан мүнасибәти аиләни кетдикчә даһа чох дағытмагда, ичтимаи әхлагы кетдикчә даһа чох позмагдадыр. Муасир чәмиййәтдә гадын мәсәләси һәлл эдилмәйинчә бир чох башга мәсәләләрин дә һәлли мүмкүн олмаячагдыр.

Беләликлә, 1905-чи илдән сонра гадын проблеми Русияда олдуғу кими, Азәрбайчанда да ичтимаи фикрин мәркәзи проблемләриндән бири олду. Мәтбуат вә әдәбиййатда бу проблем әтрафында башланан мүзакирә вә

мүбаһисәләр тезликлә кениш характер алараг, һәм мүртәче, һәм дә тәрәггипәрвәр даирәләри әһатә этди.

Күндәликдә әсасән ики мәсәлә дурмушду: биринчиси «һичаб» (өртү, чадра) яхуд «тәсәттүри-нисван» (гадынларын өртүнмәләри) мәсәләси; икинчиси, «һүррийyәти-нисван» (гадын азадлығы) мәсәләси. Бу ики мәсәлә бирбирилә мөһкәм әлагәдар иди.

Мүбаһисәләр гызышдыгча тәрәфләр арасындакы мөвге, идея, зөвг айрылығы вә зиддиййәти дә ачыг-айдын ортая чыхырды. Азәрбайчан буржуазиясы вә мүлкәдарлары, һабелә онлара хидмәт эдән зиялылар, руһанилар өз синфи тәбиәтләринә уйғун олараг, истәр үмумиййәтлә аилә-эхлаг мәсәләләриндә, истәрсә дә гадын проблеминин мүзакирәсиндә мүһафизәкар мөвге тутурдулар. Мә'лумдур ки, һәмишә «буржуазия, аилә мүнасибәтләринин инчә вә һәссас пәрдәсини йыртыб, бу мүнасибәтләри сырф пул мүнасибәтләринә чевирмишдир»[1].

Мүртәчеләр өз фикирләрини буржуа мәтбуаты сәһифәләриндә яраг ачыгдан-ачыға гадын әсарәтини мүдафиә эдирдиләр. Х. Х. Сәбрибәйзадә кими журналист вә язычылар бир ағыздан дейирдиләр ки, гуя гадыны элә аллаһ өзү бу чүр мәзлум, зәиф, ачиз яратмышдыр, «гадынларын гасирәтүл-әгл вәддин олдугларыны нечә әһадиси-сәриһә илә садиги-мәсдуг хәбәр верибдир»; «тәәддүди-зөвчат... гур'ан айәси илә сабитдир» вә h. б. Онлар чадраны «һәя вә исмәт өртүсү» кими тә'рифләйир, гуя ағылча кишиләрдән чох алчагда дуран гадынларын элә бинадан кишийә кәниз ярандыгларыны иддиа эдирдиләр.

«Гәләм зинасы» (Ч. Мәммәдгулузадә) илә мәшғул олан шаирләрин бир гисми дә зәһәрлә гатышмыш олан «ширин» сөзләрлә гадыны мәләкә бәнзәдир, каһ чадранын гүдсиййәтиндән сөһбәт ачыр, каһ да азадлығын гуя гадынлары пис йола апарыб чыхардачағы илә горхудурдулар. Бәднам «Шәлалә» шаиринин ашағыдакы мисралары мәһз бу чүр фитнәкар бир руһда иди:

Ачыглыг долдурур бир гәлби мин дүрлү һәвәсләрлә,
Ачыглыг солдурур бир һүсну намәһрәм нәфәсләрлә.

---

[1] К. Маркс, Ф. Энкелс. Коммунист партиясынын манифести, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 50.

Ачыглыгла гадынлар мейл эдәрләр зинәти-дәһрә,
Ачыглыгла дүшәр бичарәләр һәп мөһнәтү гәһрә[1].

Бу, өзү ән позғун адамлардан бири олан Х. Х. Сәбрибәйзадәнин «фәлсәфәси» иди. Эпигончу поэзия нүмайәндәси олан башга бир шаир исә, молла дили илә гадынлары дин вә шәриәт әһкамына риайәт этмәйә чағырараг дейирди:

Талибати-салиһата һәмдәм ол,
Яри-бәддән әһтираз эт нифрад.

Бәла бир дә онда иди ки, гадын әсарәтини мүдафиә эдәнләр сырасында гадынлар ичәрисиндән чыхараг, буржуазияя сатылмыш Хәдичә Әлибәйова кими ханымлар да вар иди. Бакы милйончуларынын васаити илә нәшр этдийи вә редактору олдуғу «Ишыг» гәзетиндә «тәсәттүрнисван» мәсәләсиндән бәһс этдийи заман Х. Әлибәйова: «биз бу мәсәләдә шәриәтимизин ачмыш олдуғу чығырдан кәнара чыхмаг фикриндә дейилиз»[2]—дейирди. Ханымын дедийи о шәриәт иди ки, о, нәинки тәкчә чох арвад алмағы, һәр тин башында сиғә вә мүт'ә әләмәйи дә «сәваб» э'лан эдирди.

Демәк лазымдыр ки, бу заман гадынлар ичәрисиндән «Ишыг» редакторуна бәнзәр адамлар чыхдығы кими, тәк-тәк олса да, вәтәнин вә халгын тәрәггиси йолунда чалышмағы өзүнә бир идеал сечән зиялы гадынлар да етиширди. Бунлар өз ана-бачыларынын һүгугуну кетдикчә даһа бөйүк әзмлә мүдафиә эдирдиләр. 1907-чи илдә танынмыш Бакы капиталистләриндән бири чадрасыны атан, охумуш гадынларын һамысынын куя әхлагсыз олдугларыны иддиа этдийи заман бир дәстә азәрбайчанлы гадын бу мурдар ифтирая гаршы кәскин э'тиразыны мәтбуатда чап этдирмишди. Фәһлә гәзети «Тәкамүл»дә «Бир мүсәлман гызы» имзасилә дәрч олунмуш мәгаләдә мәһкум гадынларын һәйәчанлы э'тираз сәси учалырды[3].

Демократ язычы вә журналистләр гадынын там азадлығы үчүн «ичтимаи тәсәррүфат вә гадынын үмуми мәһсулдар әмәкдә иштирак этмәси» (Ленин) лазым кәлдийини баша дүшмәдикләри үчүн, гадын проблемини кифайәт гәдәр мүвәффәгиййәтлә һәлл эдә билмирдиләр.

---

[1] «Шәләлә», 1913, № 37.
[2] «Ишыг», 1911, № 3.
[3] «Тәкамүл», 1907, № 9.

Бунунла бәрабәр, онларын фәалиййәти бу проблемин кәләчәкдәки там һәлли үчүн бөйүк әһәмиййәтә малик иди. Гадын азадлығы, гадын һүгуглары уғрунда мүбаризә апармагла, мәдәни анлә вә мәишәт ярадылмасы йолунда чалышмагла реалист язычылар мүһүм ичтимаи иш көрүрдүләр. Чүнки о заман бу иш азад, демократик, мәдәни чәмиййәт вә һәят уғрунда мүбаризәнин бир һиссәси иди.

Реалист әдәбиййатда Азәрбайчан гадынларынын мүсбәт сурәтини көрдүйүмүз кими, гадына ган уддуранлара нифрәт, бу рәзаләти доғуран сәбәбләрә гаршы э'тираз мотивләри дә мүшаһидә эдирик. Ч. Мәммәдгулузадә Зейнәб («Данабаш кәндинин әһвалатлары»), Назлы («Өлүләр»), Күлбаһар («Анамын китабы») сурәтләриндә халгын севимли, ағыллы, лакин бәдбәхт олан гызларынын характерик хүсусиййәтләрини чанландырырды. Ә. Һагвердиев Сона («Дағылан тифаг») вә Көһәртачын («Одабашынын һекайәси») фачиәсини яныглы-яныглы тәсвир эдирди. Әли Нәзми сатирик шеирләрилә шәһвәтпәрәст, чохарвадлы кишиләрә күлүрдү.

Гадынларын дәрди инчәсәнәт хадимләрини дә эйни дәрәчәдә дүшүндүрүб мәшғул эдирди. Ү. Һачыбәйовун опералары̆нда Шәрг гадынларынын гәмли талеиндән шикайәт нотлары бөйүк ер тутурду. «Әсли вә Кәрәм»дәки һәзин мусиги илә мүшайиәт эдилән:

> Һәр ким истәсә, дәрди аз олсун,
> Кетмәсин әрә, эвдә гыз галсын—

—сөзләри буна мисал ола биләр.

Гадын әсарәтини мүдафиә этмәк гәсдилә һеч бир алчаглыгдан чәкинмәйән гаракүруһчу идеолог вә «философлар» өз фикирләрини еритмәк үчүн Шәрг гадынларыны писләмәкдән башга, рус вә Гәрби Авропа гадынларыны да ләкәләмәйә чәһд этдикләри заман тәрәггипәрвәр язычылар өз әсәрләриндә дөнә-дөнә рус, эрмәни, күрчү, болгар вә гейри халгларын һәят вә мәишәтиндәки мүсбәт чәһәтләри мисал кәтирирдиләр. Онлар, мәсәлән, декабрист арвадлары Волконская вә Трубетскаяны, Некрасов тәрәфиндән тәрәннүм эдилмиш бу нәчиб, фәдакар рус гызларыны, болгар халгынын гәһрәманы Баба Тонканы нүмунә көстәрмәклә бир тәрәфдән муаризләринә чаваб верирдиләрсә, дикәр тәрәфдән дә Азәрбайчан гадынларыны бу адлы-санлы гадынлар кими олмаға чағырырдылар.

Реалист әдәбијјат үмумијјәтлә өз инкишафында олдуғу кими, гадын мөвзусунун ишләнмәси саһәсиндә дә классик әдәби ән'әнәләри әлдә әсас тутараг ирәлиләјирди. Орта әсрләрдә, гадын һаггында алчалдычы ислам догматикасынын һөкм сүрдүјү заманларда, гадынын көзәллијини, мәһәббәт дујғусуну, вәфасыны тәрәннүм етмәк чох әһәмијјәтли иди. Лејлинин ешгиндән, Мәһинбанунун дөвләт хадими олмасындан, Ширинин ағыл вә тәдбириндән сөһбәт ачан классик шаирләримиз өз дөврләринә көрә мүтәрәгги аддым атмышдылар. Гадын барәсиндәки чүрүк фикирләрә бәдии сөз васитәсилә илк гүввәтли зәрбәләр һәлә о заманлар ендирилмишди.

1905-чи илдән сонракы ичтимаи һәјат гадын мәсәләсини әввәлки дөврләрдән чох-чох кәскин гојду. Артыг тәрәггипәрвәр Азәрбајчан јазычысы көрүрдү ки, гадындан бир «мә'шугә», бир «никар», бир «дилбәр» кими данышмағын вахты кечмишдир; инди дөвр дә, вәтән дә, гадынын өзү дә јазычыдан тәзә сөзләр көзләјир.

«Һичаб» вә «һүрриййәти-нисван» мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләрдә фәал иштирак едән демократ јазычыларымыз бу кими тәләбләрә чаваб олараг, гадынларын мөвчуд вәзијјәти вә кәләчәк талеи һаггында фикирләрилә јени, мүкәммәл бир мәрамнамә јаратдылар. Һәмин мәрамнамәнин әсас маддәләри гадынларын һүгуг бәрабәрлији, тәһсил алмалары, чадрадан хилас олмалары, мәдәни мәишәт гурмалары иди ки, бу мәсәләләрин чоху әдәбијјат үчүн јени иди.

Һәмин мәсәләләрин реалистчәсинә бәдии һәллини верән Сабирин әсәрләриндә габагчыл вә долғун идеја мәзмуну, бөјүк тә'сир гүввәси варды («Күпәкирән гарынын гызлара нәсиһәти», «Өврадымыз, әзкарымыз әфсанеји-зәндир», «Мәсләһәт», «Ај нәнә, бир гырмызы саггал киши», «Ковур гызы», «Гојма, кәлди!», «Чатлајыр, Ханбачы, гәмдән үрәјим» вә с.).

Ады чәкилән әсәрләрин мөвзуча әһатә даирәси кенишдир: сатира атәши тәкчә гадын әсарәти сәбәбкарларына гаршы јох, ејни заманда, өз мәһкумлуг вә наданлығыны баша дүшмәјән гадынлара гаршы јөнәлмишдир.

Буржуа чәмијјәтинә дәрин нифрәт бәсләјән Сабир гадын әсарәтинә баис оланлар сырасына биринчи нөвбәдә капиталист ағалары дахил едир. О көстәрир ки, аиләни,

гадыны бәдбахт едән, һәр кәсдән әввәл, чиби «зәр» илә долу олан «пуллу» кишиләрдир, һәр кечә «кушейи-гәстиндә... ләззәт» чәкән ағалардыр; бунлардан сонра, өзүнү мәдәни, аличәнаб адамлар кими көстәрән буржуа зиялылары вә руһаниләрдир.

Шаирә көрә, онун заманында әр-арвад арасында һөрмәт-иззәт, вәфа, сәдагәт галмайыбдыр. Чүнки бу чәмиййәтдә ағалыг едәнләр: «Өврәт нә демәк? хадимәмиз, чарийәмиздир» (73)—дейә өз арвадларына, ушагларынын анасы олан адамлара бир кәниз, бир әшя кими бахырлар. Гадына, арвада белә бир мүнасибәт «Ковур гызы» ше'риндә даһа айдын көрүнмәкдәдир:

Әрдир, өзү биләр, нечә арвад алар, алар,
Һейван кими дурар, бахар өврәт ковур гызы (144).

Гадыны «һейван» һесаб етмәйин буржуа чәмиййәтинә чох баһа тамам олдуғуну, буржуа аиләләрини позғунлуг кирдабына салыб дағытдығыны Сабир «Күпәкирән гарынын гызлара нәсиһәти» адлы ше'риндә ачы истеһза илә тәсвир етмишди.

...Ган сөзләрими, инди сән, ей көздәки нурум,
Гойма кечә фүрсәт.
Әввәл бу гәдәр бил ки, вәфадар әр олмаз,—
Агил олур олсун;
Бир әр ки, вәфадар ола, аләмдә тапылмаз,—
Чаһил олур олсун;
Зинһар, вәфа етмә тәләб әр дедийиндән,
Сәрвәт ол, амандыр!
Асудә хәял олма бу шоһәр дедийиндән,
Үч-дөрдүн аландыр.
Гырх ил едәсән бир киши өмриндә итаәт,—
Мәнзурдә билмәз;
Вәгта ки, гочалдын алачаг башга бир өврәт,
Бахмаз сәнә, күлмәз.
Әр дәрд-гәмин чәкмә, сән өз һалына ағла,
Чаны бачәһаным!
Сәрриштейи-тәдбирини хәлвәтчә юмагла,
Гыл көнлүнү хүррәм.
Танкын айыгдыр, һәзәр ет әр дедийиндән,
Әр зүлмү ямандыр! вә һ. б. (54—55).

Бу сөзләри сөйләйән күпәкирән гарынын өз шууру, мүһакимә вә мейилләрилә нағылларымыздакы күпәкирән гарылара яхын олдуғуну көрүрүк.

Мә'лумдур ки, Азәрбайчан нағылларында гарылар әсасән үч шәкилдә тәсвир едилирләр, үч група бөлүнүр-

лəр: ипəк гарылар, напак гарылар, көпəк гарылар. Бунлардан биринчилəр аличəнаб, икинчилəр сеһр, чаду вə фалчылыгла мəшғул олан, үчүнчүлəр исə аравуран, мəрдүмəзар гарылардыр. О ки, галды «Күпəкирəн гары» ады алмыш гарылар, нағылларда бунлар чох вахт сеһркар гара гүввəлəрин тимсалы кими верилирлəр.

Сабирин тəсвириндə күпəкирəн гары икинчи вə үчүнчү група мəнсуб гарыларын, һəм напак, һəм дə көпəк гарыларын сифəтлəрини өзүндə чəмлəшдирəн мəнфи бир тип кими чыхмышдыр. Лакин бу типин өзүнəмəхсус ени бир хүсусиййəти дə вардыр. Халг əдəбиййатындан ярадычы сурəтдə истифадə эдəн шаир, нағыллардакындан фəргли оларағ, тəсвир этдийи гадынын һансы сəбəблəр нəтичəсиндə позулдуғуну, əрə вə аилəйə гаршы нə кими һалларда лагейд олдуғуну, демəли, минлəрчə, онминлəрчə, түкəзбанларын бəдбəхтлийинин сəбəблəрини дə көстəрмəйə чалышырды. О сəбəблəр Сабирин нəзəриндə нифрəтə лайиг иди. Бунлар шаирин əхлаги идеаларына тамамилə зидд иди.

Сөзүн һəгиги мə'насында гадынын кишийə һ ə я т й о л д а ш ы олмасыны истəйəн шаир һəмишə, гаршылыглы мəһəббəт вə сəдагəтə əсасланан, мəдəни аилə һəсрəтиндə олмушдур. Онун фикринчə кəрəк «өврəт əрə, əр өврəтə рəғбəт» этсин. Кəрəк һəр чүр баяғылыгдан, һөрмəтсизликдəн, деди-году вə гейбəтдəн, дини хурафатдан узаг олсун.

Сабирə көрə, аилəнин фəлакəтиндə буржуа зиялыларынын да тəгсири чохдур. Сиясəт, идеолокия, мəдəниййəт саһəсиндə олдуғу кими, аилə вə тəрбийə мəсəлəлəриндə дə рүсвайчы мөвге тутан бу зиялылар «интелликент» ады илə Сабир тəрəфиндəн тəкрар-тəкрар гырмачланмышлар. «Тө'мейи-наһар» сатирасында шаир буржуа зиялыларынын позғунлуғуну үмумилəшдирəрəк язмышды:

> Интеликентлəрин сөзүн кəтирмə һеч аралыға,
> Онлары көрмəк истəсəн, шарабы көр, гумары көр (70).

«Үрəфа маршы», хүсуси оларағ, өмрү əйяшлыгда кечəн «интелликентлəр»ин ифшасына һəср эдилмишдир. «Гочалар маршы» кими, бу əсəр дə əсл маршлара бир пародиядыр. Əн'əнəви маршлардан фəргли оларағ, бурада маршы охуянлар өзлəринин нүмунəви һəят програмла-

рыны, йүрүш вә сәфәрбәрлик руһуну дейил, пис сифәтләрини э'лан эдирләр.

Интелликентик, кәзәрик наз илә,
Өмр эдәрик кәш'ейи-дәмсәз илә;
Һәфтәдә бир дилбәри-тәнназ илә
Һәмдәм олуб ишләри сәманларыг,
Ай бәракаллаһ, нә көзәл чанларыг!

...Кимсәйә йох дәхли ки, биз ишрәти
Хошлайырыг, бошлайырыг күлфәти,
Күшейи-гәстиндә олан ләззәти
Ханейи-виранда һачаг анларыг?
Ай бәракаллаһ, нә көзәл чанларыг! (208).

«Ай нәнә...» вә «Гойма, кәлди!» сатираларында тәсвир эдилән һәят һәгигәтләри өз дәһшәти вә нйрәнчлийилә даһа тә'сирлидир. Сабирин реалист тәсвири бу һәгигәтләри там мә'нада бир тракикомедия сәвиййәсинә галдырыр: өзү бойда оғлу олан гырмызы саггал гочаларын арвадлары ола-ола 10—12 яшлы гызларла эвләнмәси, һәгигәтән, сарсыдычы бир комедиядыр.

Бу, шаирин яшадығы дөврдә варлы мүсәлман аиләләри үчүн ән типик һадисәләрдән бири иди. Бир заманлар Ахундов вә Вәзировун да писләдикләри бу вәһши адәт халгын йүзләр, минләрлә мә'сум гызларынын бәдбәхтлийинә сәбәб олмушду. Азяшлы гызларын «бабасы яшында» кишиләрә әрә верилмәси әхлаг чәһәтиндән бөйүк бәла олдуғу кими, һәм дүнәнә гәдәр «кәлин-кәлин» ойнаян, «һаггушка-һаггушка!» (Ч. Мәммәдгулузадә «Өлүләр») дейә атылыб дүшән «аналарын», һәм дә дүняя кәлән ени нәсилләрин сағламлығына мәнфи тә'сир эдир, гадынларын дәрдә дүшүб вахтындан тез өлмәләринә сәбәб олурду.

«Гойма, кәлди!» сатирасы бу чүр һаллара бир һуманист кими э'тираз эдән бир шаирин әсәридир. Ше'рин мәзмунуну тәшкил эдән һадисәнин өзү нйрәнч олдуғуна көрә, шаирин бу һадисәни көстәрмәк үчүн сечдийи тәсвир васитәләри дә өлдүрүчү, сатирик характер дашыйыр.

Бурада мәркәзи мотив, ше'рин әввәлиндән ахырынадәк горху вә һәйәчан һиссилә тәкрар эдилән әһвали-руһиййә: ата-анасы тәрәфиндән алдадылараг гоча кишийә әрә верилмиш балача кәлинин әр дейилән бу әрдоя, бу габана гаршы сонсуз икраһ вә нифрәтидир.

Хандосту, аманды гойма, кәлди!
Дидары яманды, гойма, кәлди!
Вай! вай! дейәсән бәшәр дейил бу!
Бир шәклә уян тәһәр дейил бу!
Аллаһы севирсән, әр дейил бу!
Әрдоду, габанды, гойма кәлди!
Дидары яманды, гойма кәлди! вә һ. б. (149).

«Дидар», «бәшәр» кими бә'зи сөзләр фачиәси реалист бир гәләмлә тәсвир эдилән гызын дили үчүн тәбии олмаса да, бурадакы ифадә вә образларын чоху онун яшына, һалына, вәзиййәтинә тамамилә уйғундур. Истәр биринчи мисрадакы тәшвиш вә горху билдирән «Хандосту, аманды, гойма, кәлди!» сөзләри, истәрсә сонракы «вай, вай!», «әр бойлә олурмуш!», «ай аман!» нидалары—бир-биринин ардынча кәлән бу чанлы, тәбии ифадәләр—ше'рин реалист мәзмуну илә там аһәнкдарлыг тәшкил эдир.

Балача кәлинин гочая нифрәтини кәскин сурәтдә көстәрмәк үчүн Сабир бир нечә сатирик тәсвир васитәсиндән истифадә этмишдир. Шаир һәм мәнфи типин чиркин портретини чәкир, гочанын заһирән адамаохшамаз олдуғуну, онун «дудкеш кими» папағыны, гашларынын «ағ түкләрини» тәсвир эдир, һәм дә бир инсан олараг, ондакы иҗрәнч кейфиййәтләри—ағзынын суюн ахдығыны, үст башындан «гәтран гохусу» кәлдийини көстәрир. Буна көрәдир ки, ше'рин бир ериндә гыз бу гочадан «иҗрәнмишәм»—дейир.

Од ичинә атылан бу кәлинләрин талеинә шаирин үрәкдән яндығы айдын көрүнмәкдәдир. Һәмин үрәк янғысы мисал кәтирдийимиз парчадакы үчүнчү мисрада хүсусилә чохдур. Бурада биз гыздан ашағыдакы тә'сирли сөзләри эшидирик:

Горхдум, ай аман, ярылды бағрым!
Бир назик нәә сарылды бағрым!
Куп-куп дөйүнүб, дарылды бағрым!

Нәһайәт, «Гойма, кәлди!» ше'ри мәзмунунда сатира илә лириканын вәһдәт шәклиндә мейдана чыхдығы әсәрләрдән биридир. Һәм дә бурада сатирик кейфиййәтләр шеирдә ифша эдилән габан тәбиәтли гоча әрләрә аид исә, лирика шаирин рәғбәт бәсләдийи, һалына яндығы бәдбахт гыза аиддир. Гыз нә гәдәр ачыначаглы вәзиййәтдә олса да, нә гәдәр бәдбәхт олса да, охучунун нәзә-

риндә мүсбәт, ишыглы бир варлыг кими чанланыр. Элә онун нифрәт һиссилә дедийи сөзләрин өзү, онун г а б а н л а р а гаршы икраһы, долайысилә саф, сәмими, нәчиб сифәтләри тәсдиг эдир.

Мүсбәт чәһәтин бу шәкилдә верилмәси үмумиййәтлә Сабирә хас олан вә онун әсәрләринин чохунда мүшаһидә эдилән сәнәткарлыг хүсусиййәтидир.

Халг арасында чох йайылмыш «Чатлайыр, Ханбачы, гәмдән үрәйим» ше'ри өз реализми, бәдии көзәллийи э'тибарилә Сабир сатирасынын ән яхшы нүмунәләриндән бири һесаб эдилә биләр. Шаир эриндән наразы олан бир арвадын шикайәти формасында язылмыш бу ше'ри бә'зи мүәллифләр автобиографик әсәр кими гәләмә вермишләр. Бу фикир әсассыздыр.

Арвад шаир эриндән бәрк наразыдыр. О, атасынын «комасында» кечирдийи күнләри, аиләләринин бишдүшүнү һазыр эләмәйини, бабасынын «чул-чухасыны» ямамағыны, сәһәрләр инәк сағмасыны, дама-дивара тәзәк япмасыны яд эдәрәк аһ-уф чәкир.

Бу әсәр, хүсусән, гадынын патриархал яшайыш тәрзи һаггында сөһбәтләри Сабир реализминдәки долғун һәяти мәзмун вә милли колорит чәһәтиндән чох характерикдир.

«Дәрди» илә таныш олдуғумуз гадын бүтүн варлығы, шүуру, зөвгү илә көһнә Азәрбайчанын патриархал һәятына бағлы олан, керидә галмыш бир адамдыр. Лакин атасы эви вә өз кечмиш һәяты һаггында онун өзү тамамилә башга фикирдәдир. Буну онун: «бүс-бүтүн күл кими инсанларыдыг» (178) сөзләриндән һисс эдирик. Китабдәфтәрдән данышдығы заман ишләтдийи гарғышлар («зәһирмар», «андыра галмыш») онун мәдәниййәтә мүнасибәтини билдирмәк үчүн илк эпизодик әламәтләрдир.

> Нә билирдик нә зәһирмарды китаб?
> Биз олан эвдә һачан варды китаб?
> ...Дәфтәрин андыра галмыш сөзүнү—
> Эшидиб, көрмәмиш идик үзүнү.

Лакин бүтүн бунлар гурулушча чох да мүрәккәб олмаян ше'рин һәлә экспозисиясыдыр. Бунлар анчаг шаир арвадынын өз индики вәзиййәтиндән наразы олдуғуну билдирир.

Бәс, ахы, бу наразылығын сәбәбләри нәдир?

Бу сәбәбләри өјрәнмәк үчүн, шикајәтчинин сөзләринин ардына гулаг асаг:

Вай о күндән ки, мәни ад әләдиз,
Әлә билдиз дә ки, дилшад әләдиз.
Мән дә сандым ки, девүб бәхтәвәрә,—
Кедирәм бир нәфәр инсана әрә.
Нә билим бојлә дә инсан вармыш,
Шәкли-инсанда да һејван вармыш!
Әр охурмуш да, јазармыш да, анам!
Әр дејил, мүһлик азармыш да, анам!
Әр дејил, шаир имиш ханәхәраб!
Фикри јазмаг, охумаг, шуғлу китаб... вә һ. б.

Өзүнүн дедији кими, шәһәр әснафы вә фалчылар мүһитиндә бөјүмүш олан надан мүсәлман гадынынын бүтүн бу сөзләри адамда кәдәр вә тәәссүф долу бир күлүш доғурур. Ајдын көрүлүр ки, чаван гадын чәһаләт дејилән амансыз чанаварын чәнкәлинә кечмиш, кеч-тез мә'нәви чәһәтдән тамамилә чүрүјәчәк бир бәдбәхтдир. Бир инсан олараг индилик онда јалныз бир үлви хүсусијјәт галмышдыр: сәмимијјәт!.. дәрдләрини садәдилликлә ачыб демәк, әринин һалына үрәкдән јанмаг шәклиндә үзә чыхан бир сәмимијјәт!..

Лакин шеирдә бир нечә дәфә тәкрар эдилән «белә од олмаз, анам, бојлә ало!», «ловдур, ло!», «а күл олсун көзүнә!» кими наразылыг, һәтта гарғыш нидаларындан јәгин этмәк олур ки, ишләр белә кедәрсә, букүн һәлә әринин һалына «гәлби сыхылан» арвад чох чәкмәдән өзүнүн бу еканә нәчиб сифәтини дә итирәчәк вә о заман талеи Сабири чох нараһат эдән аилә чыхылмаз бир фәлакәт гаршысында дурачагдыр.

Буна көрә дә, башга реалист гәләм јолдашлары вә Азәрбајчанын дикәр габагчыл мүтәфәккирләри илә бирликдә Сабир дә гадынларын һәм һүгуг, һәм дә мәдәнијјәт вә мә'рифәт чәһәтиндән кишиләрә бәрабәр олмаларыны, мәдәнијјәтә јијәләнмәләрини һәјати, зәрури бир тәләб кими ирәли сүрүр.

Шаирин фикринчә, гадын кишијә, арвад әрә тән олмалыдыр. Бунлар һәр икиси савад вә мәдәнијјәт саһиби, һәр икиси зөвг вә мә'рифәт әһли олмајынча нормал аилә мүнасибәтләри јарадыла билмәз. Азәрбајчан гызлары јени етишмәкдә олан вә һөрмәт-иззәти кет-кедә артан зијалы кәнчләрлә аилә гурмаг, һәкимә, шаирә,

алимә әрә кетмәк истәйирләрсә, онлар да һәмин зиялы чаванлар кими элм, тәһсил алмалыдырлар. Әкс тәгдирдә зәкасы вә истеʼдады олан, эви, дәһлизи, эйваны китабла долу чаванлар мәдәни аилә, мәдәни һәят гура билмәйәчәкләр.

Сабирин гадын проблеминә мәһз бу чүр янашдығыны онун тәһсил, маариф, ушаг тәрбийәси һаггында эсәрләри дә тәсдиг этмәкдәдир. Үмумиййәтлә, шаирин бир чох әсәрләриндә аилә вә гадын мөвзулары тәһсил вә тәрбийә мәсәләләри илә бирләшмишдир. Бу мөвзулар үзәриндә ишин шаир тәрәфиндән бүтүн ярадычылығы бою давам этдирилдийини һеч олмаса ашағыда адлары чәкилән шеирләрдән көрмәк мүмкүндүр: «Ол күн ки, сәнә халиг эдәр лүтф бир өвлад»—1906, «Билмәм нә көрүбдүр...»—1906, «Тәһсили-элм»—1906, «Ата нәсиһәти»—1906, «Лейли вә Мәчнун»—1907, «Олмур-олмасын» 1908, «Дилбәр»—1908, «Бәхтәвәр»—1908, «Ушаглар»—1908, «Ваһ!.. бу имиш...»—1909, «Охутмурам, эл чәкин!»—1910 вә с.

Атанын да, ананын да авам вә савадсыз олдуғу мүсәлман аиләләриндә ушаг тәрбийәсинин рүсвайчы вәзиййәтинә Сабир ачы күлүшлә күлүр. Белә бир күлүш «Бәхтәвәр», «Ушагдыр», «Охутмурам, эл чәкин!» сатираларында хүсусилә гүввәтлидир.

Бу әсәрләрдә күлүш һәдәфи оланлар о ата-аналардыр ки, оғлунун сөйүш сөйдүйүнү көрүб фәрәһләнир; о ата-аналардыр ки, имканлары оланда да өз наданлыглары үзүндән ушагларыны мәктәбә гоймаг истәмирләр, мәктәбә шакирд йығмаға кәлән муәллимләри: «Оғул мәнимдир экәр, охутмурам эл чәкин!» (229)—дейә гапыдан говурлар; яхуд онлар оғланларына чузʼи моллахана тәһсили вермәйи дә өзләринә бөйүк бир шан-шөһрәт билирләр; о ата аналардыр ки, эвладларынын ағыл-камалы, мәʼрифәти илә йох, онларын юмуруғунун күчү илә, «пәлванлығы» илә фәхр эдирләр.

Оғлумуз, ай Хансәнәм, бир екә пәлван имиш!
Бәхтәвәр олмуш башын, бахтымыз оғлан имиш!

Дурмуш идим күчәдә, бир дә нә көрдүм, һаман
Ағрысыны алдығым Фейзи кәлир лап писян,
Чатчаг уруб бир гоча санли, гусдурду ган,
Көзләринә дөндүйүм санки бир аслан имиш!
Бәхтәвәр олсун башын, бәхтимиз оғлан имиш!.. (135).

Бу сатира илә Сабир дөврүнүн вәһши тәбиәтли, бајағы адамларынын ени бир сурәтини јаратмышдыр. Оғлуну мәктәбә вериб «зај» етмәмәсинә севинән, «ағрысыны алдығы Фејзинин» гоча бир диләнчијә ган гусдурмасыны ифтихарла нағыл едән тип буржуа-мүлкәдар аләминдә һәр аддымбашы тәсадүф едилән мүәјјән екәбашлары тәмсил едир.

4

Мин илләрлә зилләтдә јашајыб кәлән нәсилләр силсиләсини ени фикирли, сағлам, күмраһ нәсилләрин əвәз етмәси, һәјатын мүасир мәдәни инкишаф релсләринә дүшмәси үчүн ушаг вә кәнчләрә лајиглн тәрбијә-тәһсил вермәјин вачиб олдуғуну Сабир әсәрләриндә өзүнәмәхсус вәтәнпәрвәрлик еһтирасы илә тәкрар-тәкрар сөјләјирди. Русијада халг маарифинин ән гәддар дүшмәни олан чаризм һөкмранлығы шәраитиндә бунун асан бир иш олмадығыны билән шаир ону да јаддан чыхармырды ки, һаким истисмарчы синифләр ушаглары да бөјүкләр кими адам еринә гојмурлар, ушаглары да бөјүкләр кими, мә'нәви чәһәтдән шикәст етмәјә чалышырлар. Маарифә даир шеирләриндә Сабир көстәрирди ки, «вәтән евладына» онлары «чибишдана фәда» едән буржуа зијалыларындан да имдад јохдур. Онлар «милләт гејрәти»ни чәкмәк әвәзинә, мәктәб, маариф ишинә «хәјанәт» едирләр (тазијанә № 37).

«Ушаглара», «Дилбәр», «Рәһкүзари-мәхлугатда бир мөһтачи-мәсариф» кими шеирләриндә чәмијјәтин бу чәһәтдән дә дөзүлмәз олдуғу һәјәчанлы бир дил илә ифадә олунмушдур. Бу шеирләрдә һүзн вә кәдәр ифадә едән лириканын сырф сатирик мотивләрә нисбәтән даһа күчлү олмасы шаирин ени, кәнч нәсл һаггында кәлдији нәтичәләрлә изаһ едилмәлидир, бу чәһәтдән дә вәзијјәтин чыхылмаз вә биабырчы олдуғуну идракла изаһ едилмәлидир. Буну «Ушаглара» ше'ринин, һәтта, композисијасында да һисс етмәк олур.

Шеир чидди вә тәмкинли руһда олан лирик нотларла башланыр, сонра јумора кечилир вә ахырда, ардычыллыға вә мәзмун ајдынлығына хәләл кәтирмәмәк шәртилә, шаир сөзләрини фачиәнә аһәнкдә гуртарыр. Бу үч еһвали-руһијјәни ше'рин башланғычындан, орта һиссәсиндән

вə ахырындан кəтирилəн ашағыдакы үч мисал илə көстəрə билəрик:

1. Эй миллəтин үммиди, дилү чаны, ушаглар!
Валидлəринин севкили чаналы, ушаглар!

...Мадəрлəриниз этди сизə меһрү мəһəббəт,
Агуши-шəфəггəтдə сизи бəслəди раһəт...
...Олдуз һəрəниз бир эвин оғланы, ушаглар!
Асулə кəзин инди бу дүняны, ушаглар!

2. Сиз сəрв кими сəркəш олуб, бойлə бой атдыз,
Иллик бечə тəк баилаяраг халгы оятдыз...
...Вахт олду чыхыб күчəдə чөвлан эдəсиз сиз,
Һəрчайи кəзиб, һəр ери сейран эдəсиз сиз,
...Күндə атасыз бир нечə патраны, ушаглар!..

3. Бəсдир ки, оғул саһиби дүшкүн падəр олду,
...Көз нури һесаб эйлəдийи дəрдисəр олду,
...Нə өлмəди, та ким, гутара чаны, ушаглар!
Нə тапмады өз дəрдинə дəрманы, ушаглар! (57).

Халгын балаларына һəгиги тəһсил вермəкдə марагды олмаян чаризм вə буржуазиянын ачдығы тəк-тəк мəктəблəр, һəтта, варлы балаларынын да анчаг бир һиссəсини əһатə этдийи үчүн, ушагларын чохунун үзүнə бу мəктəблəрин гапысы бағлы иди. «Миллəтин үммиди» олан ушагларын мəктəб яшына чатдыглары заман охумаг имканындан мəһрум олмалары исə, чох вахт онларын күчəлəрə дүшүб, авара кəзмəлəри илə, пис əмəллəрə гуршанмалары илə нəтичəлəнирди. Бу, ачыг-ашкар чинайəткарлығын артмасы, ичтимаи əхлагын позулмасы амиллəриндəн бири олмушду.

Сабирə көрə, бу, халгын кəлəчəк мүгəддəраты үчүн тəһлүкəли иди. Вəзиййəтин дөзүлмəзлийи бир дə ондан иди ки, үмумиййəтлə халгын күчүнə вə кəлəчəйинə һəмишəинам бəслəйəн шаир көрүрдү ки, фəдакар, намуслу, ишкүзар ата-аналарын бөйүтдүклəри ушаглар да өз фитри габилиййəт вə истеʼдадларыны инкишаф этдирмəк əвəзинə, бир чох һалларда лабүд олараг пис йола дүшүрлəр.

«Рəһкүзари-мəхлугатда» шеʼри шаирин дəрк этдийи бу ачы һəгигəтин бир ифадəси иди. Истəр мүндəрəчə вə идеясы, истəрсə дə бəдии-эмосионал гүввəси эʼтибарилə Сабирин əн яхшы əсəрлəриндəн олан бу шеʼри яда салаг:

Эй дәрбәдәр кәзиб үрәйи ган олан чочуг!
Бир лоғма нан үчүн көзү кирян олан чочуг!..

Инсан кими билинсә иди гәдру гиймәтин—
Ачмыш олурду мәктәби-милли чәмаәтин,
Дәрк этмәк истәмир һәлә бу фейзи миллэтин,
Галсын ниһан вәдиәйи-фитри-мәһарәтин;
Эй әһтишами-милләти талан олан чочуг!
Эй дәрбәдәр кәзиб үрәйи ган олан чочуг!

Эй көвһәри-фитадә-бәкил, гал ниһан һәнуз,
Сәррафи-гәдрдан дейил исламиян һәнуз,
Мәшғули-хурдү хабдыр әрбаби-шан һәнуз,
Вар орталыгда сөһбәти-дә'вайи-нан һәнуз,
Йох көвһәри-сәадәтә хаһан олан, чочуг!
Эй дәрбәдәр кәзиб үрәйи ган олан чочуг!

Һаглы дейил о ким сәнә дер: вар гәбаһәтин;
Мәнчә гәбаһәт исә олур һали-милләтин...
Этсәйди тәрбийәт сәни әһли-вилайәтин—
Саиллийә галырмыды һәркиз дә рәғбәтин?
Башсыз галыб аяглара үфтан олан чочуг!
Эй дәрбәдәр кәзиб үрәйи ган олан чочуг!.. (335).

Бурада үрәк парчалаян кәдәр вә пәришанлыг һисси нә гәдәр исә, инсаны һиддәтләндирән, һәйәчана вә һәрәкәтә кәтирән, эйни заманда, үмид вә тәсәлли верән гүввә дә бир о гәдәрдир.

Шеирдә бу мүрәккәб идея вә эмосионал гүввәни ярадан нәдир?

Сәбәб одур ки, дәрбәдәр кәзмәкдән «үрәйи ган» олан ушаглар шаири нә гәдәр мүтәәссир вә гәмкин этмишсә, мөвчуд әдаләтсиз чәмиййәтә гаршы ондакы нифрәт һиссини дә бир о гәдәр аловландырмышдыр; «вәтән эвлады»-нын палчыға дүшмүш бир көвһәр вәзиййәтиндә олмасы шаири нә гәдәр әзирсә, бу көвһәрин өз гиймәтини итирмәдийини көрмәси дә бир о гәдәр она тәсәлли верир. «Һаглы дейил о ким сәнә дер: вар гәбаһәтин!» сөзләри Сабирин ени нәсли һәр чүр бөһтанчы, бәдбин һөкмләрдән горумаға чалышдығыны көстәрмәкдәдир.

Һәмишәки кими, бурада да шаир, чох доғру олараг, ушагларын да, бөйүкләрин дә фәлакәтини халгын «бир лоғма» чөрәйә мөһтач олмасы илә, «сәадәтдән» бинәсиб галмасы илә бағлайыр. Бир һалда ки, ушагларын бөйүк бир чохлуғу диләнчилийә (Сабирдә: «сүал») мәчбур олмушдур, онларын мәтләбләри чөрәк, газандыглары мәһрумиййәтдир, бир һалда ки, үмумиййәтлә, чәмиййәтдә

һәләлик чидди бир мүбаризә—«чөрәк давасы» (Сабирдә: «сөһбәти-давайи-нан») кетмәкдәдир, мадам ки, беләдир, онда, сөз йох ки, «вәтән әвлады»нын лайигли бир тәһсил-тәрбийә алмасы, өзүнүн кизли галмыш истеʼдадыны үзә чыхармасы да чох чәтин олачагдыр; башга сөзлә, ушаглара тәһсил-тәрбийә вермәк һаггында дүшүнәркән, эйни заманда, «чөрәк» вермәк һаггында да дүшүнмәк лазымдыр.

Сәрлөвһәдәки «мөһтачи-мәсалиф» ифадәсилә дә шаир бу фикри хүсуси нәзәрә чатдырмаг истәмишдир.

Дикәр мәсәләләрдә олдуғу кими, тәһсил-тәрбийә мәсәләләриндә дә Сабири вәзиййәтин мөвчуд чәмиййәт дахилиндә дүзәлә билмәйәчәйи фикринә кәтириб чыхаран мүһакимәләрин инкишаф йолу беләдир. Ону мүасири олан Һади, Сәһһәт, Шаиг кими шаирләрдән фәргләндирән үстүн чәһәтләрдән бири дә будур; йәʼни кәлмиш олдуғу интилаби нәтичә ону һәмин мөвзуда, һәтта гисмән һәмин руһда шеир язмыш бу мүәллифләрдән хейли ирәли апармышды.

Лакин араларындакы фәргә бахмаяраг, Сабир дә дахил олмагла XX әсрин тәрәггипәрвәр шаир вә язычылары ушаг тәрбийәси, маариф вә мәктәб һаггында яздыглары әсәрләрдә бир чох чәһәтдән бирләширдиләр. Онларын һамысы кәрилик вә эталәти арадан галдырмаг ишиндә элм вә маарифин инкишафына, габагчыл педагожинин ролуна, ени үсулда мәктәбләрә бөйүк әһәмиййәт верирдиләр.

Ушагларын тәрбийәсиндә аилә вә мәктәб үзәринә дүшән вәзифәләр Сабирин әсәрләриндә бүтүн чиддиййәтилә гоюлмуш вә изаһ эдилмишдир. Мәктәб вә маарифә, әхлаг вә тәрбийәйә аид әсәрләрдә Сабир ярадычылығы мәдәни наилиййәтләрә сых тәмас эдир: беле һалларда бәʼзән мүтәфәккир шаир бу вә я башга элми мәсәләйә тохунмадан кечә билмир; онун әсәрләриндә биз чоғрафия, тәбиәт, педагожи вә саир элмләрә даир фикирләрә, һәм дә мәчази дилдә верилән фикирләрә раст кәлирик; шаир Архимед вә Һоттенбергин адыны чәкир, һелиосентрик нәзәриййәни мүдафиә эдир, ени тәʼлим гайдаларыны алгышлайыр.

Сабир һәмишә бу фикирдә олмушдур ки, ушаглары кичикликдән чидди, әмәкчи һәята һазырламаг, бунун үчүн онлары реалист кәрүшлү бөйүтмәк, онлара мәдәни вәрдишләр ашыламаг лазымдыр. Ата-ана билмәлидир ки,

јашлылар ушагларын характер, дүнјакөрүшү вә зөвгләринин формалашмасында бир нүмунә олурлар; она көрә дә чаһил вә авам ата-ана һеч олмазса ушагларынын хатиринә аиләдә, мәишәтдә өзләрини јығышдырмалы, пис сөзә, пис әмәлә јол вермәмәлидирләр («Тәрбијә», «Артыг алыб, эксик сатан тачир»).

«Аналар бәзәји» адлы лирик ше'риндә Сабир заһири бәзәклә мә'нәви бәзәји мүгајисә едәрәк белә бир нәтиҹәјә кәлмишди ки, XX әсрин бәзәји ҹәваһират јох, әдәбли, тәрбијәли ушагдыр («һәјата лајиг олан зинәт—елм ҝөвһәридир»). Өвладына тәрбијә вермәји баҹармајан ана һөрмәтә лајиг дејилдир.

Бәзәк, бәзәк ки, дејирләр—ҹәваһират дејил,
Ҹәваһират букүн зинәти-һәјат дејил.
...һәгиги валидәнин ән шәрәфли бир бәзәји—
Әдәбли, услу чочугдур, тәҹәммүлат дејил (351).

Мәдәни аилә проблеминә мүнтәзәм мәшғул олан шаир јухарыда көстәрилән мәнфиликләрдән башга, аиләләрин чохунда һөкм сүрән мөвһумат вә хурафаты да ушаг тәрбијәсини позан бәлалар кими писләјирди. Ушағы көрпә вахтындан «дамдабача» вә «хортдан» илә горхудан, нахошлајанда һәким әвәзинә «ҹиндар» јанына апаран ата-анаја шаир күлүрдү («Ол күн ки, сәнә халиг едәр лүтф бир өвлад»).

Сабир јарадыҹылығынын мүсбәт ҹәһәти бир дә одур ки, бурада тәрбијә тәһсил вә тә'лимлә бирликдә көтүрүлүр: «Тәрбијәт елмсиз дејил мәгбул». Шаир бир тәрәфдән елә һәјати мәсәләләрә тохунмушдур ки, онун әсәриндә һәр ики ҹәһәт ишыгландырылсын; дикәр тәрәфдән дә, о, тәһсил вә тә'лимлә әлагәдар мөвзуларда хүсуси әсәрләр јаратмышдыр.

5

Шаирин билаваситә маарифә, мәктәбә, мүәллимә даир сатирик вә лирик шеирләри вардыр: «Учителләр», «Баш тутду...», «Бу бојда! Бу бојда!», «Ваһ! бу имиш...», «Тәшәккүр», «Һечин мәктәбә рәгбәтим олмајыр» вә с.

Бу әсәрләр XX әср Азәрбајҹанындакы мaариф һәјатынын бир чох типик ҹәһәтләрини реалистҹәсинә экс етдирир. Иҹтимаи варлығын башга саһәләриндә олдуғу кими, маариф ишиндә дә ики ҹәбһәнин—мүртәҹе вә тәрәг-

гипәрвәр мејлләрин үз-үзә дуруб вурушмасыны Сабир чанлы һәјати сәһнәләрдә вермәји бачармышдыр.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә халг күтләләринин демократија уғрунда кенишләнән мүбаризәси илә әлагәдар олараг, габагчыл маариф хадимләри дә көһнә моллаханалардан әсаслы сурәтдә фәргләнән јени мәктәбләрин (о заманкы тә'бирлә: «Үсули-чәдид» мәктәбләринин) ачылмасы јолунда фәалијјәтләрини күчләндирмишдиләр. Чаризмин вә јерли истисмарчыларын мүгавимәтинә бахмајараг, тәрәггипәрвәр рус педагожисинин фајдалы тә'сирилә иш апаран бу фәдакар хадимләрин фәалијјәти сајәсиндә тәһсил, тәдрис вә тәрбијә проблемләринин һәллиндә бир сыра мүсбәт нәтичәләр әлдә едилмишди. 1906-чы илдә Һ. Зәрдаби вә Н. Нәримановун рәһбәрлијилә кечирилән мүәллимләр гурултајы маариф ишләрини јахшылашдырмаг үчүн бир чох дәјәрли тәклифләр ирәли сүрмүшдү.

Азәрбајчан мәктәбләриндә тәчрүби-тәбиәт елмләринин үстүн јер тутмаға башламасы, аз-чох гыз мәктәбләринин ачылмасы, тәдрис програмында ана дили дәрсләринә кетдикчә даһа артыг саат ајрылмасы, тәдрис просесиндә әјани васитәдән истифадәјә әввәлкиндән чох фикир верилмәси вә с. бу кими мүсбәт чәһәтләр маарифин, чәтин бир шәраитдә олса да, инкишаф етдијини көстәрмәкдә иди.

Бунунла јанашы Азәрбајчан маарифи саһәсиндә мүһафизәкар вә мүртәче хадимләрин тәблиғ етдикләри схоластик тәдрис, тәһсил вә тәрбијә ганун-гајдалары да һәлә күчлү иди. Вахтилә маарифпәрвәр јазычыларымыз тәрәфиндән тәнгид едилмиш моллаханалар, ата-аналарын өз övладларыны: «әти сәнин, сүмүјү мәним»—дејә моллаларын чубуғу алтына вермәләри принсипи[1], дини тәрбијә вә тә'лим гајдалары, дәрслик әвәзинә Гур'ан охутмаг адәти вә саир бу кими дөзүлмәз һаллар давам етмәкдә иди. Шамахылы Мир Ибраһим Ахундзадә адлы бириси «Үлфәт» (Петербург) гәзетиндә: «Динимиз... әлдән кетди»—дејә маариф саһәсиндәки тәрәггипәрвәр тәшәббүсләрә гаршы һүчум етмишди[2]. Гаракүруһчу мүәллиф Шамахыда ачылан реални мәктәби, Нухада ачылан кимназија вә гыз мәктәбини «бизә мәнфәәти

[1] М. Ф. Ахундов. Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1951, сәһ. 25—26.
[2] «Үлфәт» гәзети, 28 март, 1907, № 67.

олмаян мәктәбләр» адландырырды. Онун фикринчә бу мәктәбләрин ән пис чәһәти куя о иди ки, бунларда сүнни вә шиә ушаглара шәриәт бирликдә өйрәдилир. Мәгалә мүәллифи һабелә Гори семинариясынын азәрбайчанлы мүәллимләринә һүчум эдәрәк язырды ки, бунлар рус дили вә әдәбийятына чох фикир верирләр, өзләри руслар кими сач гоюр, «далдан ярыг палтар» кейирләр, әрәб әлифбасыны дәйишдирмәк фикриндәдирләр вә һ.б. Мәгалә «Эй шейх! Эй мүфти! Эй милләт аталары!» көмәк эдин сөзләрилә гуртарырды.

Бу чүр мүһафизәкар вә мүртәче адамлар Сабири гәзәбләндирирди. О өз әсәрләрилә маариф саһәсиндә габагчыл мейилләрин инкишафына, көһнә ганун-гайдаларын арадан көтүрүлмәсинә бөйүк һәвәслә көмәк эдирди. Өзүнүн дә бир мүддәт мүәллимлик эдиб, маариф ишиндә фәалиййәт көстәрмәси онун бәдии ярадычылығына аз файда вермәмишди.

Сабирин мәктәбә, маарифә, мүәллимә даир шеирләриндән бәһс эдәркән һәмин шеирләрин бәдии чәһәтдән эйни гүввәдә олмадыгларыны яддан чыхармамалыйыг. Һәрчәнд бу әсәрләрин һамысы ваһид вә нәчиб бир мәгсәдлә—маарифин тәрәггиси ишинә хидмәт мәгсәдилә язылмыш, һамысында һәяти фактлар, конкрет тарихи мәсәләләр әксини тапмышдыр. Лакин бәдии ифадә гүввәсинә көрә, мәсәлән, «Учителләр» вә «Баш тутду...» кими шеирләрлә «Бу бойда! Бу бойда!», «Вай!.. бу имиш», «Нечин мәктәбә рәғбәтим олмайыр» кими шеирләрә эйни гиймәт вермәк мүмкүн дейил. Чүнки бунлардан биринчиләр мүәллифин маарифә даир көрүшләрини баша дүшмәк үчүн фактик материал версәләр дә, бәдии чәһәтдән сөнүкдүрләр, реалист әсәр сәвиййәсинә йүксәлә билмәмишләр. Икинчиләрдә исә, һәятиликлә бәрабәр, услуб көзәллийи, образлы тәсвирләр вардыр.

Һәм «Учителләр», һәм дә «Баш тутду...» адлы сатиралар 1907-чи илдә кечирилмиш II Азәрбайчан мүәллимләри гурултайы мүнасибәтилә язылмышды. Сабирин дедийи кими, бу гурултайы кечирмәк үчүн мүәллимләр «диван-дәрәни бәндә чәкиб», чәтинликлә һөкумәтдән ичазә алмышдылар. Лакин биринчи гурултайдан фәргли олараг, бу дәфә гурултайын ишинә башчылыг эдән мүртәче маариф хадимләри бир сыра көзәл тәшәббүсләрин гаршысыны алмышдылар. Гурултайын чох ичласла-

рына Әлибәй Һүсейнзадә сәдрлик этдийи үчүн, онун мүртәче-пантүркист хәтт-һәрәкәти гурултайын ишләриндә өзүнү көстәрир. Бурада шәриәт дәрсләринин мүзакирәси мәсәләси бөйүк ер тутурду вә һ. б.

Сабирин шеирләриндә гурултайын, даһа доғрусу, онда иштирак эдән мүртәчеләрин мәһз бу һәрәкәтләри тәнгид эдилмиш вә шаир «сиезди» «лағ-лағ данышыг»да тәгсирләндирәрәк, онун ишинә үмумиййәтлә пис гиймәт вермишди.

Маарифин тәрәггисинә мане олан «ислам вүкәласына» шаир нифрәт эдирди. Чүнки тәрәггипәрвәр зиялылар ана дилиндә ени дәрс китаблары яратмаг, ана дили тәдрисини яхшылашдырмаг, ени гыз мәктәбләри вә сәнәт мәктәбләри («мәктәби-сән'әт») ачмаг, тәдрис програмларында дүнйәви элмләрә даһа чох ер вермәк арзусунда олдуглары һалда, габагчыл маарифә дүшмән олан хадимләр бу арзуларын зиддинә кедәрәк, дини элмләри («элми-әдяны») тәблиғ эдир, дәрс китабларында вә тәдрисдә Азәрбайчан дилини вә әдәбийятыны сыхышдырыб чыхармаға чидди-чәһд эдирдиләр.

Ерли иртичачыларын өз фәалиййәтләриндә чар һөкумәтинә, чарын гаракүруһчу мә'мурларына архаланмалары мәсәләни даһа да чиддиләшдирир, мүбаризәни даһа да чәтинләшдирирди. Чар һөкумәтинин халг маарифинә нечә фикир вердийини, мәсәлән, белә бир фактдан да көрмәк олар ки, III Дөвләт думасы нүмайәндәләри ичәрисиндәки бир октябрист һәясызчасына демишди ки, учгарларда яшаян халгларын чоху һәлә «мәктәбә лайиг бир дәрәчәйә чатмамышлар»[1]. Азлыгда галан милләтләрин ени мәктәбләрини бағламаг һаггында рус мисйонерләринин Петербугда чыхардығы гәрардан хәбәр тутдуғу заман Сабир «Тәшәккүр» адлы сатирасыны язмышды. Шеирдә «Син-Петербург» чиновникләри ерли мүсәлман иртичачыларынын һавадары кими характеризә эдилир.

Моллалар, талеимиз олду әчәб яр бу күн,
Мисйонерләр дә бизә чыхды һавадар бу күн!
О ки, мәктәбләри мәһв этмәк иди ниййәтимиз,
Пох иди әлдә вә лакин она бир гүдрәтимиз,

---

[1] Очерки истории СССР (1907—март 1917), М., 1954, стр. 90.

Мәктәб артдыгча азалмагда иди һөрмәтимиз,
О ачылдыгча гапанмагда иди сән'әтимиз.
Күнбәкүн заид олурду гәмимиз, мөһнәтимиз.
Архадашлар, севинин олду рәва һачәтимиз!
Гәмимиз битди, фәрәһ олду нумудар бу күн,
Мисйонерләр дә бизә чыхды һавадар бу күн!

Мисйонерләр, о көзәл фикрли әрбаби-дүһа
Син-Петербургда этмишләр әчәб бир шура
Ки, мүсәлманлар ачан бунча мәкатиб нә рәва,
Охунуб һәндәсә, тә'лим эдәләр чоғрафия,
Һикмәтү һей'әтү тарих илә элми-әшя,
Бу ишә биздә тәһәммүл ола билмәз әсла!
Чалышын, һиммәт эдәк дәф'инә зинһар бу күн!
Мисйонерләр дә бизә чыхды һавадар бу күн!.. (211).

1910-чу илдә Бакы шәһәр идарәси рәиси, «күндә үч кағызы, беш копяны имза эдәрәк» (295) илдә ийирми мин манат мааш алан Раевски иллик мәвачиби дорт-беш йүз манат олан Бакы ибтидаи мәктәб мүәллимләринин мәвачибини азалтмаг үчүн лайиһә тәртиб эдәндә Сабир белә бир тәшәббүсә чар һөкумәтинин нөвбәти тәзйиги кими бахараг, буна хүсуси бир тазиянә илә чаваб вермишди. «Меншиков дейир ки»[1] сәрлөвһәли тазиянәдә дә учгарлардакы «мәктәбләрә дүшмән олан» гаракүруһчулар ифша эдилирди.

В. И. Ленин 1905-чи ил ингилабы һаггында мә'рузәсиндә дейирди: «Русияда әһалинин *ярысындан чоху, демәк олар, бешдә үчү (дүрүстү: 57 фаизи)* милли әсарәт алтындадыр, онлар һәтта ана дилиндән дә азад истифадә эдә билмирләр, онлары зорла руслашдырырлар. Мәсәлән, Русиянын он милйонларла әһалисини тәшкил эдән мүсәлманлар...»[2].

«Лисани-мүхтәлифә»ни билмәйин бөйүк файдасы олдуғуну тәсдиг эдән Сабир ана дили мәсәләсинә хүсуси әһәмиййәт верирди («Баш тутду...», «Бу бойда! Бу бойда!», тазиянә № 39). Чаризмин милли тәзйигләриндән бири олан зорла руслашдырма сиясәти рус халгына, онун дилинә вә әдәбийятына рәғбәт бәсләйән шаирдә э'тираз доғурдуғу кими, мәктәбдән ана дилинин сыхышдырылыб чыхарылмасы чәһдләрини дә о, халгын милли шүуруну

---

1 Бүтүн әсәрләри, сәһ. 352.
2 В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 268.

вә габагчыл мәдәнийјәтинин инкишафы просесинә гаршы бир екс тә'сир һесаб едир, буну милли тәзјиг әламәти сайырды. «Түрк дилиндә» (Азәрбајчан дилиндә) «тәзә китаблар» јарадылмасы шаирин бөјүк арзуларындан бири иди.

Кәнч нәслин али тәһсил алмасы, «әлми-сәнае»ә јијәләнәрәк, ихтиралар етмәси, «ме'мар» олмасы кими мотивләр дә Сабирдә мүсбәт идеаллар шәклиндә, хәјал вә һәсрәт шәклиндә ортаја чыхыр.

Халг маарифи саһәсиндәки мүәјјән тәрәггини, «јени мәктәбчиләрин» (222) фәдакарлығыны, ел арасында «али тәһсилә», «онверсетә» мејлин тәдричән артмасыны көрдүкдә Сабир әсәрләрини өзүнәмәхсус үмид вә инамла, никбин руһда јазыр вә бунунла да ичтимаи тәфәккүрә фајдалы тә'сир көстәрмиш олурду. Халгын мә'нәви аләминә јахшы бәләд олан шаир «Мүһәррирләрә» тазијанәсиндә «тә'лимә даир одлу јазылмыш» әсәрләрин халгын үрәјиндә елмә доғру еһтирас алову јандырдығыны вә бу еһтирасын кетдикчә күчләнәрәк, нәһајәт, әмәли ишә, фәалијјәтә чевриләчәјини билдирмәк истәмишди. Башга бир шеирдә биз «мәктәби-нисван лүзумунун» бир күн «һәр кәсә мәфһум» (295) олачағына инам ифадә едилдијини көрүрүк.

Мaариф, јени мәктәб дүшмәнләринә, мүәллими «шејтан» вә «бәдиман» һесаб едәнләрә күлән шаир азәрбајчанлы балаларын «әјинләриндә булуз, башларында бафталы шапга» олдуғу һалда мәктәбә кедиб, «әбчәд» әвәзинә ана дили, чоғрафија, һәндәсә, һесаб, харичи дил кечмәләрини фәрәһлә тәсвир етмишдир («Ваһ! бу имиш...», «Бу бојда! Бу бојда!» вә с.). «Јени мәктәбчиләрин» тә'лим-тәрбијә ишиндә екскурсијаја, нәғмә дәрсләринә хүсуси јер вермәләри дә шаир тәрәфиндән мүсбәт планда тәсвир едилирди.

Үмумијјәтлә бүтүн бәдии ирсиндә олдуғу кими, маариф, мәктәб, мүәллим һаггында әсәрләриндә дә Сабир јенилијин көһнәлијә гәләбә чалдығыны севинчлә тәсвир едән бир сәнәткардыр.

6

Шаир ушаглар һаггында әсәрләр јазмагла кифајәтләнмир. О, әјни заманда, ушаг әдәбијјатынын ән көркәмли

ярадычыларындан бири кими, хүсуси олараг **ушаглар** үчүн шеир язмағы да лазым билир. Шеирләриндән биринә «Мәктәб ушагларына төһфә» (373), башга биринә «Мәктәб шакирдләринә төһфә» (375) ады гоймасы чох әламәтдар иди.

Сабирин бу мәсәләйә хүсуси әһәмиййәт вермәсинин бир сәбәби дөврүн тәләби, чанланмагда олан мәктәб вә маариф һәятынын эһтиячлары идисә, дикәр сәбәби о заман онун өзүнүн дә шәхсән маарифә, мүәллимлийә күчлү мейл көстәрмәси иди. Онун ушаглар үчүн шеирләри ени мәктәбләрдә ана дилинә вә Азәрбайчан әдәбийятына кетдикчә даһа артыг ер верилдийи, ени дәрсликләр чап олундуғу, «Дәбистан» адлы хүсуси бир ушаг журналы нәшр эдилдийи дөврдә, әсасән, 1906—1910-чу илләр арасында ярадылмышдыр.

Кәнч нәслин тәрбийәсиндә ушаг әдәбийятынын ролуну Сабир яхшы баша дүшмүшдү. Бу саһәдәки сәләфләри Фүзули вә Сейид Әзим, бу саһәдәки мүасир гәләм йолдашлары Аббас Сәһһәт, Абдулла Шаиг вә башгалары кими әхлаги-тәрбийәви идеялар ифадә эдән Сабирин дә әсәрләриндә фөвгәл'адә бир садәлик вә тәбиилик вардыр. Бурада анчаг «Ушаг вә пул» кими бир-ики шеир истисна эдилә биләр.

Идея мәзмуну вә мөвзуу э'тибарилә шаирин «мәктәб ушагларына төһфә»ләри дә рус, Азәрбайчан, фарс вә башга халгларын классик әдәбийятындакы ушаг әсәрләри типиндәдир. Онун Крыловдан «Түлкү вә гарға» тәмсилини тәрчүмә этдийи артыг бизә мә'лумдур. «Гоча бағбан», «Азарлы кәндчи» кими шеирләрдә Низами Кәнчәвинин тә'сири исә мәсәләнин башга бир тәрәфини, Сабирин, эйни заманда, бир ушаг шаири олараг, классик әдәби ән'әнәләрдән истифадә этдийини көстәрмәкдәдир. «Яланчы чобан» ше'риндә Сабир вахтилә Сейид Әзим тәрәфиндән ишләнмиш бир мөвзуу, халг арасында чох яйылмыш «яланчынын эви янды, һеч кәс инанмады» мөвзуну гәләмә алмышды.

Ушаг шеирләриндә биз һәм әсрин тәләбләри, һәм дә ушаг әдәбийятынын инкишафы нөгтейи-нәзәриндән мүһүм бир мәсәләнин шаир тәрәфиндән сә'йлә ишләндийини көрүрүк. Әкәр Фүзули үчүн «Сөһбәтүл-әсмар» аллегориясы илә дөврүнүн тәкәббүрлү, эгоист һакимләрини, «Бәнкү

Бадә» илә мә'насыз чәкишмә вә мүһарибә апаран феодал һөкмдарлары гырмачламаг актуал бир иш идисә, Сейид Әзим вә Сабир үчүн дә кәнч нәсли маарифә, мәдәниййәтә, элмә доғру чағырмаг бир о гәдәр актуал иш иди.

Бу актуаллыг хүсусилә XX әсрдә даһа да артмышды. Фүзули дөврүндәки Азәрбайчан һәяты белә бир аловлу чағырыша, тәблиғата имкан вермирди; лакин Сабирин дөврүндә 1905-чи ил ингилабы демократик зиялылара бу иш үчүн илһам вердийи кими, мәтбуат вә с. кими имканлар да вермишди.

Бу сурәтлә «Мәктәбә тәрғиб» характериндә олан шеирләр Сабирин ушаглар үчүн яздығы әсәрләр ичәрисиндә бөйүк бир үстүнлүк тәшкил . этмишди: 1906-чы илдә язылыб «Дәбистан» журналында чап олунмуш «Мәктәб шәргиси»ндән сонра бир-биринин далынча «Мәктәб ушагларына төһфә», «Мәктәбә тәрғиб» вә башга шеирләр мейдана чыхмышды.

Ишләтдийи «тәрғиб» сөзүндән дә көрүндүйү кими, бунларын һамысында мүәллифин гайәси бирдир: ушагларда мәктәбә, элмә рәғбәт вә мәһәббәт оятмаг.

Сабир каһ «Мәктәб, мәктәб, нә дилкүшасан!»—дейә мәктәбин шаиранә мә'на вә әһәмиййәтини тәрәннүм эдир, каһ «эй ушаглар!»—дейә үзүнү билаваситә мәктәблиләрә тутараг, онлары элмә мөһкәм бағланмаға чағырыр, мәктәбин «шәрафәти», гәләмин «ширин-ширин һекайәләр» язмасы һаггында данышыр.

Мәним бағым, баһарым!
Фикри зиялы оғлум!
Мәктәб заманы кәлди,
Дур, эй вәфалы оғлум!
Эй көзүм, эй чаным!
Кет мәктәбә, чаваным! (393).

Ушаглар үчүн әсәрләрдә һәята еничә атылан, дүня көрүшү, әхлагы вә зөвгү еничә пүхтәләшмәйә башлаян кичик вәтәндашлара кәләчәкдә шәрәфли бир өмүр сүрмәк, чәмиййәтә файда верә билмәк үчүн лазым олан нәчиб сифәтләр вә кейфиййәтләр нүмунә көстәрилир. Шаир «милләтин үмиди» һесаб этдийи севимли балалары чалышган вә гейрәтли, биликли вә мә'рифәтли, доғручу вә һөрмәтчил көрмәк истәйир.

Элмә вә әмәјә мәһәббәт тәблиғ едән, тәнбәллијин адамы «сәфаләтә» апарыб чыхардығыны көстәрән «Мәктәб шакирдләринә төһфә» ше'риндә Сабир өзүнүн кичик һәмвәтәнләри һаггында мүгәддәс бир идеал бәсләдијини ачыб дејир. Бир ата, мүәллим, мүрәбби нәсиһәти кими сәсләнән бу ше'риндә о, «еј ушаглар»—дејә хитаб етдији балача охучулара идеалыны шаиранә бир дил илә баша салыр.

Кәләчәк күнләрин сәадәтини
Газанын фәзлү фәхрү иззәтини.
Сиздәдир милләтин үмид көзү.

Лакин бу чүр мүрачиәт вә мәсләһәтләр һеч дә Сабири садәчә бир мүбәллиғ шаир, нәсиһәтчи етмир. Белә бир нәсиһәтчилик она јаддыр. Үмумијјәтлә Сабир һәјата мөһкәм бағлы олан, фәалијјәт вә мүбаризә мотивинә јарадычылығында хүсуси јер верән, инсана јалныз зарлығы дәрк етмәкдә јох, јашамагда, ишләмәкдә дә көмәк едән бир шаир олмушдур.

Низаминин әмәксевән, мүдрик гочалар һаггында кичик мәгалатыны хатырладан «Гоча бағбан» ше'риндә еқоизми писләјән Сабир үмумин мәнафеини көзләмәк лазым кәлдијини өјрәдир. «Јүз јашлы» бағбан охучунун көзләри өнүндә намуслу әмәклә јашајан, чәмијјәт үчүн хејирли иш көрмәји өзүнә борч билән ата-бабаларын тимсалы кими, садә вә әзәмәтли бир инсан кими чанланыр.

«Артыг алыб әксик сатан тачир» сатирасындакы тачир исә, тамамилә бу мүсбәт гоча сурәтинин әксинәдир. Чүнки о, намусла јох, фырылдаг вә хәјанәт јолу илә јашајыр; сатанда аз верир, аланда чох алыр.

Сабир ушаглары инсан әмәјинә һөрмәт етмәјә, гәдр билән олмаға өјрәдир; мүәллимин «еһтирамыны сахламаға», «ган-тәр» ичиндә ишләјиб «чөрәк газанан» аталарын, «лајла-лајла дејә» «мин мәһәббәтлә» бешик елләјән, һәјатыны, раһатлығыны евладына фәда едән аналарын гәдрини билмәјә чағырыр.

Фүзулинин «Сөһбәтүл-әсмар»ыны хатырладан «Ағачларын бәһси» адлы тәмсилиндә јалныз инсанларын јох, һәтта, ағачларын да дәјәри онларын «халга» вердији «мәнфәәтлә» мүәјјәнләшдирилир. Тәмсил белә бир ојнаг киришлә башланыр:

Алма, палыд, шам ағачы һал илә
Эјләдиләр бәһс бу минвал илә вә и. а. (398).

Өзләрини тә'рифләјән, өз јахшы ҹәһәтләрини сөјләјән палыд вә алма ағачындан сонра сөзә башлајан шам ағачы халгы даһа чох јарытдығыны иддиа едир:

Лазымам эв тикдирән инсанлара,
Һәм дирәјәм, һәм гапы ејванлара;
Гыш собада халг мәни јандырар,
Мәнфәәтим халга мәним чох дәјәр.

Тәмсилин әсас идејасы—сон мисрадакы: «Мәнфәәтим халга мәним чох дәјәр» сөзләри тәрбијәви ҹәһәтдән диггәти ҹәлб етмәкдәдир.

«Ағачларын бәһси»нә чох јахын олан вә ону тамамлајан «Гарынҹа» адлы әсәрдә шаирин көрүшләринин бә'зи башга мүһүм ҹәһәтләри дә ајдынлашыр. Бу шеир формаҹа тәмсилә охшаса да, бурада тәмсилин ән'әнәви хүсусијјәтләри нисбәтән аздыр; даһа доғрусу, тәмсилин мә'лум композисијасы (һикмәтамиз кириш, сонра һекајә; јахуд əксинә: һекајә, сонра һикмәтамиз нәтиҹә) Сабир тәрәфиндән дәјишдирилмишдир: әввәлҹә алты сәтирлик бир һекајәдә гарынҹанын «гүввәти-һәмијјәт илә» бир арыны дашыдығы нағыл едилир. Әсас гајә исә бу кичик һадисә илә бағлы олан һикмәтамиз сонлугда верилир.

Классик тәмсилдә адәтән ики, дөрд, узаг башы алты сәтирдән ибарәт олан сонлуғу Сабир хејли кенишләндирәрәк 14 сәтрә чатдырмышдыр. Дили, ифадәси ҹәһәтиндән чох да тә'сирли олмајан бу әсәрдәки идеја диггәтәлајигдир: о идеја вәтәнпәрвәрликдир, «бөјүк әмәл» уғрунда фәдакарлыгдыр.

Еј оғул, мурдән көтүр ибрәт,
Кет ағыр ишдә ишлә гејрәт илә.

Уфачыг ишләри һүнәр санма,
Белә ишләр кечәр сүһуләт илә.

Һүнәр олдур ки, бир бөјүк әмәли
Едәсән һәлл мин сүубәт илә.

Кишиләр һиммәти дағы гопарыр,
Киши ол, дағ гопар һәмијјәт илә!

Хассә, иҹраји-әмри-милләтдә
Пишкам ол кәмали-ҹүр'әт илә!

Вәтән уғрунда, милләт эшгиндә
Бәзли-чан эт хүлуси-нийјәт илә!

Иш апар, баш кедәрсә гој кетсин...
Адгалыр, бәс дејилми, милләт илә?! (378).

Бу, зүлм вә әсарәтдән хилас олмаг үчүн гүввәтли, фәдакар адамлара бөјүк еһтијач олдуғуну дујан вәтәнпәрвәр сәнәткарын одлу бир дил илә ифадә етдији чағырышдыр. Шаир мүрачиәт етдији балача охучуларына гәлбинин ән мүгәддәс дујғусу олан «вәтән уғрунда, милләт эшгиндә» фәдакарлыг еһтирасыны билдирир, онларын да гәлбиндә «бөјүк әмәлә» хидмәт етмәк арзу вә гәтијјәти ојатмаға чалышыр.

Халгын ишинә мүмкүн гәдәр чох јарымаг барәсиндә «Ағачларын бәһси»ндәки сөзләрдән даһа чидди характер дашыјан бу сөзләриндә Сабир реализминә мәхсус чошуб дашан гүввәт, әзм, ирадә дујулмагдадыр. Көрүлмәси асан олан «уфачыг ишләри һүнәр санма»—дејә шаир анчаг бөјүк ирадә вә гүввә тәләб едән мәгсәдләрлә јашамағы, бөјүк идеаллар уғрунда мүбаризә апармағы лазым билир.

Киши ол, дағ гопар һәмијјәт илә!

«Бөјүк әмәл» Сабирә көрә, һәр шејдән әввәл, халгын еһтијачлары, халгын мәнафеи (мәтндә: «ичрајиәмри-милләт») уғрунда мүбаризәдән ибарәтдир. Шаир үчүн бу әмәл о гәдәр јүксәк вә мүгәддәсдир ки, кәрәк инсан онун јолунда, һәтта, чанындан кечсин!..

Сабири классик әдәбијјатла, Низами вә Фүзули илә, Ахундов вә Вәзировла бағлајан мүһүм фикирләрдән бири дә будур. Низами дә өз оғлу башда олмагла кәнчлијә ағыллы, бачарыглы, биликли олмағы мәсләһәт көрүрдү; Фүзули дә елмә јијәләнмәји, зәкалы, илһамлы, вүгарлы адам олмағы һәр чүр мал-дөвләт вә һөкмранлыгдан үстүн тутур, өмрү шеир вә сәнәтә гурбан вермәји хошбәхтлиг билирди.

Дикәр ичтимаи мөвзулара һәср едилмиш сатиралардан фәргли олараг, ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләрдә ичтимаи зиддијјәт вә ајрылыгларын ин'икасы нисбәтән зәифдир. «Азарлы кәндчи»дә дөвләтлиләрә мәнфи әлагә дујулса да, «артыг алыб әксик сатан тачир» күлүшә

һәдәф олса да, бу әсәрләрдә, әсасән, чәмиййәт вә тәбиәтин мүсбәт тәрәфләри ишыгландырылмышдыр.

Сабирин ушаглар үчүн тәбиәтин көзәлликләри, тәбии һадисәләр, фәсилләр һаггында яздығы ширин, сәмими шеирләр букүнә гәдәр өз тәравәтини итирмәмиш әсәрләрдәндир. Бу, язы тәрәннүм едән «Яз күнләри» ше'ридир; бу, гышын ачысы, язын ширинлийи һаггында «Ушаг вә буз» ше'ридир.

Кәл, кәл, а яз күнләри!
Илин әзиз күнләри!
Дағда әрит гарлары,
Бағда әрит гарлары!
Чайлар дашыб сел олсун,
Тахыллар тел-тел олсун,
Ағачлар ачсын чичәк,
Ярпағы ләчәк-ләчәк (392).

Чәмиси сәккиз хәтдән ибарәт олан бу «Яз күнләри» ше'риндә олдуғу кими, шаирин башга ушаг шеирләриндә дә йығчамлыг, садә, сәмими, рәван ифадә тәрзи вардыр. Бә'зи шеирләриндәки әрәб, фарс сөзләри истисна олмагла Сабир кичик охучулары илә чох вахт онларын тамам анлая биләчәкләри бир дилдә данышыр. Бирчә дәнә дә чәтин сөзү олмаян «Яз күнләри» вә «Ушаг вә буз» шеирләри бу чәһәтдән ән мүвәффәгиййәтли әсәрләрдир.

Ушаг шеирләриндә мүәллиф композисиянын айдынлығына да хүсуси фикир верир. Эпик әсәрләриндә о чалышыр ки, айдын башланыб давам едән вә ардычыл сурәтдә инкишаф едәрәк гуртаран бир сүжет гурсун. О, әсәрин әсас сүжети илә билаваситә әлагәси олмаян артыг мәтләблərдән, һашийәләрдән гачыр. Мөвзу конкрет олдуғу кими, онун бәдии һәлли дә конкрет бәдии форма алыр.

Шифаһи халг әдәбийятына вә халгын һәят тәчрүбәсинә әсасланан шеирләрдә мөвзу өзү илә бирликдә халгын яратмыш олдуғу бир чох дәрин мә'налы, һикмәтамиз сөзләри дә чәкиб ше'рә кәтирир. Буна көрәдир ки, биз бурада «аз олсун, яхшы олсун», «нә төкәрсән ашына, о чыхар гашығына» вә саир бу кими аталар сөзләринә я эйнилә, я да азачыг дәйишдирилмиш һалда тәсадүф едирик; эл арасында чох йайылмыш мәсәл вә ләтифәләрин ишләндийини көрүрүк («Молла Нәсрәддин вә оғру», «Молла Нәсрәддинин йорғаны» вә с.).

7

«...Руһани рәисләримиз һөкумәтә сәдагәтләриндән кери дурмайырлар. Бириси дейир: «Һәзрәт Мәсиһ буюрмушдур ки, падшаһа сәлтәнәт аллаһ тәрәфиндән верилир, она мүтабиәт этмәк—аллаһа ибадәт этмәкдир, она аси олмаг һәзрәт Мәсиһин кәламыны ләғв этмәкдир... Флан, флан». Бириси дә дейир: «Аллаһ буюруб ула әл-амирә; итаәт этмәк вачибдир. Һәр ким һөкумәтә гаршы үсян эләсә, чәһәннәмә кедәчәкдир»[1]. Большевик органы «Дә'вәт-Гоч»ун ифша этдийи бу дөзүлмәз вәзиййәт о заманкы Азәрбайчан үчүн тамамилә характерик бир вәзиййәт иди. «Халгын тирйәки» (Маркс) олан дин вә бу тирйәкин рәвачына чалышан дин хадимләри халг һәятыны, халг шүуруну зәһәрләмәкдә идиләр.

В. И. Ленин языр: «Бүтүн вә һәр чүр залим синифләр өз һөкмранлығыны гурмаг үчүн ики ичтимаи вәзифәйә: бир чәллад вәзифәсинә, бир дә кешиш вәзифәсинә мөһтачдырлар. Чәллад мәзлумларын протести вә һиддәтини әзмәлидир. Кешиш, мәзлумлара тәсәлли вермәлидир... мәзлумлары... һөкмранлыгла барышдырмалыдыр, ингилаби һәрәкәтләри онлара тәркитмәлидир, онларын ингилаби әһвали-руһиййәсини сарсытмалыдыр, онларын ингилаби гәтиййәтини гырмалыдыр»[2].

Халгларын милли азадлыг һәрәкаты илә янашы мүртәче дини-сияси чәрәянларын чанланмасы нәтичәсиндә дини фанатизмә гаршы мүбаризә дә габагчыл адамларын гаршысында бир вәзифә кими дурмушду. Бу мүбаризә зәһмәткешләрин азадлығы уғрунда мүбаризәнин бир һиссәси иди.

Башга чүр ола да билмәзди. Буна нечә дөзмәк оларды ки, чардан тутмуш ири вә хырда саһибкарлара гәдәр бүтүн түфейлиләр халгын һәят вә азадлыг һиссләрини боғмаг үчүн аллаһ адындан истифадә этсинләр вә бир чох һалларда мәгсәдләринә наил олсунлар? Буна нечә дөзмәк оларды ки, мәсәлән, Азәрбайчанда вә Русиянын башга мүсәлман районларында буржуа милләтчиләри ерли мүсәлман зәһмәткешләрини гәһрәман рус пролета-

---

1 «Дә'вәт-Гоч» гәзети, 27 июл, 1906, № 16.

2 В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 231—232.

риатындан, дикәр халгларын ингилабчы күтләләриндән айырмаг үчүн панисламизм идеолокиясыны яйсынлар?

Русиядакы халгларын милли азадлыг һәрәкатынын дүшмәни олан чар һөкумәти панисламизм тәблиғатчыларыны һимайә вә мүдафиә эдирди. 1906-чи илдә Әбдүррәшид Ибраһимов, Әли Мәрданбәй Топчубашов вә башга панисламистләр тәрәфиндән Петербугда тәшкил эдилмиш «Русия мүсәлманлары иттифагы» да кадетләрлә иттифагда ишләйәчәйини өз низамнамәсиндә хүсуси гейд этмишди. Чарын 17 октябр манифестини ағыздолусу алгышлаянлар ичәрисиндә бу иттифагын башчылары да вар иди.

Дини фанатизмә гаршы мүбаризәнин әһәмиййәти бир дә онда иди ки, индики кими, Америка, Инкилтәрә, Алмания империалистләри вә Иран-Түркийә милләтчиләри өз ишғалчылыг сиясәтләриндә вә Шәрг халгларынын милли азадлыг һәрәкатыны боғмаг чәһдләриндә чох вахт дини мәзһәб вә тәригәтләрин көмәйинә әл атырдылар.

Дини дүнякөрүшү тәблиғатчылары зәһмәткешләр арасында фанатизмин, мүртәче адәт вә бид'әтләрин яйылмасына хүсуси фикир верирдиләр. Дин инсанын ялныз мүбаризә әзмини йох, үмумиййәтлә һәят эшгини өлдүрмәк мәгсәди күдүрдү. Фәлсәфи идеализмин мүдафиәчиси олан дин, әйни заманда, күтләләрә чәмиййәт вә тәбиәт һадисәләрини лайигинчә дәрк этмәкдә мане олурду.

Мүтләгиййәт вә ерли истисмарчылар өз дини-сияси тәблиғатында идеоложи васитәләрдән кениш истифадә эдирдиләр. Азәрбайчанда милләтчи буржуазиянын чөрәйини ейиб мистик шеирләр вә шәриәтә даир рисаләләр язан, гәзетләрдә дини тәблиғат апаран онларча идеолог, язычы, журналист вә руһаниләр вар иди. «Һәят» идеологлары «ади бир ислам мүбәллиғи кими вә шәриәт ваизи кими мүсәлман гардашлары ислам дининдә дәхи дә сабитгәдәм вә бәргәрар олмаға дә'вәт эдирдиләр»сә[1], «Һәят»ын вариси олан «Тәзә һәят» да өз програм мәгаләсиндә язырды ки, «ислам дини һагг бир диндир. Бу дини-мүбин зәманәнин һәр бир тәгазасына лазымынча мүтабигдир. Кәрдиши-рузкар нә гәдәр дәйишилирсә дә, бу динин әсл

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 428.

руһу, əсл бинасы бир зəррəчə дə дəйишилмир... һəм дə һəр бир тəрəгги вə ирəли кетмəк илə дүз кəлир»[1].

Халгын шүуруну зəһəрлəмəк үчүн язылан бу чүр сөзлəрə гаршы тə'сирли бир падзəһр лазым иди ки, о падзəһри Азəрбайчанын Сабир кими мүтəфəккир вə язычылары һазырлайырдылар.

«Я дин, я һəят»—«Молла Нəсрəддин» мəсəлəни белə гоймушду.

Сабирин динə мүнасибəти онун дүнякөрүшүнүн индиййə гəдəр аз вə пис изаһ эдилмиш чəһəтлəриндəн биридир. 1940-чы илдə Сабирин «əсəрлəринин об'ектив тə'сири охучуну атеизмə, динсизлийə, материализмə доғру апарыб чыхарырды»[2]—дейəн проф. Ч. Хəндан 1954-чү илдə бу фикрə кəлмишдир ки, «Сабир динə инанмыр, ону бир атеист кими материалист чəбһəдəн тəнгид вə ифша эдирди»[3].

Бу тезислəрдəн биринчиси дүз олдуғу һалда, икинчиси һəгигəтə уйғун дейилдир. Əввəллəр Сабирин анчаг «шəхси һəятында вə бə'зи мəктубларында, хүсусəн илк дөвр ярадычылығында, бир мүддəт динə гəт'и инанмыш»[4] олдуғуну иддиа эдəн Ч. Хəндан ахыр заманларда шаири материалист атеист э'лан этмишдир. Сабирин динə мүнасибəтини даһа кениш вə нисбəтəн доғру изаһ эдəн, бə'зи сон дүзкүн мулаһизəлəр ирəли сүрəн М. Ағамиров да бу мəсəлəдə əсасəн Ч. Хəндан илə эйни рə'йдəдир. Онда да шаири «динə гаршы аловлу, горхмаз мүбариз» кими танытмаг мейли гүввəтлидир[5].

Һалбуки əслиндə истəр бир шəхсиййəт, истəрсə бир мүтəфəккир олараг Сабир нəинки динсиз, атеист олмуш, бəлкə диндарлыг өмрү боюнун зəиф чəһəти олараг галмышдыр[6]. Онун ярадычылығында, шеирлəриндə исə, дин мəсəлəси чох зиддиййəтли бир шəкилдəдир. Айры-айры əсəрлəриндəки өтəри дини мотивлəрдəн башга

---

1 «Тəзə һəят» гəзети, 1 апрел 1907, № 1. «Мəслəкимиз» сəрлөвһəли баш мəгалə.
2 «Сабир», сəһ. 118.
3 «Əдəбиййат вə инчəсəнəт гəзети», 9 октябр 1954, № 41.
4 «Сабир», сəһ. 118.
5 М. Ағамиров. Сабирин ичтимаи-сияси көрүшлəри (намизəдлик диссертасиясынын əлязмасы), сəһ. 98.
6 Бах: «Ничат» гəзети, 23 июл, 1911, № 37.

шаирин гәләминдән хүсуси олараг сырф дини мөвзуда, дини дүнјакөрүшү илә јазылмыш әсәрләр дә чыхмышдыр. «Һопһопнамә»нин 1922-чи ил чапындакы «Әјди-мөвлуди-нәби», «Тәһәссүратым», «Нөвһә», «Мән ләм јәшкүрул-лаһ» буна мисал ола биләр. «Фүзулидән тәзмин» гејдилә чап олунмуш «Әјди-мөвлуди-нәби»дә Мәһәммәд пејғәмбәрин доғулушу бир «лүтфи-худа» һесаб едилир, онун тәвәллүд күнү «мүбарәк күн» кими тә'рифләнир; «Нөвһә»-дә мәһәррәм ајы «матәми-каинат» кими тәшбиһләрлә тәсвир олунур. «Тәһәсүратым»да:

Кари-батил һөкмфәрма, чешми-һәгбин пүрхумар,
Бәхт тирә, јар садә, чәрх кәч, әл һијләкар,
Әср намәрд, әһл биәлм, әмр мүшкил, әлм хар,
Тири-суи-зәннә салеһләр нишан олмагдадыр!
Күл көнүлләр гөнчәләр тәк бағры ган олмагдадыр!—

—кими «әсрин намәрдлијиндән», һәјатын ағырлығындан, ағыллы адамларын әзијјәтлә јашамасындан шикајәт ифадә едән мисралар олса да, шеир әсас мәзмуну е'тибарилә дини характер дашыјыр. «Әнин» (333) ше'ри дә мәзмунча буна чох јахындыр. Нәһајәт, «Искәндәр вә фәгир»дә дејилдијинә көрә, куја бүтүн дәрдләрин дәрманы аллаһдадыр; куја ачизләрин дә, гадирләрин дә јол көстәрәни одур. Шаирдә һабелә мүстәгим мә'нада ишләнмиш «һәзрәти-аллаһ», «чәнаби-һәгг» ифадәләринә дә тәсадүф едилир.

Сабирин габагчыл идејалар тәрәннүм едән, сатирик пафосла јарадылан әсәрләринин там әксинә олараг, динимистик характер дашыјан бу лирик әсәрләрин мәзмунунда реализм, хәлгилик олмадығы кими, бурада Сабирә мәхсус үмуми үслуб парлаглығы, ифадә чанлылығы вә ојнаглығы да јох дәрәчәсиндәдир. Лирик гәһрәманын иддиалары күлүнч, һиссләри чылыз, үслубу моллакунәдир.

Бу дејиләнләрә көрә, онсуз да бөјүк классик олан Сабири материалист атеист адландырмаг доғру дејил вә шаирин өзүнүн дә белә бир јахшылашдырмаја еһтијачы јохдур.

Дикәр тәрәфдән унутмамалыдыр ки, Сабирин бир чох әсәрләри, об'ектив олараг, динә, дини дүнјакөрүшүнә гаршы чеврилмишдир. Бунлар әсас е'тибарилә шаирин реалист сатираларыдыр. О заман ки, Сабир һәјаты, ичтимаи мүнасибәтләри, халгын мә'нәви варлығыны, адәт

вә ән'әнәләрини дүзкүн, һәгиги бояларла тәсвир эдир, онда шаирин әсәрләри об'ектив олараг, атеизмә яхынлашыр, дини зеһниййәти гамчылайыр. Итаәткарлыгы, тәрки-дүнялыгы писләйән бу сатиралар һәята баглылыг, мүбаризә, фәалийййәт һаггында габагчыл фикирләрлә долудур; онларда дини фанатизм вә ону яян руһаниләр лага гоюлур. Лакин буну материализм, атеизм адландырмаг олмаз. Хүсуси мүлкиййәт дүнясындакы сияси-игтисади бәрабәрсизлийи экс этдирмәсинә бахмаяраг, Сабир динин көкләринин мүрәккәб һәят шараитилә баглы олдугуну вә дини әсарәтин ялныз, чәмийййәтдәки сияси вә игтисади әсарәт арадан галдырылдыгдан сонра йох эдиләчәйини билмирди.

Динин истисмарчылар әлиндә халгы соймаг үчүн бир васитә, «гулдурчулуг түфәнки» олдугуну көстәрмәси шаирин чәсарәтли фикирләриндән биридир. Әсас тәнгид һәдәфи мәнфәәтпәрәст вә һийләкәр руһанидән ибарәт олан «Алданмарам» сатирасында долайы йолла динин ийрәнч маһийййәти дә ачылыр.

Алданмарам ки, догрудур айинин, эй әму!
Кәссин мәни, һәгиги исә динин, эй әму!
Иманына гәсәмлә чапырсан чәмаәти,
Гулдурчулуг түфәнкимидир динин, эй әму?
...Тикмә намазыны көзүмә бир чида кими,
Көстәр мүамиләндәки тә'йинин, эй әму! (120).

Сәррәст ифадәләрлә язылмыш бу сатирик миниатюра динин өзүнү дә дин хадимләри гәдәр ифша этмәкдәдир. Шаирин фикринчә «иманыны» анд ичәрәк халгы соянларын дини дә, ибадәти дә, «сөвмү сәлаты», «намазы» да— һамысы риякарлыгдыр.

«Я лил-әчәб» ше'риндә сатира дәйәнәйи һәтта гисмән кедиб аллаһа тохунур.

Аллаһү пейгәмбәр, имам,
Һәм дә зиярәткаһ тамам
Моллая м а л олмуш, балам... (345)

Аллаһдан тутмуш пейгәмбәрә, имамлара, зиярәткаһлара гәдәр һамысынын «моллая м а л» олмасы һаггындакы бу фикир дә, динин истисмарчылар әлиндә васитә олдугуна даир фикир кими, кәскин мүхалифәтчи маһийййәтдәдир. Һәмчинин: «Гәссабханәни бизә дарүл'аман

дедин,—Доғру либасына бүрүнүб мин ялан дедин» (225) мисраларында руһаниләрин «аман эви» адландырдыглары мәсчид вә мә'бәдләрә «гәссабхана» ады верилмәси дә эйни довтәләб руһун нәтичәсидир.

Сабирин динә мүнасибәтинин бир сыра мүһүм чәһәтләри онун руһаниләри ифшая һәср этдийи реалист сатираларда ифадә олунмушдур. Һәм дә биз өз реализм илә классик ирсә әсасланан шаирин дин хадимләринә мүнасибәтдә дә әдәби ән'әнәләри инкишаф этдирәрәк, дөврүн типик һадисәләри илә бағладығыны көрүрүк.

Орта әсрләр поэзиясындан мә'лум олдуғу кими, һәлә Низами вә Фүзулинин лирик гәһрәманлары дөнә-дөнә ваиз вә заһидлә мүбаһисә этмәли олмушдулар. Низами вә Фүзулинин көрүшләриндәки мүәййән дини-мистик чәһәтләрә бахмаяраг, дүня халглары Азәрбайчанын һәр ики бөйүк шаирини һуманизмин нәғмәкары кими, мәһәббәт вә көзәллийи тәрәннүм эдән, дини хурафаты көрмәйә көзү олмаян мүтәфәккир сәнәткарлар кими таныйырлар.

Фүзулинин лирик гәһрәманы дөврүнүн руһанисилә ән чох онун халгы дүнйәви һиссләрдән мәһрум этмәк истәмәси үстүндә, дүня не'мәтләриндән чәкиндириб мәрдүмкириз һалына салмаға, ахирәтә бағламаға чалышмасы үстүндә, ганан адамларын башындан басмасы үстүндә мүбаһисә апарыр вә һәмишә үстүн кәлирди. Заһидин халгы сәһәр-ахшам мәсчидә чәкмәйә чалышмасы да аз э'тираз доғурмамышды. Бунлар үмумиййәтлә тәрәггипәрвәр орта әср поэзиясынын, о чүмләдән Фүзулинин габагчыл, дүнйәви хүсусиййәтләриндән ирәли кәлән үстүнлүк иди. Фүзули дөврүнә көрә ирәли кедәрәк, әсәрләриндә руһанилийин еритдийи хәтти-һәрәкәти ачыгданачыға «һийлә», «рия», «тәзвир» адландырмышды.

Вагифин поэзиясында бу мәсәләләр башга планда һәлл эдилмишдир. Бурада да лирик гәһрәман мәсчиди мейханәйә, бу дүняны ахирәтә гаршы гоюр. Лакин бунлар Вагиф үчүн, бир о гәдәр характерик мотивләр дейилди. Вагифдән бүтүн тәбиәти, илһамы һәят эшги илә гайнайыб дашан, реалист вә никбин дүнякөрүшүнә малик олан бир сәнәткар кими данышмаг лазымдыр.

Азәрбайчан ичтимаи фикри тарихиндә, бәлкә дә бүтүн яхын вә Орта Шәргдә динә ән кәскин зәрбәни «Кәмалуддәвлә мәктублары»нын мүәллифи, «мән күлли әдяны пуч вә әфсанә һесаб эдирәм» дейән М. Ф. Ахундов вурмушду.

XIX әср шаирләри Мирзә Шәфи вә Сейид Әзим өз лирика вә сатира ярадычылығында Фүзули ән'әнәсини давам этдирмәклә бәрабәр, поэзияя бир нечә ени мотив дә кәтирдиләр. Сейид Әзим «Руһанилик тәһсили», «Фәгиһ вә оғул» кими сатираларында көстәрирди ки, харичи мәдрәсәләрдә илаһийят вә схоластикадан башга һеч бир шей өйрәнә билмәйән руһаниләр вәтәнә гайытдыглары заман чох күлүнч бир вәзийјәтә дүшүрдүләр. Онлар нә гәдәр алим донуна кирсәләр дә, нә гәдәр элламәлик этсәләр дә, нәинки истәнилән нүфуз вә е'тибары газана билмир, һәтта ағыллы адамларын истеһзасына мә'руз галырдылар. «Көпәйә эһсан» сатирасында исә, шаир даһа башга бир мәсәләйә, руһанилийин рүшвәтхорлуғу мәсәләсинә тохунмушду ки, бу да әввәлкиләрдән һеч дә аз әһәмиййәтли дейилди.

Беләликлә заһид, ваиз, мәрсийәхан вә башга дона кирмиш руһаниләр һәм һәятда, һәм дә әдәбиййатда Сабирин заманына гәдәр кәлиб чыхмышдылар. Лакин ичтимаи һәятдакы ролу XX әсрдә дә әввәлки кими мүртәче олан руһаниләрин фәалиййәт даирәси инди даһа да кенишләнмиш, онларын тәрәгги әлейһинә истифадә этдикләри васитәләр дедикчә артмыш, мүрәккәбләшмишди. Инди онлар тәкчә инсанын һәят эшгини өлдүрмәклә, итаәткарлыг тәблиғ этмәклә, фаталист әфсанәләрлә вә с. бу кими гисмән пассив характердә олан фәалиййәтлә кифайәтләнмәйиб, халгын күндән-күнә гүввәтләнән азадлыг һәрәкатына гаршы әввәлкиндән гат-гат чанлы вә әмәли бир дүшмәнчилик эдирдиләр.

Руһаниләрин чоху Түркийә вә Ирана архаланмагдан әл чәкиб, чар Русиясына тәрәф әйилмишди. Учгарларда тәрәгги вә азадлыг мейилләрини боғмаг ишиндә хүсусән йүксәк дини даирәләр, мәсәлән, Загафгазия шейхүлисламы вә мүфтиси чар һөкумәтинин яхын көмәкчиси идиләр. Мүсәлманлара аид инзибати вә дөвләт ишләриндә һөкумәт бунларын рә'йилә һесаблашырды. Бир сөзлә, Ч. Мәммәдгулузадәнин дедийи кими, Русияда мүфти вә шейхүл-исламлар, гази вә шәриәтмәдарлар «падшаһпәрәстлик хәстәлийинә» тутулмушдулар. Онлар мәсчиддә, тә'зийә мәчлисләриндә, бә'зән һәтта мейданчаларда падшаһы тә'рифләйиб һөкумәтә «аси» оланлары «мүртәд» вә «кафир» е'лан эдир, беләләринин ганыны һалал билирдиләр. Онлардан бә'зиләри мүртәче көрүшләрини ачыг-

дан-ачыга мәтбуатда яйырды (ахунд Әбутүраб, ахунд Пишнамаззадә вә б.); бә'зиләри илһамыны шеир пәриси әвәзинә «бир олан аллаһдан» алыб панисламист руһда чығырғаралар эдирди (ахунд Зәки Һачызадә); бә'зиләри бөйүк мүлкәдар вә торпаг саһиби кими халга ган уддурурду (Һачы Мәчид әфәнди); бә'зиләри ислам динини тәблиғ этмәк үчүн Узаг Шәргә гәдәр кедиб чыхырды. (Әбдүррәшид Ибраһимов). Нәһайәт, руһаниләр ичәрисиндә, өзүнү элм вә маариф тәрәфдары кими көстәрәрәк, хейриййәчилик йолу илә ачылан «Сәадәт мәктәби» типли мәктәбләрдә дәрс дейәнләр дә вар иди.

Истисмарчы синифләрә итаәткарлыг тәблиғ эдән иртичачы руһаниләрин нүфузуну гырмагда Сабирин реалист сатиралары бөйүк иш көрүрдү.

Руһаниләрлә мүбаризәсини шаир ялныз бәдии сөзлә йох, күндәлик һәятда да апарырды. Мәнбәләрдән айдын олур ки, артыг бөйүк бир сәнәткар икән Сабир дин хадимләриндән шәхсән олмазын писликләр көрмүш, аддымбашы онларла үз-үзә кәлиб, һәтта һәятыны тәчавүзләрдән горумалы олмушдур. Ингилаби сатираларына көрә «кафир» вә «мүртәд» э'лан эдилмәси шаирә чох баһа тамам олмуш, ону сон кәлир вә доланачаг васитәси олан дүканчылыгдан белә мәһрум этмишдир.

Мүртәчеләрә дә элә бу лазым иди. Тәкфир мәсәләсинә мәһз она көрә мүрачиәт эдилирди ки, бир тәрәфдән, тәрәггипәрвәр мейилләрлә яшаянларын чанына горху дүшсүн, дикәр тәрәфдән дә, енилик тәрәфдарлары нүфуз вә э'тибарларыны итирсинләр, онларын көрдүкләри ишин әһәмиййәти азалдылсын, һәтта мүмкүн олдугча онлар физики чәһәтдән дә мәһв эдилсинләр.

Сабирин өлүмү мүнасибәтилә мәгалә чап этдирән бир мүәллиф Шамахыя сәяһәти заманы шаирлә көрүшүнү вә ондан «олмая «Һоп-һоп» имзасы илә «Молла Нәсрәддин»ә язан сизсиниз?»—дейә сорушдуғу заман алдығы чавабы хатырлайыр. «Чүһәланын тә'н вә истеһзасына һәдәф» олмасындан шикайәтләнән шаир хүсусилә руһаниләрә нифрәтини билдирәрәк дейир: «Молла Нәсрәддин»дә вә чәраиди-сайрә сүтунларында ери кәлдикчә язырам ки, моллаларын сөзүнә инанмайыныз, зира... минбәрдән ахирәти төвсиййә эдән бу шәхсләр минбәрдән ашағы эндикчә аз галыр ки, беш гәпик пул вә я бир шапалаг плов үчүн чанларыны ода-атәшә атсынлар». Мәгалә мүәллифи сөзү-

нә давам эдәрәк, бир аз ашағыда Сабирин руһаниләр һаггында башга бир мүлаһизәсини хатырлайыр. «...Бир күн «Исламиййә» меһманханасындакы нөмрәләрдән бирисиндә отурмушдуг: Сабир иди, мән идим, бир дә бир ләзки молласы иди. Әснайи-сөһбәтдә мән молләя: «А әфәнди, аллаһ эшгинә, бир дейиниз көрәк, дүнйада элә бир адам тапыла биләрми ки, һәм милләтә хейир версин, һәм дә моллаларын хошуна кәлсин?». Сабир молланын чавабдан ачиз галыб, кәкәләдийини көрүнчә билбәдаһә: «Хейир, дүнйада элә бир адам тәсәввүр олунмаз. Бу мафөвгәттәбии бир шейдир. Чүнки милләтә чиддиййәт вә сәдагәтлә хидмәт этмәк истәйән бир адәми-мүчәррәд элә бир иш көрмәлидир ки, моллалар ондан нифрәт вә истикраһ этсинләр. Зира ки, бу анә гәдәр моллаларын бәйәндийи бир шейдән милләтә хейир чатдығы көрүлмәмишдир»— дейиб, ишин ичиндән чыхды»[1].

Сатираларындан бириндә Сабир XX әсрдә габагчыл адамларла азадлыг дүшмәни олан дин хадимләри арасындакы барышмаз зиддиййәт вә мүбаризәнин сиррини чох көзәл айдынлашдырараг язырды:

Бир бөлүк бошбоғазыг, һейвәрәлик адәтимиз,
Долудур лә'нәт илә, гейбәт илә сөһбәтимиз,
Охумагдан пайымыз йох, языдан гисмәтимиз,
Бу авамлыгла беләә һәр сөзү тәфсир эдәрик,
Мүмкүн олдугча мүсәлманлары тәкфир эдәрик (227—228).

....Мө'миник, кефләнәрик аризуйи-чәннәт илә,
Охумушлар адыны яд эдәрик лә'нәт илә,
Дүшмәник элм илә, инсаф илә, һүрриййәт илә,
Биз бу әфсанәләри чәһл илә тәнфир эдәрик,
Мүмкүн олдугча мүсәлманлары тәкфир эдәрик.

Башга бир ердә:

Ариф чалышыр ки, милләт азад олсун,
Заһид чалышыр ки, мәсчид абад олсун.

Нәһайәт:

Оянма, ят, а милләт, динмә, динмә, дурма, тәрпәнмә!
Айылсан, аһ, вавейла... мәлалү мөһнәтим артыр... (155).

Бу мисаллардан тамамилә айдын олур ки, ени дөврдә заһидин ән башлыча мәнфи чәһәти, халга этдийи ән бөйүк дүшмәнчилик билаваситә азадлыг ишинә хәянәтдән иба-

1 «Ничат» гәзети, 23 июл, 1911 № 37.

рәтдир. Милләтин һәр кичик һәрәкәти, диниб данышмасы, тәрпәнмәси ону горху вә тәшвишә салыр. Габагчыл, ингилабчы адамлары тәмсил едән «ариф» илә иртича ҹәбһәсиндә дуран «заһид» арасындакы зиддиййәтин әсас сәбәби дә «һүрриййәтә», «милләтин азад» олмасына бунларын башга-башга мүнасибәт бәсләмәләридир. Беләликлә, М. Ҹәфәрин дедийи кими, орта әсрләр поэзиясында «ашигә» көз вериб ишыг вермәйән «заһид» XX әсрдә «ариф» адамлара дүшмән кәсилмишди[1].

«Бир бөлүк...» сөзләрилә башланан сатирада Сабирин үмумиләшдирмә баҹарығы хүсуси бир гүввәтлә мейдана чыхмышдыр. Бурада һейвәрәлик, көһнәпәрәстлик, бөһтанчылыг, екәбашлыг вә саирә бу кими сифәтләр азадлыг дүшмәни олан руһаниләрин типик сифәтләри кими дамғаланыр.

«Эй хачә...» ше'риндә руһаниләрин икиүзлү характерини ифша етдийи заман шаир бу икиүзлүлүйүн кимләрә хейир, кимләрә зәрәр вердийини айрыҹа көстәрир. Мә'лум олур ки, халга «йүзләрҹә зиян вуран», «арифләри», «һагкуләри» тә'гиб едән «хачә» бир янда пәләнк исә, о бири янда гоюндур. О, бәйин, ханын гапысында сүләнәндир.

Сабир, халгын нифрәтини газанмыш дин хадимләринин фәрдиләшдирилмиш сатирик сурәтләрини ярадыр («Ваиз, гәләм әһлин енә тәкфир еләйирсән», «Ач дилини, юм көзүнү, заһида!», «Заһид өлмәкдән габаг...» вә с.). Шаирин дәрин реализми типик шәраитдә тәсвир олунан бу типик сурәтләрин һәртәрәфли, ҹанлы чыхмасыны тә'мин етмишдир.

Бурада әсасән ики ҹүр тәсвир үсулу ишләнир: бири бизә әввәлдән мә'лум олан сатирик монолог формасы, икинҹиси исә ифша едилән типә мүраҹиәт формасыдыр. Һәятилик, мәҹази ифадә тәрзи биринҹи гисм әсәрләрдә даһа гүввәтлидир.

Руһаниләрә тәрәф ачылан сатира атәши бә'зән о гәдәр күчләнир вә атылан мәрмиләрин истигамәти о гәдәр ҹохалыр ки, һәтта ислам дини хадимләринин ән юхары даирәләри олан шейхүл-ислам вә мүфтиләр дә бу атәшдән ҹан гуртара билмирләр (тазиянә № 68 вә 73).

[1] М. Ҹәфәр. Классикләримиз һаггында, Бакы, 1948.

Сабирин тәсвириндә о дөврүн «заһиди»* сияси һәятда мүртәче, мадди һәятда гәниматчи вә сойғунчу, мә'нәви һәятда чаһил вә идеалист, маишәтдә мүһафизәкар, әхлагча дүшкүн вә риякардыр. Ваизә хитабла яздығы бир сатирасында шаир ислам руһаниләри үчүн характерик олан чох мүртәче бир көрүшү ифша эдир. О да дүняның куя фани, бивәфа олдуғуна даир дини мүддәадыр.

Ваиз, гәләм әһлин енә тәкфир эләйирсән!
Эй әбри-сийәһ, нури нә тәстир эләйирсән!

...Лә'н эйләйәрәк гасибә мәхлугу союрсан,
Фани дейәрәк аләми тә'мир эләйирсән!

...Биздән көзүнү йығ ки, сәнә алданан олмаз,
Кет онлары хам товла ки, тәзвир эләйирсән! (196).

Бу мисраларда сөзү илә иши бир-биринә зидд олан ваизләрин ич үзү ачылыр. Авам чамааты дүня ишләриндән, һәят вә мүбаризәдән соютмаг үчүн мистика тәблиғ эдән руһаниләрин өзләри «фани дейәрәк аләми тә'мир эләйир», «имарәт һамарлайыр» (225), нечә дейәрләр, дүняны дөрд әлли гучаглайырлар. Шаир көстәрир ки, заһидин, һәтта, аллаһа ибадәти дә тәмәнна илә дир («Заһид өлмәкдән габаг...», тазиянә № 16).

Мәгсәди сөвмү сәлатиндән бу имишкән языг
Һәм худаны, һәм дә мәхлугаты алдатмаг диләр (205).

Яхуд:

Сөвмү сәлатдән сәнә кәр чыхмасайды пул—
Олмазды бунча зәһмәтә тәмкинин, эй әму! (120).

М. Ф. Ахундов демишкән, әкәр чәннәт-чәһәннәм сөһбәти олмасайды, йәгин ки, оруч-намазы саян да олмазды.

«Ач дилини, юм көзүнү, заһида!» сатирасы заһидләрин башга бир бөлүйүнүн ифшасына һәср эдилмишдир. Бунлар «кушейи-хәлвәтдә» (256) отурмағы, «хүшк ибадәтлә, гуру зөһдлә» өмүр кечирмәйи «һәггә» говушмаг йолу һесаб эдән аскетләрдир. Бунлар әчдады чох гәдимләрә, Хагани, Низами, Нәсими дөврләринә кедиб чыхан, һәлә о заман габагчыл адамларын төһмәтини вә истеһзалы сөзләрини эшидән заһидләр, ваизләрдир.

---

* Бурада руһанилийин бүтүн рүтбә вә дәрәчәләри нәзәрдә тутулур.

Сабирин сатирасында бөйүк ер тутан мөвзулардан бири дә ахирәт, чәһәннәм вә чәннәт әфсанәләринин, чин, шейтан вә с. һаггында дини хурафатын ифша эдилмәсидир.

В. И. Ленин языр: «Тәбиәтлә мүбаризәдә вәһшинин ачизлийи аллаһлара, шейтанлара, мө'чүзләрә вә саирәйә инам доғурдуғу кими, истисмарчыларла мүбаризәдә истисмар эдилән синифләрин ачизлийи дә лабүддән ахирәтдә даһа яхшы һәят олачағына даир инам оядыр»[1].

XX әср күтләләрин азадлыг уғрунда мүбаризәйә галхдыглары вә артыг «истисмарчыларла мүбаризәдә» өзләринин ачизлийи әгидәсиндән узаглашдыглары бир дөвр олдуғу үчүн, һәмин ачизликдән доған дини-мөвһуми көрүшләрин эйбәчәрлийи дә бүтүн айдынлығы илә мейдана чыхмышды. Тәбиәтә материалист бахыш, тәчрүби элмләр инкишаф этдикчә дини фанатизмә гаршы мүбаризә шиддәтләнир вә бу мүбаризә Сабир кими мүтәфәккир сәнәткарлара бу барәдә реалист әсәрләр язмаг үчүн илһам верирди.

Дини дүнякөрүшүнү тәблиғ эдәнләр дүнянын вәфасыз олмасына даир уйдурмаларыны һәмишә белә бир ики-үзлүлүклә әсасландырырдылар ки, ағыллы мүсәлман өз мейлини «дари-фәна» олан бу дүняя йох, «дари-бәга» олан «о бири дүняя», ахирәтә бағлар; чүнки куя һәгиги раһатлыг, ән яхшы не'мәтләр, ән йүксәк хошбахтлыг орададыр. Инсан бу дүняя нә гәдәр аз бағланса, бу дүнядан нә гәдәр накам вә бинәсиб көчсә, о дүняда аллаһын илтифатына, чәннәт һәззләринә бир о гәдәр чох наил олачагдыр.

«Инанмам о дүня бундан шән олсун»[2] дейән Низами кими, Сабир дә һәлә сатира саһәсиндә илк аддымларыны атдығы заман тез-тез раст кәлдийи бу чүр һийләкәр вә'зләрә күлмүшдү. Фүзули гәзәлинә пародия шәклиндә язылмыш «Аһ эләдийим нәш'ейи-гәлянын үчүндүр» мәтлә'ли шеирдәки ваизин сөзләри буна сүбутдур.

> Вәсф эйләдийим зөвглә әнһари-беһишти,—
> Көвсәр мәзәли шәрбәти-рейһанын үчүндүр (44).

---

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри. 10-чу чилд, сәһ. 74.
[2] Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә, II һиссә, сәһ. 5.

Демәли, зaһид беһиштин нәһрләрини она көрә зөвглә тә'рифләйир ки, бу дүнянын «мәзәли рейһан шәрбәти» онун өзүнә галсын; башга сөзлә о, өз вә'зләриндә бир нөв халгла алвер эдәрәк, нисйәни вериб, нәгди өзүнә көтүрүр.

«Яшамаг истәр исәк...» (1909) сатирасында Сабир тәрк-дүнялыг фикирләринин тәнгидинә бир даһа гайытмышдыр. Бурада да: «Дәһр фанидир, әзизим, она уйма әбәда!—Тәрки-дүня илә фирдөвсә хүрам олмалыйыз!» (197)—дейән дини-мистик дүнякөрүшү лаға гоюлур.

Сабирин фикринчә, дүнянын куя «фани» олдуғуна, әсл һәятын «ахирәтдә» олачағына даир мөвһуматын башга бир зәрәри дә вардыр. О да бундан ибарәтдир ки, «мүстәгбәли көрмәк нә кәрәк, өмрдү фани» (25) һөкмүнү верән зәрәрли, мистик дүнякөрүшү шүурча керидә галмыш диндар адамлары бу вә я башга дәрәчәдә кәләчәйә бахмаг бачарығындан, парлаг кәләчәк арзусундан да мәһрум эдирди. Сабир бу мөвһумат думаныны ярыб дағытмагда аз иш көрмәмишди.

Ибтидаи инсанда шейтан, чин вә с. һаггында дини-мөвһуми тәсәввүрләр гәзәбли вә мәчһул тәбиәт һадисәләри гаршысындакы күчсүзлүк нәтичәсиндә, бу һадисәләрин маһиййәтини дәрк этмәмәк нәтичәсиндә яранмышды. Бу тәсәввүрләр инсанларын һәм тәбиәт, һәм дә чәмиййәт һадисәләрини дәрк этмәләринә манe олурду. Өзүндә истисмара гаршы мүбаризә гүввәси көрмәйәнләр бу чәһәтдән даһа чох зәрәр чәкирдиләр.

Дини хүрафат әмәкчи инсанын өз дүшмәнләрини, чәмиййәтдәки гара гүввәләри танымасына энкәл төрәдирди. «Руһани аталар» чәмиййәтдәки шәри төрәдәнләрин конкрет чанлы инсанлар олдуғуну пәрдәләмәк, нәзәрләри чанлы дүшмәндән, чанлы «шейтанлардан» яйындырмаг үчүн, шүурлара мүхтәлиф мөвһуми анлайышлар еритмәйә чалышмыш, «чин», «шейтан», «гулябаны» һаггында дәһшәтли бир хүрафат яратмышдылар. Бу йол илә онлар әмәкчи инсанын әсл дүшмәни олан истисмарчылары, «голу чомаглылары вә гочулары» (Ч. Мәммәдгулузадә) халгын нифрәтинә һәдәф олмагдан гисмән хилас эдирдиләр.

Дин хадимләри вә схоластик элм тәрәфиндән әсрләр бою давам этдириләрәк, XX әсрә гәдәр кәлиб чыхан бу

дини-мөвһуми тәсәввүрләрин зияны инди даһа чох адама көрүнмәкдә иди. Реалист язычылар дини-мөвһуми тәсәввүрләрин пучлуғуну вә зәрәрини көстәрмәк үчүн чох чалышыр, бу мөвзуда чох әсәр язырдылар.

Шейтан, гулябаны, хортдан вә дамдабача һаггында хурафата Сабир истеһзалы күлүшлә күлүрдү. Тазиянәләриндән бириндә шаир әлсиз-аягсызлара зүлм едәнләрин шейтан адындан нечә һийләкәрликлә истифадә етдикләрини диалог формасында көстәрәрәк язырды:

— Сөйлә, тәгсири нәдир тапталайырсан язығы?
— Бөйлә ишләр чох олур, чүмләси шейтан ишидир.
— Етдийин чүрмүнү шейтан адына чыхма, онун
Йох бу ишдән хәбәри, сөйлә мүсәлман ишидир[1].

Шаир һабелә халг ичәрисиндә тәфригә салан мүхтәлиф тәригәт вә мәзһәбләр, сүнни-шиә сөһбәтләри, дини мәрасим вә айинләр әлейһинә чох язмышдыр («Суал-чаваб», «Мадам ки, һамияни-зүлмәт», тазиянә № 64 вә с.).

Хатирәләрдән бириндә биз шаир тәрәфиндән 1910-чу илдә мәһәррәмлик заманы бәдаһәтән дейилән вә бу мүртәче айини лаға гоян ашағыдакы бейтә раст кәлирик:

Душмәди Шаһпирлийә бу илдә матәм сахламаг,
Шүмр өлүб, ләшкәр сыныб, Әрзаг гачыб, Мәрван күсүб[2].

Сабирин заманында руһаниләр чамаатын һәр аддымына көз гоюб, онларын «бәд әмәлләрә», йә'ни истисмарчылар үчүн әлверишли олмаян ишләрә гарышмаларына йол вермәмәйә чалышырдылар. Бунун үчүн мүхтәлиф бәһанәләр, һәдисләр, истихарә мәсәләси, шәриәт әһкамы вә саирә уйдурулмушду. Мүчтәһид вә шейхләрин яздыглары рисаләләрдә һансы ишин «сәваб», һансынын «һәрам» олдуғу һаггында сәфсәтә дә эйни мәгсәдә хидмәт едирди. Иши элә бир ерә кәтириб чыхармышдылар ки, мө'мин мүсәлман өз оғлуну евләндирмәкдән тутмуш, сәфәрә чыхмаг, ев тикмәк, базарлыг етмәк, һәтта һамама кетмәк, гарпыз кәсмәк кими ишләрә гәдәр—һәр мәсәләдә исти-

[1] Бүтүн әсәрләри, сәһ. 343.

[2] Ч. Чәбрайылбәйли. Хатирәләрим, (әлязмасы), сәһ. 62. Шамахыдакы Гуртлар мәһәлләси илә Шаһпирли мәһәлләси мәһәррәм айында күсдүйү заман дейилмишдир.

харә этдирмәйә, «хош күн» сечмәйә чалышыр, бунсуз бир ишә башламаға чәсарәт этмирди.

Бүтүн бунлар габагчыл сәнәткар вә мүтәфәккирләрин азад инсан шәхсиййәти һаггында идеалларына дабан-дабана зидд иди. Инсанын сәрбәстлийини әлиндән алан, ону кор-коранә тәглидчи вәзиййәтинә салан бу чүр истихарә вә мәсләһәтләрин зәрәрини Сабир «Эшитмәйәнә» сәрлөвһәсилә язмыш олдуғу тазиянәдә гәзәбли бир дил илә ачыб демишди:

Һәр сиррини кет сидглә де молланүмайә,
Һәр бир әмәлиндә элә тәглид үләмайә;
Тәһсили-кәмал эйләмә, моллайә мүрид ол,
Дүшдүкчә ери, милләти вер бади-фәнайә (227).

Сабирин әсәрләриндә мәктәб-моллаханая, мүәллим-руһанийә гаршы гоюлдуғу кими, элмин дә динә зидд олдуғу тәсдиг эдилир. Элм вә дини, ағыл вә э'тигады бир-биринин экси һесаб эдән Ахундовун фикринә там уйғун олараг Сабир языр:

Элм олдуғу ердә оламаз динү дәянәт,
Дин мәс'әләси чәһл тәгазасы дейилми? (305).

Бу ситат, эйни заманда, көстәрир ки, шаир дини доғуран вә яшадан әсас ичтимаи-игтисади шәртләри билмәдийинә көрә, онун ләғви үчүн тәкчә элмин инкишафыны, «чәһлин» арадан галдырылмасыны кафи сайыр. Амма динә бахышдакы бу мәһдудлуг шаирин габагчыл элм һаггында көрүшләринин әһәмиййәтини гәтиййән азалтмыр.

Сабир инсана онун көзәл вә рифаһ һаяты уғрунда мүбаризәдә көмәк этмәйән, әксинә, буржуазияя гуллуг көстәрән мүртәче элм вә мәдәниййәти ифша эдирди. Қаинатын гурулушу һаггында дини, схоластик көрүшләрә истеһза эдән шаир бу барәдәки габагчыл элми көрүшләрә тамамилә тәрәфдар чыхмышды. Буну «дүз ери бир юпюмуру шей ганан», онун фырландығыны, «айын доландығыны», «күнүн яндығыны» иддиа эдән чоғрафи нәзәриййәйә шаирин рәғбәтиндә ачыг көрмәк мүмкүндүр («Ваһ! Бу имиш дәрси-үсули-чәдид?»). Шаир көстәрир ки, каинатын гурулушу вә тәбиәт һадисәләри һаггында габагчыл элми фикирләр тәдрис эдән ени мәктәбләри руһаниләрин «мәктәби-үсян» адландырмалары чох күлүнч вә мүртәче бир ишдир. «Нечүн мәктәбә рәғбәтим олма-

йыр?» суалына чаваб верән руһани өзүнүн әйбләрини ашкар бойнуна алыб дейир:

Нечүн мәктәбә рәғбәтим олмайыр?
Чибим долмайыр, долмайыр, долмайыр!

...Охур, бундан һәр кәс ганар һаггыны,
Ганан мүтләг али санар һаггыны,
...Бунунчун мәним рәғбәтим олмайыр!
Чибим долмайыр, долмайыр, долмайыр!

...Вә бир дә бу мәктәблиләр бил'үмум
Охурлар кәмалынча али үлум,
Эдирләр бизә сонра ексәр һүчум,
Бунунчун она рәғбәтим олмайыр!
Чибим долмайыр, долмайыр, долмайыр!.. (238).

«Ганан мүтләг али санар һаггыны» демәклә Сабир, чох доғру олараг, габагчыл элм вә маарифин инкишафыны халгын азадлыг уғрунда мүбаризәси үчүн файдалы амилләрдән бири кими гиймәтләндирир. Мәсәләйә бу нөгтейи-нәзәрдән янашдығына көрәдир ки, шаир, халгы итаәткарлыға, эталәтә, аскетизмә чағыран мүртәче мәдәниййәтә вә «ислам үлумуна» нифрәт эдир.

Буржуа идеологлары язырдылар ки, «бизә һәр нөв мәдәниййәт лазым дейил, ялныз исламиййәт дахилиндә олан мәдәниййәт лазымдыр»[1]. Онлар өз фәалиййәтләриндә дә «исламиййәт дахилиндә олан» мәдәниййәтин тәрәггисинә чалышырдылар. Фәлсәфи идеализми, «элми-әдяны» вә саир мүртәче элми биликләри тәблиғ эдән бу идеологлар һәр аддымда ени элми нәзәриййә вә көрүшләрлә үз-үзә кәлиб, һәр дәфә мүбаризәдә нифрәтә лайиг һала дүшүрдүләр. Сабирин «Чаваблар чавабы» ше'ринин бир ериндә бу мәғлубиййәт чох яхшы мә'наландырылыр:

...Элм иди әкәр бәхш эдән инсанә шәрафәт—
Милләт нә сәбәбдән она көстәрмәди рәғбәт?
Ислам үлумунда кәр олсайды ләягәт
Руси охумушлар бә нечин этдилә нифрәт?
Бу нифрәти һәр күндә көрүб ахыр утанды,
Әфсус, «һәят» исә мәмат олду, гапанды!.. (50).

Шаирин фикринчә «ислам үлуму», демәли, «исламиййәт дахилиндә» инкишаф эдән элм бүсбүтүн ләягәтдән кәнар олдуғу үчүн, «инсана шәрафәт» бәхш эдә билмәйиб,

[1] «Һәят» гәзети, 1905, № 3.

дөврүн габагчыл адамларынын нифрәтини газанмышдыр. Бурада габагчыл адамларын «руси охумушлар» сурәтилә верилмәси Сабир үчүн ән характерик чәһәтләрдән бириди. Буну шаирин бөйүк рус мәдәнийјәтинә мәһәббәтинин әламәти һесаб етсәк, сәһв етмәрик.

«Әфсус. «Һәят» исә мәмат олду, гапанды!» мисрасындакы «әфсус» нидасы вә бә'зи башга фикирләр бу ше'ри мәзмунча зиддийјәтли һала салса да, бурада ифадә едилән әсас идея мүсбәт, тәрәггипәрвәр маһийјәтлидир. Һәлә ону демирик ки, «Һәят» исә мәмат олду» ифадәсинин өзүндә инчә бир истеһза вардыр.

Ше'рин мәзмунундан белә бир нәтичә дә чыхармаг олур ки, Сабир «Һәят»да тәблиғ едилән елми фајдасыз һесаб едир. Она көрә ки, «Һәят» нә гәдәр «елм, елм» десә дә, онун сөзләриндән һәгигәт йох, рия төкүлүрдү: онун сөзләриндә әмәли «ишә», практикая чағырышдан даһа чох, шаир демишкән, гуру «коп» вар иди. Һалбуки:

Копнан әмәл ашмаз, ишә гейрәт кәрәк олсун,
М и л л ә т д ү й ү н ү н а ч м а ғ а һиммәт кәрәк олсун,
Мин елм демәкдәнсә һәмийјәт кәрәк олсун,
Сөздән нә битәр, ишдә һәгигәт кәрәк олсун!..

Бу, Сабирин тәкчә елм вә мааріф һаггында, тәкчә бир гәзет һаггында фикри дейилди. Бу, үмумийјәтлә «милләт дүйүнүн ачмаға» чағыран вә бунун үчүн «коп» етмәйи йох, «г е й р ә т л и» олмағы лазым билән ингилабчы шаирин идеалларындан бири иди.

Фәслин ахырында бир мәсәләни гейд етмәклә дини фанатизм әлейһинә мүбаризәдә Сабирин фәалийјәтини екунлашдыраг.

1910-чу илдә «Молла Нәсрәддин»дә шаирин «Бакыда бир кәнддә мүһавирә» адлы орижинал бир сатирасы чыхмышдыр. Шаирин бу вахт Балаханыда дәрс дедийини вә онун сечдийи сәрлөвһәни нәзәрә алараг, һәмин шеирдә о заман Балаханыда баш вермиш конкрет бир һадисәнин үмумиләшдирилдийини еһтимал етмәк олар.

Сабирин тәсвириндә бир кәндли илә бир ахунд арасында кедән мүбаһисә ағыл илә е'тигад арасында, ояңмагда оланларла халгы юхуда көрмәк истәйәнләр арасында күндән-күнә артан чарпышманын бир тимсалыдыр. Ахундла мүбаһисәйә киришән кәндли сөһбәт әсасында ерин өкүз буйнузу үстүндә дурмасына даир дини

хурафата инанмадығыны сөйләдийи заман һәмсөһбәтинин тамам өзүндән чыхдығыны көрүр.

Ахунд

Буна шүбһән дә вар?

Кәндли

Әлбәттә, инанмам бу сөзә! (249).

«Эй вай...» ше’риндә көһнәпәрәст дин хадими бир күн «чамаатын билчүмлә бидар олачағындан» (220) горхуя дүшәрәк, «шадам кәләчәк күнләримиз кечсә бу һаләт»— демишди. Мисал кәтирилән диалогда кәндлинин чавабы артыг кәлиб чатмыш олан «бидар олма» күнүнү габарыг сурәтдә көстәрирди. Бу һәят һәгигәтинин тәсвириндә дәрин оптимизм дуюлмагдадыр.

Беләликлә, мешшанлыг вә баяғылығы, аилә вә мәишәтдәки керилик һалларыны, гадын әсарәтини, маариф вә тәрбийә саһәсиндәки нөгсанлары, нәһайәт, дини фанатизми тәнгид эдән Сабир, эйни заманда, көзәл, мә’налы, мәдәни һәятын аловлу чарчысы олмушдур.

Еддинчи фәсил

БЕЙНӘЛХАЛГ ИРТИЧАА ГАРШЫ МҮБАРИЗӘ МӨВЗУУ. ИРАН ВӘ ТҮРКИЙӘ ИНГИЛАБЛАРЫ ҺАГГЫНДА ШЕИРЛӘР

Шәрг халгларынын һәят вә мүгәддәраты һәлә орта әсрләрдә Азәрбайҹан әдәбийяты вә ичтимаи фикрини чох мәшғул эдирди. XIX әсрдә бу ән'әнәнин даһа да гүввәтләндийини көрүрүк. Доғма Азәрбайҹандакы ичтимаи һагсызлыглара гаршы чыхан М. Ф. Ахундов, Закир, Зәрдаби ери кәлдикчә Шәрг истибдадына, һәмчинин мәзлум Шәрг халгларынын дүшмәни олан капиталист мүстәмләкәчиләрә дә өз гәләмләрилә зәрбә вурмаға чалышырдылар. Хүсусилә Иран вә Түркийә иртичаына гаршы мүбаризә XIX әсрдә мүһүм сияси-идеоложи ишләрдән бири олмушду.

Габагчыл язычыларын Иран вә Түркийә һадисәләрилә чох марагланыб мәшғул олмаларынын сәбәби, һәр шейдән әввәл, өз сәләфләринин әсрләр бою давам эдиб кәлән бөйүк һуманизм идеяларына садиг галмалары, Шәрг халгларына һуманист мүнасибәт бәсләмәләри иди. Лакин бурада бир сыра башга сәбәбләр дә варды. Онлардан ән мүһүмү Азәрбайҹанла Яхын вә Орта Шәрг өлкәләри арасында кечмишдә һөкм сүрмүш мүхтәлиф характерли игтисади-ичтимаи вә мәдәни әлагәләр иди. Азәрбайҹанын орта әср шаир, мүтәфәккир вә алимләриндән бир чоху Шәргин мәшһур мәктәб вә мәдрәсәләриндә, бөйүк Шәрг алимләри янында охуюб кәлдикләри кими, Иран вә Түркийәнин, Мисир вә Сурияның габагчыл мәдәни сималары да Азәрбайҹан мәдәниййәтиндән чох шей өйрән-

мишдиләр. Нәһайәт, XIX—XX әср язычылары Иран вә Түркийә һадисәләринин тәсвириндән ерли шәраитә ишарәләр этмәк үчүн дә истифадә эдирдиләр ки, бу барәдә бир аз ашағыда айрыча бәһс олуначагдыр.

Бу сәбәбләрә көрә, бир тәрәфдән, Иран вә Түркийә иртичаыны ифша этмәк, дикәр тәрәфдән дә, һәмин өлкәләрдәки азадлыг һәрәкатына рәғбәт бәсләмәк габагчыл Азәрбайчан язычылары үчүн һәяти бир иш олмушду.

Әсрләр бою әсарәт алтында яшаян Шәрг мәзлумларынын биринчи рус ингилабынын тә'сирилә һәрәкәтә кәлмәләри, әлә силаһ алыб милли-азадлыг һәрәкатына башламалары Азәрбайчан язычыларынын дәрин севинчинә сәбәб олду. Чүнки мүтәрәгги язычылар Шәрг зәһмәткешләринин сияси шүурунун ояначағы күнү сәбрсизликлә көзләйирдиләр, бу оянманы сүр'әтләндирмәк үчүн вар гүввә илә чалышырдылар. Ч. Мәммәдгулузадә һәлә «Молла Нәсрәддин»дән габаг, болшевик гәзети «Кавказски рабочи листок»да Чәнуби Азәрбайчан вә Иран зәһмәткешләрини мүтләгиййәт әлейһинә мүбаризә этмәйә вә рус пролетариатынын ингилаби ән'әнәләрини өйрәнмәйә чағыран «Бинәсибләр» вә «Хейир-дуа» сәрлөвһәли мәгаләләрини чап этдирмишди. Онун икинчи мәгаләсинин ахырында «Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!» шүары верилмишди[1].

Чәнуби Азәрбайчанда вә Иранда демократик һәрәкат гүввәтләндийи заман бу һәрәкатла әлагәдар мәсәләләр Азәрбайчанда чыхан болшевик мәтбуатынын вә демократик гәзетләрин әсас мөвзуларындан олду. Шәргин мүстәмләкә вә ярыммүстәмләкә өлкәләриндәки милли-азадлыг һәрәкатлары илә һәмрә'й олан Азәрбайчан зәһмәткешләринин Иран ингилабына рәғбәти бәдии әдәбиййатда да кениш экс этдирилирди. Мүтәрәгги язычылар өз бәдии вә публисист әсәрләрилә Иран ингилабыны алгышлайырдылар. Аббас Сәһһәт чәнуби азәрбайчанлы вәтәнпәрвәр фәһләнин ингилаби вурушлардакы гәһрәманлығы һаггында «Әһмәдин гейрәти» поэмасыны бу заманлар яратмышды.

Әдәбиййатда бу мөвзуун ишләнмәсиндә ән чох фәаллыг көстәрән сәнәткарлардан бири Сабир иди. Иран һади-

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953.

сәләрини тәсвир этмәйи шаир, чох доғру олараг, ингилаби идеялар тәблиғи үчүн әлверишли бир иш һесаб эдирди. Бунунла Сабир һәм Иран ишләринә гарышан чар һөкумәтинин сиясәтини гамчылайыр, һәм дә Иран иртичаыны тәнгид этмәклә үмумиййәтлә бейнәлхалг иртичаа гаршы чыхыр, тәрәгги вә азадлығы тәрәннүм этмиш олурду.

Русия вә Гафгаз ингилабчы пролетариаты, большевикләр партиясы Иран ингилабына бөйүк әһәмиййәт верәрәк, Иран зәһмәткешләринин деспотизмә гәләбә чалмалары үчүн мүмкүн олан көмәйи әсиркәмирдиләр. Бу әлагә элә бир һал алмышды ки, чар һөкумәти, чар мәтбуаты, мәсәлән, мүртәче «Новое время» гәзети Загафгазия зиялыларынын «рус тәбәәси олдугларыны яддан чыхарараг» Иран ингилабына рәғбәт бәсләмәләриндән вә ерли ингилабчыларла чийин-чийинә деспотизмлә вурушмаг үчүн орая көнүллүләр көндәрмәләриндән бәркнараһат олурду[1].

Америка вә Инкилтәрә империализми кими, чар һөкумәтинин дә Иран ингилабына дүшмән олдуғуну вә бу ингилабы ятыртмаг үчүн чарын Иран мүртәчеләринә мүхтәлиф васитәләрлә, һәтта һәрби гүввә илә көмәк этдийини нәзәрә алдыгда Сабирин чаризм табелийиндә олан Азәрбайчанда яшая-яшая Иран ингилабыны алгышламасынын бөйүк сияси әһәмиййәти даһа айдын көрүләр.

Тәәссүф ки, индийә гәдәр Сабирин бу мөвзуда олан сатиралары әдәбиййатшүнаслар тәрәфиндән лайигинчә өйрәнилмәмиш, һәмин сатираларын бир сәнәт әсәри кими гиймәти яхшы тә'йин эдилмәмишдир. Бурада әсас сәһв ондадыр ки, тәдгигатчыларын чоху Сабирин Иран ингилабы һаггында сатираларындан бәһс эдәркән чох вахт мәсәләйә биртәрәфли янашмыш, ялныз бу әсәрләрдә н ә д ә н данышылдығыны, һ а н с ы һадисәләрин тәсвир эдилдийини айдынлашдырмаға чалышмышлар. Белә бир ме'ярла язылмыш элми әсәрләрдә, әввәлән, Иран ингилабыны Сабирин н е ч ә сәнәткарлыгла әкс этдирдийи, икинчиси, бу әсәрләрин истәр Чәнуби Азәрбайчан вә Иран үчүн, истәрсә дә мәзлум Шәрг үчүн шаирин өз вәтәни үчүн ингилаби-тәрбийәви әһәмиййәти я көстәрилмәмиш, я да өтәри гейд эдилмишдир. Бунун нәтичәсидир ки, бә'зән

---

[1] «Новое время», 18 октябр 1908.

Сабир садәчә, Иран ингилабы һадисәләринин истеʼдадлы, лакин пассив бир гейдчиси һалында тәгдим эдилмишдир. Тәһлилдән даһа чох, тәсвир йолу илә кедән тәдгигатчылар, Сабирин һәмин әсәрләри яздығы заман изләдийи мәгсәди кифайәт гәдәр ачыб изаһ этмәмишләр, айры-айры әсәрләрин идея мәзмунуну мүәллифин көрүшләри илә сых әлагәдә алмамышлар.

Сабирдә Иран ингилабы мөвзуунун ишләнмәсиндән данышаркән шаирин һәлә илк кәнчлик илләриндә Ираны сәяһәт эдиб, орадакы һәяты өйрәндийини, һагсызлыгларын шаһиди олдуғуну, 1905-чи илдән сонра Азәрбайчанын бүтүн габагчыл адамлары кими, онун да Иран һадисәләрини диггәтлә изләдийини, о вахта гәдәрки Азәрбайчан әдәбийятында вә ичтимаи фикриндә Иран мәсәләләринин дә мүһүм ер тутдуғундан Сабирин хәбәрсиз олмадығыны нәзәрә алмаг лазымдыр. Бундан башга, шаирин ярадычылығы үчүн онун о заман Бакыда вә Азәрбайчанын башга ерләриндә ишләйән Иран фәһләләринин һәяты илә танышлығынын да әһәмиййәти вар иди. Нәһайәт, Загафгазия илә Иран арасындакы даими игтисади вә мәдәни әлагәләр дә шаирин гоншу өлкә һаггында мәʼлуматыны артыран шәртләрдән бири иди.

Әсәрләринин тәһлили көстәрир ки, башга мөвзулар кими, бу мөвзуу да Сабир орижинал бир сәнәткарлыгла ишләмиш, реализминин бүтүн имкан вә гүдрәтини бурада да нүмайиш этдирмишдир. Дикәр тәрәфдән, Иран вә Түркийә ингилаблары һаггында әсәрләрилә шаир өз истеʼдадынын ени бир чәһәтини үзә чыхармышдыр. О да бундан ибарәтдир ки, Сабир ялныз, вәтәндашы олдуғу, чоғрафи чәһәтдән бағлы олдуғу Азәрбайчан вә Русия һадисәләрини йох, эйни заманда, чоғрафи чәһәтдән узаг ерләрин, башга өлкәләрин дә һәятыны, адамларыны реалист бир гәләмлә тәсвир эдә билмишдир.

Ирана даир сатираларда классик Азәрбайчан поэзиясына мәхсус ифадәләрдән, Иран халгларынын, чәнуби-азәрбайчанлыларын дузлу юморундан да мәһарәтлә истифадә олундуғуну көрүрүк. Мәсәлән, «Мәнимки беләдүшдү» сатирасында XVIII әср шаири Нишат Ширванинин «Игбал зәбун олду, мәнимки белә дүшдү» сөзләри Мәммәдәлишаһын дилилә верилмишдир. Бу сөзләр ингилаб тәрәфиндән сыхышдырылан Иран шаһынын пси-

холокиясыны ачмагда Сабирә аз көмәк этмәмишдир. Яхуд «Бура сай» сатирасында Аға Мәсиһ Ширванинин «Төвбәнамәси»нин тә'сири дуюлмагдадыр.

2

Мүтләгиййәт Иранында Сабирин диггәтини чәлб эдән әсас дөзүлмәз чәһәтләр—бир тәрәфдән шаһ деспотизми, әрбабларын өзбашыналығы, харичи капиталын Ирана сохулмасы, дикәр тәрәфдән дә, әксәриййәти кәндлиләрдән ибарәт олан зәһмәткеш халгын һүгугсузлуғу, олмазын фәлакәтә дүшмәси, өлкәнин сияси, игтисади, мәдәни керилийи иди.

Ингилаб әрәфәсиндә Ираны дәһшәтли бир ачлыг бүрүмүшдү. Зүлм, истисмар, күччатмаз веркиләр нәтичәсиндә диләнчи дәрәчәсинә дүшмүш кәндлиләр күтләви һалда доғма юрдларыны тәрк эдәрәк, иш далынча шәһәрләрә, чох вахт исә Русия сәнае мәркәзләринә ахышырдылар. XX әсрин әввәлләриндән һәр ил иш далынча Ирандан Русияя 200.000-ә гәдәр адам кедирди[1]. 1904-чү илдә тәкчә Бакыда едди минә гәдәр Иран фәһләси ишләйирди ки, бу да бүтүн Бакы фәһләләринин тәхминән 22 фаизини тәшкил эдирди[2]. Бакыда ишләйән иранлы фәһләләр пролетар һәрәкаты мәркәзләриндән бири олан бу шәһәрдә, болшевикләрин ингилаби тәрбиййә мәктәбиндә мүкәммәл мүбаризә тәчрүбәси кечирдиләр.

1905-чи ил әрәфәсиндә ерли вә харичи истисмарчылара гаршы мүбаризәни кенишләндирмәйә башлаян Иран халг күтләләри арасында һәйәчанлар, үсянлар сүр'әтлә артмагда иди. 1903—1904-чү илләрдә баш назир Атабәй Ә'зәми харичи дөвләтләрин акенти, рүшвәтхор вә сойғунчу бир адам кими ифша эдән вәрәгәләр яйылырды.

Биринчи рус ингилабы Ирандакы мүбаризәләрә күчлү тәкан верәрәк, милли-азадлыг һәрәкатыны аловландырды. Бу замандан э'тибарән халгын мүбаризәси мүхтәлиф формалар алараг, 1905—1911-чи илләр әрзиндә энишли-йохушлу бир йол кечди.

1905—1906-чы илләрдә Иранда кәндли һәрәкаты о вахтадәк көрүлмәмиш вүс'әт алмышды. Мүхтәлиф мүба-

---

[1] М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, ГИПЛ, 1952, стр. 193.
[2] Енә орада, сәһ. 200.

ризә формаларындан истифадә эдән үсјанчы кәндлиләр верки вермәкдән бојун гачырыр, бир чох јерләрдә мүлкәдар торпагларыны зәбт едиб, өз араларында бөлүр, мүлкәдарлара диван тутурдулар. Лакин демәк лазымдыр ки, кәндли һәрәкаты һәлә зәиф иди.

Бу заман Иран тарихиндә илк дәфә олараг фәһлә һәрәкаты да баш галдырмышды. Ингилабчы фәһләләр мәшрутә уғрунда мүбаризәдә вә бүтүн ингилаби һадисәләрдә фәал иштирак едирдиләр.

Ингилаби-демократик гүввәләрин сә'јилә бу заман өлкәнин бир чох јерләриндә халгын дөјүшләринә башчылыг едән әнҹүмәнләр, фәдаи вә мүҹаһид тәшкилатлары јарадылмагда иди.

Халгын гәһрәман мүбаризәси 1906-чы илин августунда Мүзәффәрәддин шаһын мәҹбурән мәшрутә е'лан етмәсилә нәтиҹәләнди. Октјабрын 7-дә ачылан Мәҹлисдә зәһмәткешләрин нүмајәндәләри илә бирликдә, о заман һәлә мүәјјән мүлаһизәләрлә ингилаби тәләбләр ирәли сүрән мә'мурлар, либерал мүлкәдарлар, таҹирләр, руһаниләр вә башга бу кими адамлар да вар иди. Онлар ингилабын куја өз вәзифәсини артыг јеринә јетирмиш олдуғуну иддиа едәрәк, мүбаризәни тәдриҹлә зәифләтмәк, ингилаби һәрәкатын инкишаф етмәмәси үчүн тәдбирләр көрмәк сијасәтинә кечмишди. Буна көрәдир ки, бүтүн сонракы чағырыш мәҹлисләриндән ән мүтәрәггиси олан биринчи мәҹлис дә халг мәнафеини кифајәт гәдәр мүдафиә едә билмәмишди. Бу вәзијјәтдән истифадә едән Мәммәдәлишаһ һәмин илин пајызында дөвләт чеврилиши мәгсәдилә һүҹума кечди. Шаһ чеврилиш едә билмәсә дә, хәјанәткар мәгсәдлә мәҹлисә јахынлашды.

Бир тәрәфдән, Иранын нүфуз даирәләринә бөлүнмәси һаггында 1907-ҹи ил августун 31-дә бағланылан Инкилтәрә—Русија сазишинә, дикәр тәрәфдән дә, мәҹлисин јарытмазлығына ҹаваб олараг өлкәдә ингилаби һәрәкат јенидән јүксәлди. Мәммәдәлишаһ вәзијјәтин тәһлүкәли олдуғуну көрәрәк, мүвәггәти заман үчүн мејдандан чәкилиб, Бағмешәдәки сарајында јени һүҹума һазырлашмаға башлады. Јерли иртиҹаын көрдүјү тәдбирләрә хариҹи капиталистләр, Инкилтәрә, Алманија, Америка вә чар Русијасы да һәр ҹүр көмәк едирдиләр.

1908-ҹи илин ијун ајында шаһ гошунлары хариҹиләрин көмәјилә әксингилаби чеврилиш едәрәк, мәҹлиси

говду. Шаһ тәрәфдарлары ганлы чинайәтләр төрәтдиләр. Өлдүрүлән йүзләрлә ингилабчылар ичәрисиндә Тәбриздән мәчлисә депутат сечилмиш Һачы Мирзә Ибраһим, тәрәггипәрвәр «Сури-Исрафил» гәзети редактору Мирзә Чаһанкирхан, мәшһур язычы вә натиг Мәликүл-Мүтәкәллим вә башгалары да варды.

Бу замандан Иран ингилабынын мәркәзи Тәбризә кечир. Ингилаб байрағыны башда Тәбриз олмагла Иран Азәрбайчаны зәһмәткешләри йүксәлдирләр. Чәнуби Азәрбайчанын фәдакар оғлу Сәттарханын рәһбәрлийилә давам эдән һәрәкат Иран ингилабы тарихинә парлаг сәһифәләр языр.

Үмумиййәтлә ингилабчы Русияя, хүсусән Загафгазияя яхын олан Чәнуби Азәрбайчанда һәрәкат Иранын башга ерләринә нисбәтән даһа гүввәтли, даһа дәрин олмушдур. Ингилаби мүбаризәләрдә вә демократик тәдбирләрин һәята кечирилмәсиндә Тәбриз әнчүмәнләри хүсуси рол ойнайырды. Иран ингилабында тәбризлиләрин көстәрдикләри мисилсиз рәшадәт о заман бүтүн дүнянын нәзәрини чәлб этмишди. В. И. Ленин Тәбриз һадисәләринин ингилаби әһәмиййәтинә йүксәк гиймәт верирди.

Русия пролетариаты Иран ингилабына бөйүк руһ йүксәклийилә гардашлыг көмәйи эдирди. С. Орчоникидзенин башчылығы илә Загафгазия ингилабчыларындан ибарәт бир көнүллүләр дәстәси Иран ингилабчыларына көмәк үчүн көндәрилмишди. Азәрбайчанда Иран ингилабына ярдым ишиндә М. Әзизбәйов вә Н. Нәриманов чох фәал чалышырдылар.

Тәбризлиләрин мүбаризәсини ятыртмаг үчүн шаһ бирбиринин далынча һәрби һиссәләр көндәрирди. Ингилаба диван тутмаг ишиндә инкилисләр вә чаризм дә Иран иртичаына көмәкләрини әсиркәмәдиләр. Ленин язырды ки, күтләләр капитал әлейһинә, капиталист мүстәмләкәчилийи вә әсарәти әлейһинә мүбаризәйә галхышдыгда конститусиячылығын ән йүксәк мәктәбиндән кечмиш олан «мәдәни» Авропа сияси «хадимләри» ачыгдан-ачыға вәһшиләширләр[1].

Лакин әлбир олмуш харичи вә дахили мүртәчеләр ингилабчы халгын габағында даяна билмәдиләр. 1909-чу илдә тахтдан салынан Мәммәдәлишаһ Гәрби Авропая

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, сәһ. 179.

гачды. Мәшрутә енидән бәрпа эдилди. Амма ени мәчлисдә демократ депутатлар мүртәче депутатлара нисбәтән аз ер тутдулар. Икинчиләр ингилабын ишини битмиш һесаб эдәрәк, онун даһа да инкишаф этмәсинә йол вермәдиләр. Киланын ири феодалларындан бири олан вә ингилаби һәрәкатдан өз шәхси мәнафеи үчүн истифадә этмәйә чалышан Сүпеһдар һөкумәти нәинки өлкәнин вәзиййәтини яхшылашдырмаг үчүн бир иш көрмәди, әксинә, өз мүртәче сиясәти илә халгын нифрәтини газанды. Бир әлилә ингилабы ятыран Сүпеһдар, о бири әлилә харичиләрин Ирана даһа артыг сохулмалары вә өлкәни соймалары үчүн шәраит яратды.

Истибдад үсулуна ағыр зәрбә чалынмасына, конститусия верилмәсинә, мәчлис тә'сис эдилмәсинә, шаһын мүтләг һакимиййәтинин хейли мәһдудлашмасына вә саир бу кими наилиййәтләринә бахмаяраг, 1905—1911-чи илләрин Иран ингилабы мәғлуб олду.

Феодализм вә мүстәмләкәчи империализм әлейһинә чеврилмиш олан Иран ингилабы өз характери э'тибарилә буржуа-демократик һәрәкат иди. Бу ингилаб мәғлуб олса да, бир һәгигәти бүтүн дүняя көстәрмишди ки, Шәргин башга өлкәләри кими, Иран да тарихи әһәмиййәтә малик буржуа-демократик ингилаблар дөврүнә гәдәм гоймушдур.

3

Ирана һәср этдийи әсәрләрдә Сабирин һәм бир мүтәфәккир, һәм дә бир шаир олараг гүдрәти онда иди ки, о, Иран һадисәләрини дүзкүн баша дүшмүш вә реалист бир гәләмлә тәсвир этмишди. Дөрдүнчү фәсилдә дейилдийи кими, 1905-чи ил ингилабынын тарихи тәчрүбәси шаирин Иран вә Түркийә һадисәләрини бу чүр гиймәтләндирмәсиндә, һәтта бә'зи мәсәләләр һаггында габагчадан хәбәрдарлыг этмәсиндә бөйүк рол ойнамышды.

Биринчи рус ингилабы дөврүндә Русияда, хүсусән өз вәтәни Азәрбайчанда чох мүрәккәб һадисәләрин шаһиди олан Сабир үчүн Иран һадисәләрини дәрк этмәк артыг бир о гәдәр чәтин дейилди. Иран шаһынын милли-азадлыг һәрәкатыны ятырмаг мәгсәдилә мүвәггәти бир заман үчүн мәшрутә э'лан этмәси, мәчлис чағырылмасына

разылыг вермәси Сабирә 1905-чи илдә чар һөкумәтинин 17 октябр манифестини э'лан этмәсини вә дума сиясәти еритмәсини хатырлатмышды. Иран иртичаы ингилабчылара диван тутдуғу заман Сабир 1905—1907-чи илләрдәки ингилаби йүксәлишдән сонра чаризмин рус ингилабыны амансызчасына боғдуғуну, Столыпин иртичаынын азғынлығыны, вахтилә верилмиш алдадычы азадлыгларын кери алынмасыны хатырлатмышды. Иранда мүбаризәнин илк заманларында мүәййән мүлаһизәләрлә халг күтләси илә әлбир һәрәкәт әдән либерал мүлкәдарларын, тачирләрин, руһаниләрин деспотизмә гаршы мүбаризәдә ахырадәк ардычыл ола билмәйәчәкләринә дә Сабир әмин иди. Иран ингилабыны гиймәтләндирмәкдә шаирә көмәк эдән бир чох башга тарихи ибрәт дәрсләри дә вар иди. Чох күман ки, Сабирин Иран һадисәләрини дүзкүн баша дүшүб, тәсвир этмәсиндә онун Иран ингилабы илә сых әлагәдар олан «Һүммәт» тәшкилаты рәһбәрләриндән М. Әзизбәйовла танышлығынын да мүсбәт тә'сири олмушдур.

1905—1911-чи илләрдә Сабир Иран ингилабы мөвзуну сатирасынын әсас мөвзуларындан бири этмишди. Бизә мә'лум олдуғуна көрә, онун бу мөвзуда илк әсәри 1906-чы ил ноябрын 24-дә «Молла Нәсрәддин»дә чыхмыш «Мән билмәз идим бәхтдә бу никбәт олурмуш» сатирасыдыр. 1911-чи илә гәдәр шаир Иран ингилабы һаггында 20-йә яхын әсәр язмышдыр. Һәмин мөвзуа өз ярадычылығында бу гәдәр кениш ер вермәклә Сабир оянмыш олан мәзлум Шәрг халгларынын сәсинә сәс вермәк, дүшмәнлә мүбаризәдә онлâры даһа да руһландырмаг вә бу мүбаризәнин дүзкүн истигамәтдә кетмәсинә көмәк этмәк истәмишди.

Шаирин бөйүклүйү, инсанпәрвәрлийи бир дә онда иди ки, о, халгларын деспотизмә гаршы һәрәкатыны чох кениш өлчүдә дәрк вә тәсвир этмәйә чалышырды. Сабир өз вәтәниндәки азадлыг һәрәкаты илә бирликдә, Аразын о тайындакы ган гардашларынын, Иран вә Түркийә зәһмәткешләринин вәзиййәти вә мүбаризәси илә дә марагланырды.

Иран ингилабынын әввәлдән ахырадәк, демәк олар ки, бүтүн мәрһәләләри Сабир ярадычылыгында әксини тапмышдыр. Биз бурада ингилаби чыхышларын башланмасы,

Мәммәдәлишаһын вә онун тәрәфдарларынын тәшвишә дүшмәләри, фәдаиләрин гәһрәманлығы, милли мәчлисин ярытмаз фәалиййәти, шаһын чар һөкумәтиндән вә Авропа империалистләриндән көмәк истәмәси, Иран руһаниләринин иртичаа нөкәрчилийи, ингилаби һәрәкатын мәғлубиййәти кими бир чох мүһүм һадисәләрин бәдии ин'икасыны көрә биләрик.

Тәсвир этдийи һадисә вә инсанларын характериндән, даһа доғрусу, ингилабын йүксәлиб энмәсиндән асылы олараг, Сабирин сөзләри дә мүхтәлиф аһәнкдә, мүхтәлиф гаммада сәсләнирди. Онун әсәрләриндә каһ ингилабчыларын гәләбәсинин тә'сирилә севинч, фәрәһ, каһ тәһлүкә көзләнилмәсилә әлагәдар олараг тәшвиш, каһ да мәғлубиййәт нәтичәсиндә әмәлә кәлән гүссә, гәмкинлик һисс эдилир.

Һәрәкатын йүксәлән дөврүндә язылмыш «Мир Һашым Тәбризи», «Бура сай» вә «Сәттархан»—иртича үзәриндә халгын гәләбә чалмасындан Сабирин нә гәдәр севиндийини, ганадландығыны көстәрән әсәрләрдир. Башга бир ше'риндә Сабир «Ярдымы Сәттар башыны, Мир Һашым?»—дейә иртичачыларын мискин һала дүшдүкләрини көстәрирди. Шаир, халгы «бир парча чөрәйә нөкәр эдәнләрә» истеһза эдәрәк, онларын өз дилиндән язырды:

> Милләт айылыб талиби-һүрриййәт олурмуш,
> Милләтдә дә, яһу, белә бир гейрәт олурмуш! (58).

Деспотизмин типик нүмайәндәләрини, шаһы, онун тәрәфдарларыны вә сәркәрдәләрини ифша этмәйә Сабир хүсуси фикир вермишдир. Бу чәһәтдән онун ән кәскин сатиралары Мәммәдәлишаһ, Зилли-Султан, Сүпеһдар, Мир Һашым кими истибдад сүтунларыны титрәдән әсәрләрдир.

Сабирин тәсвириндә Иран мүтләгиййәтинин характери, Ирандакы ичтимаи һагсызлыг вә рәзаләтләр Мәммәдәли шаһын еритдийи дахили вә харичи сиясәтин тимсалында, онун типик деспот кими верилән сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир. Демәк олар ки, бу, бөйүк шаирин ятармыш олдуғу рәнкарәнк сатирик сурәтләр ичәрисиндә өз типиклийи, ифшаэдичи кәскинлийилә ән чох диггәти чәлб эдән сурәтдир.

«Иран өзүмүндүр», «Сатырам», «Фүзулийә бәнзәтмә»,

«Мүртәче хадимләрим»[1], «Доғрудан да, Мәмдәли...», «Авропада Мәмдәлинин эшгбазлығы» ады алтында чап олунан сатиралар билаваситә шаһын ифшасына һәср эдилмишдир. Бунлардан илк дөрд әсәр шаирин чох севдийи сатирик монолог формасында, бешинчи әсәр мүәллифин шаһа мүрачиәти формасында, ахырынчысы исә, диалог формасында язылмышдыр. Көстәриләнләрдән әлавә, султан Әбдүлһәмидин өз тайы олан Иран шаһына мүрачиәти формасында язылмыш «Мәнимки белә дүшдү» (1909) сатирасыны вә дикәр шеирләрдә дә ери кәлдикчә Мәммәдәлишаһын яд эдилдийини гейд этмәлийик.

Бүтүн бу әсәрләрдә шаһ мүхтәлиф чәһәтләрдән тәсвир вә ифша эдилир. Сабир ону бир чох һадисәләрин чулғашдығы Иран чәмиййәти илә, милйонларла иранлы илә мүрәккәб ичтимаи-тарихи әлагәдә алыб тәсвир эдир. О, шаһы садә, әмәкчи адамлара ган ағладан, нәинки бир дөвләтин башчысы олмаға, һәтта садәчә, инсан ады дашымаға да лайиг олмаян бир тип кими тәсвир эдир. Шаһын образыны вә онунла әлагәдар һадисәләри тәсвир этмәклә бәрабәр, шаир Иран һадисәләри фонунда өз ичтимаи көрүшләринин бир чох мүһүм чәһәтләрини дә экс этдирир.

Сабир көстәрир ки, «Али-Гачара» мәнсуб олан Мәммәдәлишаһ атасы Мүзәффәрәддиншаһы сиясәтдән башы чыхмаян, «молла киши», бабасы Нәсрәддиншаһы исә хейрини-шәрини баша дүшмәйән бир адам адландырараг, онлардан һеч бирини бәйәнмәсә дә, әслиндә о өзү дә һәр чәһәтдән ата-бабасынын йолу илә кедән, бәлкә онлардан гат-гат рәзил бир һөкмдардыр.

---

[1] Чәфәр Хәндан «Сабир» әсәриндә көстәрир ки, бу ше'рилә Сабир «Иран халгыны дахили вә харичи дүшмәнләрә гаршы чидди мүбаризәйә чағырмыш вә онлара гәләбә чалмалары үчүн йол көстәрмишдир» («Сабир», сәһ. 103—104). Эйни фикир Сабирин «Сечилмиш шеирләр» китабына профессорун яздығы мүгәддәмәдә тәкрар эдилир («Сечилмиш шеирләр», Бакы, 1946, сәһ. 11). Бу фикрә Н. Ахундовун намизәдлик диссертасиясында да раст кәлирик.

Бу иддиа әсәрин мәзмунуна уйғун дейилдир. Ингилаби һәрәкатын гәләбәси нәтичәсиндә харичә гачмыш Мәммәдәлишаһын дилиндән онун тәрәфдарларына, мүртәчеләрә мүрачиәт шәклиндә язылан бу сатирада Иран халгы мүбаризәйә чағырылмыр; бурада Ирандакы мүртәчеләрин шаһла әлбир олдуглары вә онун гайытмасыны көзләдикләри ифша эдилир; шаһ өз тәрәфдарларыны һазырлыға чағырыр.

Сабирин тәсвириндә Мәммәдәлишаһ һийләкәр, чаһил, яланчы, позғун вә сатгын бир һөкмдар сурәтидир. О, Дарадан тутмуш, Шаһ Аббаса, Мүзәффәрәддиншаһа гәдәр давам эдиб кәлән залым Иран шаһлары нәслинин характерик сифәтләрини өзүндә чәмләшдирмишдир. Бу характер сифәтләр, мәсәлән, ашағыдакылардыр:

Шаһ биләр өлкәдә һәр нә көтүрәр, һәр нә гояр,
Каһ чибин, каһ дәрисин һәр кимин истәрсә сояр,
Баш кәсәр, эв дағыдар, чан чыхарар, көз дә ояр—
Мин дә чыхса көйә әфганлары иранлыларын...
Бәчәһәннәм ки, яныр чанлары иранлыларын! (191).

Яхуд:

Доғрудан да, Мәмдәли, гейрәт һәлал олсун сәнә!
...Вердийин мәшрутейи-милләт һәлал олсун сәнә!
...Алты мин илдән бәри мөвчуд олан бир мәмләкәт,
Көрмәмишди сән кими бир шаһи-вала-мәртәбәт:
Нийәтин саф, э'тигадын пак гәсдин мәс'әдәт,
Милләтин шад, өлкән абад, үмдә фикрин мәрһәмәт,
Гойдуғун тач, өртдүйүн хәл'әт һәлал олсун сәнә,
Вердийин мәшрутейи-милләт һәлал олсун сәнә! (189).

Бу сәтирләрдә шаһын характеристикасы башдан-аяға кинайәдән ибарәт олан сөзләрлә верилмишдир. Заһирән шаир баш кәсән, эв дағыдан, чан алан, көз оян шаһын тәрәфиндә көрүнсә дә, әсл һәгигәтдә шаирин сөзләриндән она гаршы нифрәт алову яғыр.

Һәр ики шеирдә ифадә олунмуш кинайәни баша дүшмәйин истәр о заманкы охучу үчүн, истәрсә дә бизим мүасирләримиз үчүн һеч бир чәтинлийи йохдур. Шаирин мәһарәти элә бир дә ондадыр ки, онун үмумиййәтлә мәчазлары вә о чүмләдән кинайәси охучуя асанлыгла чата биләчәк, айдын бир шәкилдәдир. Бу айдынлыг Сабирин язы үсулундан, сөзләри ишләтмәк габилиййәтиндән ирәли кәлир.

Мисал үчүн, һәр ики ситатдакы мүзаре формасы шаирин фикринин үмумиләшдирилмәси үчүн чох мүвафиг формадыр. Чүнки индики заман үчүнчү шәхс хәбәр шәкилчиләри ир, юр вә саирәдән фәргли олараг, әр вә ар мүзаре шәкилчиләри заман э'тибарилә даһа кениш мә'на ифадә эдир, бу форма шеирдә бәдии үмумиләшдирмә үчүн, просесин узун заман давам этдийини вә тамамилә характерик олдуғуну көстәрмәк үчүн даһа мүва-

фигдир. Сатирик монологда исә вәзиййәт башга чүрдүр. Бурада тип өзү-өзүнү характеризә эдир, ифадә мүстәгимдир; шаир бәдии үмумиләшдирмә вә типләшдирмәйә башга йол илә наил олур.

«Иран өзүмүндүр» сатирасында Мәммәдәлишаһ: «күркани-чәфаву ситәмин чәнкәлийәм мән»—дейә өзүну мүртәчеләрин башчысы кими таныдыр. Бу, доғрудан да, белә иди. Һәлә тахт-тача кечмәздән әввәл, Тәбриздә вали олдуғу заманлардан Мәммәдәлишаһ өзүнү халга бир сойғунчу кими танытмышды. Һакимиййәтә кечәндән сонра исә, онун бүтүн сиясәтинин әсасы нәйин баһасына олурса-олсун тәрәггинин, азадлыг идеяларынын, халг һәрәкатынын гаршысыны алмаг олмушду.

Сабир көстәрир ки, 1906-чы илдә э'лан эдилмиш гануни-әсасини Мәммәдәлишаһ кери алмышдыр. Ингилабчы халгын гаршысында дәфәләрлә анд-аман эләйиб, һәтта гур'ана анд ичән шаһ үчүн дин дә, гуран да халгы итаәтә чағырмаг үчүн бир васитәдир. 9 январда дуа охуя-охуя Гыш сарайына йөнәлиб, һөкмдардан имдад көзләйән рус зәһмәткешләри II Николай тәрәфиндән күлләбаран эдилдикләри кими, Мәммәдәлишаһын да андына алданан Иран ингилабчылары эйни хаинликлә күлләбаран эдилмишдиләр. 1908-чи илдә Теһран яхынлығындакы шаһ маликанәсиндә ингилабчылара диван тутулмасы иртичаын ишләдийи ганлы чинайәтләрдән бири иди. Сабир бу һадисәләри тәсвир этдийи заман онун шаһа нифрәти хүсуси бир кәскинлик алыр. Белә һалларда онун шеирләриндән халг фачиәсини көстәрән туттун, гәмли нотлар кечир.

Мәммәдәлишаһын «эл гайғысына» галмадығы, әксинә, бир зәли кими халгын «ганыны ичдийи», өлкәни ядлара сатдығы, мүртәче ә'янлар вә руһаниләрлә әлбир олдуғу нә гәдәр инандырычы көстәрилирсә, онун бир инсан олараг эйбәчәрлийи, шәхси сифәтләри дә бир о гәдәр мәһарәтлә ифша эдилир. «Авропада Мәмдәлинин эшгбазлығы» сатирасында әсасән мәишәт планында тәсвир олунан шаһ, Мадмазел илә диалогунда өзүнүн әхлаги симасыны бүрузә верир. Сиясәт аләминдә олдуғу кими, мәишәтдә дә ярамаз олан һөкмдар Мадмазелә бир шоркез кими мүрачиәт эдир.

Мәммәдәлишаһын сатирик сурәтини ярадыркән Сабир бир чох тәсвир үсулларындан вә васитәләриндән истифадә

этмишдир. Бунлардан бә'зиләри юхарыда гейд эдилди. Дейиләнләрә ону да әлавә этмәк лазымдыр ки, башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да Сабир мәнфи типин дахили аләмини көстәрмәк үчүн онун ады үзәриндә, бу типи характеризә этмәк үчүн истифадә этдийи мүгайисәләр үзәриндә хүсуси диггәтлә ишләмишдир. Типин эйбәчәрлийини даһа айдын вә кәскин нәзәрә чатдырмаг үчүн шаир, бир чох башга классик сатирикләрин этдийи кими, гәсдән онун адыны тәһриф этмәк, эйбәчәрләшдирмәк үсулундан истифадә эдир. Онун сатираларында «Мәммәдәли» сөзүнүн «Мәмдәли» вә «Мә'дәли» (Мәммәдәлишаһ чох шишман адам имиш) шәкилдә ишләнмәсинин сәбәби бу иди. Яхуд шаһа «зәли», «бойнуйоғун» адларынын верилмәси шеирләрин сатирик маһиййәтиндән ирәли кәлмишдир.

Лакин Сабир бә'зән халг ичәрисиндә чох да асан анлашылмаян мүгайисәләрә дә мүрачиәт эдир. Онун Мәммәдәлишаһы зүлмкарлыгда Зөһһак илә мүгайисә этмәси буна мисал ола биләр. Яхуд «Авропада Мәмдәлинин эшгбазлығы» сатирасында Мадмазелин ишләтдийи «мәрдуд, мәғруд, Шәддад, исабәт» кими сөзләрин мә'нача еринә мүвафиг олмасына бахмаяраг, үслубча типин характеринә уйғун дейилдир.

Иран мүтләгиййәти вә һөкмдары һаггында реалист сатиралары илә Сабир Шәргин бир сыра өлкәләриндә демократик идеяларын яйылмасында әһәмиййәтли иш көрмүшдү. Мәнбәләрин көстәрдийинә көрә, Иранда вә харичи өлкәләрдә, хүсусилә, Русиянын габагчыл даирәләриндә Иран шаһы әлейһинә чыхышлар, шаһа гәзәбли һүчумлар эдилмәси Иран һөкумәтини нараһат эдәрәк, онун бә'зи тәдбирләр көрмәсинә сәбәб олмушдур. Иранын тә'кидилә чар һөкумәти Загафгазиядакы дөвләт идарәләринә бир нечә әмр көндәрәрәк, Иран ингилабына көмәк этмәк тәшәббүсләринин гаршысыны алмаға чағырмышды[1]. Чар һөкумәти, эйни заманда, демократик мәтбуат вә әдәбиййатын Иран шаһына һүчумларынын гаршысыны алмаг үчүн сензурая хүсуси көстәриш вермишди.

Чар дахили ишләр назирлийи Тифлис губернаторунун дәфтәрханасындан мәтбуат ишләри үзрә Тифлис комитәсинә көндәрилмиш 13 сентябр 1908-чи ил тарихли сәнәддә

[1] М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, стр. 228.

«Молла Нэсрэддин»ин Иран шаһына һүчумлардан эл чәкмәси тәләб эдилирди: «Дәфтәрхана татар (Азәрбайчан—Ә. М.) юмористик журналы «Молла Нәсрәддин»ин он нүсхәсини көндәрәрәк, Губернаторун тапшырығы илә мәтбәә ишләри комитәсинә билдирир ки, Ә'лаһәзрәт Императорун Гафгаздакы чанишини көстәрилән журналын бундан сонра Иран шаһына һүчумлар этмәсинә йол верилмәмәсини хаһиш эдир»[1].

Сабирин 11 август 1908-чи ил тарихли «Молла Нәсрәддин»дә чап олунмуш «Иран өзүмүндүр» адлы сатирасы илә бу көстәриш арасындан чәмиси бир ай кечдийини вә һәмин сатиранын кәскин ифшачы мәзмунуну нәзәрә алараг, чар һөкумәтинин сензурая вердийи юхарыдакы көстәришин «Иран өзүмүндүр» ше'рилә дә әлагәдар олдуғуну эһтимал этмәк мүмкүндүр.

4

Ирана даир шеирләр силсиләсинә дахил олан икинчи гисм әсәрләрдә билаваситә ингилабчы халг илә иртича арасындакы мүбаризә, «Иран ингилаби гошунларынын рәһбәри» (Ленин) Сәттарханын шүчаәти тәсвир вә тәрәннүм эдилир. Әсасән «Бура сай!», «Шаһнамә», «Мир Һашым Тәбризи», «Сәттархан» шеирләриндән ибарәт олан бу серия эһатә этдийи әсәрләрин сайы э'тибарилә бөйүк дейил. Амма мәзмунуна вә бәдии хүсусиййәтләринә көрә бунлар айрыча тәһлил вә тәдгигә лайигдир. Дүзкүн идея истигамәти бу шеирләрдә һадисә вә сурәтләрин реалистчәсинә тәсвири, чанлы һәяти тәфәррүат, ингилаби чошғунлуг вә оптимизм илә бирликдә мейдана чыхмышдыр.

Ады чәкилән әсәрләрдә башлыча чәһәт Сабирин тарихи инкишафда халгын ролуна бөйүк әһәмиййәт вермәси, халгын күчүнү, мүбаризәсини мәһәббәтлә тәрәннүм этмәсидир. «Илләрлә тәғафүлдә ятан» халгын «көз ачыб» истисмарчыларла һагг-һесаб чәкмәйә башламасы Сабирә «Бура сай!» адлы гүввәтли сатирасыны язмаг үчүн илһам вермишди. Бу, диалог шәклиндә оригинал бир әсәрдир.

---

1 Күрчүстан Мәркәзи Дөвләт Архиви, фонд 480/114, сийаһы 2, говлуг 116, вәрәг 11.

Узун заманлардан бәри көзләнилән күн кәлиб чатмышдыр. Халг һаггыны тәләб эдир. Чыхылмаз вәзиййәтдә галмыш «милләт хаини» Зилли-Султан төвбә этдийини сөйләмәклә чаныны гуртармаға чалышыр. Шаир интигамчы халгын дилинә бу сөзләри верир:

Чамаат

Зилли-Султан, бура сай дөйдүрүб алдыгларыны!
Сөйүб алдыгларыны, сөйдүрүб алдыгларыны!

Зилли-Султан

Төвбә, эттөвбә хәта раһинә кетдикләримә!
Билиб этдикләримә, билмәйиб этдикләримә!

Чамаат

Сән ки, Авропада идин, нийә йорта-йүйүрә
Чумдун Ирана, бу виранәдә дүшдүн дә кирә,
Салдын ахыр өз әлинлә өзүнү ағзыбирә?
Веч битирмәз сәнә, дөнмә дәхи даша, дәмирә,
Бош данышма, бура сай гапдырыб алдыгларыны!
Чапыб алдыгларыны, чапдырыб алдыгларыны!

Зилли-Султан

Төвбә, эттөвбә хәта раһинә кетдикләримә!
Билиб этдикләримә, билмәйиб этдикләримә!

Чамаат

Бирбәбир ядына сал чүмлә унутдугларыны,
Милләтин ганын алыб шишәйә тутдугларыны,
Гыш үчүн ахталайыб яйда гурутдугларыны,
Көзләрин кәлләнә дә чыхса, гус уддугларыны!
Бош данышма, бура сай өлдүрүб алдыгларыны!
Бөлүб алдыгларыны, бөлдүрүб алдыгларыны!

Иран ингилабы дөврүнүн ән типик һадисәләриндән бирини әкс этдирән бу әсәрин мәркәзиндә дөйүшкән халг дурур. Халг деспотизмин типик нүмайәндәси олан Зилли-Султана мейдан охуюр.

Зилли-Султан ким иди?

О, 1849—1896-чы илләрдә Иранда һөкмранлыг этмиш Нәсрәддиншаһын оғлу, ярым милйон әһалиси олан 2000-нә гәдәр кәндин саһиби, гәддар бир феодал иди. Мәшрутә э'лан эдилдийи заман баш көтүрүб Авропая гачмышды. Инкилис мүстәмләкәчиләр Зилли-Султаны

һәр еһтимала гаршы Мәммәдәлишаһын еринә шаһлыға һазырламышдылар. Бу сифәтләрини нәзәрә алараг, Сабир тазиянәләриндән бириндә ону «милләт хаини» (290) адландырмышды. «Бура сай!» ше'риндә исә Зилли-Султан мәшрутә һәрәкаты заманы кәндлиләрин һүчумуна мә'руз галан, торпаглары әлиндән алынан зүлмкар Иран феодалларынын типик нүмайәндәси кими ифша едилир.

Дүздүр, ингилаб әрәфәсиндә һөкумәтин ени мәһкәмә гайдалары тәтбиг етмәк, Иран һәятынын бә'зи чәһәтләрини заһирән авропалашдырмаг вә саир бу кими тәшәббүсләри руһаниләрин бир гисминин әввәлки ағалығыны мәһдудлашдырдығы үчүн, мәшрутә һәрәкатынын илк дөврүндә бу руһаниләр дә мүвәггәти олараг халга гошулмушдулар. Бунунла бәрабәр, әввәлләр олдуғу кими, ингилаб заманы да дин вә руһанилик Иран деспотизминин әсас истинадкаһларындан бири иди. Халг күтләләрини истисмар етмәкдә, халгы итаәтдә сахламаг ишиндә дин мүтләгиййәтлә әлбир иди. Руһаниләрин бир гисми, ейни заманда, орта вә ири феодаллар чәркәсинә дахил идиләр; онларын әлләриндә бөйүк торпаг саһәләри, вар-дөвләт, ихтияр вар иди.

Тазиянәләриндән бириндә Сабир бу типли руһаниләр һаггында демишди:

Иранлы дейир ки, әдл илә дад олсун,
Османлы дейир ки, милләт азад олсун!
Заһид нә дейир: дейир ки, гарным долсун,
Иранлы да, османлы да бәрбад олсун! (248).

«Мир Һашым Тәбризи» сатирасы халгын (Сабирдә: «әһрарын») күчү гаршысында ачиз галмыш һийләкәр руһаниләри даһа чанлы вә кәскин ифша едән бир әсәрдир. Мәммәдәлишаһ вә Зилли-Султан кими, Мир Һашым да халгын тәзйиги нәтичәсиндә мейдандан гачыр, Тәбризи тәрк етмәйә мәчбур олур:

Габла дәхи мафрашыны, Мир һашым!
Дурма, көтүр гач башыны, Мир һашым!
Гәсб едәли мәснәди-пейғәмбәри,
Дәккейи-баггал еләдин мәнбәри,
Лобя, нохуд сатмаға олдун чәри,
Инди дәхи хошламайыр мүштәри
Күнчүтүнү, хашхашыны, Мир һашым!
Дурма, көтүр гач башыны, Мир һашым!

...Сэн о дейилдинми, эдэндэ гиям
Сэчдэ эдэрди сэнэ ексэр эвам?
Инди олар да айылыб биттэмам,
Гылмады һеч ердэ сэнэ эһтирам,
Атды чэмаэт дашыны, Мир һашым!
Дурма, көтүр гач башыны, Мир һашым!

Нейлэйэсэн, халга сөзүн батмады,
Һийлэлэрин бир кэси алдатмады.
Чэрхэчилэр дэ усаныб ятмады,
Инди ки, эһрара күчүн чатмады,
Топла гоһум-гардашыны, Мир һашым.
Дурма, көтүр гач башыны, Мир һашым!.. (160—161).

«Халга сөзүн батмады», «эһрара күчүн чатмады» кими ифадэлэрдэ мүэллифин ингилабчы күтлэлэрин гүдрэтинэ дэрин инамы айдын көрүнмэкдэдир. О да чох мараглыдыр ки, сатира фэрэһ вэ севинч дуйғусу илэ язылмыш: «Ярдымы Сэттар башыны, Мир Һашым?!» сөзлэри илэ гуртарыр.

Үмумиййэтлэ, Ирана даир эсэрлэриндэ «эһрары», «асланлары», «намвэрлэри», «эһли-кары» мүртэче гүввэлэрэ гаршы гоян Сабирдэ биринчилэр даим чэмиййэти ирэли апаран, азадлыг уғрунда мүбаризэ эдэн адамлар кими мүдафиэ вэ тэрэннүм эдилир. Шаирин демократизмини, ингилаби көрүшлэрини бурада билаваситэ мүшаһидэ этмэк олур.

Сейид Эли Азэринин яздығына көрэ, ингилаби фэалиййэтлэри үстүндэ э'дам эдилэн «Сури-Исрафил» редактору Мирзэ Чаһанкирхан вэ мэшһур натиг Мэликүл-Мүтэкэллим Чэнуби Азэрбайчан вэ Иран сосял-демократ тэшкилатынын фэал үзвлэри имиш[1]. «Арзу» ше'ри көстэрир ки, һэр ики шэхс Сабирин бөйүк рэғбэт бэслэдийи адамлардан олмушдур.

Сабирин Иран ингилабы гэһрэманы Сэттархана һэср этдийи эсэр бу чэһэтдэн хүсуси диггэтэ лайигдир. Ирана даир бүтүн башга эсэрлэриндэн фэргли олараг, Сэттархан һаггында ше'рини Сабир сатира жанрында йох, лирик жанрда язмышдыр. 20 октябр 1908-чи ил тарихли «Молла Нэсрэддин»дэ чыхан бу шеир Иран ингилабынын мэркэзи Тэбриз, һэрэкатын рэһбэри Сэттархан олдуғу бир

[1] Сейид Эли Азэри. Гияме колонел Мэһэммэд Тағы хан дэр Хорасан, Теһран, 1329 һичри, сэһ. 51.

заманда, фэдаилэрин бөйүк ишлэр көрдүйү, бөйүк нүфуз газандығы бир дөврдэ язылмышдыр.

Гарадағ маһалындан, хырда торпаг саһиби аилэсиндэн чыхан, кэнчлийиндэ бир мүддэт салдат олуб, сонралар, 90-чы иллэрдэ йохсул кэндлилэрин партизан дэстэлэринэ башчылыг эдэн Сэттархан ингилабын илк күнлэриндэн Тэбриз энчүмэнинин үзвү олмуш, һэрэкатда чошғун бир руһла иштирак этмишди. 1906—1907-чи иллэрдэ артыг о, Тэбриз ингилабчыларынын рэһбэри иди. Шаһ, Сэттарханын башыны кэтирэчэк адама йүз мин манат мүкафат верэчэйини вэ'д этмишди[1].

Иран ингилабы иштиракчыларындан олан М. С. Ордубади Сэттарханын сэркэрдэлик вэ тэшкилатчылыг фэалиййэтиндэн бэһс эдэрэк языр ки, мэшрутэ тэрэфдарларыны тэшкил этдикдэн сонра Сэттархан халг күтлэлэрини бирлэшдирмэк үчүн кениш иш апармаға башламышды. «О, Тэбриздэ тэбэгэлэшмиш, зүмрэлэрэ вэ мэслэклэрэ айрылмыш халгы чох тез өйрэнди вэ онларын башчылары вэ рэһбэрлэрилэ элагэйэ кирмэйэ башлады»[2].

Халг күтлэлэринин мүбаризэсини тэшкил этмэйи вэ һэрэкаты һэрби гүввэ илэ, забитлэрлэ тэ'мин этмэйи бачармасы, һабелэ ингилабчы Русия илэ элагэ сахламасы Сэттарханы бир халг гэһрэманы, көркэмли сэркэрдэ дэрэчэсинэ йүксэлтмишди. Русия вэ Гэрби Авропа мэтбуаты ону «Азэрбайчан Пугачову», «Иран Гарибал'диси» адландырырды. Мэшрутэ тэрэфдарлары өзлэринэ рэһбэр сайдыглары Сэттархана «Сэрдари-милли» (халгын рэһбэри) ады вермишдилэр.

Тэбризлилэр 1908-чи илин октябрында Рэһимханын башчылыг этдийи шаһ гошунларыны дармадағын эдиб Тэбриздэн говдугдан вэ хейли һэрби гэнимэт элэ кечирдикдэн сонра, Сэттарханын халг арасында нүфузу даһа да артды. Онун икидлийи һаггында эл маһнылары, язычыларын вэ халг шаирлэринин эсэрлэри яранды. Тэбриз эһалиси ашағыдакы сөзлэрлэ башланан маһныны ифтихарла охуюрдулар:

---

[1] М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, стр. 230.

[2] М. С. Ордубади. Сэттархан, «Вэтэн уғрунда» журналы 1942, № 2, сэһ. 39.

Сэттарханам, Исмайылхан оғлуям,
Бөйүк ингилабын чаван оғлуям.
Сарылдым силаһа, чанымдан кечдим вә һ. б.

О вахт Азәрбайчанда, хүсусилә Бакыда «Сәттархан» маһнысы ханәндәләрин чох охудуғу маһнылардан бири иди. Бу маһнынын «Гачаг Нәби» һавасы илә охунмасы да олдугча мә'налы иди: халг Сәттархана ата-бабаларын, Гачаг Нәбиләрин мүбариз ән'әнәләрини давам этдирән эл гәһрәманы кими бахырды.

Сабирин ше'ри дә бу заман мейдана чыхмышды.

«Сәттархан» ше'ри мүәллифин башга әсәрләриндән тәкчә лирик жанрда язылмасы илә фәргләнмирди. Она галса, шеир үмумиййәтлә Сабир үчүн характерик олмаян бир үслубдадыр. Һәмин шеир Сабирин садә вә айдын сатираларындан даһа чох, Сейид Әзимин лирик үслубуна яхындыр. Сабирин әсәрләри ичәрисиндә исә, «Сәттархан» ше'ринә охшаян лирик шеирләр чох аз тапмаг олар.

Шаир ени әсәрини әрузун тәнтәнәли бәһрәләриндән олан рәмәл бәһриндә язмышды. Шеир башдан-аяға гәдәр «һали-мәчзубум», «нә'рейи-шуридә», «ше'ри-тәр», «бећчәтим», «сүрурим», «әһраранә», вә с. бу кими тәркибләрлә, әрәб-фарс сөзләрилә долудур. Һәтта икинчи бәнддә гур'анын «зибһи-әзим» айәси дә ишләнмишдир. Әлбәттә, бүтүн бунлар «Сәттархан» ше'рини бәдии чәһәтдән зәифләтмиш, онун идея мәзмуну үзәринә аз-чох көлкә салмышдыр.

Бунунла бәрабәр, «Сәттархан» ше'риндә бир сыра мүһүм фикирләр ифадә олунмушдур.

Шеир Сабирин өз һалы, өз һисс вә һәйәчанлары һаггында чошғун сөзләрлә башланыр. Сәттархан һаггында һәрарәтли сөзләр дейәчәк мүәллиф охучусуна мүрачиәтлә хаһиш эдир ки, мәним бу һәйәчанларым, мәним бу чошғунлуғум сәнә тәәччүблү кәлмәсин; мәни «диванә» билмә! Мән «тәб'и дәниз кими далғаланан бир шаирәм». Севинчимин, һәйәчанларымын сәбәби исә, азадлыға олан сонсуз мәһәббәтимин чушә кәлмәси, «зүлм вә истибдада» гаршы чыхмыш гәһрәманларын мәрдлийинә шаһид олмағымдыр; «Беһтәчим, эйшим, сүрурим, вәчдим әһраранәдир» (338).

Та ки, милләт мәчмәин Теһранда виран этдиләр
Түркләр Сәттархан илә әһдү пейман этдиләр;
Зүлмү истибдадә гаршы нифрәт э'лан этдиләр (338) вә һ. б.

Шеирдә бу гайда илә Теһранда мәчлисин говулмасындан сонра Ҹәнуби Азәрбайҹанда, ени ингилаб мәркәзи Тәбриздә фәдаиләрин көстәрдикләри рәшадәт вә онларын гәһрәман сәркәрдәси Сәттархан тәрәннүм эдилир. Үчүнчү бәндин ики хәттини ингилаб гурбанларына һәср эдән Сабирин севинчи ани олараг, кәдәр һиссилә әвәз эдилсә дә, шеир ахырадәк тәрәннүм, алгышлама руһунда давам эдир.

Бурадакы руһ йүксәклийи һәмчинин онунла изаһ эдилмәлидир ки, Сәттархан, ше'рин мүәллифинин, Сабирин дә мәнсуб олдуғу Азәрбайҹан халгынын гойнунда бөйүмүш гәһрәманлардан бири иди.

Бүтүн бәндләрин ахырында «Афәриним һиммәти-валайи-Сәттарханәдир» сөзләри бир нәгәрат һалында тәкрар эдиләрәк, ше'рин мәркәзи мотивини хүсуси нәзәрә чатдырыр. Сәттархан «вәтән намусу» йолунда көстәрдийи рәшадәтлә тәкчә Иран шаһыны вә ә'янларыны йох, бүтүн дүняны «мат эдән» бир гәһрәман кими тәсвир олунур.

Әсәр тәбризлиләрин вә Сәттарханын шәрәфинә дейилән алгыш нидалары илә гуртарыр:

Афәрин, тәбризиян, этдиз әчәб әһдә вәфа!
Досту дүшмән әл чалыб, эйләр сизә сәд мәрһаба!
Чох яша, дөвләтли Сәттархан, әзизим, чох яша!..

Сабирин тәсвириндә Сәттархан азадлыг уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы гәһрәман тимсалы, дәрин мәһәббәтлә тәгдим эдилән мүсбәт сурәтдир. Шаир бу сурәти лирика дили илә, севинч вә һәрарәтлә тәсвир эдир, ону өзү севдийи гәдәр охучуя да севдирмәйә чалышыр.

Халгын ичәрисиндән Сәттархан кими азадлыгсевәр гәһрәманларын чыхдығыны көрмәси онсуз да бир ан белә мүбаризә мейданындан чәкилмәк истәмәйән шаир үчүн илһамверичи амилләрдән олмуш, Сабирин поэзиясында ингилаби руһун вә башга мүсбәт кейфиййәтләрин артмасына чидди тә'сир көстәрмишди.

«Сәттархан» ше'ринин нәшрилә әлагәдар мүһүм бир ҹәһәти дә гейд эдәк. Сабирин әсәринин ингилаби мәзмуну, Сәттархан кими бир халг гәһрәманына һәср эдилмәси чар сензурасынын хошуна кәлмәдийинә көрә «Һопһопнамә»нин биринчи вә икинчи нәшрләриндә А. [illegible]

бу ше'ри чох гәрибә бир сәрлөвһә илә вермәйә мәчбур олмушду: шеир «...ханә» сәрлөвһәсилә чап эдилмишди. Һабелә бәндләрин ахырында рәдиф һалында тәкрар эдилән «Сәттарханәдир» сөзү дә «ханәдир» шәклиндә верилмишди[1]. Ше'рин кизли сахланан һәгиги сәрлөвһәси анчаг «Һопһопнамә»нин совет дөврүндәки нәшрләриндә ашкара чыхмышды.

Ингилабчы халгын күчү вә бу күчү дәрк этмәкдән дуюлан бөйүк севинч шаирин «Шаһнамә» әсәриндә дә чох айдын көрүнмәкдәдир.

Милли мәчлис шаһ тәрәфиндән говулдугдан сонра, һөкумәт Тәбризә бөйүк бир дәстә көндәрәрәк, ингилабы ахырадәк әзмәк истәмишди. Лакин Сәттарханын башчылығы илә кедән вурушмада енә гәһрәман Тәбриз галиб кәләрәк, шаһ гошунуну мейдандан гачмаға мәчбур этди. 1908-чи илин октябрында баш вермиш бу һадисә аз сонра Сабир тәрәфиндән гәләмә алынды.

Ирана даир шеирләр силсиләсинин бүтүн башга әсәрләриндән фәргли оларағ, «Шаһнамә» эпик жанрда язылмышдыр. Бу шеир көстәрир ки, әсасән сүжетсиз сатиралар устасы олан Сабир чәмиси бирчә эпик әсәр язмасына бахмаяраг, бу саһәдә дә мүвәффәг олмушдур.

Шеир Фирдөвси «Шаһнамә»синә бәнзәтмә шәклиндәдир. Көрүнүр, 1906-чы илдә Фирдөвсидән этдийи тәрчүмә шаирин ярадычылыг аләминдә из бурахмыш вә үч ил сонра өз ени әсәри үзәриндә чалышаркән о, ачыг-айдын «Шаһнамә» мүәллифинин тә'сири алтына дүшмүшдүр.

Бу ики әсәр арасында мүгайисә апармаға һеч бир эһтияч йохдур. Һамысы бир яна, Сабирин 86 сәтирдән ибарәт олуб, сатирик руһда язылмыш әсәри 60 мин мисралыг мәшһур эпопея илә мүгайисәйә кәлмәз. Һәтта, адлары арасындакы эйнилик дә әһәмиййәтли дейил. Лакин Сабирин өз әсәрини Фирдөвси «Шаһнамә»си руһунда, бу әсәрдә истифадә олунан «тәгаруб» бәһриндә язмасы бәдии нөгтейи-нәзәрдән мараглыдыр. Сабир кәркин ингилаби һадисәләри әкс этдирмәк үчүн Фирдөвси үслубуну, тәгаруб бәһрини ән мүнасиб бәдии форма кими сечмишдир. Әзәмәтли, тәнтәнәли ифадә бу үслубун әсас хүсусиййәтини тәшкил эдир.

[1] Һопһопнамә, I нәшри, Бакы, 1912; II нәшри, Бакы, 1914.

Шаһим, тачидарым, гэви шөвкэтим!
Мэлэк-эһтишамым, рэлэк-руф'этим! (166) вэ һ. б.

Бәдии нидалар, дахили гафийәләр, фонетик тәкрарлар Сабирин ше'рини үслуб э'тибарилә чох гүввәтләндирмишдир. Бурада һәм бир нечә рәнкдә үзә чыхан сатира, һәм лирик гәһрәманлыг руһу, һәм дә хәфиф юмор вардыр.

«Шаһнамә» мәзмунча фәдаиләр үзәринә көндәрилән шаһ гошунлары сәркәрдәсинин, гуртармыш вурушлар һаггында шаһа рапортундан ибарәтдир. Шаһ гошунларынын Тәбриз үзәринә йүрүшү вә вурушманын башланмасы белә тәсвир олунур:

Чалынмагда шейпурләр, найләр,
Учалмагда ләшкәрдән урраиләр.
Чәкилмәкдә эррадәдә тупләр,
Тәбилләрдә фәрядү куп-купләр вә һ. б.

Сәркәрдәнин бурая гәдәрки сөзләриндә бир курулту, дәбдәбә вә ловғалыг вардыр. О, өз гошунундакы шейпур вә найлары, Тәбриз йолларындакы «урраилары» һәйәчанла тәсвир эдир. Лакин гошун гәһрәман шәһәрә чатынча ишләр дәйишир. Иртичаа полад бир гала кими синә кәрән Тәбриз, басгынчыларын чанына горху салыр. Һәтта, сәрбазлары гейрәтә кәтирмәк үчүн сәркәрдәнин әмрилә чалынан мусиги дә файда вермир.

Буюрдум чалынсын нейү кусләр
Вә кетсин хәфи шәһрә часусләр.
Бу иш фикр эдирдим ки, бир долмады,
Һа мән сөйләдим, бир кедән олмады.

Шаһын сәрбазлары янылмамышдылар. Тәбриз онлары һәмишәки кими фәдакар, дөйүшкән бир руһда, өлүнчәйә гәдәр азадлыг уғрунда вурушмаг әзми илә гаршыламышды.

Мүтләгиййәтин зүлмкарлығыны дәрк етмиш олан, азадлығын ләззәтини дуймаға башлаян халг Сәттарханын чағырышы илә бир нәфәр кими мүбаризәйә атылыр:

...Көрүб чүн бу өвзаи Сәттар хан,
Вуруб шир тәк нә'рә, чәкди фәған:
— Мүчаһидләр, эй гейрәтин канлары,
Гәнимәт билин бойлә мейданлары!

Һәятын галыр биздә сон саәти,
Ағырдыр бу сон саәтин гиймәти!
...Бу сөз бойлә тә'сир эдиб ләшкәрә,—
Һамы чанү дилдән деди бир кәрә:
— Нә өлмәк, биз өлдүрмәйә һазырыг!
Кәр өлсәк дә, бу әмрдә шакирик!
Дейиб бу сөзү шәһрдән чыхдылар,
Элә гыздылар тәһрдән чыхдылар.
...Йәмини йәсарә гатыб вурдулар,
Бизи әздиләр, дөйдүләр, гырдылар.
...Дедим, яхшыдыр бир дағa дырмашым,
Әлимдә саламат гала та башым;
Гачыб мәрд-мәрданә чыхдым дағa,
Бахырдым о ердән сола, һәм сағa;
Нә көрдүм, гачыр түлкү нисбәт гошун,
Өзүн дә көрәйдин, кәләрди хошун!

Демәли, рапортун башланғычында шаһ гошунларынын йүрүшү һаггында язылан бүтүн о курултулу вә дәбдәбәли сөзләр яланчы пәһливанлыг имиш. Әсл һәгигәтдә шаһын өзү кими, онун гошуну вә сәркәрдәси дә ингилабчы халгын габағындан түлкү кими гачан горхаглардыр. «Шаһнамә» әсәри илә Сабир әввәлләр яратмыш олдуғу сатирик типләр силсиләсини ловға бир сәркәрдә типи илә даһа да зәнкинләшдирмишдир. Әсәрин сонлуғу бу сәркәрдәнин характеристикасыны тамамлаян юмористик бир парчадыр.

...Будур сурәти-әрзи-һалым мәним,
Мүчаһидләр илә чидалым мәним.
Гәви шөвкәтим, инди фәрман нәдир?
Буюр, мал нәдир, баш нәдир, чан нәдир?!
Әкәрчи гачаркән аты йормушам,
Енә һәр нә һөкмүн ола, дурмушам.

Тәһлилини вердийимиз «Бура сай», «Шаһнамә», «Мир Һашым Тәбризи» вә «Сәттархан» шеирләри Сабирин бүтүн әдәби фәалиййәтиндә идея вә бәдии чәһәтдән әламәтдар фактлардыр.

Ингилаба гаршы мүбаризәдә Иран мүтләгиййәтинин тәк олмадығыны, эйни заманда, дикәр бейнәлхалг иртичачыларын да Иран ингилабына мәғлубиййәт арзуладыгларыны Сабир билирди. О, баша дүшүрдү ки, Шәргин ән гәдим вә зәнкин өлкәләриндән бириндә аловланан милли-азадлыг һәрәкаты, эйни заманда, Авропа империализминин вә чаризмин Шәргдәки мүстәмләкәчилик

сиясәтинә гаршы чеврилмишдир; империалистләр Һиндистан, Әрәбистан кими өлкәләрин яхынлығында олан Иранда ингилабын гәләбә чалмасына разы олмаячаглар. Дикәр тәрәфдән, Мәммәдәлишаһ мәшрутә гурулушунун э'лан эдилмәсинә үздән разы олмушду; әслиндә исә, о, харичлә кизли әлагәйә киришәрәк, демократияя гаршы ени хәянәт һазырлайырды.

Шаһын бу планынын һәята кечирилмәсинә көмәк эдән башга бир момент дә варды. О да, юхарыда дейилдийи кими, ичтимаи тәркиби э'тибарилә чох мүрәккәб вә зиддиййәтли олан ингилаб чәбһәсиндә хырда буржуазияя, руһанилийә вә башга силкләрә мәнсуб адамларын олмасы иди. Бунларын ичәрисиндә гәти гәләбәни истәйән ардычыл ингилаби гүввәләр, фәһләләр вә рәнчбәрләр олдуғу кими, бу һәрәката мүәййән шәхси мәнафе хатиринә гошулан, там гәләбәйә гәтиййән разы ола билмәйән адамлар да варды. Буна көрәдир ки, гурулан мәшрутә үсулиидарәсинин, милләт мәчлисинин сияси һәрәкәт хәтти дә зиддиййәтли, ярытмаз олмушду.

Бу ики моменти нәзәрә алан Сабир яранмыш мүрәккәб шәраитдә һәгигәти үзә чыхармағы, Иран ингилабчыларына шеирләрилә көмәк этмәйи өзүнә борч билмишди. Һәмин мәсәләләрдән һәр биринә шаир бир нечә әсәр һәср этмишди.

Тарихи һадисәләрин әсл маһиййәтинә вармаг, бу һадисәләри дүзкүн анламаг, кәләчәйи габагчадан көрмәк бачарығы, башга һалларда олдуғу кими, бурада да шаирин әсәрләринә йүксәк идеялылыг кәтирмишдир.

Бейнәлхалг мигясда Иранла әлагәдар һадисәләрин дахили мә'насы вә бүтүн бунларын нәтичә э'тибарилә доғура биләчәйи фәлакәтләрин чоху шаирә габагчадан мә'лум олдуғуна көрә, о, дәрин һәйәчан кечирирди. Бу һәйәчан Иран азадлыг һәрәкаты илә нә гәдәр бағлы идисә, Сабирин үмуми бәшәри дуйғулары илә, һуманизми илә, бейнәлхалг империализмә нифрәтилә дә бир о гәдәр бағлы иди.

Империализмин йыртычы симасыны ифша этмәк бөйүк шаирин ярадычылығында ән мүбариз чәһәтләрдән бири олмушдур. Бу мәгсәдлә яздығы әсәрләрилә Сабир бир даһа сүбут этмишдир ки, о, эйни заманда, тәрәггипәрвәр бир ичтимаи хадимдир.

Иран халгларынын ядэлли мүстəмлəкəчилəрə нифрəтини əкс этдирəн шаир Инкилтəрə вə Алмания империализмини, һабелə чар һөкумəтини халгларын гəддар дүшмəни кими рүсвай эдирди. О, сатирасынын бүтүн кəскинлийи вə айдынлығы илə көстəрирди ки, өз мүртəҹе сиясəтиндə Иран шаһы Шəргдəки милли-азадлыг һəрəкатына дүшмəн олан Гəрби Авропа империалистлəринə вə чаризмə истинад этмəкдəдир.

Чох мараглыдыр ки, мəтбуатын «Иран шаһына һүҹумларынын» гаршысыны алмаг үчүн чар һөкумəтинин көрдүйү тəдбирлəрə, һəтта, 1908-чи илдə «Молла Нəсрəддин»ин бу иш үстүндə мəс'улиййəтə чəлб эдилмəсинə бахмаяраг, бир ил сонра, Мəммəдəлишаһ бейнəлхалг иртича илə əлалты əлагəйə киришдийи вə чар һөкумəтинин өзүнүн дə Ирана гаршы хаин сиясəт еритдийи мə'лум олдуғу заман, журнал мəһдудлашдырычы чəрчивəни гырараг, енə «бойнуйоғун» һаггында бир-биринин далынча ени сатиралар нəшр этмəйə башламышдыр. 1909-чу илдə «Молла Нəсрəддин» бу мөвзуда тəкчə Сабирин дөрд əсəрини чап этмишдир. «Ирзү намусуну» итирмиш һөкмдарын харичилəрə нөкəрчилийи, Ираны онлара сатмасы һаггында язылмыш «Сатырам» ше'ри бу əсəрлəр ичəрисиндə ən кəскини, ən гүввəтлисидир.

Шаир шаһын ən типик хүсусиййəтлəриндəн бирини ачыб охучуя билдирир. Шаһ алверчи вəзиййəтиндə тəсвир эдилир: О нəинки Иран мифолокиясынын мүгəддəслəшдирдийи шейлəри—Шириннн гəсрини, Губадын тахтыны, Чəмшидин чамыны, бəлкə бүтүн Ираны—Фирдөвси вə Хəйямын, Сə'ди вə Һафизин вəтəнини дə «учуз гиймəтə» ядлара сатыр.

Истəмəм нури, гаранлыг севирəм,
Мүлки-Ираны думанлыг севирəм,
Бошлайыб шəһри, ябанлыг севирəм,
Бəсди шаһлыг, дəхи ханлыг севирəм.
Сабзивар илə Мəямей сатырам!
Ай алан! мəмлəкəти-Рей сатырам!

Сөз мəним, эв мəним, əсрар мəним,
Ирзү намус мəним, ар мəним,
Мал мəним, мəслəһəти-кар мəним,
Сатырам, дөвлəти-Гачар мəним.
Кимə нə дəхли ки, мəн шей сатырам?!
Ай алан! мəмлəкəти-Рей сатырам! (185—186).

Сабир бу әчайиб алвердә иштирак эдән сатычыны көстәрдийи кими, аланлары да охучусуна танылыр. «Сатырам» ше'риндә биз Ираны аланларын, йә'ни мүтләгиййәтин разылығы илә Иран ишинә гарышанларын, Ираны «нүфуз даирәләри» дейилән һиссәләрә бөлүб, һәмин даирәләрдә ағалыг едәнләрин кимләрдән ибарәт олдугларыны һәлә көрмүрүк. Шаир мәсәләнин бу чәһәтини ән чох өзүнүн тазиянәләриндә ишыгландырыр (51 вә 95 нөмрәли тазиянәләр).

Авропа империализминин вә чар Русиясынын Иран ингилабына дүшмән мүнасибәти үмумиййәтлә онларын Шәргә мүнасибәтләринин йыртычы маһиййәтини чох айдын үзә чыхармышды. Бүтүн дүнйа халглары ашкар көрмүшдүләр ки, империалистләр Шәргин оянмасыны, тәрәггисини истәмирләр; онлар Иранда мүтләгиййәтин давамыны өзләринин мүстәмләкәчилик сиясәти үчүн даһа әлверишли билирләр.

Инкилтәрә, индики кими, о заман да милли азадлыг һәрәкатыны боғмагда Иранын ерли мүртәчеләри илә әлбир иди. Юхарыда гейд едилмишди ки, Ирандакы һөкумәт бөһраны заманы инкилис мүстәмләкәчиләри англофил Зилли-Султаны һәр еһтимала гаршы шаһлыға намизәд һазырламышдылар. Америка империализми Иранда өз мөвгеләрини мөһкәмләндирмәк үчүн чох чидди чәһд едирди. 1907-чи ил 3 июн чеврилиши едәрәк, Дөвләт думасыны говмуш олан II Николай Иран шаһына да эйни йол илә һәрәкәт етмәйи, йә'ни мәчлиси говмағы мәсләһәт көрүрдү. XX әсрин илк онилликиндә Ирана ихрачатыны 10 дәфә артырмыш олан Алмания башда император II Вилһелм олмагла өзүнү үздә мәшрутәнин досту, Иранын милли истиглалиййәтинин тәрәфдары кими көстәрсә дә, әслиндә тамамилә башга бир мәгсәд күдүрдү: Алмания Ираны өз мүстәмләкәсинә чевирмәк вә Иран әразисиндән Русияя вә Инкилтәрәнин табелиййиндә олан ерләрә һүчум мәгсәдилә истифадә етмәк истәйирди. Аз сонра алман вә түрк хәфиййәләри панисламизм шүары алтында фәалиййәт көстәрән II Вилһелмин куя мүсәлманларын һимайәдары олдуғуну иддиа едәрәк, она «Һачы Вилһелм» дедикләри заман дүнянын бүтүн ағыллы адамлары буна күлмүшдүләр.

Бейнәлхалг мигясдакы бу фитнә-фәсада Сабир һиддәтлә яздығы сатираларла гаршылайырды.

Шаһын тахтдан эндирилмәси мүнасибәтилә язылыб 1909-чу ил нюлун 19-да чап олунмуш «Нәдир ая...» сатирасында Сабир «Сығыныб консула хаганлары иранлыларын» (190)—дейә Мәммәдәли шаһ илә чар һөкумәти арасында достлуг әлагәси олдуғуна кичик бир ишарә этмишди. Бу мәсәлә шеирдә һәлә кечичи мотив һалында иди. Лакин чох кечмәдән пәрдә ачылдығы вә кизли дипломатик әлагәләр өз ганлы нәтичәләрини ишдә көстәрдийи заман шаир бу мәсәләйә хүсуси әсәрләр һәср этди.

1910-чу илин октябрында Иранын «бир нечә зор дөвләт» (287) арасында бөлүшдүрүләчәйи эһтималыны ирәли сүрән Сабир «Мәммәдәли дейир ки...» сәрлөвһәли сатирасында шаһын чар Русиясы илә кизли данышығдан сонра өзүнә икинчи мүттәфиг вә көмәкчи тапмаг үчүн Авропая кетдийини хәбәр верирди:

Русийә дипломасясына бағладым үммид,
Зәнн эйләдим ки, дәрдимә бундан дәва олур.
Умдум ки, шаһ эдәр мәни Ираныма енә,
Кеч-тез нечә олурса да, камым рәва олур.

...Русийә санки шаһлығыма олмады риза,
Алмания дипломасясы шайәд риза олур.
Тәрк эйләдим бу хатирә Русийә мүлкүнү,
Артыг Франкфуртда ишим чабәча олур (303).

Аз сонра «Чувалдуз» сатирасы илә шаир шаһын бу сиррли сәфәрләринин нә илә нәтичәләнәчәйини көстәрәрәк язырды ки:

Шурә кәлиб шад олун, иранлылар!
Гүссәдән азад олун, иранлылар!

...Яр олачаг саейи-султан сизә,
Эләйәчәк лүтфи-фираван сизә,
Чүн кәләчәк Мәмдәли меһман сизә,
Индидән иршад олун, иранлылар!
Гүссәдән азад олун, иранлылар! (252).

«Күнәш» гәзетинин 5 ноябр 1910-чу ил тарихли нөмрәсиндә чыхмыш тазиянә шаһын Авропадакы хәянәткар сазишләри һаггында мә'лумат верәрәк, һәм Иран мүтләгиййәтинә, һәм дә империалист мүстәмләкәчиләрә гаршы нифрәт оядырды.

Шаир охучусуна баша салырды ки, Иран шаһы Вена меһманханасында ади бир Иран тәбәәси кими гейдә алынса да, онун Авропая сәфәриндән гәсди өзүнә арха тапмагдыр, ярдым һаггында кизличә сазиш бағламагдыр.

Истәйир Мәмдәли һүрриййәтә бир зәрбә вура,
Йохса Авропада бича онун ишғалы нәдир?! (290).

Чар дипломатларынын фикирләри аздырмаг үчүн уйдурдуглары яланлар да Сабир тәрәфиндән ифша олунмушду. Бу дипломатлар ичтимаиййәти инандырмаг истәйирдиләр ки, гуя Иран шаһынын Русияя кәлмәкдә һеч бир сияси ниййәти йохдур, гуя о садәчә кәзмәйә кәлмишдир. Өзүнү битәрәф көстәрмәйә чалышан чар дипломатиясынын мүртәче, мүдахиләчи сиясәт еритдийини, Мәммәдәлини енидән шаһлыға гайтармаг фикриндә олдуғуну Сабир истеһза вә гәзәблә язырды.

Алмания илә Иран арасындакы мүнасибәт кими конкрет бир мөвзуа һәср эдилән, лакин үмумиләшдиричи мә'на дашыян башга бир ше'риндә Сабир кинайә илә «нөв'пәрвәр, рәһмкүстәр, мә'дәләтфәр» адландырдығы вилһелмләрә «аләми-инсаниййәт» адындан мүрачиәт эдәрәк дейирди ки, кәлин бундан сонра бир даһа бәшәриййәтин «али намыны» дилә-дишә салмайын; башга сөзлә, әл чәкин «аләми-инсаниййәтин» яхасындан!.. (292).

Һәрчәнд, Сабирин бейнәлхалг иртичаы ифша эдән тазиянәләриндән бир чоху бәдии чәһәтдән онун башга классик сатираларына чата билмәмишдир, бурада типләшдирмә нисбәтән зәифдир; Сабир үчүн характерик олан чанлы вә ойнаг үслубу бә'зән һәмин шеирләрдә көрмәк олмур; бунунла бәрабәр, шаирин империализмә гаршы чеврилмиш әсәрләринин о заман олдуғу кими, инди дә әһәмиййәти чохдур. 40—45 ил әввәл һачы вилһелмләри гырмачлаян бу сатиралары язаркән Сабир, элә бил, букүн һәясызлыгла башга өлкәләрин ишинә гарышан, бу өлкәләрдә ССРИ-йә вә халг демократиясы өлкәләринә һүчум үчүн һәрби базалар ярадан АБШ вә Инкилтәрә империалистләрини, Шәргдә фитнә-фәсад төрәдән «мәдәни» чәлладлары нәзәрдә тутмушдур. Өз тәрәвәтини бүтүнлүклә сахламыш олан «Сатырам» кими әсәрләр инди дә империализмә нифрәт аловуну күчләндирмәкдәдир.

6

Иран ингилабынын гүввәтли тәрәфләри илә бирликдә зәиф тәрәфләри дә Сабирә һәлә 1907-чи илдә мә'лум олмушду («Һә, де көрүм...», «Нолур ширинмәзаг этсә...»). О заман шаир «әнчүмән әһлини» кифайәт гәдәр ардычыл олмамагда тәгсирләндирирди. Юху формасында язылмыш «Нолур ширинмәзаг этсә...» (1907) ше'ри исә эһтимал олунан фәлакәтләри, символик тәрздә олса да, тамамилә айдын һисс эдилән бир кәдәрлә хәбәр верирди.

Халг һәрәкатына гаршы дурмуш гүввәләрин чохлуғуну, бунларын һәм дахили, һәм дә харичи мүртәчеләрдән ибарәт олдуғуну көрдүйү заман шаир бөйүк тәшвиш вә һәйәчан кечирәрәк, ингилаб кәмисинин раст кәлә биләчәйи ени фыртыналар һаггында дөнә-дөнә хәбәрдарлыглар эдирди. Бу хәбәрдарлыгларын бөйүк сияси, ингилаби әһәмиййәти варды. Чүнки бу мәгсәдлә язылан әсәрләр халг күтләләрини ялныз, айыг вә сайыг олмаға йох, эйни заманда, һәрәкаты кенишләндирмәйә вә күчләндирмәйә чағырырды.

Сабир реализминин гүдрәти бир дә онда иди ки, бу реализм ичтимаи варлығы инкишафда алырды, бу варлығын һәм гүввәтли, һәм дә зәиф тәрәфләрини сияси чәһәтдән дүзкүн, бәдии чәһәтдән чанлы, парлаг бир шәкилдә экс этдирирди.

Мәшрутә заманы үмумиййәтлә Азәрбайчан ингилабчы демократлары Иранда там, һәгиги азадлыг бәргәрар олмасыны арзу эдирдиләр. «Молла Нәсрәддин» редактору һәлә 1906-чы илдә язырды: «Эй мәним... лүт-мүт гардашларым һәмшәриләр!.. Горхурам Иранын һүрриййәтинә үмидвар олуб, енә ятасыныз. Йох, Иранын һүрриййәтинә чох да бел бағламайын»[1], Ч. Мәммәдгулузадә «Иранда һүрриййәт» һекайәсиндә дә шаһы девирмиш олан мәшрутә тәрәфдарларынын кениш халг күтләләринә һәгиги азадлыг верә билмәдикләрини көстәрирди.

«Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!» нәгәраты илә язылан ше'риндә (1907) Сабир ингилабчыларын башы алтына ястыг гоймаг мейилләринә, үмумиййәтлә архайынчылыг вә ловғалыг әһвалируһиййәсинә истеһза эдирди. Шаиринән мә'налы, ән

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Әсәрләри, III чилд, Бакы, 1947, [illegible]

орижинал әсәрләриндән олан вә бир сыра чидди мәсәләләри ишыгландыран бу ше'рини яда салаг:

Ловғалашыб, а көрмәмиш, чох да беләфырылдама!
Тәрбийәсиз ушаг кими бош-бошуна һырылдама!
Баш-гулағын дүзәлмәйиб, чох да басыб курулдама!
Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!

Мүнтәзәм олмамыш әмәл, рөвнәги-кар олурму я!
Сүбһ түлу' этмәмиш вәгти-наһар олурму я?
Бир күл ачылмаг илә дә фәсли-баһар олурму я?
Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!

Гэтл элэдиз Әтабәки, мән ки, бу әмри данмырам?
Вар енә мин Әтабәкиз, йохса әмәлли ганмырам?
Көһнә гапы бу тезлийә тәзәләшә инанмырам...
Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!

Кирәм Әтабәк өлдү дә, топу түфәнкиниз һаны?
Бәһри-әмиги-һәрбдә кәштийи-чәнкиниз һаны?
Әски һамамдыр, әски тас бәс ени рәнкиниз һаны?
Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!

Сөйлә мәнә: вәзарәти-миллийәниз дүзәлдими?
Я узун әл, узун папаг гыссалашыб күдәлдими?
Өлкәнизә шәмәндефер йол тапа билди, кәлдими?
Динмә, данышма, ят балам, сән дейән олмайыб һәлә!

...Арха су долмайыб һәлә,
Көһнә идарәниз дурур,
Рәнки дә солмайыб һәлә! (104).

Шеир көзәл бир композисия, чанлы вә айдын үслуба малик олдуғу үчүн, бурада гоюлан бөйүк мәсәләләр охучуя асанлыгла чатыр. Биринчи бәнддә ингилабын илк гәләбәләриндән «ловғалашанлар» писләндикдән сонра, мүбаризәнин һәлә гәтиййән битмәмиш олдуғуну көстәрән конкрет һаллара тохунулур, вәзифәләр вә чәтинликләр гейд эдилир; нәһайәт, енә илк бәндин мөвзуу башга, тамамилә ени бир шәкилдә тәкрар эдилмәклә әсәр тамамланыр.

Хәбәрдарлыгла яздығы башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да шаир ингилабчы халгы тарихи һадисәләрә айыг, чидди нәзәрлә бахмаға, илк гәләбәләрдән архайын олмамаға, мүбаризәни ахырадәк давам этдирмәйә чағырыр. О, тә'кидлә дейир ки, ингилабы баша чатдырмадан вә гәләбәләри мөһкәмләндирмәдән асудә

олмаг мә'насыздыр. Бурада: «Бир күл ачылмагла яз олмаз» мәсәли чох ериндә яд эдилир.

Шаир фикрини охучуя бүтүнлүклә чатдырмаг, әсл азадлыға һәлә чох галдығыны баша салмаг үчүн чидди сә'й көстәрир. Бу фикир шеирдә мүхтәлиф тәсвир васитәләрлә әянилләшдирилир. Ловғалыг вә архайынчылыг йолуна дүшәнләри шаир каһ «тәрбийәсиз ушаг кими бош-бошуна һырылдаянлара», каһ да «басыб курулдаян» копчулара охшадыр.

Сабир һәр көрдүйүнә нур дейиб япышан адамлара нифрәт эдирди. Онда бөйүк идеал уғрунда бөйүк мүбаризә эшги чошуб дашырды. О, азадлыг уғрунда мүбаризәнин чох мүгәддәс бир иш олдуғуну баша дүшдүйү кими, бунун һәдсиз чәтинликлә бағлы олдуғуну да яхшы билирди. Мәһз буна көрә, шаирин әсәрләриндә мүбаризәнин бөйүк тарихи әһәмиййәти илә янашы, чиддиййәти дә нәзәрә чатдырылыр. Мәһз буна көрә, Сабирин әсәрләриндә, мәгсәдә чатмаг үчүн күтләләрә даим гәти дөйүшләр апармаг мәсләһәт көрүлүр.

Мә'лумдур ки, хырда буржуазиянын үстүнлүк тәшкил этдийи Иран мүчаһидләри арасында бир чох һалларда террора да йол верилирди. Сабирин ше'риндә көрдүйүмүз кими, 1907-чи илдә Атабәй Ә'зәм террор йолу илә өлдүрүлмүшдү; бир ил сонра Мәммәдәлишаһа да гәсд эдилмиш, лакин бу гәсд баш тутмамышды. Фәрди характер дашыян бу мүбаризә формасыны Сабир гәти сурәтдә пислəйирди. Бу э'тиразынын сәбәбини шаир чох айдын изаһ эдәрәк, ингилабчылара хатырладырды ки:

Вар енә мин Әтабәйиз, йохса әмәлли ганмырам?

Бир аз ашағыда:

Әски һамамдыр, әски тас, бәс ени рәнкиниз һаны?

Шаирин бу сөзләри белә бир гәнаәтин мәһсулу иди ки, мүтләгиййәтин галыглары һәр бир заман әкс һүчума кечиб, һәлә мөһкәмләндирилмәмиш гәләбәләри кери ала биләр.

Өз-өзлүйүндә дә тамамилә доғру олан бу узагкөрәнлийи ингилабы ятыртмаг үчүн көрүлән кизли вә ачыг тәдбирләр даһа да гүввәтләндирирди. Сабир ени гурулмуш һөкумәтин һәрби чәһәтдән чидди сурәтдә мөһкәмләнмәли, һәрби сәнаеи инкишаф этдирмәли олдуғуну

хүсусилә лазым билирди. «...топу түфәнкиниз һаны?», «Бәһри-әмиги-һәрбдә кәштийи-чәнкиниз һаны?» кими суаллар мәчлиси мәһз бу чәһәтдән айыг салмаг үчүн верилмишди.

Сабирин бөйүк бир һәгигәти ифадә едән бу ше'ри о заман тәрәггипәрвәр адамлар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмышды. Һәтта, 1906-чы илин декабрындан е'тибарән Тәбриздә чыхмаға башлаян сатирик «Азәрбайчан» журналы һәмин ше'рә чаваб оларағ, эйни мәзмун вә руһда бир сатира чап етмишди[1].

Даһа марағлы чәһәт бу иди ки, ингилабчы шаир әсәрини үмумиййәтлә «көһнә идарә»ни тәзәләмәк, йә'ни чәмиййәтдә әсаслы дәйишиклик әмәлә кәтирмәк фикрини ирәли сүрән «Арха су долмайыб һәлә вә и. а...» сонлуғу илә гуртармышды. Ингилаби чағырышдан ибарәт олан бу сонлуғун сонралар демократик вә болшевик мәтбуатында дәфәләрлә ишләдилмәси чох әламәтдар бир һадисә иди.

1909-чу илин әввәлләриндә инкилис империалистләри вә чаризм Ирана гошун көндәрдикләри, инкилисләр чәнуба десант чыхарараг, ингилабчылара диван тутдуглары заман Сабирин хәбәрдарлыглары тамамилә өз ерини алмышды.

Көстәриләнләрдән әлавә шаир, өлкәнин тәрәггиси, халгын еһтиячларынын өдәнилмәси үчүн «вәзарәти-миллиййә» тәшкил эдилмәсини лазым билирди. Шеһрдә дәмир йолу чәкмәк, халг үчүн хәстәханалар ачмағ, һәкимләр етишдирмәк кими башга конкрет мәсәләләрә дә тохунулмушдур.

«Әһли-Иранда енә...», «Амма милләт а!..», «Мүртәче хадимләрим...» шеирләриндә мәчлисин башга чәһәтләри дә тәнгид эдилир. «Иран әһлинин» өз «варлығыны мәрданә е'лам этдийини», «өз күчүнү» бүтүн дүня гаршысында нүмайиш этдирдийини көстәрән «Амма милләт а!..» сатирасында дейилир:

Басды, кечди әһли-Иран, гатлады һәр милләти,
Билди гәдрин, алды һаггын, говзады миллиййәти.
Алдығы мәшрутәни парлатды парлаг гейрәти... (251).

---

[1] С. Ә. Кәсрәви. Тарихи-мәшрутейи-Иран, чилди-еккум, чапи дөввүм, сәһ. 373—375; Ч. Хәндан. Сабир вә Шәрг, «Ингилаб вә мәдәниййәт» журналы, 1946, № 7, сәһ. 80.

Лакин бу шеир, эйни заманда, кинайә вә истеһза илә долудур. Бурая чошғун тәрәннүм руһу кәтирән гүввә «өз күчүнү» дәрк эдән халг исә, кинайә вә истеһза руһуну кәтирән гүввә—«иш башында әйләшән кәсләрдир».

Иш башында әйләшән кәсләр хәянәтдән сәва,
Бай, янылдым, гой дейим, һә, лап сәдагәтдән сәва,
Этмәз олду бир нәфәр олсун да хидмәтдән сәва...[1]

«Мүртәче хадимләрим...» сатирасында шаир көстәрир ки, Шәрги Ирандакы зәлзәләдән зәрәр көрәнләрә мәчлис үзвләри көзләринин учу илә дә бахмырлар. Бурада енә ингилабчылары сайыг салмаг үчүн һәйәчанлы сөзләр сөйләнир:

Бах, насыл Иран бу саәт һаләти-бөһрандадыр,
Парламан һейрәтдә, ә'за мә'рузи-туфандадыр,
Ганмайыр һеч кәс ки, кәшти ганда, дәря гандадыр,
Мүхтәсәр, һәр вәчһлә мәшрутә мин нөгсандадыр
(247).

Бу сурәтлә вәзиййәтин ағыр, тәһлүкәли олдуғуну баша салмаг, ингилаби гүввәләри мүмкүн гәдәр яхшы сәфәрбәр этмәк үчүн Сабир чидди сә'й эдир. О өз сөзләрини гәсдән һәйәчанла, тәшвишлә дейир. Онун ишләтдийи образлы ифадәләр бөйүк тә'сир гүввәсинә маликдир, чәкдийи мәнзәрәнин кәркинлийи үрәкләрә вә шүурлара ишләйир. Һәмин мөвзуда язылмыш әсәрләрдә ингилабын вәзиййәти «бөһранлы һал» һесаб эдилир, «һүрриййәт» кәмисинин туфана раст кәлдийи сөйләнир, «һүчумавәр», «гара байраг», «йә'с», «ган» кими тәсвир васитәләри ишләдилир. Шаир вәзиййәти гәсдән түнд бояларла, мүбалиғәли бир дил илә тәсвир эдир.

Ингилаби һәрәкатын лазымынча вүс'әт вә дәринлик алмадығы, ичтимаи фикирдә архайынлыг һаллары айдын һисс эдилдийи белә заманда Сабири ән чох нараһат эдән һадисәләрдән бири дә бә'зи идеологларын вә шаирләрин «ловғалашыб» һай-күй салмалары иди. Азәрбайчанда бу типли шаирләрдән бири Мәһәммәд Һади иди.

Көркәмли сәнәткар Һади илә Сабир арасындакы идея айрылығыны биз һәлә 1907-чи илдә көрмүшүк. О заман

[1] Ше'рин бу сәтирләрлә башланан үчүнчү бәнди «Һопһопнамә»нин әввәлки нәшрләриндә ихтисар эдилмишдир.

зиддиййәт чар думасына мүнасибәт мәсәләсиндә идисә, инди Иран ингилабына мүнасибәт мәсәләсиндә иди. М. Һади буржуа идеолокиясынын тә'сирилә истәр Иран, истәрсә Түркийә ингилабларына бә'зән милләтчилик нөгтейи-нәзәриндән янашырды. Ирандакы ингилаби һәрәкатын илк гәләбәсиндән сонра һәр ишин битмиш олдуғуну зәнн эдәрәк, шаир куя артыг «истибдадын говулдуғу» һаггында, «һүррийиәт» газанылдығы һаггында язмаға башламышды.

Әлбәттә, Сабир мәтбуата йол тапан белә чидди сәһвләрә көз юма билмәзди вә билмәди. О, чох һөрмәт бәсләдийи Һадийә чаваб олараг яздығы «Истигбал бизимдир» (1909) ше'риндә, «Етәр, чаным, чәкил кет, этмә чох тәбхири-һүррийиәт?»—дейә она истеһза эдирди. Сабир исте'дадлы мүасири вә досту олан Һадини һиссә гапылмагда, ичтимаи һәгигәтләри тәһриф этмәкдә тәгсирләндирирди; «һийләкәр, түлкүсифәт» иртичачыларын ятмадығыны, бунлар мәһв эдилмәдикчә азадлыгдан данышмағын күлүнч олдуғуну сөйләйирди.

«Истигбал бизимдир» сатирик мотивләрлә долу олан лирик шеирдир. «Һә, де көрүм» сатирасындакы кими, бурада да идеялар чырпышмасыны билаваситә әкс этдирән бәдии мүбаһисә формасындан истифадә олунмушдур. Шаир өз фикирләрини әлейһдарынын фикирләринә гаршы гоярага, онун янлышлығыны мүвәффәгиййәтлә үзә чыхарыр. Лакин о да вар ки, Һадинин өз ше'риндә ишләтдийи вәзн, услуб, ярадычылығында новатор бир шаир олан Сабирин ше'ринә дә тә'сир көстәрәрәк, онун поэзиясы үчүн характерик олмаян дәбдәбәли, тәмтәраглы бир услуб доғурмушдур. Сабирин: «Языг! Өлчмәкдәдир хуни-чәһани кейли-истибдад», «Буна тәмкин эдәрми чакәраны шаһи-зишанын» кими мисралары, «гурбанкаһ» кими «һадиянә» дүзәлдилмиш сүн'и сөзләри фикримизи сүбут эдә биләр.

7

Ирана даир шеирләр Сабирин сияси көрүшләриндәки бир чох башга мүсбәт чәһәтләрлә бирликдә онун арзу этдийи ичтимаи гурулушун характерини мүәййәнләшдирмәк үчүн дә бә'зи әсаслар верир. Мәсәлә ондадыр ки,

Русиянын учгарларындан олан Азәрбайчан һаггында язаркән шаир ачыгдан-ачыға бурадакы мөвчуд дөвләт гурулушуну писләмәк, II Николайы вә онун назирләрини рүсвай этмәк имканындан мәһрум иди. Лакин Ирандан язаркән чәрчивәни гырыб, һөкмдардан тутмуш, онун вәзир-вәкилинә гәдәр һамысыны бир-биринә гатмаг мүмкүн иди. Сабир һәмин имкандан бачарыгла истифадә этмишдир.

Бир тәрәфдән, биринчи рус ингилабынын тәчрүбәси, сосял-демократ идеолокиясынын тә'сири, дикәр тәрәфдән дә, Түркийә вә Иран ингилаблары Сабири бир нечә мүһүм сияси нәтичәйә кәтириб чыхармышды. Әсәрләрини диггәтлә нәзәрдән кечирдийимиз заман мүтәфәккир шаирин: бәс чәмиййәт нечә гурулмалыдыр, үсули-идарә нечә олмалыдыр?—кими суаллар үзәриндә дүшүндүйүнү көрмәкдәйик.

Юхарыда тәһлил эдилән сатираларда, хүсусән, «Сәбәб бойнуйоғун олду» ше'риндәки:

> Нә үчүн кишвәри-Иран
> Олур шәхсиййәтә гурбан?—

—сөзләриндә көрүлдүйү кими, Сабир илһамынын бүтүн күчү вә кәскинлийилә мүтләгиййәт әлейһинә чыхан бир шаир иди. О һәмчинин орта әср дини-феодал мүнасибәтләринин давамына гәтиййән дөзмүрдү. Бәйләрин, ханларын, руһаниләрин ағалығыны мүвәггәти һесаб эдән Сабир Әрдәбил һакими Рәшидүл-мүлкүн симасында бүтүн «голчомаглара» мүрачиәтлә дейирди:

> Эй голчомаг, әлсизләрә чох эйләмә азар,
> Зәнн этмә ки, даим белә гызғын гала базар...
> Мин зүлм чатыр халга дилазарлығындан,
> Ейдир сәнә өлмәк бу чаһандарлығындан! (302)

Бу сөзләрдә истисмарчылара нифрәт һисси кәләчәйә инам һиссилә бирләшмишдир.

Нә шаһлары, султанлары, императорлары, нә бәй, хан, вәзир вә ә'янлары, нә дә буржуа вә руһани «голчомаглары» көрмәйә көзү олмаян Сабирин бүтүн мейли, бүтүн үмиди халгадыр. Башга мәсәләләрин һәллиндә олдуғу кими, дөвләт, сиясәт һаггында гаршыя чыхан суалларын чавабында да шаир халг проблемини ән

бөйүк вә һәллэдичи момент кими өн плана чәкир. Бунун һәгигәтән белә олдуғуна инанмаг үчүн «Иран нийә виран олду?!» ше'рини нәзәрдән кечирмәк кифайәтдир.

Шеир 1911-чи илин февралында язылмышдыр. Бу о заман иди ки, биринчи рус ингилабы ятырылмышды. Түркийә ингилабы гуртармышды, Иран ингилабы сон мәрһәләсиндә иди. Бунлардан һәр бири мүәййән чәһәтләрдән ибрәт дәрси олмушду. Сон беш-алты илин тарихи тәчрүбәси Сабир кими бөйүк бир сәнәткарын өз сияси көрүшләриндә гәти, айдын нәтичәләрә кәлмәси үчүн тамамилә кифайәт иди. Белә дә олмушду. «Иран нечә виран олду?!» суалындан да көрүндүйү кими, шаир Иран ингилабынын мәғлубиййәти сәбәбләрини хүсуси дүшүнмүш, өз имканы вә яздығы ше'рин чәрчивәси дахилиндә буна чаваб вермәйә чалышмышдыр.

Иранда мүтләгиййәти девирәрәк иш башына кечмиш мәчлисдән Сабир көрәк нә көзләйирди:

Парламан парлады ә'засы илә,
Дедик: Иран енә Иран олду.
Мәчлис ичрә үмәнайи-миллэт
Нами-миллиййәтә шаян олду.
Дүзәлиб ишләрин әксик-кәрәйи,
Миллэтин дәрдинә дәрман олду (270).

Шаирин фикринә көрә конституция әсасында гурулан ени үсули-идарәнин ән әсас вәзифәси: миллэтин дәрдинә дәрман этмәкдир. Бир аз ашағыда дейилдийи кими:

Йә'ни: миллэт иши миллэт элинә
Верилиб, мәсәлә асан олду.
Шимди өз ишләрини ичрайә
Дәсти-миллэтдә бир имкан олду.

«Миллэт» дедикдә Сабир һәр кәсдән әввәл вә һәр кәсдән артыг халгы нәзәрдә тутдуғу үчүн, онун бу сөзләринин халг һакимиййәти идеясы илә бағлы олдуғуна шүбһә ери галмыр.

Шеирдән кәтирилән биринчи ситатдакы «дедик» сөзүндән бир даһа айдын олур ки, шаирин Иран мәчлиси һаггында фикирләри үмумиййәтлә онун узун заман давам эдән сияси мүһакимәләри илә элагәдардыр.

Шеирдә мүтләгиййәт вә буржуазиянын рәдд эдилдийини, харичи империалистләрә нифрәт яғдырылдығыны, өлкәнин демократикләшдирилмәси үчүн чидди тәдбирләр ирәли сүрүлдүйүнү вә с. бу кими ингилаби мотивләр көрүрүк. Милләтин өз ишләри илә өзүнүн мәшғул олмасыны тәләб этмәклә шаир демәк истәйир ки, һәгиги демократия анчаг истисмарчылар һакимиййәтдән говулдугдан сонра галиб кәлә биләр.

Беләликлә, халг һакимиййәти идеясына кәлиб чыхан Сабир чох вахт ичтимаи проблемләрә бу нөгтейи-нәзәрдән янашмыш, Иран мәчлисиндән бәһс эдәндә исә өз идеалы илә һәгигәт арасында бөйүк зиддиййәт олдуғуну ачыгчасына язмышды:

Һәр етән кечди чәмаәт башына,
Һәр өтән силсиләчүнбан олду.
Етди бир мәртәбәйә сурәти-кар,
Парламан гәһвәчи дүккан олду.
Ичилән чай, ейилән яғлы плов,
Чәкилән һоггавү гәлян олду (270).

Шаирин фикринчә «мин нөгсанлы» олан мәчлисин бәласы ондадыр ки, «һәр етән» онун үзвү олмушдур, һакимиййәт енә әсасән истисмарчы синифләрдән олан бөйүкләрин (шеирдә: «бүзүркани-вәтәнин») әлинә кечмишдир. Она көрә һеч тәәччүблү дейил ки, парламент өлкәнин кәләчәйи, тәрәггиси наминә иш көрмәкдәнсә, йә'ни һәгигәтән милли мәчлис олмагданса, дөнүб «яғлы плов» мәчлиси олмушдур. Иш башына кечән һәр бир аға илк нөвбәдә өз варыны вә шөһрәтини артырмаға чалышмышдыр.

«Һансы мәсәләдән бәһс эдилиб,—Һасили милләтә э'лан олду?» суалы илә шаир белә бир фикир ирәли сүрмүш олур ки, парламент өзүнү халг гаршысында мәс'ул һесаб этмәли, гәбул этдийи гәрарлар һаггында халга мә'лумат вермәлидир. Лакин Иран мәчлиси бунларын һеч бирини этмир. Әксинә:

Чырманыб иш көрәчәк ердә языг:
«Вай, дәдәм, вай!»—дейә кирян олду!
...Иш ятыб галды арада өлү тәк,
Нә она мейл, нә им'ан олду.
Әсл мәтләб унудулду, лакин,
Фәр'и-кари һамы чуян олду...

Көрдү мейданы адамдан хали
Һәрә бир әзмә шитабан олду.
...Иш нечә олду, ону алма хәбәр,
Бајаг әрз этдим: о нисјан олду...

Һакимиййәтә кечәнләрин нә үчүн эл гайғысына галмадыглары бу парчада, бир гәдәр өртүлү вә думанлы шәкилдә олса да, айдынлашыр. «Вай, дәдәм, вай!»— сөзләрилә шаир мәчлисин истисмарчы синифләрә мәнсуб олан үзвләринә, онларын горхуја дүшдүкләринә ишарә эдир.

Бәс бу чәнаблар нәдән горхуја дүшмүшләр? Бунлар ингилаби һәрәкатын инкишафындан, өлкә гаршысында дашыдыглары мәс'улиййәтдән, ағалыгларынын әлдән кедә биләчәјиндән горхуја дүшмүшләр. Мәһз буна көрә, гәти гәләбәнин сәрфәли олмадығыны көрән бу чәнаблар иш башына кечән кими ингилаба хәјанәт этмәјә башламышлар.

Нәһајәт, «Иран нијә виран олду?» ше'ри бизи башга мүһүм бир нәтичәјә дә кәтириб чыхарыр. О да Сабирдәки никбин, сәфәрбәрэдичи ингилаби руһун бурада да һәмишәки кими гүввәтлә сәсләнмәсидир.

Милли мәчлисин дармадағын эдилмәси 1909-чу илдә Сабирә ашағыдакы кәдәрли сәтирләри јаздырмышды:

Үрәкләр галды нискилли,
Дағылды мәчлиси-милли,
Әмәлләр сәрникун олду...

Азәрбајчан шифаһи халг ше'ринә бәләд олан адам «Сәбәб бојнујоғун олду» сатирасынын бу сәтирләриндә бајаты, кәрајлы вә гошмалара хас олан лиризми дујмаја билмәз. Бу лиризм дәрин һүзн вә кәдәр ифадә эдир. Лакин өз көкләри вә маһиййәти э'тибарилә тамамилә тәбии олан, ичтимаи характер дашыјан бу кәдәр һисси ингилабчы шаир үчүн даһа характерик олан дөјүшкән әһвали-руһиййә мүгабилиндә икинчи плана кечир. «Иран нијә виран олду?» ше'риндә бу фикри сүбут эдән ики мүһүм парча вардыр. Онларын бири ше'рин башлангычында, дикәри исә ше'рин ахырындадыр.

Бир нөв экспозисија характери дашыјан биринчи парча беләдир:

Ағладыгча киши гејрәтсиз олур,
Нечә ки, ағлады, Иран олду.

Икинчи парча исә беләдир:

Кишидән истәнилән ишдир, иш!
Ким ки, иш япды, о зишан олду.

Башланғычда экспозисия шәклиндә гоюлуб, бүтүн шеир бою изаһ, инкишаф этдирилән фикир бу икинчи парча илә екунлашдырылыр.

Бир чох башга әсәрләриндә олдуғу кими, бурада Сабир дәрин ичтимаи, ингилаби мә'на ифадә эдән «иш» сөзүнү чох габарыг бир шәкилдә верир. Гейд этмәлидир ки, бу ифадә рус реалист поэзиясында, хүсусилә Некрасовун ингилаби-демократик идеялар тәрәннүм эдән шеирләриндә дә эйни ичтимаи мәгсәдләрлә ишләдилмишдир.

Сабирин әсәриндә «Иш ятыб галды», «Иш нечә олду» кими ифадәләрдә ингилаби фәалиййәтин истәнилән вүс'эти алмадығына ишарә эдилир. Ше'рин ахырындакы мисралар белә бир үмумиләшдиричи фикир ифадә эдир ки, «мүгәддәс вәтәнин» «мүшкүлләрини» һәлл этмәк үчүн һәр бир вичданлы адамдан (Сабирдә: «кишидән») файдалы әмәли иш тәләб олунур. Ағламагла, адамы «гейрәтсиз» эдән мүтәмади көз яшлары илә йох, фәалиййәтлә, мүбаризә илә «мүшкүлләри» һәлл этмәк олар.

Бу, Сабирин Ирана даир шеирләриндә тәблиғ эдилән ән көзәл, ән нәчиб фикирләрдән бири иди.

8

Шәрг халгларынын талеи мәсәләси илә чох мәшғул олан Сабир түрк ишғалчыларынын тарихи чинайәтләри вә Түркийә ингилабы һаггында да хүсуси әсәрләр язмышдыр. Лакин бу әсәрләр сайча чох дейилдир, чәмиси үч сатирадыр: «Һәрчәнд эсирани-гүюдати-заманыз» (1907), «Ятмайын, аллаһы севәрсиз!» (1908), «Мәнимки белә дүшдү» (1909).

Бу мөвзуда аз әсәр язмасына бахмаяраг, Сабир Түркийә ингилабынын бир сыра әсас чәһәтләрини ишыгландырмыш вә мүһүм фикирләр ифадә этмишдир.

XX әсрин әввәлләриндә Түркийә ярыммүстәмләкә вәзиййәтиндә олан, ән керидә галмыш феодал-патриархал бир өлкә иди. Феодал әсарәти вә харичи капиталын зүлмү өлкәни вар-йохдан чыхармышды, мәһсулдар гүв-

вәләрин инкишафыны ләнкидирди, ерли сәнаеин тәрәггисинә мане олурду, кәндлиләри диләнчи вәзиййәтинә салмышды. Түркийәдәки торпагларын 65 фаизи кәнд әһлинин ялныз 5 фаизини тәшкил едән мүлкәдар вә голчомагларын әлиндә иди[1]. Ачлыг, еһтияч, гытлыг муасир Түркийәдә олдуғу кими, бүтүн өлкәни башына алмышды.

Дахили сиясәтдә чыхылмаз бөһран кечирән Түркийә бунунла бәрабәр, харичи сиясәт саһәсиндә өз ишғалчылығындан да әл чәкмирди. Султан Түркийәси мүстәмләкәчилик хүлясы илә башга өлкәләрә кизли вә ачыг акентләр көндәрирди.

Мүтләгиййәт үсулунун бу кими һәрәкәтләри, зүлм, истисмар, һүгугсузлуг Түркийәдә милли азадлыг һәрәкатыны күчләндирмишди.

Биринчи рус ингилабынын тә'сирилә 1908-чи илдә Түркийәдә дә чохдан бәри һазырланан ингилаб аловланыб, мүтләгиййәт үсулуна ағыр бир зәрбә вурду. Лакин 1908-чи ил ингилабында кениш халг күтләләринин фәалиййәти вә иштиракы чох зәиф иди; һәрәката буржуазияны тәмсил едән вә мүвәггәти оларағ өз риякар симасыны кизләдән «кәнч түркләр» башчылыг едирдиләр. В. И. Ленин язырды: «Әкәр мисал үчүн XX әср ингилаблары көтүрүләрсә, әлбәттә, һәм Портәкиз ингилабыны, һәм дә Түркийә ингилабыны буржуа ингилабы һесаб етмәк лазым кәләчәкдир. Лакин бунларын һеч бири «халг» ингилабы дейилдир. Чүнки, бу ингилабларын һеч бириндә халг күтләси, онун бөйүк әксәриййәти нәзәрә чарпачаг дәрәчәдә фәал вә мүстәгил чыхыш етмир, өз игтисади вә сияси тәләбләрини ирәли сүрмүр»[2].

Ингилабын башында дуран «кәнч түркләр» Әбдүлһәмид истибдадыны йыхмаг үчүн халгын күчүндән истифадә етмәк мәгсәдилә мүәййән ингилаби-демократик шүарлар ирәли сүрсәләр дә, һакимиййәтә кечдикләри күнүн ертәси өз вә'дләрини яддан чыхарыб халга хәянәт етдиләр. Онлар өлкәдәки буржуа-дворян даирәләрә архаланараг, тезликлә өз мүртәче сималарыны бүрүзә вердиләр. Кәндлиләрә верилмиш вә'дләрә әмәл едил-

[1] Фактлар А. Ф. Миллерин «Очерки новейшей истории Турции» (М.-Л., 1948) китабындан көтүрүлмүшдүр.

[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 25-чи чилд, сәһ. 441.

мәди; веркиләр, демәк олар ки, енә әввәлки кими галды. Бунунла да кифайәтләнмәйән «кәнч түркләр» Шәргдәки һәр бир ингилаби һәрәкаты боғмагда иртичаа чан-башла көмәк эдән Авропа империализминә ялтагланмаға башладылар, Кайзер Алманиясы илә кизли фитнәкар сазиш бағладылар. Онлар Яхын Шәргдә Авропа часуслары олдулар. Һабелә өзүнү Түркийәнин «досту» кими көстәрмәйә чалышан инкилис империализми түрк зәһмәткешләринин һәр бир ингилаби чыхышыны тәшвишлә, экс тәдбирләрлә гаршылайырды.

В. И. Ленин «кәнч түркләрлә» сазишә кирмиш империализмин Түркийә ингилабына мүнасибәтини ифша эдәрәк язырды: «Кәнч түркләри мө'тәдиллик вә тәмкинлийә көрә тә'рифләйирләр, йә'ни Түркийә ингилабыны зәиф олдуғуна көрә, халгын ашағы тәбәгәләрини оятмадығына көрә, күтләләрин әсл мүстәгиллийинә сәбәб олмадығына көрә, османлы империясында башланмагда олан пролетар мүбаризәсинә дүшмән олдуғуна көрә тә'рифләйирләр,—эйни заманда Түркийәни әввәлки кими соймагда давам эдирләр»[1].

Түркийә һадисәләри Азәрбайчанда бу һадисәләр һаггында мүхтәлиф вә бир-биринә зидд фикирләрин үзә чыхмасына сәбәб олду. Һаким истисмарчы синифләр өзләринин тәблиғатында пантүркизм вә панисламизм идеолокиясындан кениш истифадә эдирдиләр.

Пантүркизм вә панисламизм Түркийә һаким даирәләриндә баш галдырыб, истисмарчы синифләрин сойғунчулуг мәгсәдләринә хидмәт эдән, зәһмәткешләрин мәнафеи илә дабан-дабана зидд олан мүртәче дини-сияси чәрәян иди. Бу мүртәче чәрәянлара мәнсуб оланларын сияси планларында Азәрбайчанын Русиядан айрылыб, Султан Түркийәсинә бирләшдирилмәси мәсәләси дә әсас ерләрдән бирини тутурду. Пантүркизм вә панисламизм тәрәфдарлары пролетар интернасионализминә вә милләтләрин өз мүгәддәратыны тә'йин этмәләри һаггында болшевизмин мүдрик сиясәтинә там зидд олараг, Шәргдә милләтчилик, иргчилик сиясәти еридирдиләр. Онлар «ислам аләми», «түрклүк аләми» адландырдыглары өлкәләри бир байраг алтында, о заман мүсәлманларын хәлифәси

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри 15-чи чилд, сәһ. 221.

олан Түркийә султанынын яшыл байрағы алтында топламаг хүлясы илә яшайыр вә бу нийјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн чүрбәчүр фырылдаглара әл атыр, часуслардан, дин хадимләриндән истифадә эдирдиләр. Онлар бу чүр фитнәкарлардан Азәрбайчана да көндәрмишдиләр.

Мүртәче мәтбуат, хүсусилә фүюзатчылар пантүркизм вә панисламизми тәблиғ эдәрәк, Түркийә ингилабынын әһәмиййәтини көйләрә галдырыр, Мидһәт пашаларын шәклини журнал сәһифәләриндә тәнтәнә илә чап эдирдиләр. Онларын эксинә оларақ, Азәрбайчанын габагчыл язычы вә мүтәфәккирләри, ингилабчы демократлар «кәнч түркләр»ин хаин ич үзүнү, халга һеч бир шей вермәйәчәкләрини көрүр вә көстәрирдиләр. Бә'зи тәсадүфи сәһвләринә бахмаяраг, молланәсрәддинчиләр, хүсусилә, 1908-чи илдән сонра һакимиййәтә кечән «кәнч түркләрин» алман империализминә сатылмыш олдугларыны кәскин фел'етон вә карикатуралар васитәсилә ифша эдирдиләр.

Түркийә һаким даирәләринин пантүркизм вә панисламизм тәблиғатыны күчләндирдикләрини көрән Сабир османлы ишғалчыларынын әсрләрдән бәри төрәтдикләри чинайәтләри яд эдәрәк, «Һәрчәнд әсирани-гүюдати-заманыз» (1907) адлы сатирасыны язмышды.

«Молла Нәсрәддин»ин 4 август 1908-чи ил тарихли нөмрәсиндә чыхан вә Сабир әдәби ирси ичәрисиндә хүсуси ер тутан «Ятмайын, аллаһы севәрсиз» ше'ри иллләрдән бәри һафизәләрдә яшаян дәйәрли әсәрләрдән биридир.

Бир аз әввәл дә дейилдийи кими, Түркийә ингилабынын «кәнч түркләр» тәрәфиндән пәрдәләнмиш олан әсл маһиййәтини ачыб көстәрмәк чәһәтиндән Азәрбайчан ингилабчы демократларынын гаршысында мүһүм вәзифә дурурду. Ени тарихин чаһаншүмул һадисәләриндән олан биринчи рус ингилабыны көзү илә көрмүш ингилабчы демократларымызын бу чәһәтдән һәтта Түркийәнин өз көркәмли шаирләриндән дә чох имканы варды. Мә'лумдур ки, бөйүк түрк шаири Төвфиг Фикрәт 1908-чи ил ингилабыны илк әввәл «Доған күнәшә» ше'рилә гаршыламыш, 1912-чи илдә исә, «Хани-йәғма» кими сатирик әсәрләрилә әсл һәгигәтин чох нйрәнч олдуғуну, йә'ни ени

һөкумәтин дә әввәлкиләр кими, ачкөз, сојғунчу, сатгын сијасәт еритдијини көстәрмишди.

«Јатмајын, аллаһы севәрсиз» ше'риндән көрүрүк ки, Сабир буржуа характериндә олан Түркијә ингилабынын зәһмәткешләрә јени мүсибәтләр кәтирәчәјини вә халгын өз фәаллығыны, өз иштиракыны әсаслы сурәтдә артырмајынча истәнилән мүсбәт нәтичәни әлдә едә билмәјәчәјини һәлә 1908-чи илдә јахшы баша дүшмүшдүр.

Османлылар, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Шад олмајын, еј севкили милләт вүкәласи,
Османлыда чари ола гануни-әсаси!
Гануни-әсаси демә, иранлы әзаси,
Иранлыларын башларынын ганлы бәласи,
Оғланлары өлмүш аналар матәми, јаси,
Дерләрсә сизә вар бу ишин сонра сәфаси—
Алданмајын, алданмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!

Әввәлчә верәрләр сизә һүрријјәти-әфкар,
Јә'ни, данышыб фикринизи ејләјин изһар;
Вәгта ки, данышдыз, вүзәра олду хәбәрдар,
Мүтләг көрәчәкләр ки, чибишданә зәрәр вар,
Һәр фәнд илә олса говачаглар сизи начар,
Чүнки бу јығынчагда олур һаггыныз инкар,
Јахшы буду топланмајын, аллаһы севәрсиз!
Иранлы кими јатмајын, аллаһы севәрсиз!.. (145).

Бүтүн шеир бојунча нәгәрат шәклиндә тәкрар едилән вә мүәллифин әсас идејасы кими мејдана чыхан «алданмајын», «јатмајын» чағрышлары чидди ингилаби әһәмијјәтә малик иди. О заман Сабирин бу ше'ринин Түркијәдә ингилабчылар тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыланмасы, әзбәрләнмәси әбәс дејилди.

Мәзмун долғунлуғу вә ифадә јығчамлығы нөгтејинәзәриндән јухарыдакы ситатын үчүнчү бәнди хүсусилә мараглыдыр. Ирандакы кими, «кәнч түркләрин» е'лан етдикләри конститусијанын да анчаг кағыз үзәриндә галачағыны сөјләјәндән сонра Сабир Түркијә һаким даирәләринин икиүзлү сијасәтини ифша едир.

Дүздүр, Түркијә парламентинә сечилән үзвләрин ичтимаи тәркиби һаггында шеирдә һеч бир сөз јохдур. Буну ше'рин кәсири сајмаг олар. Гејд етмәлидир ки, «Арзу» (1909) ше'риндәки «гануни-әсаси» вә «јени түркләр» һаггында сөзләрдә дә Сабирин «Јатмајын, аллаһы севәрсиз!» ше'рилә зиддијјәт тәшкил едән бир фикир

вардыр. Бунунла бәрабәр, истәр ингилабдан сонра чағрылачаг парламентин, истәрсә дә э'лан эдилмиш «һүрриййәти-әфкарын» әсл маһиййәти шаир тәрәфиндән доғру изаһ олунур. Сабир ачыг көстәрир ки, ингилабчы халг нүмайәндәләринә әввәлчә өз фикирләрини, өз тәләбләрини азад сурәтдә билдирмәйә ичазә вериләчәкдир; лакин элә ки, ени һөкумәт халгын тәләбләр ирәли сүрдүйүнү вә бунун «чибишданә зәрәр» олдуғуну көрдүләр, о заман һүгуг вә бәрабәрлик уғрунда мүбаризә чүрбәчүр йолларла ятырылачаг, халгын һаггы инкар эдиләчәкдир. Одур ки, Сабир халга белә бир мәсләһәт көрүр:

Яхшы буду топланмайын, аллаһы севәрсиз!

Шаир тамамилә чидди бир әда илә хәбәрдарлыг эдир ки, әкәр алданмыш олсаныз, о заман «ганә боянарсыз».

Мадам ки, беләдир, бәс онда Сабир халгын вәзифәсини нәдә көрүрдү?

Бу суала ше'рин дөрдүнчү, бешинчи вә алтынчы бәндләриндә чаваб верилмишдир. Бурада шаир 1905-чи ил рус ингилабынын вә фәрәһсиз вәзиййәти көз габағында олан Иран һадисәләринин тәчрүбәсини хатырладыр. О, вахтилә чар һөкумәтинин халгы алдатдығыны, Иранда гануни-әсасинин халгын башынын «ганлы бәласи» олдуғуну яда салараг, Түркийә зәһмәткешләрини милли буржуазиянын бош вә'дләринә алданмамаға чағырыр. О көстәрир ки, сизә башчылыг эдәнләр ялныз өз синфи мәнафеләрини, «чибишданларыны» күдән ағалардыр, вәзирләрдир. Онлар сизинлә ахырадәк ингилаб йолунда силаһдаш вә йолдаш ола билмәзләр вә олмаячаглар. Онлар сизә хәянәт эдәчәкләр. Онлара алданмайын!..

Шаирин бу сөзләринин әсл мә'насы айдындыр. О, халгы вә'дләрә архайын олуб ятмамаға, ингилабы кенишләндирмәйә, өз һүгуглары уғрунда мүбаризәдә ардычыл олмаға чағырыр.

«Ятмайын, аллаһы севәрсиз!» ше'ринин бөйүк ичтимаи-тәрбийәви вә бәдии гиймәти бунда иди.

Пантүркист вә панисламистләр түрк халглары, хүсусилә ислам404 динине мәнсуб халглар арасында ишғалчылыг идеялары яйдыглары заман вахтилә әрәб ишғалчыларынын вә монгол-түрк ордуларынын истила этдикләри

өлкәләрин адыны бир-бир саймагдан бөйүк һәзз алыр вә белә бир хам хәял бәсләйирдиләр ки, исламын күнаһсыз ганлар баһасына әлдә этдийи сабиг дәбдәбәни бир күн енә бәрпа этмәк мүмкүн олачагдыр.

Халгларын тарихи исә бүсбүтүн бунун әксини көстәрирди: 1905-чи илдән сонра, Чиндә вә Иранда олдуғу кими, Султан Түркийәсинә табе олан ерләрдә, хүсусән, Албанияда, Критдә, Эгей дәнизи адаларында да биринчи рус ингилабынын тә'сирилә милли азадлыг һәрәкаты гүввәтләнмишди.

Сабир пантүркизм вә панисламизм тәблиғатчыларынын бу чәһәтдән дә янылдыгларыны, онларын аяғы алтындакы зәминәнин бу чәһәтдән дә чохдан сарсымаға башладығыны истеһза илә тәсвир эдирди. «Гач, ат басды!» (1910) ше'риндә Сабирә мәхсус маһиранә ишарәләрлә көстәрилир ки, артыг нә Иран вә Түркийә, нә Албания вә Крит, нә дә пантүркист вә панисламистләрин инди енидән өз хәритәләринә дахил этмәк истәдикләри башга ерләр бу ерләрә үмид бағлаянлары севиндирмәмәлидир. Бу ерләрдән һеч бири онлара шадлыг кәтирмәйәчәкдир.

Бейнәлхалг иртича мөвзуунда язылмыш әсәрләр ичәрисиндә «Мәнимки белә дүшдү» адлы орижинал бир сатира да вардыр.

Үмумиййәтлә Сабир өз сатираларында Иран шаһы Мәммәдәли илә Түркийә Султаны Әбдүлһәмиди һеч бир заман бир-бириндән айырмыр; башга сөзлә о, бунларын арасында һеч бир әсаслы фәрг көрмүр. Чүнки бу һөкмдарларын һәр икиси залымдыр, гансорандыр; һәр икиси вәтән хаинидир, өлкәни харичи империалистләрә сатыр; һәр икиси азадлыг, тәрәгги, шүур дүшмәнидир; һәр икиси мә'нәвийят, әхлаг чәһәтиндән алчаг адамдыр.

Шаһ илә Султан арасында белә үмуми чәһәтләр олдуғу үчүндүр ки, Сабир һәмишә онлары бир «сирдаш» кими тәсвир эдир. Анчаг белә һалларда шаирин өз «гәһрәманларына» сатирик мүнасибәт бәслӘдийи, онлара истеһза этдийи дәрһал айдын олур. Чүнки адәтән бир-биринин һалына галмаг, достуна дәрдини данышмаг анчаг ағыллы, нәчиб адамлар арасында тәбии вә хош олур; ики хаинин, ики чәлладын дәрдләшмәси исә нәинки күлүнчдүр, һәтта ийрәнчдир дә!.. Мәммәдәли шаһ илә Султан Әбдүлһәмид арасындакы яхынлығы тәсвир

этмәклә Сабир онлара гаршы нифрәти даһа да гүввәтләндирмиш олур.

Әбдүлһәмидин дилиндән сөйләнән «Мәнимки белә дүшдү» ше'ри о заман гәләмә алынмышды ки, Султан ингилаби һәрәкат гаршысында даяна билмәйиб чырчындыр палтарда «Йылдыз» сарайыны тәрк эдәркән тутулмуш вә Салоникә сүркүн эдилмишди. Сабир бу һадисәдән чох шад олмушду. Отуз иллик ханыманы әлиндән алынмыш Султан өз күлүнч, мискин вәзиййәтини досту Мәммәдәлийә нағыл эдәрәк, охучуну өзүнә күлдүрүр.

Мәзлумларын тутду мәни аһы ахырда,
Инчитди хәянәтләрим аллаһы ахырда,
Олдум Саланик гәл'эсинә раһи ахырда,
Мәнфәлар ара түркләрин шаһы ахырда.
Мәчбури-сукун олду, мәнимки белә дүшдү!
«Игбал зәбун олду, мәнимки белә дүшдү!»

Гач, Мәмдәли дурма!
Чох синәнә вурма!
Мәндән көтүр ибрәт,
Сүлһ эйлә, гудурма!
Валлаһ вә биллаһ,
Инсансан, инан, аһ,
Фәрман кедәр әлдән,
Саман кедәр әлдән,
Ялныз нә ки, Теһран,
Иран кедәр әлдән! (181).

1910-чу илдә Сабир букүн белә өз әһәмиййәтини итирмәмиш тазиянәләриндән бириндә Түркийә вә Юнаныстан һаким даирәләринин Аврора империалистләринә нөкәрчиликләрини ифша эдирди:

Күрд чалдыгча бору, чинкәнә ойнар дерләр,
Бир мисалдыр ки, демиш Түркийә из'анлылары.
Бир туһаф чалғы илә ойнадыйор авропалы
Шимди юнанлы илә бир сүрү османлылары (282).

Сабирин бу кими сатиралары бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризәдә бизә көмәк эдән әсәрләрдәндир.

Сәккизинҹи фәсил

САБИР САТИРАСЫНДА МҮСБӘТ ИДЕАЛ ВӘ ИНГИЛАБИ ПАФОС

Тәнгиди реализм классики олан Сабирдән данышаркән һәмишә нәзәрдә тутмаг лазымдыр ки, шаирин ярадычылығында һеч бир заман тәнгид—тәнгид хатиринә, инкар—инкар хатиринә олмамышдыр. Онун сатирик күлүшү чох нәчиб бир мәгсәдлә бағлы иди: Сабир шәри хейир наминә, көһнәлийи енилик наминә тәнгид эдирди. О, сатирик әсәрләрини йүксәк ичтимаи идеалларла языб ярадырды.

В. Г. Белински языр: «...һәр һансы бир инкарын чанлы вә шаиранә олмасы үчүн элә этмәк лазымдыр ки, инкар идеал наминә олсун»[1]. Һәятдакы алчаг вә баяғы чәһәтләри тәсвир этмәк йолу илә «охучуда йүксәк вә көзәл варлыг һаггында тәсәввүрләр яратмағы», һәмчинин белә бир тәсвир йолу илә охучуда «идеала һәсрәт» оятмағы Белински реалист сатира үчүн ән мүһүм вәзифәләрдән бири сайырды[2].

Ингилаби-демократик эстетиканын бу принсипини М. Горки даһа да инкишаф этдирәрәк, белә бир нәтичәйә кәлмишди ки, үмумиййәтлә, «бөйүк сәнәткарларын симасында реализм вә романтизм һәмишә бирләшмиш кимидир»[3]. Бунунла Горки ону нәзәрдә тутурду ки, бөйүк сәнәткарларын ичтимаи варлығы дүзкүн, кениш вә дәриндән экс этдирән ярадычылығы мевчуд һәятын типик

---

[1] В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, том XI. стр. 89.

[2] Енә орада. Сочинения, том II, стр. 615.

[3] М. Горки. Әдәбийят һаггында, Бакы, 1950, сәһ. 72.

чәһәтләрини көстәрмәклә, эйни заманда, һәятын һарая үз тутуб кетдийини дә көстәрмиш олур. Реализмин ән яхшы нүмунәләри охучуя һәяты ялныз өйрәтмир, һәяты даһа яхшы гурмағы, ону көзәлләшдирмәйи дә бу вә я башга дәрәчәдә өйрәдир. Башга сөзлә, реалист әдәбийятда ичтимаи варлыг нә гәдәр мүкәммәл типикләшдирилсә, бу варлығы тәшкил эдән мүхтәлиф гүввәләрин һазыркы вә кәләчәк вәзиййәти дә охучунун көзләри өнүндә бир о гәдәр конкрет һәяти формада тәчәссүм этмиш олур. Белә һалларда сәнәт әсәри һәгигәтлә хәялы, конкрет тарихи дөврлә бундан сонра кәлән дөврү чанлы вә үзви рабитәдә ортая чыхарыр. Бу эстетик принсип эйнилә сатирая да аиддир.

Һәгиги сатира һеч бир вахт идеалсыз яшая билмәз. Сатира сәнәткарынын шәрә гаршы һүчуму вә мүбаризәси о заман галибиййәтли олур ки, онун көзләри өнүндә хейрин илһамверичи идеалы олсун. Сатирик мүәййән бир об'ектә күлүб, ону инкар эдәркән, бу об'ектә зидд олан мүсбәт идеалыны да ачыг я өртүлү шәкилдә нәзәрә чатдырмыш олур.

Ичтимаи варлыгда көрдүйү мүсбәт тәрәфләр, чәмиййәтин ирәлийә доғру һәрәкәти, габагчыл вә ингилаби идеялар Сабирин сатираларында мәһз белә бир идеал тәчәссүм этдирмишди. Шаир ичтимаи нөгсанлары, зүлмү, һагсызлығы—бир сөзлә бүтүн мәнфиликләри ифша вә инкар этдийи заман өзүнүн вәтәнпәрвәрлийә, һуманизмә, хәлгилийә әсасланан бөйүк идеалларындан илһам алырды. О, а л ч а г варлығы и д е а л варлыг наминә инкар эдирди.

Сабирин поэзиясы ялныз көһнәни инкар этмәклә галмайыб, эйни заманда, инсаны даима мүбаризәйә, сәадәтә, ишыға доғру сәсләйән чанлы һәят поэзиясы олмушдур. Сабир көһнәлийи т ә н г и д этдийи кими, енилийи дә т ә с д и г эдир. Бурада ишыг, фәрәһ, тәзәлик, инсана ганад верән фикир вә дуйғулар вардыр.

Романтик хәял Сабир реализминин тәркиб үнсүрләриндән бири олмагдан әлавә, үмумиййәтлә шаир тәрәфиндән инсан һәяты үчүн зәрури кейфиййәтләрдән бири кими гиймәтләндирилмишдир. Хәялсыз инсана, хәялсыз һәята Сабир дәриндән ачыйыр.

Олсун әсәф о милләтә ким, бихәялдыр! (336)

Шаирин фикринҹә, һүгугуну дәрк едән, шәрәфини көзләйән, кәләҹәйини дүшүнән инсан идеалсыз кечинә билмәз. Идеалсыз һәят өлүмә бәрабәрдир.

Сабирин ичтимаи идеаллары онун әсәрләриндә әсасән үч шәкилдә ифадә олунур: бир гисм әсәрләрдә идеал, мәнфиликләрин ифша вә инкары йолу илә, йә'ни долайы йолла верилир. Шаирин сатираларынын чоху бурая дахилдир. Икинчи гисм әсәрләрдә исә, билаваситә идеалын өзү бәдии сурәтлә тәрәннүм эдилир. Бурая бир нечә лирик шеир дахилдир («Руһум», «Эй дилбәри-һүррийјәт» вә с.). Бир сыра әсәрләр дә вар ки, бунларда тәнгиди, сатирик момент мүәллифин арзу вә идеалыны ифадә эдән лирик моментлә үзви бирләшмишдир («Фисинчан», «Истигбал бизимдир», «Истигбалымыз лағлағдыр», «Нолур ширинмәзаг этсә...» вә с.).

Биринчи гисм әсәрләрдән о бири фәсилләрдә данышылдығына көрә, бурада башлыча олараг, сон ики група дахил олан әсәрләр үзәриндә даянмаг лазым кәлир.

Ҹәмиййәтдәки һагсызлыг вә рәзаләтләрә нифрәт яғдыран Сабирин көзләри габағында чох тез-тез «истигбал» дейилән романтик бир аләм ҹанланырды. Башга сөзлә десәк, аҹы һәгигәт, шаири ширин хәяла апарыб чыхарырды. О даим ирәлийә, даим кәләҹәйә—«истигбала» бахырды.

Сабир халгын, вәтәнин тарихи мүгәддәратында өзүнү мәс'ул бир адам һесаб эдир. О өзүнә борҹ билир ки, ялныз бүкүнлә йох, вәтәнин кәләҹәйи илә дә марагланыб мәшғул олсун, имканы дахилиндә тәдбир төксүн.

Өз идеалыны тәнгид, ифша вә инкар планында нәзәрә чатдырмагдан башга, шаир «Руһум», «Эйдилбәри-һүррийјәт» вә с. лирик шеирләриндә бу идеалы мүстәгим тәрәннүм йолу илә вермишдир. Сатираларда гоюлан мәсәләләрдән, орада об'ектив инандырыҹылыгла тәсвир эдилән һәят һәгигәтләриндән санки бурада, лирик шеирләрдә мүвафиг мәнтиги нәтиҹәләр чыхарылыр. «Зорбалар» дүнясыны рүсвай этмәклә бәрабәр Сабир: «Яшасын шәһрияри-һүррийјәт!» (348)—дейә рәзаләтләрдән узаг олан парлаг «истигбал» һаггында, кәләҹәк азадлыг вә хошбахтлыг дүнясы һаггында хәял бәсләйир. Бу хәял «Руһум» ше'риндә габарыг сурәтдә ортая чыхмышды. Һәят вә өлүм, бәдән вә руһ барәсиндә идеалист дүнякөрүшү тә'сирилә язылмыш бу әсәрин ән мә'налы вә

диггәтәлайиг ери дә мәһз «шәһрияри-һүррийјәт»и тәрәннүм эдән мисралардыр.

...Мән кедәрсәм, вар олсун амалым!
Јашасын шәһрияри-һүррийјәт!
Јашасын шәһрияри-һүррийјәт!
Мән кедәрсәм, вар олсун амалым! (348).

Шеирдә мәркәзи ер тутан бу бәндин композисиясы мүәллифин идеясыны айдынлашдырмаг чәһәтиндән чох характерикдир. Фикирләрини бүтүн айдынлығы илә, габарыг сурәтдә нәзәрә чатдырмаг үчүн мүәллифин композисия гурмаға нечә әһәмийјәт вердийи бурадан бир даһа мә'лум олур. Икинчи вә үчүнчү мисраларын эйни бир фикри, һәм дә эйни сөзләрлә ифадә этмәси шаирин «амал»ы һаггында чох көзәл бир тәсәввүр ярадыр: бу амал—«шәһрияри-һүррийјәт», йә'ни азадлыг аләмидир.

1910-чу илдә чап этдирдийи «Эй дилбәри-һүррийјәт» ше'риндә дә Сабирин һәмин амалы өзүнүн гүввәтли ифадәсини тапмышды:

Эй дилбәри-һүррийјәт, оландан бәри ашиг—
Көнлүм сәнә, чарпышмададыр рузү шәб илә (296).

Чәмиси дөрд сәтирдән ибарәт олан бу шеирдә Сабирин лирик гәһрәманы азадлыг севән вә азадлыг йолунда кечәкүндүз «чарпышмагда» олан бир ингилабчы вәзийјәтиндәдир. Лакин бир чәһәт мараглыдыр ки, лирик гәһрәманын азадлыг һәсрәти һәмин шеирдә Сабир тәрәфиндән чәмиси үччә дәфә истифадә олунмуш орижинал бир мәчазла верилир. Бу мәчазын әсасыны азадлығын бир көзәлә («дилбәрә») бәнзәдилмәсиндән ибарәт олан тәшбиһ тәшкил эдир.

Һәлә 1907-чи илдә Иран мәшрутәсинә һәср эдилмиш «Нолур ширинмәзаг этсә...» ше'риндә «һүррийјәт» бир «дилбәрә» бәнзәдилмишди. Лакин о заман һәлә бу ики сөзүн бирләшмәсиндән «дилбәри-һүррийјәт» сурәти ярадылмамышды. Бу шаиранә сурәт Сабирин бәдии тәфәккүр аләминдә сонралар, 1908-чи илдә «Истигбалымыза лағлағдыр» ше'рини яздығы заман формалашмышдыр. Һәмин формалашма просесиндә Азәрбайчанын тәрәггипәрвәр язычыларынын—һәм молланәсрәддинчиләрин, һәм

дә М. Һади, А. Сәһһәт, А. Шаиг кими шаирләрин тә'сирини гейд этмәдән кечмәк олмаз.

«Дилбәри-һүррийјәт» мәчазы тәкчә Сабирә аид дејилди. Ичтимаи зүлмүн һөкм сүрдүјү, азадлыг идејаларынын тә'гиб олдуғуну 1907—1912-чи илләрдә бу мәчаз габагчыл Азәрбайчан әдәбијјаты вә мәтбуатында тез-тез ишләнирди. Јазычыларымызын нәзәриндә «диви-истибдад» зүлм вә әсарәтин, һагсызлыг вә әдаләтсизлијин рәмзи олдуғу кими, «дилбәри-һүррийјәт» дә азадлыг, сәадәт рәмзи иди. Орта әср ше'риндә лирик гәһрәманы чох мәшғул едән мәтләб—мәһәббәтини һәр шејдән уча тутдуғу мә'шугә идисә, XX әсрдә бу мөвгеи хејли дәрәчәдә «дилбәри-һүррийјәт» тутурду. Тәрәггипәрвәр шаирләрин арзу вә идеаллары бир чох һалларда һәмин «дилбәри-һүррийјәт» симасында топланырды. Бу мәчазын «һүррийјәт пәриси» варианты да варды. А. Сәһһәт, һәтта, шеирләриндән биринин адыны «Дилбәри-һүррийјәт»ә (1907) гоймушду. А. Шаигин «Һүррийјәт пәрисинә» (1908) ше'ри дә «һүррийјәтин шән гызына» вурулмуш олан лирик гәһрәманын никбин дујғу вә дүшүнчәсинин тәрәннүмүндән ибарәт иди[1]. Нәһајәт, «Молла Нәсрәддин» журналынын 1909-чу ил нөмрәләриндән бириндә һүррийјәт пәрисинин шәкли[2] верилдијини дә бураја әлавә этмәк олар.

Әдәбијјатын ичтимаи-сијаси мәзмуну илә бағлы олан «дилбәри-һүррийјәт» вә «диви-истибдад» мәчазларынын һәр икиси романтик характерә малик олмагла бәрабәр, реал варлыгла сых әлагәдар иди. Бир аз дәриндән диггәт едилсә, бурада һәмчинин шифаһи халг әдәбијјатындан кәлмә хәјали үнсүрләр, романтик тәсәввүрләр олдуғу көрүләр. Азәрбајчан нағылларында дев сурәти чох вахт чәмијјәтдәки гара гүввәләрин, шәрин, пәри исә ишыглы гүввәләрин, хејрин рәмзи кими тәсвир олунур. Нағылларда пәри бөјүк чәтинликләрдән сонра гәһрәманы гәләбәјә наил эдир, ону фәрәһли, хошбәхт аләмә чыхарыр. Көјәрчин чилдинә кириб, гәһрәмана ничат јолу көстәрмәси, хош хәбәрләр вермәси халгын тәсәввүрүндә пәринин мүсбәт гүввә олдуғуну бир даһа тәсдиг этмәкдәдир.

---

[1] А. Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1948, сәһ. 64.
[2] «Молла Нәсрәддин», 1909, № 27.

Сабирин азадлыг идеалы онун дүнјакөрүшүндәки гүввәтли һуманизмлә, инсанын ер үзүндә азад, фәраһлы, јарадычы бир һәјат гурмасы һаггында арзуларла әлагәдар олмушдур. Шаирин бә'зән, һәтта, азадлыг вә инсанлыг мәфһумларыны ачыгчасына ејниләшдирмәси бурадан ирәли кәлир.

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүррийјәт олур,
Бәли, һүррийјәт олан ердә дә инсанлыг олур (119).

Анчаг, азадлыг олан ердә һәгиги инсанлыгдан сөһбәт кедә биләр; анчаг, азадлыг олан ердә инсан өз јүксәк вә шәрәфли адына лајиг һәјат гура биләр, инсан шәхсијјәти гол-ганад ачыб, һәртәрәфли инкишаф едәр.

Бу, Сабирин бөјүк ичтимаи идеалы иди. Бу, азадлыгдан мәһрум олан, һәтта, инсанлығы да истисмарчылар тәрәфиндән инкар едилән зәһмәткешләрин мәнафеинә ујғун бир идеал иди.

Мә'лумдур ки, реал һәјат илә бағлы олмајан, реал һәјатдан кәлмәјән идеал бәдии әдәбијјата јол тапанда мүтләг мүчәррәд характердә олуб, һеч бир чанлы, тәрбијәви, сәфәрбәредичи тә'сир көстәрә билмир, варлығы дәјишдирмәкдә онун һеч бир әһәмијјәти олмур. Сабир бу тәһлүкәдән узагдыр. Онун ичтимаи идеалынын күчү һәјатилијиндә, тарихи ганунаујғунлуға мүвафиг кәлмәсиндәдир.

Сабирин сатираларында мүхтәлиф шәкилләрдә ортаја чыхыб, шаирин ичтимаи идеалыны тәмсил едән чәһәтләри екунлашдырсаг, бунлары ваһид бир дүнјакөрүшү һалында нәзәрдән кечирсәк, белә бир нәтичәјә кәләрик: поэзијасындакы бә'зи утопик чәһәтләрә бахмајараг, Сабирин ичтимаи инкишаф һаггында көрүшләри тәрәггипәрвәр маһијјәтдәдир. Шаирә көрә, чәмијјәт кәрәк елә гурулсун ки, орада бәрабәрсизлик вә әдаләтсизлик олмасын, милјонларла адамлар ачындан «ган гусмасынлар», халгын «һүгуги-әгдәси» чејнәнмәсин, енилик, мәдәнијјәт, ана тәрәфдарлары вәтәндән сүркүн едилмәсинләр (шеирдә: «мәтруди-өвтан»); чәмијјәт кәрәк елә гурулсун ки, орада там азадлыг олсун, «милләт» өз ишини «өз әлинә» алсын, сијаси һүгуглар вә «һүррийјәти-вичдан» кими вәтәндаш азадлыглары инсан шәхсијјәтинин һәртәрәфли инкишафына вә чичәкләнмәсинә шәраит јаратсын; чәмијјәт кәрәк

елә гурулсун ки, орада халгын мәдәни йүксәлиши үчүн мәктәб, «дарүләчазә», гираәтхана вә саирәнин сайыһесабы олмасын, өлкә өз сәнаеини инкишаф етдирсин, техники мәктәбләр (шаирдә: «мәктәби-сән'әт») ачылсын, ағыл вә исте'дад саһибләринә һөрмәт едилсин; чәмиййәт кәрәк елә гурулсун ки, орада елм вә техника сайәсиндә вәтәнин бәрәкәтли торпаглары гураглыгдан, чәйирткәдән, мәһсулсуз илләрдән гуртарсын, халгын мадди вә мә'нәви йүксәлиши мөвһумат вә дини фанатизми имкансыз етсин, мәзһәб вә тәригәт уйдурмалары илә халг ичәрисинә «тәфригә» саланларын фитнә-фәсадына сон гоюлсун вә һ. б. вә и. а.

Бүтүн бу дейиләнләр Сабирин бә'зән романтик характердә мейдана чыхан арзу вә идеалларынын конкрет тарихи шәраитлә, конкрет иш вә мүбаризә идеялары илә бағлы олдуғуну сүбут етмәкдәдир. Сабири «һүрриййәт» мөвзуунда әсәр язмыш олан дикәр муасирләриндән фәргләндирән әсас чәһәтләрдән бири дә онун поезиясында ингилаби мәзмун ифадә едән һәяти материалын зәнкинлийидир, шаирин халг һәятыны мүстәсна бир һәссаслыгла өйрәнмәси вә көстәрмәсидир. Нәһайәт, бурада Сабир сатирасына хүсуси бир чанлылыг вә һәятилик кәтирән күчлү, галибиййәтли, оптимист күлүшүн мөвгеи айрыча гейд едилмәлидир.

2

Сабирдән чох-чох габаг да Азәрбайчан торпағы мүтәфәккир шаирләрин, мүбариз сөз усталарынын, инчә руһлу лирикләрин, одлу сатирикләрин вәтәни олмушдур. Лакин тарихи шәраитә уйғун олараг, Сабирә гәдәр биз ингилабчы шаир, ингилабчы сатирик танымырыг. Сабир илк сәнәткардыр ки, өз кәлишилә поезиямыза ингилаби мәзмун кәтирмишдир; Низами, Фүзули, Ахундов кими сималары олан Азәрбайчан әдәбиййатына хүсуси бир енилик, хүсуси бир чанлылыг, хүсуси бир һава кәтирмишдир.

Вахтилә Сабири заманындакы ичтимаи мүбаризәләрдән кәнарда алан, онун поезиясынын ингилаби пафосуну инкар едән әдәбиййатчылардан бири[1] иддиа едирди

[1] «Әдәби парчалар», Бакы, 1926, сәһ. 49.

ки, куя өзүндән әввәл «Шәргдә вә Гәрбдә етишмиш бир чох и с л а һ а т ч ы л а р (?) кими» Сабир дә һәятын яхшылашмасыны анчаг, һаким гүввәләрин көзәл ниййәтләринә вә мәһкум күтләләрин маарифә, нура догру мейлинин инкишафына бағламышдыр. Башга бир мүәллиф иддиа эдирди ки, дөврүндәки «синфи зиддийәтләри һисс эдән» Сабир куя бу зиддийәтләри арадан галдырмаг йолуну билмәдийи үчүн, «еканә чыхыш йолуну» мәдәниййәтин инкишафында көрмүш, «ингилаби мүбаризә гәнаәтинә кәлиб чатмамышдыр»[1]. Бу кими иддиалар шаирин ярадычылыг вә дүнякөрүшүнүн әсл маһиййәтини тәһриф этмәкдән башга бир шей дейил.

Әслиндә Сабир «идарә эдәнләрин» «һүсни-нийййәти»нә көз дикән бир «ислаһатчы» дейил, халгын мүбариз вә ярадычы гүввәсинә архаланан, чәмиййәтин әсаслы дәйишиклик йолу илә дүзәлә биләчәйини баша дүшән бир шаир иди.

Сабир ингилабчы сатирик иди. Бу о демәкдир ки, биринчи рус ингилабынын етирмәси олан Сабир өз әсәрләри илә Азәрбайчан һәятынын реалист тәсвирини верәрәк, зүлмә, истисмара, көһнәлийин бүтүн тәзаһүрләринә гаршы мүбаризә идеяларынын тәрәфдары вә тәрәннүмчүсү олмушдур; о, һаким синифләрин ичтимаи зиддийәтләр үзәринә чәкмәйә чалышдыглары пәрдәни амансызчасына йыртараг, һәяты бүтүн мәнфи чәһәтләрилә, бүтүн дәһшәти, баяғылығы илә көстәрмәйә чалышмыш, бу вәзиййәтә гаршы халг э'тиразыны экс этдирмишдир. Сабир өз әсәрләри илә азадлыг һәрәкатына хидмәт этмишдир.

Башга чүр ола да билмәзди. Чүнки чәмиййәтин башлыча нөгсанларынын үстүндән кечиб, хырда дәрдләрдән сөһбәт ачмаг, ярамазлыгларын көкүнү көстәрмәмәк вә бу көкү кәсиб мәһв этмәк мәсәләсини бүтүн кәскинлийилә гоймамаг—азадлыг һәрәкатынын әксинә һәрәкәт этмәк демәкди, сатираны йүксәк ичтимаи идеаллардан мәһрум этмәк, бәдии әдәбийятда мүбаризә йолуну дейил, чүз'и ислаһатлар йолуну тутмаг, долайысилә мөвчуд һагсызлыгларла барышмаг демәкди.

Сабирә нәинки пассив сейирчи, пассив мүшаһидәчи, яхуд «ислаһатчы» демәк олмаз; она, һәтта, зүлм вә

[1] Журн. «На рубеже Востока», 1929, № 3, стр. 51—52.

һагсызлығы дамғалайыб рәдд едән шаир демәк дә аздыр. Шаирин бөйүклүйү, бир тәрәфдән, ичтимаи бәрабәрсизлик вә әдаләтсизлийи, бунун доғурдуғу фәлакәтләри вә һабелә әдаләтсизлийин бир чох сәбәбләрини көрмәсиндә идисә, дикәр тәрәфдән онун әсәрләриндә бәдии сурәтләр васитәсилә әкс етдирилән азадлыг идеалларында иди, онун бүтүн зүлм вә рәзаләтләрә, милйонларла инсанын мәһрумиййәтинә сон коймаг үчүн ингилаби мүбаризәйә чағырмасында иди.

Сабирин реализми әсас идея мәзмуну е'тибарилә ингилаби пафосда олан бир реализмдир. Истисмарчы гурулушла барышмамаг, онун дағылмасыны вә ени, азад чәмиййәтин гурулмасыны арзуламаг бу реализмин әсас идея истигамәтини тәшкил едир.

Ингилаби пафос Сабирин әсәрләриндә ики шәкилдә мейдана чыхыр: бунлардан бири чәмиййәтдәки ярамазлыгларын реалистчәсинә тәсвириндән об'ектив олараг мейдана чыхан ингилаби пафосдур; икинчиси, ярамазлыглардан билавасите шаирин өзүнүн чыхардығы нәтичәдәки ингилаби пафосдур, шаирин сатирик бир дил илә ифадә етдийи ингилаби чағырышдыр.

Н. А. Добролюбов халгы ингилаби руһда тәрбийә етмәк үчүн әдәбийятда рәзаләт вә һагсызлыгларын реалист тенденсиялы тәсвири принсипини ирәли сүрәрәк язырды ки, «...охучуларын диггәтини онлары әһатә едән шейләрә чәлб етмәк лазымдыр; рәзаләтләри бир-бир көзә сохмаг, охучуну һәр аддымда тә'гиб вә нараһат етмәк, она динчлик вермәмәк лазымдыр; иши о ерә кәтирмәк лазымдыр ки, бүтүн бу һәдсиз чиркинликләр охучунун зәһләсини төксүн, нәһайәт, о, гәтиййәтлә ериндән сычрайыб, чылғын бир сәслә десин ки: «доғрудан да, ахы, бу нә зиндандыр ки, мән дүшмүшәм? Өлмәк ки, бундан яхшыдыр! Даһа мән бу боюндуругда яшамаг истәмирәм!»[1].

Охучуну мәһз белә бир нәтичәйә кәтириб чыхаран, йә'ни өз әсәрләри илә е'тираз вә үсянкарлыг руһу тәрбийә едән мүбариз язычылар классик Азәрбайчан әдәбийятын-

---

[1] Н. А. Добролюбов. Избранные философские сочинения, Госполиздат, 1946, т. II, стр. 402—403.

да да олмушдур ки, бунларын ичәрисиндә Сабир фәхри ер тутмагдадыр.

Биринчи гисм сатираларыны яздығы заман бу әсәрләрин мәһз белә йүксәк бир мәгсәдә хидмәт етдийини Сабир өзү бәлкә дә билмирди; чүнки бир аз юхарыда дедик ки, бурада ингилаби пафос варлығы об'ектив реалист тәсвир йолу илә әлдә эдилмишдир. Бу әсәрләрлә шаир об'ектив олараг әсарәтә гаршы э'тираз вә үсян дуйғусунун гүввәтләнмәсинә, ени, азад һәята доғру мейлин күчләнмәсинә хидмәт этмишдир.

Сабир 1905-чи ил ингилабы вә иртича дөврүндә реформизм йолуну тутанларын, либерал-монархист буржуазия илә сазиш бағламағын вә чаризмлә барышмағын әлейһинә олмушдур.

Чох адамлара тәбии, ади көрүнән ичтимаи һадисәләрин ийрәнчлийини көстәрмәклә Сабир охучусуну белә бир нәтичәйә кәтирирди ки, вәзиййәт бүсбүтүн дөзүлмәздир. Буна да баис, бах, фланкәсләр, флан ичтимаи мүнасибәтләрдир. Шаир өз охучусунда белә бир әгидә ярадырды ки, мөвчуд гурулуш көкүндән дәйишилмәйинчә вәтәнин вә халгын бу гәддар дүшмәнләри, чәмиййәтин бу ярасы чәһәтләри дә әлә олдуғу кими галачагдыр. Өз гүввәтли сатирик күлүшү илә Сабир көһнәлийә вә эйбәчәрлийә күлмәйи, Энкелсин Алманиядакы иртича һаггында сөзләриндән истифадә эдәрәк десәк, «тарихи һәрәкат гаршысында һәгир вә күчсүз олан адамчыглара» күлмәйи, һаким истисмарчы синифләрә күлмәйи өйрәдирди. О, дүшмәнин һийлә вә фырылдагларыны, ялан вә хәянәтини, лазым кәләндә һеч бир чинайәтдән чәкинмәдийини өйрәдирди; дүшмәнин көзә тоз атмасына, яғлы дилләринә, сәдәгәләринә алданмамағы өйрәдирди.

Мүхтәлиф синифләрә вә тәбәгәләрә мәнсуб олан истисмарчыларын сатирик сурәтләрилә Сабир ағалар чәмиййәтини бир-бир охучуя таныш вә тәгдим эдәрәк, көстәрирди ки, бах, капиталистин әсл симасы беләдир, мүлкәдар—беләдир, молла—беләдир, буржуа зиялысы—беләдир, чиновник—беләдир, шаһ—беләдир вә и. а.

Шаирин яратдығы сатирик сурәтләр бу сурәтләрин тәмсил этдийи ичтимаи гүввәләр һаггында халгын габагчыл һиссәсинин көрүшләрини ифадә эдирди, ичтимаи гүввәләрин маһиййәтини дүзкүн чанландырырды. Бу сурәтләрдә чанлы бәдии гүввә, биткинлик вә әянилик

вардыр. Бунлар бәдии-идрак әһәмиййәтинә малик олмагла бәрабәр, ятанлары оятмаг, мүбаризәйә руһландырмаг мә'насында, досту-дүшмәни айырд етмәк нөгтейинәзәриндән, чәмиййәтдәки мүтәрәгги мейлләри мүдафиә етмәк чәһәтиндән бөйүк сияси-тәрбийәви әһәмиййәтә маликдир.

«Маһи-Кән'анын батыб...» (1906), «Даш гәлбли инсанлары...» (1908), «Бәлайи-фәгрә дүшдүн...» (1910) кими икинчи гисм шеирләр Сабир сатирасынын ингилаби пафосуну билавасите ифадә едән әсәрләрдир.

Бә'зи мүәллифләр шаирин ингилаби көрүшләринин инкишаф йолуну дүзкүн изаһ едә билмәдикләри кими, онун сатираларынын идея-тематик мәзмуну һаггында да янлыш иддиалар ирәли сүрмүшләр. Әзиз Шәриф шаирин куя 1906-чы илдә «өз тәнгидини ялныз чәһаләт вә мөвһумата гаршы чеврилмиш сатираларла мәһдудлашдырдығыны», «халгы ялныз (?!) елмә, мәдәниййәтә чағырмагла кифайәтләндийини», анчаг 1907-чи илдән е'тибарән «зәһмәткешләрин зүлм алтында әзилмәсинә гаршы» чыхдығыны иддиа едир[1]. Һ. Сәмәдзадә дә намизәдлик диссертасиясында беле бир тәснифат апармышдыр[2].

Бу тәснифат, әввәлән, она көрә доғру дейил ки, һәлә сатира саһәсиндә илк аддымыны атдығы заман шаирин тәнгид һәдәфләри ялныз чәһаләт вә мөвһуматдан ибарәт олмайыб, ейни заманда, мәсәлән, вәтән вә халг мәнафеини сатанлар олмушдур («Милләт нечә тарач олур...» вә с.); икинчиси, шаирин 1906-чы илдә яздығы «Гәм емә!», «Бакы фәһләләринә», «Ата нәсиһәти» кими сатиралар көстәрир ки, һәлә о заман Сабирдә ингилаби идеялар яранмышдыр.

Шаирин ән гүввәтли әсәрләриндән олан «Маһи-Кән'анын батыб...» ше'ри илә әтрафлы таныш олсаг, о заман һәлә «Молла Нәсрәддин»дәки фәалиййәтинин илк

[1] Әзиз Шәриф. Мүгәддәмә, М. Ә. Сабир. Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. IX—XI; енә онун «Жизнь и поэтическое творчество Сабира» китабчасы, Москва, 1951, сәһ. 9—11; енә онун 1950-чи илдә Ленинградда чыхмыш «Сабир (сатиры и лирика)» китабына мүгәддәмәси, сәһ. 11—13.

[2] Һ. Сәмәдзадә. Ингилабчы сатирик вә аловлу вәтәнпәрвәр, диссертасиясы, сәһ. 63, 85, 100.

илиндә, 1906-чы илдә, Сабирин сатирасынын ингилаби мәзмунда инкишаф этмәйә башладығына инанарыг. Бу шеир Сабирин ярадычылығында илк пародиядыр. Бунун чап олунмасындан бир аз әввәл Мәһәммәд Һади Һафиз Ширазинин:

Юсифи күмкештә баз айәд бә Кән'ан гәм мәхор,
Күлбейи әһзан шәвәд рузи күлүстан гәм мәхор—

—мәтлә'ли гәзәлини тәрҹүмә эдәрәк мәтбуатда чап этдирмишди. М. Һади тәрҹүмә үчүн мәһз бу ше'ри тәсадүфи сечмәмишди. Дөрдүнҹү фәсилдә дә көрдүйүмүз кими, үмумиййәтлә, XX әср буржуа мәтбуаты вә әдәбийятында олдуғу кими, бу даирәләрин тә'сири алтына дүшмүш олан Һадинин ярадычылығында вахташыры архайынчылыг, мүҹәррәд хәялпәрвәрлик кими һаллар өзүнү көстәрирди. Һадинин 1905-ҹи илдән сонра чарын э'лан этдийи яланчы азадлыглара алданыб вәҹдә кәлдийини биз билирик. Онун Һафиздән этдийи тәрҹүмәнин дә әсас мәзмун вә мәгсәди «гәм емә»—дейә халга бир нөв тәсәлли вермәкдән ибарәт иди. Һафизин башга бир тарихи дөврдә, башга бир мәгсәдлә язмыш олдуғу шеирдән белә бир тәсәлливеричи мәгсәд үчүн истифадә эдилмәси Сабири нараһат этмишди. Пародия шәклиндә яздығы шеирлә о, нәинки ялныз архайынчылыг көрүшләринә ҹаваб вермиш, эйни заманда, бөйүк бир сәнәткарлыгла ингилаби идеялар тәрәннүм этмишди.

Олмады мәгсудунузча дөври-чәрхи-кәчмәдар,
Галмалыдыр бойлә һаләт үзрә дөвран пайидар,
Гисмәтиндир, эткилән һәм руз, һәм шәб налә, зар,
Эй рәиййәт, эй фәгиру фәһлә, деһган, гәм емә!

Субһ тездән дур аяға, шамә тәк чәк зәһмәти,
Күчлүләрдән дә эшит һәр нөв фөһшү төһмәти,
Сән зәлил ол, эйби йох, гой күчлү чәксин ләззәти,
Гой сәни хар эйләсинләр хану ә'ян, гәм емә!

Ишлә, гой гәддин бүкүлсүн, ишлә, алнын тәрләсин,
Ишлә, аҹ гал, аҹ бәһайим тәк әялын чәрләсин,
Зүлмдән фәряду дады гой дилин әзбәрләсин,
Гарәт этсин рузуну молла вә бәй, хан, гәм емә!.. (29).

Башдан-аяға экс мә'налы сөзләрдән ибарәт олан бу әсәрдә кинайә, истеһза, кәдәр вә тәәссүф гайнайыр. Ағыр әмәкдән «гәдди бүкүлән», «алны тәрләйән», өзү аҹ галдығы һалда ағаларына ләззәтли һәят верән зәһмәткеш

инсанын һалы һуманист шаирин бүтүн варлығыны сарсытмагдадыр. О, зүлмә дөзән рәиййәт, фәһлә вә деһгана үзүнү тутараг, бунлардакы сәбрә һейрәт этдийини, даһа доғрусу, бу вәзиййәтә бәрк э'тираз этдийини билдирир: нә вахтадәк сиз бу «чәрхи-кәчмәдар»дан шикайәт этмәклә кифайәтләнәчәк, онун һөкмүнә баш әйәчәксиниз? Нә вахтадәк «күчлүләрин» бу зүлм вә гарәти, «һәр нөв фөһшү төһмәти» сизи чана дойдуруб, гейрәтә кәтирмәйәчәк?..

Ше'рин өртүлү бир шәкилдә, мәчази дил илә ифадә этдийи ингилаби мәзмун белә иди.

«Күчлүләрин» халгы «хар әләдикләри», союб таладыглары бир заманда, һәтта, тәкчә «фәряд» гопармағы да Сабир аз һесаб эдир; онун өз тәләб вә арзусунда даһа ирәли кетдийи һисс олунур. Лакин «Гәм емә!» ше'риндә бу тәләб вә арзулар һәлә ахыра гәдәр ачылыб дейилмир. Чүнки шаирин өзү дә һәлә ардычыл ингилаби көрүшләрә кәлиб чыхмамышдыр. Сонракы шеирләриндә биз онун бу хәтт үзрә сүр'әтлә, лакин эйни заманда, өзүнәмәхсус орижинал вә спесифик бир йол илә инкишаф этдийини көрүрүк. Бу инкишаф йолунун хүсусиййәтләрини айдынлашдыраг.

3

Столыпин иртичаы дөврүндә Сабирин реализминдә ингилаби пафосун зәифләмәк нәдир, әксинә, хүсуси бир формада даһа да күчләнмәси чох әламәтдар бир һадисә иди. О дөврүн дөзүлмәз һадисәләрини нәзәрә аланда бунун мә'на вә әһәмиййәтини даһа айдын баша дүшмәк олур.

Чар һөкумәти Япония илә биабырчы сүлһ бағладыгдан сонра, бүтүн гүввәләри биринчи рус ингилабыны боғмаг ишинә сәфәрбәр этмишди. Русияда вә онун учгарларында азғын полис-жандарма тәзйиги күндән-күнә шиддәтләнирди. Фәһлә вә кәндлиләрин онсуз да чох мәһдуд олан сечки һүгугу 3 июн 1907-чи ил чеврилишиндән сонра даһа да мәһдудлашдырылмышды. Чаризмин чәлладлары ингилабчылара диван тутурдулар. Русияда ган су еринә ахырды. 1906-чы илдә Русиянын ичәриләриндә «полис вәзифәсини» апаран батареяларын

сайы 25-ә, баталйонларын сайы 800-ә, эскадронларын сайы исә 1000-ә чатырды[1].

Ингилабчылара диван тутулмасы ишиндә капиталистләр дә гаракүруһчу һөкумәтә көмәк эдирдиләр. Онлар фәһләләрдән 1905-чи ил һадисәләринин интигамыны алмаг үчүн мүхтәлиф тәдбирләр көрүр, һәр чүр мурдар васитәйә әл атырдылар. Саһибкарлар он минләрлә фәһләни рам этмәк мәгсәдилә ишдән чыхарыб күчәйә атмышдылар. Һәлә 1906-чы илдә полис о гәдәр ингилабчы һәбс этмишди ки, Бакы газаматы ағзынадәк долмуш вә дустагларын бир гисми Шамахыя көндәрилмишди.

Демократик мәдәнийәтә; реалист әдәбийята, габагчыл язычылара гаршы һүчум вә тәзйиг дә чох амансыз иди. Ингилаб илләриндә айры-айры халгларын ана дилиндә нәшрә башлаян гәзетләр—Украйна, Белорусия, Загафгазия вә башга ерләрдә чыхан бир чох демократик органлар чар һөкумәти тәрәфиндән бағладылды. Буржуа зиялылары арасында дүшкүнлүк даһа да артды, мүртәҹе фәлсәфи чәрәянлар даһа да дирчәлди, дини-мистик көрүшләр тәблиғи кенишләнди.

Шәраитин бу гәдәр ағыр олмасына бахмаяраг, мүтәшәккил шәкилдә кери чәкилән ингилабчы күтләләр чаризмә вә буржуазияя енә зәрбәләр вурмагда идиләр. халг енә ингилаби гәтиййәти вә гәләбәйә инамыны итирмир, болшевик партиясынын рәһбәрлийилә кәләчәк мүзәффәр вурушлар үчүн гүввә топлайырды.

Һөкумәт ингилаби партия мәтбуатыны гадаған этмишди. Бә'зи ингилабчы рус шаирләринин 1906—1907-чи илләрдә чап олунмуш китаблары мүсадирә эдилмиш вә гисмән яхуд тамам яндырылмышды. Русиядә вә учгарларда бир чох язычылар ингилаби тәблиғата көрә иттиһам эдиләрәк тутулмуш вә сүркүн олунмушдулар. Лакин бүтүн бу тә'гибләрлә бәрабәр, кизли фәалиййәтә кечән партия ингилабчы вә тәрәггипәрвәр язычылара яхындан көмәк эдир, әдәби гүввәләри иртиҹа шәраитиндә дә ярадычылыг ишини давам этдирмәйә руһландырырды. Ингилабчы шаирләр өз шеирләрини әлязмалары һалында яхуд кизли чап эдилән вәрәгәләрдә дә олса яйырдылар.

[1] Рәгәмләр академик А. М. Панкратованын «Первая русская революция 1905—1907 гг» (ГИПЛ, 1951) китабындан кәтүрүлмүшдүр; сәһ. 203.

Онлар һәтта һәбсхана вә сүркүндә дә ярадычылыг фәалиййәтләрини даяндырмырдылар[1]. 1914-чү илдә Максим Горки ингилабчы шаирләрин бу мүбариз ярадычылыг фәалиййәтинә гиймәт верәрәк язмышды: «Тарих бүтүн дүня пролетариатына иртичаын сәккиз илиндә сизин нәләр чәкдиййинизи вә нә ишләр көрдүйүнүзү нағыл этдийи заман дүня фәһләләри сизин фәалиййәтинизә, сизин күмраһ руһунуза, сизин гәһрәманлығыныза һейран галачагдыр»[2].

Тәрәггипәрвәр язычылар халгын һәр чүр дүшмәнләрини ифша вә рүсвай этмәк, онларла мүбаризәдә халга көмәк этмәк, дүшкүнлүк вә үмидсизлийә йол вермәмәк үчүн бөйүк сә'й көстәрирдиләр.

Ленин дейирди ки, «ингилабчы ялныз ингилаб башлананда ингилабиләшән бир адам дейилдир. Ингилабчы иртичаын ән шиддәтли туғяны шәраитиндә, либералларын вә демократларын ән бөйүк тәрәддүд көстәрдикләри бир шәраитдә ингилаб принсипләрини вә шүарларыны мүдафиә эдән адамдыр»[3].

Сабирин бир ингилабчы шаир олараг гүдрәти бир дә онда иди ки, о, иртичаын ән гаты илләриндә дә өз күмраһ руһуну итирмәмиш, дөйүшкән вә мүбариз сәсини учалгмышдыр.

Лакин күндә йүз гәзетин я йүз журналын бағландығы, йүз язычынын һәбс эдилдийи заманларда мүбаризәни давам этдирмәк нә гәдәр чәтин иди! Тә'гиб вә тәзйигә өйрәшмиш тәрәггипәрвәр язычылардан бир чоху өз ярадычылыгларында спесифик бәдии тәсвир үсулу олан эзоп дилиндән инди даһа чох истифадә этмәйә мәчбур идиләр. Онлар «...легал» бир әсәр язмаг истәйән ингилабчыларын чар тә'гиби нәтичәсиндә ишләтмәйә мәчбур олдуглары эзоп дилиндә—мәнфур эзоп дилиндә»[4] яратдыглары әсәрләрдә өз мүбариз идеяларыны бачарыгла еридирдиләр.

---

[1] «Революционная поэзия (1890—1917)», второе издание, Ленинград, 1954. Александр Дымшисин мүгәддәмәси, сәһ. 17—18.

[2] М. Горький. О литературе, М., «Советский писатель», 1953, стр. 164.

[3] В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, сәһ. 236,

[4] В. И. Ленин, Әсәрләри, 12-чи чилд, сәһ. 195.

Бу ишдә маһир олан Сабир хүсусилә 1907—1910-чу илләрдә һәмин ифадә тәрзинә чох тез-тез мүрачиәт этмәйә мәчбур иди. Чүнки бу замаҥ бүтүн мүһитиндә олдуғу кими, шаирин өз шәхси һәятында да иртичаын вәһшичәсинә һүчумлары ону тез-тез белә бир мәчбуриййәт гаршысында гоюрду.

Вәзиййәтин дөзүлмәз олдуғуну көстәрмәк үчүн Сабир каһ «хүрушан мөвчләр» (62), «гара булутлар» (74), «бади-хәзан» (90), «шиддәти-сейлан» (99) кими тәбиәт һадисәләриндән алынмыш тәшбиһләрдән, каһ «чалаған» (61), «ач тоюг» (70), «үгаби-чаншикар» (70), «бaнламаг» (202) кими һейванлар һәятына аид мәчаз вә ифадәләрдән истифадә эдир, каһ да «долма», «фисинчан», «тәрәк», «яғлы плов», «шәрбәти-рейһан» кими әмәкичмәк адларыны сатирик тәсвир васитәсинә чевирирди. «Булутлар ойнашыр» дедикдә шаир көй үзүнү иртича булутлары алдығына ишарә этдийи кими, «үгаби-чаншикар» дейәндә дә чайнағы ганлы гарагушларын тимсалында эксингилабын йыртычы һәрәкәтләринә лә'нәт яғдырырды.

Сабирдә бу ифадә тәрзи 1907-чи илдән күчләнмәйә башлайыр вә «Эйлә билирдим ки...» сатирасы бунун илк нүмунәси олур.

Эйлә билирдим ки, дәхи субһ олуб,
Мурғи-сәһәр тәк бир ағыз банладым.
Сәнк шикәст эйләди балү пәрим,
Банламағын һасилини анладым.

Өвчи-фәзадә көрәрәк байгушу
Сәһнәдә гаггылдайырам инди мән.
Бир дә мәни вурма, аман, сәнкдил.
Рәһм элә, ныггылдайырам инди мән.

Ай чалағанлар, мәни горхузмайын,
Мән сизә тәрк эйләмишәм ланәни... (61).

Иртичаын илк экс-сәдасы олан бу ше'рин ифадә васитәләриндә айдынлыг, мәзмунда долғунлуг һәлә бир о гәдәр нәзәрә чарпмыр. Лакин бунун ардынча кәләи «Тө'мейи-нәһар» вә башга әсәрләрдә мәсәлә кетдикчә чиддиләшир вә айдынлашыр.

«Чығырма, ят...» вә саир бу кими заһирән зарафат тә'сири бағышлаян, халг юморундан кәлмә үнсүрләрлә

зәнкин олан «Төʼмейи-нәһар» шеʼринин даһа долғун мәзмуну вә гейри-ади бир композисиясы вардыр.

Шеир 18 мисрадан ибарәтдир (белә мараглы бир ҹәһәти дә гейд едәк ки, бурада шаир мәʼлум гәзәл формасындан истифадә етмишдир: һәм һәҹмҹә, һәм дә гафийә дүзүлүшү вә өлчү еʼтибарилә). Бунлардан алтысында мәҹази сурәтдә иҹтимаи мәсәләйә тохунулса да, тоюг, дары, һин, һәйәт, бычаг, юмурта, ҹүҹә, газан, гайғанаг, оҹаг кими сөзләр илк бахышда елә тәсәввүр ярадыр ки, бурада куя анҹаг тоюгла әлагәдар ади мәишәт һадисәләриндән сөһбәт кедир. Лакин едди-сәккизинҹи мисраларда һисс олунмадан шеʼрин мәзмуну бир гәдәр башга рәнк алыр; мисралар ити сүнкүйә дөнүр:

Чығырма, ят, ай аҹ тоюг, юхунда чохлу дары көр!
Сус, ай языг, фәзадәки үгаби-ҹаншикары көр!
Һининдә далдаланма чох, һәйәтдә дә доланма чох,
Йийәндәки бычаға бах, о тиғи-абдары көр!
Кәтирдийин юмуртадан нәтиҹә ҹүҹә көзләмә,
Газанда гайғанаға бах, оҹагдакы шәрары көр!
Тахыл, тахыл дейиб дә чох чығырма зәнкәзурлу тәк,
Бәйин, ханын, ханын, бәйин әлиндә еһтикары көр!
Мәнәм-мәнәм дейәнләрин инанма чох да гөвлүнә,
Кәрәкли күндә онларын гычындакы фәрары көр!
Амандыр, уйма ваизин һәлавәти-кәламына,
Әба-гәбаны говза бах, ичиндә зәһрмары көр!
Бу әғнияларын үзүн көрүнҹә еһтияҹда,
Кет, ей фәгири-бинәва, кәфән бүрүн, мәзары көр!
Бу интелликентләрин сөзүн кәтирмә һеч аралыға,
Олары көрмәк истәсән, шәрабы көр, гумары көр!
Палиткадыр һәр ишләри, алышлары, веришләри,
Оларда бир әмәл фәгәт гуру, бош ифтихары көр! (70).

Сабирин башдан-аяға кинайә вә ейһамларла зәнкин олан бу әсәриндә иртиҹа дөврүнүн ағырлығы, буржуазия вә мүлкәдарлар кими, онлара нөкәрчилик едән «интелликентләрин» дә халга дүшмән ҹәбһәдә дурдуглары тәсвир олунур. Бурада ики ҹүр ифадә тәрзи ишләнир. Илк мисраларда заһирән садә көрүнән, әслиндә исә үстүөртүлү вә ҹидди мәʼналы сатирик мәҹазлары шеʼрин орталарына доғру ачыг, мүстәгим һөкмләр әвәз едир. Бурада да сатира, кәсәр, мәсхәрә йох дейил; лакин артыг баягкы «езоп дили» бурада йохдур.

Варлыға фәал, дөйүшкән мүнасибәтинин инкишафы илә әлагәдар олараг, Сабирин бир сыра әсәрләриндә ингилаби пафос б и л а в а с и т ә ингилаби чағырышлар шәклиндә ифадә олунмушдур.

Биринчи рус ингилабы заманы вә ондан сонра азадлыг вә демократия уғрунда мүбаризәни давам этдирмәк, кенишләндирмәк вә гүввәтләндирмәк нөгтейи-нәзәриндән бүтүн халг күтләләрини аяға галдырыб тәшкил этмәк, онларда ингилаби фәаллығы дурмадан артырмаг биринчи дәрәчәли әһәмиййәти олан бир иш иди. В. И. Ленин башда пролетариат олмагла милйонларча күтләләрин ингилаби мүбаризә мейданына атылмасыны, Русиядакы азадлыг һәрәкатынын үчүнчү дөврү үчүн ән характерик хүсусиййәт һесаб эдирди. Лакин пролетариатын даһи рәһбәри ону да гейд эдирди ки, бу дөврдә милйонларча ингилабчыларла бәрабәр, «...даим вә ән кәскин шәкилдә әзаблар чәкән бүтүн халг ичәрисиндә чисмән әзкин, мәсәлән, бәлая зоракиликлә мүгавимәт көстәрмәмәк нәзәриййәси үзүндән я да садәчә олараг нәзәриййә үзүндән дейил, көһнә фикирләр, адәт, мөвһумат үзүндән әзкин адамлар, авам, мешшан адланан лагейд адамлар, йә'ни кәскин мүбаризәдән кәнарда дурмаға, ондан ян кечмәйә вә я һәтта (бирдән вурушмада зәрбә мәнә дәйәр—дейә) кизләнмәйә ән чох габил олан адамлар вардыр»[1].

Владимир Илич кәндлиләрин 1905—1907-чи илләрдәки ингилаби чошғунлуғуну гиймәтләндирмәклә бәрабәр, һәлә онларын мүәййән бир гисминин патриархал-феодал идеолокиясы тә'сирләриндән гуртармадығыны, кифайәт гәдәр мүбариз вә ардычыл олмадығыны да көстәрир вә бунлары ингилабын мәғлубиййәти сәбәбләри сырасына дахил эдирди. Бу ичтимаи нөгсанлара гаршы мүбаризә апармаг ингилабын кәләчәк мүгәддәраты нөгтейи-нәзәриндән чох зәрури иди. Одур ки, ингилаби фәаллыға вә мүбаризәйә чағырыш руһунда бәдии әсәрләр ярадылмасы әдәбийятда сон дәрәчә актуал мәсәлә олмушду. В. И. Ленин Толстой һаггында мәгаләләриндә «рус ингилабынын күзкүсү» олан бөйүк сәнәткары әзулмә

---

1 В. И. Л е н и н. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 245—246.

зоракиликлә мүгавимәт көстәрмәмәзлик», сәбрли олмаг һаггында мүртәче нәзәриййәсинә көрә тәнгид едәрәк, әдәбийят вә инчәсәнәтдә ингилаби идеолокияны инкишаф етдирмәк зәрурәтини тарихи вәзифә кими гаршыя гоймушду. Бу вәзифәнин һәята кечирилмәсиндә илк сырада М. Горки кедирди. Сосялизм реализмини инкишаф етдирән Горки пролетар һәрәкаты вә пролетар һуманизми тәрәннүмчүсү олараг, инсаны фәал, мүбариз, вүгарлы көрмәк истәйән мүдрик бир сәнәткар иди. 1918-чи илдә о язмышды: «Зәннимчә мәним ийирми беш иллик ичтимаи фәалиййәтимин мә'насы инсанларда һәята фәал мүнасибәт оятмаг һаггында чошғун арзулар бәсләмәкдән ибарәтдир... мән башгаларыны шүбһәли бир хейирхаһлыға—сәбрли олмаға вә итаәткарлыға өйрәтмәйә һеч чүр разы ола билмәрәм. Бу чүр моизәләр бүсбүтүн мәним тәбиәтимә ябанчыдыр вә мән бунлары өз вәтәним үчүн чох зәрәрли һесаб едирәм»[1].

Ингилаби пассивлийә, «сәбрли олмаға вә итаәткарлыға» гаршы мүбаризәси илә Горки өз бөйүк сәләфләри Добролюбов вә Чернышевскинин, Некрасов вә Шедринин ән'әнәләрини давам етдирирди. Шедрин һәлә XIX әсрдә мүтләгиййәт заманы сәбрли олмаг һаггында мәсләһәтләрин она чох ағыр кәлдийини көстәрәрәк язырды ки, сәбр инсан һәятыны узун мүддәт ишләниб ейилән дәйирман дашы кими, тәдричлә ейиб һалдан салыр вә нәтичәдә инсан шикәст вә биһал олур. Әкәр инсан ағлы дүнянын куя өз-өзүнә дүзәләчәйи һаггында мәш'ум е'тигаддан әл чәксәйди, о заман нә гәдәр бөйүк ишләр көрә биләрди!..

А. Н. Некрасов ейни фикри шаиранә бир дил илә ифадә едәрәк демишди:

Чем был бы хуже твой удел,
Когда б ты менее терпел?[2]

Азәрбайчан ингилабчы демократларынын итаәткарлыг вә зүлмә зоракиликлә ~~мүгавимәт көстәрмәмәзлик әлейһинә~~ мүбаризә ~~апармалары онлары рус ингилаби демократиясы~~ илә бирләшдирән башлыча моментләрдән бири иди.

[1] М. Горкий. Статьи 1905—1916 гг., Изд. «Парус», стр. 3.
[2] Н. А. Некрасов. Сочинения, в трех томах, т. I, М., 1953, стр. 286.

Ичтимаи варлығы сакит вә дәйишилмәз бир һалда көрмәк, хүсуси мүлкиййәтчилик дүнјасынын куя әбәди олдуғуну сүбут этмәк мүртәче әдәбийят үчүн характерик бир хүсусиййәт иди. Инсаны сәбрли вә итаәткар олмаға, мәһрумиййәтләри аллаһын ирадәси кими сөзсүз гәбул этмәйә чағыран дүнякөрүшү бу әдәбийятын бүтүн мәзмун-нуна вә руһуна һопмушду. Азәрбайчанда һәмин мүртәче идеолокияны һәм өзүнү философа охшадан нәзәриййәчи-ләр вә журналистләр, һәм дин хадимләри, һәм дә ади бир ваиздән сечилмәйән схоласт-формалист шаирләр тәблиғ эдирдиләр. Онлар өз тәблиғатларында аллаһа, онун ердәки вәкилләринә вә һакимләринә итаәт этмәк һаггында гур'ан эһкамына әсасланараг авамларын чанына горху салмаға чалышырдылар. Хүсусилә иртича илләриндә, Русияда олдуғу кими, Азәрбайчанда да фәлсәфи идеализми, мистиканы, аскетизми, буддизми тәблиғ эдән чызмагаралар мүртәче әдәбийят вә мәтбуаты башына алмышды. Заманын тәрәггипәрвәр ахыны габағында дуран һейбәтли гаялардан бири дә идеалист нәзәриййә олан фатализм иди ки, бу гаяны парчаламаг вәзифәси тәрәггипәрвәр язычылар гаршысында бүтүн чиддиййәтилә даянмышды.

Тарихи инкишафы көзә көрүнмәз гүввәләрин, талеин, гәзаву-гәдәрин ирадәсинә бағлаян бу нәзәриййә һазырда капиталист өлкәләриндә олдуғу кими, халг күтләсинин, синифләрин, партияларын фәал ярадычы ролуну инкар эдир вә белә бир иддиа ортая атырды ки, куя инсанын тарихи һадисәләрә, чәмиййәтин инкишафы мәсәләләринә гарышмасы әбәсдир; чүнки инсан куя тарихин гаршысы алынмаз ганунлары мүгабилиндә садәчә бир оюнчагдыр. Бу иддиалар материалист дүнякөрүшү илә дабан-дабана зиддиййәт тәшкил эдирди.

Мәсәлә онда иди ки, бу кими зәһәрли идеялар ялныз буржуа мәтбуаты сәһифәләриндә, ялныз декадент поэзияда йох, һәтта, эл арасында ишләнән аталар сөзләриндә дә өзүнә мүәййән дәрәчәдә ер тапмышды. «Аллаһ нә дейибсә, о олачаг» (яхуд: «Олачаға чарә йохдур»), «Гисмәтдән артыг емәк олмаз», «Сән үмидини аллаһа бағла», «Аллаһ сәбр эләйән бәндәсини чох истәр» кими аталар сөзләри буну ачыг көстәрирди. Бир чох баяты-ларда «залым фәләк»дән шикайәт эдилмәси күтләләр ичәрисиндә ичтимаи әдаләтсизлик вә зиддиййәтләрин

көкүнү билмәйән, өз дәрдини демәк яхуд ачығыны төкмәк үчүн конкрет, реал һәдәфләр тапмагда чәтинлик чәкән адамларын да олдуғуна дәлаләт эдирди.

Көстәрилән мүртәче идея вә көрүшләрин тәкчә Азәрбайчанда йох, Орта вә Яхын Шәргин бир чох өлкәләриндә, бүтүн мүсәлман Шәргиндә яйылмыш олдуғу нәзәрә алынарса, бунлара гаршы мүбаризәнин актуал әһәмиййәти даһа да айдынлашар.

Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир башда олмагла XX әср Азәрбайчан реалистләри бүтүн бу идея вә көрүшләрин зияныны өз охучуларына көстәрир вә изаһ эдирдиләр. Онлар сәбр, тәвәккүл, итаәткарлыг кими бәлаларын халга һәр чәһәтдән—сияси, игтисади, идеоложи чәһәтдән зәрәр вурдуғуну көстәрмәкдә тамамилә һаглы идиләр. Бу идея вә көрүшләрин һәята, күндәлик мәишәтә дә еридийи, диндар вә авам мүсәлманы һәр ан «аллаһ ховфу» тә'гиб этдийи вә онун кәлмә башы «бисмиллаһ», «я аллаһ», «аллаһ гойса», «аллаһа шүкүр» вә с. бу кими ифадәләр ишләтдийи реалист сатирада чанлы һәяти лөвһәләрлә лаға гоюлурду.

Классик әдәбийятымызын ичтимаи шәрә гаршы эсрләр бою апардығы мүбаризә, инсаны даим гүдрәтли олмаға чағыран дүнйәви поэзия XX әср реалистләринә бу чәһәтдән бөйүк көмәк эдирди. Низаминин алчаглара боюн әймәмәк, зүлмә дөзмәмәк, мәрд, вүгарлы, дөйүшкән олмаг барәдә һуманист көрүшләри классик ирсин мүгтәдир вариси олан Сабир кими сәнәткарлар үчүн ингилаби идеялар тәрәннүм этдикләри заман нүмунә олурду:

Нийә алчаглара боюн әйирсән,
Оюнчаг олурсан һәр намәрдә сән?
Нә үчүн бойнуна мин йүк алырсан,
Залымын зүлмүндән разы галырсан?
Гәлби юмшаглығы бир йоллуг унут,
Чийнини дағ кими уча тут, дик тут!
Сән дә сүсән кими ипәкдән олсан,
Сәни саф торпаг да яралар, инан!
Ачизлик үрәйи ағрыдар, билсән,
Бир алчаглыг олар һәр зүлмә дөзсән.
Инсаны сарсыдар көзяшы, налә,
Аһ чәкиб, оф дейән етмәз кәмалә![1]

---

[1] Низами Кәнчәви. «Лейли вә Мәчнун», Бакы, 1942, сәһ. 48—49. Тәрчүмә Сәмәд Вурғунундур.

Рус ингилабчы демократларында олдуғу кими, Сабирдә дә азадлыг идеялары онун сәбр, тәвәккүл, зүлмә дөзмәк кими һаллара гаршы чеврилмиш сатираларында хүсуси бир гүввәт вә айдынлыгла ифадә олунмушдур.

Бир новатор сәнәткар олмаг э'тибарилә Сабир мәсәләни ингилаби-демократия идеялары сәвиййәсинә галдырараг, зүлмә дөзмәмәк һаггында фикрини кәндлинин торпаглары мүлкәдардан алмасы, фәһләнин «һүгуг үстүндә» капиталист илә мүбаризә апармасы кими айдынлашдырыр; о, мүтләгиййәтин деврилмәсини, халг һакимиййәти гурулмасыны арзулайыр вә һ. б.

Сабир ялныз халгын вә истисмарчыларын мәнафечә бир-биринә зидд олдугларыны тәсдиг вә тәсвир этмәклә кифайәтләнә билмәзди. Онун үчүн бу аз иди. Шаир бу зиддиййәти арадан галдырмаг үчүн мүбаризә этмәк зәрурәтини дә баша дүшмүш вә әсәрләриндә көстәрмишдир. Лакин Сабирдә бу хүсусиййәт бирдән-бирә үзә чыхмайыб, тәдричлә күчләнир, нәһайәт, 1910-чу илдә чап олунмуш «Сәбр эйлә!» ше'рилә ән йүксәк нөгтәсинә чатыр.

1907-чи илдән башлаяраг, шаирин «һәр зүлмә дөзән» (115) адамлар һаггында чох чидди дүшүнмәкдә олдуғуну көрүрүк. «Гәм емә!» (1906) ше'риндә «күчлүләр» үчүн ишләмәкдән «гәдди бүкүлән» фәһлә вә кәндлиләрин мүдафиәчиси кими чыхыш эдән Сабир «Бимәрһәмәт ә'янларына...» (1907) ше'риндә хейли ирәли кедәрәк, зүлмә гаршы чошғун э'тираза башлайыр.

Сакит отуран бойлә чинайәтләрә гаршы—
Бу саһиби-вичданларына шүкр, худая! (111).

Фәһлә һәрәкатына һәср этдийи әсәрләрдә ингилаби мүбаризәни фәрәһлә алгышламасына вә бу мүбаризәйә бөйүк гиймәт вермәсинә бахмаяраг, сонралар «чинайәтләрә» гаршы сакит отуранлардан дөнә-дөнә нифрәт этмәси шаирин азадлыг һәрәкатыны даһа кәскин, даһа гүввәтли көрмәк арзусунун нәтичәси кими изаһ эдилә биләр. Буну «Нейләрдин, илаһи?!» рәдифли шеирдә даһа габарыг шәкилдә көрмәк мүмкүндүр.

Даш гәлбли инсанлары нейләрдин, илаһи?!
Биздә бу союг ганлары нейләрдин, илаһи?!
Артдыгча һәясызлыг олур әл мүтәһәммил.
Һәр зүлмә дөзән чанлары нейләрдин, илаһи?!

...Мәзлумларын көз яшы дәря олачагмыш,—
Дәрялары, үмманлары нейләрдин, илаһи?!
...Бағын, әкинин хейрини бәйләр көрәчәкмиш,—
Төхм әкмәйә деһганлары нейләрдин, илаһи?!
Иш рәнчбәрин, күч өкүзүн, ер өзүнүнкү,—
Бәйзадәләри, ханлары нейләрдин, илаһи?! (115)

Шаирин шикайәт вә наразылығы нә кериликдән, нә дә чәһаләт вә наданлыгдан дейилдир. Онун шикайәт вә наразылығы «һәясызлыг» вә «зүлм» артдыгча бу вәзиййәтә итаәткарчасына дөзүб сәбр эдән «союгганлы» адамлардан, «әзкин адамлардандыр» (Ленин). Синфи, сияси шүуру юхуда олан бу адамларын өз һүгугларыны баша дүшмәмәләри шаири бәрк һәйәчанландырыр. Аллаһа мүрачиәт тәрзиндә о, сияси чәһәтдән чидди суаллар, мәсәләләр ирәли сүрүр.

«Илаһи!» хитабы илә язылмасына, фәряд характериндә олмасына бахмаяраг, ше'рин үмуми пафосунда истисмарчы гурулушдан наразылыг, ингилаби э'тираз руһу һакимдир. Бу сөзләр биринчи нөвбәдә «биздә бу союг ганлары нейләрдин, илаһи?!», «һәр зүлмә дөзән чанлары нейләрдин, илаһи?!» кими мисралара аид эдилә биләр.

Бу мәзмунда, бу руһда язылмыш әсәрләрдә шаирин ән чох мүрачиәт этдийи адамлар—«чөври-мүлкәдара» дөзән деһганлар, рәнчбәрләр, әкинчиләрдир. Бу нөгтейинәзәрдән һәмин шеирдә шаирин демократизми гисмән мәһдуд бир характер алыр.

1910-чу илдә шаир өзүнүн ән яхшы әсәрләриндән бири олан «Сәбр эйлә!» ше'рини языб чап этдирди. Бу заман Сабир пролетар Бакысында яшайыр вә ишләйирди. Мүәллимлик вә журналистлик фәалиййәтилә янашы, ингилабчы күтләләрлә, һәтта бә'зи көркәмли ингилабчыларла билаваситә яхынлашыб достлуг эдән шаирин ени әсәри онун дүнякөрүшүндә вә ярадычылығында чох гүввәтләнмиш олан мүбаризә руһунун парлаг ифадәси иди.

Ше'рин формасыны Сабир Сейид Әзимин эйни рәдифли, эйни вәзндә олан ше'риндән алмышдыр[1]. Сейид Әзимин ше'ри белә башланыр:

Бәлайи-эшгә дүшдүн, эй бути-мәһпарә, сәбр эйлә,
Күнүн олдисә кәр һичран әлиндән гарә, сәбр эйлә,

[1] Һәр ики шаирин ше'ри әруз вәзнинин тәмкинли вә ағыр бәһри олан «һәзәч» бәһриндә язылмышдыр.

Үмиди-вәсли-чәннәт эйләйиб ян нарә, сәбр эйлә,
Дүшүб Мәчнун кими сәһраны көз аварә, сәбр эйлә,
Чәфайи-дөври-кәрдун дунү кәчрәфтарә, сәбр эйлә.

Бу аһу көзлүләр бағлар кәмәнди-зүлф илә шири,
Төкүбдүр чохларын ганын бу йолда эшг шәмшири,
Итирмә кәсрәти-гәмдән, әзизим, раһи-тәдбири,
Мәһәббәт пак олурса, чох олур, әлбәттә, тә'сири,
Эдәр аһын әсәр ол дилбәри-хунхарә, сәбр эйлә[1].

Рәдифләри, вәзни, һәтта, бә'зи айры-айры ифадәләри арасындакы эйнийјәт вә яхынлыгла бәрабәр, идея-мәзмун чәһәтдән Сабирин әсәри илә Сейид Әзимин әсәри арасында бөйүк фәрг вардыр. Орада мөвзу ашигин интим аләми, эшг-мәһәббәт олдуғу һалда, бурада ичтимаи һәят, әмәкчи инсанын талеидир. Орада ашигә вәфалы вә садиг олмаг, ярын һәр чүр чәфасына дөзмәк мәсләһәт көрүлүрсә, бурада «залымларын зүлмү» алтында иниләйәнләрә эталәтдән әл чәкиб, өз азадлыг вә хошбахтлыгы үчүн «тәдбир» көрмәк мәсләһәт көрүлүр. Нәһайәт, орада шеир лирик характердә, мүстәгим ифадә тәрзиндә язылмышса, бурада сатирик характердә, мәчази ифадә тәрзиндә язылмышдыр.

Демәли, бу шеир, эйни заманда, Сабирин классик поэзияя һәм идея мәзмуну, һәм дә бәдии форма вә тәсвир васитәләри чәһәтиндән новаторчасына янашдығыны көстәрән фактлардан биридир.

Сабир үзүнү кимләрә тутдуғуну, нәйә э'тираз етдийини, нә арзу этдийини ше'рин илк мисраларындан башлаяраг, ардычыл сурәтдә охучуя чатдырыр. Шеир үмумиййәтлә Сабир сатирасы үчүн характерик олан бу нәгарата охшаян ики сәтирлик бир киришлә башланыр:

Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!
Үзүн олдисә кәр күлфәт янында гарә, сәбр эйлә! ([illegible]).

Бундан сонра, үрәйи залымлара нифрәт, мәзлумлара мәһәббәт һиссилә, мүбаризә вә азадлыг арзусу илә чошуб дашан шаирин дәрдләри бир-бир ачылыр:

Әсири-гейди-фәгр олдун, языг, тәслими-һирман ол,
Чалышма, бир ишә кетмә, фәгәт мә'юсү налан ол,
Гәзайә чарә йох, кирян ол, үрян ол, пәришан ол,
Сәбур ол, шакир ол, йә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол,
Чатар өз ризги-мәгсумун, долан аварә, сәбр эйлә!
Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!

[1] С. Ә. Ширвани, Әсәрләри, II чилд, Бакы, 1953, сәһ. [illegible]

...Етәркән залымын зүлмү сәнә, дөврү гәзадән бил.
Чәтәркән амирин зәчри, ону сейри-сәмадән бил,
Өзүн өз нчзинә баис олуркән масәвадән бил,
Бу мәш'умиййәти биканәдән көр, ашинадән бил,
Әзил, памал ол, ахтарма буна бир чарә, сәбр эйлә!
Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!

Әкәр чох тәнкдил олсан, бу ишдән гыл фәған, ағла,
Киришмә башга бир тәдбирә, анчаг һәр заман ағла,
Бүтүн дүнядан әл чәк, ашикар ағла, ниһан ағла,
Гапансын көзләрин, фикрин, дүшүнмә, көрмә, ян, ағла,
Түпүр намуса, бахма нәнкә, кәлмә арә, сәбр эйлә!
Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!

Фәгәт бир иш дә көрмәк истәр исән көр мүсәлман тәк,
Тәһәммүл эйлә чөври-мүлкәдарә, ишлә һейван тәк,
Чалыш, әк, бич, апарсын бәй, эвин галсын дәйирман тәк,
Айылма, һаггыны ганма, хәбәрдар олма инсан тәк,
Дарылма, инчимә, таб эйлә һәр азарә, сәбр эйлә!
Бәлайи-фәгрә дүшдүн, разы ол, бичарә, сәбр эйлә!.. (233—234).

Сабир әмәкчи инсанын кечирдийи мәһрумиййәтләри вә буна анчаг «залиманын» сәбәб олдуғуну дәрин бир һәйәчанла көстәрир. «Ризги-мәгсум», «сәнә иш саһиби пул вермәсә», «чалыш, әк, бич, апарсын бәй, эвин галсын дәйирман тәк» кими фикирләр мүәллифин көһнә чәмиййәтдәки бәрабәрсизлийә вә истисмара гаршы кәскин, барышмаз мүнасибәти һаггында чох айдын тәсәввүр вермәкдәдир.

Сабирин хүсуси мүлкиййәтчилик әлейһинә, йохсул кәндли мәишәти вә ачлыг һаггында әсәрләриндә гоюлмуш ичтимаи мәсәләләр бурада даһа артыг үмумиләшдирилмиш вә типләшдирилмишдир. «Сәбр эйлә!» ше'ринә гүввәтли ингилаби пафос кәтирән амилләрдән бири дә будур.

Дүздүр, шеирдә ики тәнгид һәдәфи вардыр: бир һаким, бир иттиһамчы сифәтилә чыхыш эдәрәк, дөврүнүн чидди һадисәләри һаггында һөкм верән шаир, бир тәрәфдән, фәһләләри ишләдиб «пул вермәйән» саһибкарлары, «залиманын зүлмүнү», «чөври-мүлкәдары», «амирин зәчрини» дамғалайырса, дикәр тәрәфдән дә, бу чинайәтләрә гаршы гәти мүбаризәйә гошулмаян «әзкин адамлары» пассивликдә тәгсирләндирәрәк, онларын һәрәкәтә кәлмәләрини арзу эдир.

Бүтүн шеир боюнча «сәбр эйлә, тәһәммүл эйлә, таб эйлә, разы ол» кими синонимләрин тәкрар-тәкрар ишлә-

дилмәси әсәрдә тә'гиб эдилән әсас гайәни габарыг шәкилдә нәзәрә чатдырмаг үчүн Сабир тәрәфиндән мүвәффәгиййәтлә ишләнән бәдии ифадә үсулудур. Бу параллелизм о демәкдир ки, ше'рин лейтмотиви һеч дә әзиййәт вә мәһрумиййәтлә яшаянлары данламагдан ибарәт олмайыб, онлары мүбаризәйә галдырмагдан ибарәтдир. Шаирин фикринчә ялныз «сәбр» вә «тәвәккүл» әһвали-руһиййәсиндән вә идеолокиясындан узаглашыб, әмәли ишә, «тәдбирә» кечән адамлар әзилмәкдән, памал олмагдан, «һейван тәк» ишләмәкдән гуртара биләрләр.

Демәли, Сабир үчүн тәвәккүл вә сәбр һаггында мүртәче әһкам һәм дини, һәм дә сияси характер дашыйыр. «Сәбр» мәфһуму онун әсәрләриндә чох вахт «истисмара дөзмәк» мә'насында ишләнир.

Зүлм вә әсарәт әлиндән фәган эдиб ағлаянлар, яхуд гәзаву гәдәрә үмид бағлаянлар шаирин нәзәриндә чох ачиз, ачыначаглы адамлардыр. Чүнки онун фикринчә ничат—фәряд вә көз яшында дейил, «башга бир тәдбирдәдир. Ничат—дүнянын ишләрини яхшы көрүб дүшүнмәйи бачармагда, айылыб «һаггыны ганмагда», «сә'й»дә—бир сөзлә, фәалиййәт вә мүбаризәдәдир.

Инсанын ярадычы гүввәсини вә мүбаризә габилиййәтини инкар эдән идеалист, фаталист көрүшләрин там эксинә олараг, халгын гүввәсини даим тәсдиг эдән Сабир бу мәсәләйә даир мүртәче көрүшләри бүсбүтүн рәдд эдир. Үчүнчү бәнддә бу чәһәтдән диггәти чәлб эдән мүһүм бир моментә раст кәлирик; зүлм вә истисмарын сәбәбини чанлы инсанларда, түфейли синифләрдә йох, гәзавугәдәрдә, «масәвада» көрмәйи өйрәдән тә'лимә шаир ачы-ачы күлүр[1]. О, әмәкчи инсанын гүввәсинә инандығы үчүндүр ки, она мүрачиәтлә дейир ки, ачизлийинә с[illegible]

---

[1] Гәзаву-гәдәр мәсәләсинә мүнасибәтини шаир 1908-[illegible] язмыш олдуғу бир мәгаләнин ашағыдакы сәтирләриндә [illegible] дирир: «...Ағсу дейилән бөйүк бир гәсәбәнин янында [illegible] сейлан илә чәрәян эдиб, йолумузу кәсән бир нәһр вардыр ки, [illegible] илләрдән бәри көрпүсүз галдығы чәһәтинә әһалийә вә мүс[illegible] малән вә нүфусән һәр илдә зиядәсинчә хәсарәт етирмә[illegible] Тәәччүб бурасыдыр ки, бу нәһрдән һансы биримиз зәрәр[illegible] исә, «гәзадән белә вармыш»—дейә тәсәлли алыб дә [illegible] Чаным, гәзадә нә тәгсир? Гәдәрдә нә күнаһ? Тәгсир вә күнаһ бизим дейил дә, киминдир? Нәһрин үзәриндә көрпү [illegible] дә сәламәт кечилир»—Һопһопнамә, Бакы, 1948, сәһ. 381—382.

өзүн баиссән; башга сөзлә, сәнин азадлығын, хошбахтлығын өз әлиндәдир.

Синфи, ингилаби шүурун инкишафына мане олан сәбәбләр сырасында Сабир мүсәлманчылығы, даһа доғрусу, ислам зеһниййәтини дә айрыча гейд эдир. Ше'рин биринчи бәндиндә хүсуси бир вурғу илә дейилән: «Сәбур ол, шакир ол, йә'ни мүсәлман ол, мүсәлман ол!»—кинайәсилә о заман ислам дининин тәблиғ этдийи итаәткарлыг ачыгдан-ачыға писләнир. Сонракы бәндләрдә бу фикир даһа да инкишаф этдирилмишдир. Итаәткарлыг вә сәбрли олмаг һаггында эһкамлардан башга, динин халгы мүмкүн гәдәр чох ағламаға, чох фәряд вә налә чәкмәйә чағырдығы, инсана бу дүняя йох, о бири дүняя бағланмағы мәсләһәт көрдүйү, бәркә дүшәндә гәзавүгәдәрә исмарламағы өйрәтдийи ифша эдилир.

Буржуа милләтчиләринин ислам дининдән эксингилаби, шовинист мәгсәдләрлә истифадә этдикләри бир заманда Сабирин мүсәлманчылыг һаггында бу кими довтәләб фикирләринин бөйүк әһәмиййәти олдуғуну сүбут этмәйә эһтияч йохдур.

Беләликлә, һәм тохундуғу типик һадисәләр, ифадә этдийи ингилаби идея нөгтейи-нәзәриндән, һәм дә бәдии ифадә гүввәсинә көрә «Сәбр эйлә!» ше'ри бүтүн XX әср Азәрбайчан әдәбиййатында өз орижиналлығы илә сечилән классик бир әсәр иди. Бу әсәр Сабир реализминдәки ингилаби пафосун ән парлаг ифадәси сайыла биләр.

«Сәбр эйлә!» ше'риндәки мәсәләләрлә әлагәдар олараг, бир нечә кәлмә илә Сабирин «истигбал» мөвзуунда яздығы әсәрләриндән бәһс эдәк.

Иртичаын шиддәтли заманында, көй үзүнү «гара булутларын» алдығы 1908-чи илдә, бә'зи шаирләр нәинки «парлаг истигбалын» йолларыны көстәрә билмир, бәлкә мүчәррәд романтизм үслубунда язылан әсәрләрилә охучунун башы алтына ястыг гоюрдулар. Онлар «вәтән эвладына» бир ваиз дилилә мүрачиәт эдәрәк, «оху, тәһсил илә эһрази-һүрриййәт гылар инсан» кими мәсләһәтләр верирдиләр. Бу көстәрирди ки, әсл азадлығын ялныз ингилаби мүбаризә сайәсиндә әлдә эдилә биләчәйини нәзәрә алмаян бу шаирләр чәмиййәтин инкишафында элм вә маарифин ролуну һәддиндән артыг шиширдирләр.

Сабир исә маариф вә мәдәнийјәтин әһәмијјәтини азалтмамаг шәртилә башга бир фикирдә иди. О, бу фикирдә иди ки, азадлыг күнәшинин доғмасы, аләмин нура гәрг олмасы үчүн «азадлыг чәлладлары» (шеирдә: «чәлладі-һүррийјәт») йох эдилмәлидир! «Азадлыг дилбәри» гочаларла (шеирдә: «көһнәләрлә») йола кедә билмәз; онун хошбахтлығыны тә'мин этмәк үчүн бу гочалары, йә'ни «азадлыг дилбәринә» ябанчы олан адамлары арадан көтүрмәк лазымдыр.

Нә истәрсән, чаным, эл чәк, етәр фәрјади-һүррийјәт!
Нә япсын көһнәләрлә дилбәри-нөвзади-һүррийјәт,
Бүтүн ихванын икән сәнкдил, чәлладі-һүррийјәт?!
Хәяли-хамә дүшмә, билмә бир күн шад олур аләм,
Бу икән вәз'имиз, чох чәкмәдән бәрбад олур аләм (150).

Ше'рин бир ериндә Сабир: «Тәчәлла этдийин көрдүк о мәһбуби-диларамын»—дейә нә исә, вахтилә газанылмыш бир гәләбәйә ишарә эдир. Бу я 1905-чи илдәки гәләбәләрә, я да Иран ингилабынын илк гәләбәләринә ишарәдир; чүнки бунун ардынча, бир сәтир ашағыда «Рей һавасы» башындан чыхмаян «шаһи күмнамдан» бәһс эдилир. Лакин һәр нә олурса-олсун, ше'рин илк мисраларында һисс эдилән һәзин кәдәрин бу сөзләрдән сонра бир аз да күчләндийи ачыг-ашкар дуюлур. Ахырынчы ики бәнддә шаир, Белинскинин тә'бирилә десәк, өз «идеалынын һәсрәтини чәкир», арзуладығы азад аләмин, мәфтуну олдуғу «дилбәри-нөвзади-һүррийјәтин» һәсрәтини чәкир. Вәтәнин ағ күнләрини көрмәйәчәйини сөйләйәрәк, о, әсәрини дәрин бир һәсрәт дуйғусу илә гуртарыр.

Бу кәдәрин сәбәбини баша дүшмәк һеч дә чәтин дейил. Шаирдәки бу әһвали-руһийјә, һәр шейдән әввәл, Русияны башына көтүрән иртичадан доғурду. Бу кәдәр бир дә ондан ирәли кәлирди ки, Сабир азадлыгын әлдә эдилмәси үчүн һәлә чох бөйүк ишләр көрмәк лазым кәлдийини дәрк эдирди.

Лакин, көрүнүр, Сабирин «Истигбалымыз лағлағдыр» ше'ри онун идея мүбаризләринә истәнилән тә'сири бағышламамышды. Бу һал Сабири тәкрар һүчума кечмәйә мәчбур этмишди.

Бу дәфә о, ше'ри үчүн бөйүк бир мә'на ифадә эдән «Истигбал бизимдир» сәрлөвһәсини сечмишди. Демәли,

әввәлки сәрләвһәнин ифадә етдийи истеһза бурада «истигбала» инам һиссилә әвәз олунмушдур. Бу исә шаирин өзүнүн иртичадан, чәтинликләрдән үмидсизлийә кедиб чыхмадығыны көстәрмәк чәһәтиндән нә гәдәр әһәмиййәтли идисә, охучуну руһдан салмамаг, әксинә, онда кәләчәйә инам тәрбийә етмәк нөгтейи-нәзәриндән дә бир о гәдәр мә'налы иди.

Бунунла бәрабәр, Сабирин һәр ики әсәри арасында мөһкәм бир идея әлагәси вар иди. О әлагә дә бундан ибарәт иди ки, «Истигбалымыз лағлағдыр» ше'риндә олдуғу кими, ени шеирдә дә Сабир ичтимаи һадисәләрә гейри-чидди баханлара, көрдүйү һәр шейдән нур дейиб япышанлара ибрәт дәрси верирди.

5

Сабирин новаторлуғу онун сатирасынын ингилаби пафосунда, классик Азәрбайчан сатирасынын ени, йүксәк бир мәрһәләйә галхмасына бөйүк тә'сир көстәрән бу хүсусиййәтиндә дә айдын көрүнмәкдәдир. Сабир өзүндән әввәл узун бир тәкамүл вә инкишаф йолу кечәрәк, нәһайәт, XIX әсрдә гүввәтли бир әдәби чәрәян һалы алмыш олан сатирамызын ичтимаи-сияси мәзмунуну даһа да дәринләшдирмәкдән, сатиранын идея-тематик даирәсини даһа да кенишләндирмәкдән әлавә, классик сатирая ингилаби кейфиййәт вермишдир. XIX әср сатирикләрилә, хүсусән, Закир, Мирзә Шәфи, Сейид Әзим кими сәнәткарларла мүгайисә заманы онун реалист сатирая кәтирдийи бу енилик айдын бир шәкилдә мейдана чыхыр.

Н. А. Добролюбов «Екатерина әсриндә рус сатирасы» әсәриндә көстәрирди ки, сатира ингилаби сәвиййәйә йүксәлмәк истәйирсә, кәрәк чәмиййәтдәки айры-айры ярамазлыглары ифша етдийи заман, бу ярамазлыглары доғуран ичтимаи-тарихи көкләри дә охучуя нишан версин; кәрәк сатира белә бир һәгигәти ачсын ки, шәрин айры-айры тәзаһүрләри «бүтүн ичтимаи гурулушун анормаллығы нәтичәсиндән башга бир шей дейилдир»[1].

Өз дөврләринин айры-айры, конкрет һәдәфләрини тәнгид едән, шәрин айры-айры тәзаһүрләринә сатира атәши ачан XIX әср Азәрбайчан сатирик шаирләри

[1] Н. А. Добролюбов. Полн. собр. соч., т. 2, 1935, стр. 139.

көрүшләриндәки мүәййән тарихи мәһдудлуг нәтичәсиндә белә бир сәвиййәйә, йә'ни үмумиййәтлә ичтимаи гурулушун әдаләтсиз олдуғуну дәрк этмәк вә көстәрмәк сәвиййәсинә йүксәлмәмишдиләр. Әксинә, истәр Мирзә Шәфи вә Закирдә, истәрсә Сейид Әзимдә бә'зән бу вә я башга ярамазлыға сон гоймаг үчүн юхары даирәләрин, мәсәлән, чанишин вә шейхүл-исламын мәрһәмәтинә сығынмаг кими мейлләр дә вардыр. Икинчи фәсилдә дейилдийи кими, Закир «дөвләти-али»ни әдаләтли сайырды.

Бу язычылар белә күман эдирдиләр ки, сатирая һәдәф этдикләри мүхтәлиф вә мүрәккәб ичтимаи нөгсанлар элә мөвчуд гурулушун өз дахилиндә дә, һеч бир әсаслы дәйишиклик этмәдән дә арадан галдырыла биләр; бунун үчүн куя флан мәнсәб саһибинин, яхуд бәркә дүшәрсә, падшаһын өзүнүн ишә гарышмасы кифайәтдир. Башга сөзлә, XIX әср сатирикләри ән гәзәбли ярадычылыг анларында белә, ингилаби сатира дәрәчәсинә галхмыр, дүзкүн чыхыш йолу тапа билмирдиләр.

Буну бир чох об'ектив вә суб'ектив сәбәбләрлә изаһ этмәк олар. Сәбәбләрдән бири Мирзә Шәфи, Закир вә Сейид Әзимин ән кәскин сатираларында да сөзүн һәгиги мә'насында халг күтләләринин, зәһмәткешләрин чәбһәсиндән вә адындан чыхыш эдә билмәмәләри иди. Закирдә буна онун синфи вәзиййәти вә дүнякөрүшү дә чох мане олурду. Икинчи сәбәб, һәмин шаирләрин яшадыглары дөврдә Азәрбайчан чәмиййәтиндә синфи мүбаризәнин һәлә инкишаф этмәмиш формада олмасы иди.

Әкәр эйни дөврдә яшаян М. Ф. Ахундов өз фәлсәфи-сияси көрүшләриндә ингилаби мүбаризә идеяларына кәлиб чыхмышдыса, бу, һәр шейдән әввәл, бөйүк язычынын халг азадлыг һәрәкатына сых яхынлашмасы илә, рус ингилабчы демократларынын она тә'сирилә изаһ эдилмәлидир. М. Ф. Ахундов Азәрбайчан сатирасынын ийирминчи әсрдә ингилаби-демократик сәвиййәйә галхмасы үчүн мүстәсна иш көрән вә бунун үчүн ишыглы бир йол ачан даһи реалист олмушдур.

Кечән әсрин сатирикләри ингилаби фыртына әрәфәсиндәки Азәрбайчан һәятыны экс этдирирдиләрсә, Сабир тәкчә Азәрбайчан дейил, бүтүн дүня тарихиндә бөйүк бир фыртынанын башландығы дөврү экс этдирмишдир. Синифләр мүбаризәсинин инкишаф эдиб кет-кедә даһа

табарыг вә кәркин бир шәкил алдығы ийирминчи әср Азәрбайҹан һәяты, фәһлә һәрәкатынын күндән-күнә гүввәтләнмәси Сабирә сатираны ингилаби-демократик сәвиййәйә галдырмагда чох әлверишли бир имкан вермишдир. Тәсадүфи дейил ки, сатиранын кечмишдә әкс этдирдийи ичтимаи конфликтләр, мүнагишә вә зиддийәтләр Сабирдә даһа кәркин, ингилаби характердә ортая чыхмышдыр; бурада арзулар даһа бөйүк, идеаллар даһа айдындыр. Мисал үчүн, мүәллими Сейид Әзим: «Һәр кимин элми вар, о инсандыр»[1]—дедийи һалда, Сабир: «Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүрриййәт олур»—демишди. Йә'ни XIX әср шаиринин инсаны элмли көрмәк арзусуну, XX әср шаиринин инсаны азад көрмәк арзусу әвәз этмишди ки, бу да, шүбһәсиз, бәдии тәфәккүрдә ҹидди бир йүксәлиш эламәти иди.

Сабирин заманында буржуа-мүлкәдар ҹәмиййәтинин ерини мөһкәмләтмәк үчүн ҹидди-ҹәһд эдәнләр чох иди. Бурая истисмарчы синифләрә нөкәрчилик эдән язычылар да дахил идиләр. Онлар ичтимаи хәстәликләрә элә мөвҹуд ҹәмиййәтин өз чәрчивәси дахилиндә, мөвҹуд ҹәмиййәти һеч бир әсаслы дәйишикликлийә уғратмадан сағалтмаг хәялында идиләр. Онлар истисмар үзәриндә гурулмуш ҹәмиййәти сахламаг истәйирдиләр. Сабирә кәлинҹә, әксинә, о, сатира ярадыҹылығынын әсас руһу вә мәзмуну э'тибарилә бу ҹәмиййәтин мәнфур бир шей олмасы фикрини тәблиғ эдир, бу ҹәмиййәтин өлүмә мәһкум олдуғуну көстәрирди. Бир чох сәләфләриндән вә мүасирләриндән фәргли олараг о, баша дүшмүшдү ки, мүасир феодал вә капиталист ичтимаи мүнасибәтләри, инсанлыға зидд олан мүнасибәтләр әбәди йох, кечиҹидир; ҹәмиййәт парлаг бир азадлыг әрәфәсиндәдир.

Беләликлә, Сабирин әсәрләри истисмар дүнясынын мәғлубиййәтинин лабүд олдуғуна инамы гүввәтләндирир, зүлмә вә зүлмкарлара гаршы мүбаризәйә чағырыр, дүшмәнин өзүнүн дә өз гүввәсинә бир о гәдәр инанмадығыны, бу гүввәнин эл күҹү мүгабилиндә чох аз, давамсыз олдуғуну көстәрирди.

Сабирин реализми халг күтләләринин сияси, синфи шүуруна мүсбәт тә'сир эдән, халгын диггәтини вә мүбаризә ирадәсини ичтимаи әдаләтсизлийин арадан галды-

[1] Сейид Әзим Ширвани. Әсәрләри, II ҹилд, сәһ. 49.

рылмасына доғру йөнəлдəн ингилаби-демократик реализм иди. Məhз бу кими хүсусиййəтлəринə көрə, онун реализми йүксəк идеялылыг, демократик тенденсия кəсб этмиш, халг əдəбиййаты гаршысында дуран бөйүк вəзифəлəрин еринə етирилмəсиндə мүһүм рол ойнамышды.

6

Марксист эстетикая көрə, мүсбəт гəһрəман проблеми, типиклик кими, сияси проблемдир. Эстетик көрүшлəриндə мүсбəт идеал вə мүсбəт гəһрəман мəсəлəсинə мүһүм ер верəн бөйүк рус ингилабчы демократлары дəфəлəрлə гейд этмишлəр ки, бəдии əдəбиййатын күчү онун мүсбəт гəһрəман проблемини, əдəбиййатын сияси-тəрбиййəви вə идрак чəһəтиндəн башлыча вəзифəси олан бу чидди проблеми нечə һəлл этмəсиндəн чох асылыдыр. Һəр һансы бир сəнəткарын идеалы онун бу вə я дикəр шəкилдə тəсвир этдийи сурəтлəрин симасында ифадə олунур. Мүсбəт сурəтсиз, мүсбəт гəһрəмансыз сəнəткар идеалы да ола билмəз.

Классик Азəрбайчан əдəбиййаты Хагани вə Низамидəн башлаяраг, Сабирə, Мəммəдгулузадəйə, Сəмəд Вурғуна гəдəр мүсбəт сурəт тəсвири чəһəтиндəн чох мүрəккəб бир йол кечиб кəлмишдир. XX əсрə гəдəрки əдəбиййатымызда мүсбəт сурəт каһ поэзиядакы лирик гəһрəманын симасында (Хагани, Низами, Фүзули вə башга шаирлəрин əсəрлəриндə), каһ садə, əмəкчи адамларын симасында (мəсəлəн, Низаминин «Хосров вə Ширин»индə Фəрһад, «Сиррлəр хəзинəси»ндə чобан, кəрпичкəсəн), каһ мүхтəлиф зүмрəлəрə мəнсуб олан, чох заман юхары тəбəгəлəрдəн чыхан тəрəггипəрвəр кəнчлəр симасында (М. Ф. Ахундов вə Н. Вəзировун зиялы сурəтлəри), каһ да дөвлəт хадимлəри, əдалəтли һөкмдарлар симасында (Низамидə: Məһинбану, Бəһрам; М. Ф. Ахундовда: Юсиф Сəррач вə с.) мейдана чыхмышдыр.

Чобанларын шаһлара ибрəт дəрси вердиййини, мəрд вə ағыллы адамларын «одлара янсын бусати-сəлтəнəт!»— дедиййини, «мəн чаһан мүлкүндə мүтлəг доғру һалəт көрмəдим»—фикрини, экинчилəрин чар һөкумəтиндəн вə ерли истисмарчылардан шикайəтини бəдии əдəбиййат мөвзуу этмəклə классиклəр азадлыг идеялары тəрəннүмү саһəсиндə көзəл əн'əнə яратмышдылар.

Азәрбайҹан шифаһи халг әдәбийяты залымларла үз-үзә кәлиб хошбахтлыг уғрунда вурушан, бөйүк чәтинликләрдән сонра гәләбә чалан халг гәһрәманларынын сурәтини, бир чох һалларда әмәкчиләр арасындан чыхан өз мүсбәт сурәтини һәлә чох гәдим заманларда яратмышды. Бунлар ағыллы, ҹәсур нөкәрләр, уста шәйирдләри, чобанлар вә башгалары иди. Сабирин дөврүндә Азәрбайҹан халгынын зәнкин мә'нәви сәрвәти ичәрисиндә «Көроғлу» кими гәһрәманлығы тәрәннүм едән чохлу нағыллар, дастанлар, рәвайәтләр варды.

Бүтүн бунларла бәрабәр, XX әсрә гәдәрки классик әдәбийятымыз, тарихи инкишафа уйғун олараг, халгын азадлығы йолунда фәал сурәтдә вурушан, һәгиги мә'нада мүбариз мүсбәт гәһрәманыны яратмамышды.

Сабирәдәк Азәрбайҹан кәндлисинин һяяты реалист әдәбийятда чох тәсвир эдилмишди. Мәзлум кәндлиләрин дәрди классик язычыларымызын бөйүк дәрдләриндән бири иди. Бу мөвзу онлара гәдимдән, Низамидән галмышды. Лакин фәһлә мәсәләси һәятда да, әдәбийятда да башга ҹүр олмушду. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин фәһлә мөвзуунда публисист мәгаләләринин, Аббас Сәһһәтин «Әһмәдин гейрәти» поэмасынын, Абдулла Шаигин «Мәктуб етишмәди» һекайәсинин, С. Мусәвинин «Мис мә'дәни», «Чак-чук» әсәрләринин, вә бә'зи башга әсәрләрин доғулушу билаваситә тарихи инкишафдакы ени, бөйүк бир һадисә илә, фәһлә һәрәкатынын мейдана чыхмасы вә аловланмасы илә әлагәдар иди.

XX әсрә мүсбәт идеаллар вә мүсбәт сурәтләр саһәсиндәки зәнкин бир тәҹрүбә илә дахил олан Азәрбайҹан әдәбийяты 1905-ҹи илдә, ингилаб аловлары йүксәлдийи заман, дөврүн ени гәһрәманыны—тарихдә эн ингилабчы синиф кими мейдана чыхмыш пролетариаты мәһәббәтлә гаршылады; халг мүбаризәсинин ени, йүксәк формасыны гаврайыб экс этдирә билди. Бу ишдә Сабир ирәлидә кедән сәнәткарлардан иди. Һәм дә о, тәкҹә Азәрбайҹандакы фәһлә һәрәкатыны экс этдирмәклә галмайыб, бир ингилабчы шаир олараг Иранда вә Ҹәнуби Азәрбайҹанда деспотизмә гаршы йөнәлән мүбаризә һәрәкатыны да ҹошғун илһамла тәрәннүм этмишди.

Сөз ола билмәз ки, Русиядакы, пролетар Бакысынын өзүндәки гүдрәтли фәһлә һәрәкатынын мүгабилиндә бу һәрәкаты, онун гәһрәманларыны әдәбийятда экс этдирмәк тәшәббүсләри зәиф иди; лакин бу бөйүк эн'әнә

јранмаға башламыш вә әдәбијјатын идеја-мөвзу инкиша-фында чидди иш көрмүшдү.

XX әср әдәбијјатымызда фәһләни мүсбәт гәһрәман кими тәсвир етмәк ишиндәки керилик бир нечә сәбәблә изаһ едилә биләр. Онлардан биринчиси, реалист јазычыларын көрүшләриндә тарихән шәртләнән мәһдудлуғун олмасы, һәмин јазычыларын пролетар һәрәкатына нә идејача, нә дә фе'лән кифајәт гәдәр јахынлаша билмәмәләридир. Бурада Гәрбә вә Русијаја нисбәтән «Азәрбајчанда сосјализм идејаларынын, марксист нәзәријјәнин кеч, анчаг XIX әсрин ахырлары вә XX әсрин әввәлләриндә јајылмаға башламасынын да тә'сири јох дејилди. Она көрә һеч тәәччүблү дејил ки, реалистләрдән, һәтта ингилаби һәрәката ән чох рәғбәт бәсләјәнләр дә ингилаби гүввәләрин, хүсусилә пролетариатын мүбаризәси, бу мүбаризәнин мүрәккәб тарихи әһәмијјәти һаггында кифајәт гәдәр ајдын тәсәввүрә малик дејилдиләр.

Икинчиси, бу јазычыларын мәнсуб олдуглары сатира чәрәјанынын програмында ичтимаи зиддијјәтләри дөјәчләмәјин әсас маддә олмасы онлары мүсбәт гәһрәман мәсәләсиндән аз-чох узаг салырды.

Бундан башга, истәр Белински, истәрсә дә Добролјубов вә Чернышевски синифли чәмијјәтдә реалист әдәбијјатын мүсбәт гәһрәман проблемини там мүвәффәгијјәтлә һәлл етмәсинин дикәр бир чәһәтдән дә чәтин олдуғуну гејд етмишләр. Белинскинин фикринчә онун заманында јазычынын чәмијјәтдәки мүсбәт чәһәтләри екс етдирмәси мәнфи чәһәтләри екс етдирмәсиндән даһа чәтин олмушдур[1]. Б. И. Бурсов өз тәдгигатында Белинскинин бу фикрини изаһ едәрәк јазыр: «Бәс о заман «һәгигәтән јахшы адамлары» бәдии сурәтдә тәсвир етмәк нә үчүн чәтин иди? Мәһз она көрә ки, онлардакы инсани чәһәтләр јашадыглары ичтимаи мүһит илә дабандабана зиддијјәт тәшкил едирди»[2].

Ејни чәтинлији Сабир дә өз јарадычылығы ичиндә һисс етмишдир. 1905-чи ил ингилабы заманы фәһләнин шәхсиндә әдәбијјатын мүсбәт гәһрәманыны тәсвир етмәјин билаваситә ингилаб илә рабитәдә олмасы спесифик

---

1 Бу мәсәләни Б. И. Бурсов чох јахшы тәдгиг етмишдир. Б. И. Бурсов. Русские революционные демократы о положительном герое, Лениздат, 1953.

2 Јенә орада, сәһ. 349.

бир вәзиййәт әмәлә кәтирирди. Реалист язычыларын өз әсәрләринин чохуну легал «Молла Нәсрәддин» журналында чап этдирмәләри онлары бу ҹәһәтдән хейли мәһдудлашдырмышды. Онлар бәдии ярадычылыгда мүхтәлиф маневрләр этмәйә мәҹбур олмушдулар.

Бу дейиләнләри нәзәрә алараг, биз о заман мүсбәт гәһрәман проблеминин һәлли саһәсиндә эдилән аз-чох мүһүм тәшәббүсләри гиймәтләндирмәдән кечинә билмәрик. Сабирин фәһлә вә кәндли мөвзуунда яратмыш олдуғу әсәрләрдә исә, бу проблемин бәдии һәлли ҹәһәтиндән мүсбәт нәтиҹәләр аз дейилдир. Бә'зи мүәллифләрин Сабир һаггында: «...милли һәят вә һейсиййәтимизин мүсбәт тәрәфләрини бир тарих кими тәсвир этмәз», яхуд: «Сабирин әсәрләри иҹәрисиндә әсас э'тибарилә мүсбәт типә тәсадүф олунмур; олан-олмаз мәнфидир»—дейән фикри һәгигәтлә дабан-дабана зиддир.

Сабирин халг илә сых әлагәси, габагҹыл дүнякөрүшү онун ҹәмиййәтдәки мүсбәт вә мәнфи гүввәләр, хейир вә шәр, көзәллик вә эйбәҹәрлик һаггында айдын бир тәсәввүр һасил этмәсиндә һәлледиҹи амил олмуш, бу исә өз нөвбәсиндә шаирин типик сурәтләр вә һадисәләр тәсвир этмәсини шәртләндирмишди. Онун реализми иҹтимаи варлығы мүсбәт вә мәнфи тәрәфләрилә, ваһид бир там һалында экс этдирмишдир.

Көһнәликлә енилийин мүбаризәси үзәриндә гурулмуш ҹанлы, һәяти конфликтләр Сабир сатирасынын реалист маһиййәтини тә'йин эдән әсас шәртләрдәндир. Шаирин әсәрләри һәяты һәрәкәтдә вә инкишафда экс этдирдийи үчүн, бу әсәрләрдә, мөвҹуд олан, мүәййән конкрет форма алмыш һадисәләр, там формалашмыш инсан характерләрилә бирликдә, ени мейдана чыхан, ени чүчәрән, бу күн зәиф олса да, сабаһ инкишаф эдәрәк гүввәтли, мүәййән, формалашмыш бир һал алаҹаг һадисә вә характерләр дә өз эксини тапмышдыр. Ҹәмиййәтин инкишафындакы ганунийййәти ахырадәк айдын вә ардыҹыл билмәдийинә бахмаяраг, ингилаби идеялар саһиби олмасы сайәсиндә Сабир кәләҹәйин мөвҹуд һәятдакы рүшеймләрини, енилийин әламәтләрини һәссаслыгла көрүб көстәрә билмишдир. «...Милйонларҹа әзилмиш адамларын тәфәккүр вә дүшүнҹәси ояндыгда... ҹанлы

фәалиййәт үчүн, ...тарихи ярадычылыг үчүн ояндыгда»[1] тәрәггипәрвәр бир сәнәткар буну көрмәйә билмәзди.

М. Горки язырды ки, «...сатирик, зүлмәт ичәрисиндә шө'лә сачан гығылчымлара көз юма билмәз; чүнки һәр бир гығылчымдан алов доға биләр»[2]. Сабир 1905-чи ил ингилабы заманы «ени оянан вә... енилик уғрунда башлар верән, ганлар төкән» (404) инсанлары көрдүйү заман о вахтадәк кечирмәдийи һәдсиз бир фәрәһ вә севинч һисси ону бүрүмүшдү. Әсәрләринин бир чохунда шаирин енилийи, ингилабчы, тәрәггипәрвәр гүввәләри һәрарәтлә алгышламасы онун зүлмәт ичиндәки «гығылчымлары» нә гәдәр севдийини көстәрмәкдәдир.

«Һүгуг үстә» «әдавәт» едән фәһләләр, «милләтин әһрары», «арсланлар» вә «намвәрләр», «милләтин азад олмасына чалышан «арифләр», «дилдадейи-ирфанлар» вә башга бу кими мүсбәт сурәтләр Сабирин һәм сатирик, һәм дә лирик әсәрләриндә мәһәббәтлә тәсвир эдилмишдир. Бу фактлар вә хүсусилә «кимдир ариф?» суалы илә башланан тазиянә сүбут эдир ки, мүсбәт гәһрәман ахтарышлары Сабир ярадычылығында ардычыл давам этмишдир. Әсәрлэрини сатирик үслубда вә кичик бәдии формаларда яратмасы шаирин бу ахтарышларыны ярымча гоя билмәмишдир. Лакин сечдийи бәдии форма вә үслуб онун мүсбәт сурәт проблемини хүсуси шәкилдә, йә'ни кичик сатирик формая мувафиг шәкилдә ишләмәсинә сәбәб олмушдур.

Сабирин әсәрләриндә бу вә я башга мүсбәт сифәтләри, шаирин ичтимаи идеалларынын мүәййән чәһәтләрини тәчәссүм этдирән фәһләләр, кәндлиләр, зиялылар, ушаглар истәнилән гәдәрдир. Көһнәликлә енилийин мүбаризәсини көстәрән сатираларда капиталистә гаршы—фәһлә, мүлкәдара гаршы—кәндли, моллая гаршы—мүәллим (яхуд: «ариф»), шаһ тәрәфдарларына гаршы—мүҹаһидләр гоюлур ки, бу гаршылашдырмада кимин һаглы, кимин һагсыз, кимин тәрәггипәрвәр, кимин иртиҹачы олдуғуну онун өз сөзү вә өз һәрәкәтилә тә'йин этмәк олур. Тәһлили еддинчи фәсилдә верилмиш «Сәттар-

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 10-чу чилд, сәһ. 254.

[2] Ситат В. Кирпотинин «Сатира Щедрина и современность» (проблемы) мәгаләсиндән көтүрүлмүшдүр, «Октябрь» журналы, 1953, № 1.

хан» ше'риндә исә, Сабир типик ингилабчы гәһрәман сурәти ярада билмишдир.

Фәһлә мөвзуунда язылмыш әсәрләрдә капиталистә мейдан охуян, ону горхуя салан, өзүндән чыхаран кимдир? Азадлыг вә демократия уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы фәһлә! («Бу чәрхи-фәләк...», «Фәһлә, өзүнү...», «Тәранейи-әсиланә...» вә с.).

«Суал-чаваб» ше'риндә көһнәпәрәстин суалларына чаваб верәркән, буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндәки мәнфиликләрә истеһза илә күлән кимдир? Тәрәггипәрвәр зиялы!

Нәһайәт, «Мирзә Һашым Тәбризи», «Бура сай!», «Шаһнамә» сатираларында Иран иртичачыларыны дивара дирәйиб, онлардан ишләдикләри һәдсиз чинайәтләрин интигамыны алан кимдир? Ингилабчы халг!

Бүтүн бу мүсбәт гүввәләрин, бир чох һалларда мүртәчеләри түкү йолуғ чүчәйә дөндәрән бу гүдрәтли енилик тәрәфдарларынын симасында Сабир «истигбал» гаранғушларыны, бөйүк кәләчәйи, сабаһын азад вә хошбахт һәятыны көрүрдү. Бунларын һәят вә мүбаризәсиндә о, «шәһрияри-һүрриййәтин» әтрини дуюрду. Шаир бу әсәрләрини ярадаркән ону сәадәт әрәфәсиндә олан адамларын кечирдийи фәрәһ, йүнкүллүк һисси бүрүйүрдү. О, охучусуна да белә бир һисс ашыламаг истәйирди ки, сәадәт яхындадыр, о кәләчәкдир!..

Бүтүн чәтинликләрә бахмаяраг, зүлм вә истисмарын, дини-фанатизм вә феодал көрүшләринин халга мәхсус ингилаби мейлләри боғуб мәғлуб эдә билмәйәчәйинә Сабир әмин иди. Буну онун «Фисинчан» адлы орижинал сатирасы айдын сүбут этмәкдәдир.

Санма әздикчә фәләк бизләри виранлыг олур,
Ун тәмәннасы илә буғда дәйирманлыг олур.
Гарышыгдыр һәләлик милләтин исте'дады,—
Әләнирсә, сафы бир ян, тозу бир янлыг олур.
Чалхаландыгча, буландыгча заман неһрә кими,
Яғы яғ үстә чыхыр, айраны айранлыг олур.
...Танырыг биз сизи артыг, демә, һай, биз беләйик!
Танылыр ол киши ким, тутдуғу мейданлыг олур... (119).

Шаирин фикринчә бу күн ағыр бир шәраитдә яшамалы олан халг нә гәдәр инчидилсә, «әзилсә» дә өз ярадычы вә мүбариз гүввәсини, өз «исте'дадыны» итирмәйә-

чәкдир. «Милләтин» һалындакы вә истә'дадындакы «гарышыглыг» даими вә әбәди йох, һ ә л ә л и к д и р!

«Танырыг биз сизи артыг, демә, һай биз белэйик!» сөзләрилә белә бир һәгигәт шәрһ эдилир ки, халгын өз дүшмәнләрини әввәлкиндән гат-гат яхшы танымага башламасы кәләчәк гәләбә үчүн көзәл бир рәһндир. Чүнки биринчи рус ингилабы заманы чаризмин, истисмарчы синифләрин ганичән чәлладлар кими өлүмә мәһкум олдуғуну ялныз тәк-тәк ағыллы адамлар, язычы вә идеологлар йох, халгын бөйүк бир гисми дәрк этмишди. Дүнэнә гәдәр буржуаны, мүлкәдары, ахунду аллаһын ердәки көлкәси, өз башынын бөйүйү билән садә адамларын да хейли һиссәси инди бүтүн бунларын чанавар тәбиәтини көрүб фикрә кетмиш, гәһгәһә чәкиб күлмәйә башламыш, мүбаризә фикринә кәлиб чыхмышды.

Вахтилә Сабирин куя бәдбин, үмидсиз бир шаир олдуғуну сүбута чалышан мүәллифләр вар иди. Онлардан бири шаирин куя өз ярадычылыг вә мүбаризәләриндә оптимист олан молланәсрәддинчиләрдән фәргләндийини иддиа эдәрәк дейирди ки, «...юмористик журнал олан «Молла Нәсрәддин» вә һабелә онун язычылар һей'әти әввәлдән-ахырадәк һәр заман күлмүшләр вә һеч бир заман(?!) ағламамышлар. Анчаг Сабир бу нөгтәйә чатдыгда бу мәктәбдән айрылыр; о, күлдүйү гәдәр дә ағлайыр; чох заман да үмидсизлийә вә пессимизмә гапылыр»[1].

Һәгигәт бу иддианын эксини сүбут эдир. Бир тәрәфдән халг күтләләринин гүввәт вә истә'дадына бөйүк инам бәсләмәси, чәмиййәтдәки тәрәггипәрвәр гүввәләрин мүбаризә әзмини көрмәси, дикәр тәрәфдән, истисмар дүнясынын мәһвинә эмин олмасы, нәһайәт, бүтүн руһу э'тибарилә оптимист олан шифаһи халг әдәбийяты илә әлагәси Сабирдә дә эйни руһу мөһкәмләндирмишди. Бу, Ленинин рус маарифчиләри үчүн әсас хүсусиййәтләрдән бири сайдығы «тарихи оптимизм вә руһ йүксәклийи»[2] кими диггәтәлайиг бир мәзиййәт иди.

Сабир поэзиясындакы оптимизм бир чох чәһәтдән әһәмиййәтли иди. Бунун әһәмиййәти шаирин кәләчәйә үмидлә бахмасында, халгы азадлыг вә демократия

[1] «Коммунист» гәзети, 18 декабр 1936, № 291.
[2] В. И. Ленин. Әсәрләри, 2-чи чилд, сәһ. 541.

313—23

уғрунда мүбаризәйә даһа да руһландырмасында иди. Бундан әлавә, һәмин оптимизм психоложи чәһәтдән дә файдалы иди. Чәмиййәтдәки рәзаләтләри бир-бир ачмаг, халг күтләләринин ичәрисиндә дә өз ләягәтини итирмиш адамларын аз олмадығыны көстәрмәк кими тәшәббүсләрин тәрәггипәрвәр ичтимаи гүввәләрдә руһ дүшкүнлүйү вә өз күчүнә инамсызлыг яратмамасы, әксинә, кәләчәйә инамы даһа да мөһкәмләндирмәси, сияси мүбаризәйә тәкан вермәси үчүн әдәбиятда «тарихи оптимизм вә руһ йүксәклийи» бөйүк әһәмиййәтә малик иди.

Сабирин оптимизми халгын, демократик гүввәләрин, хүсусән габагчыл зиялыларын көзәл һәята мейилләрини даһа да фәаллашдырырды. Шаирин «гәмләр әлиндән шишмәкдә» олан үрәйинә фәрәһ кәтирән бу оптимизм онун ярадычылығындакы идея айдынлығыны, сатирик күлүшүндәки халга мәхсус мә'налы вә шән юмору доғуран сәбәбләрдән бири иди. Онун әсәрләриндә көрдүйүмүз күлүшүн көкү дүшмәниндән интигам алан мәрд вә икид адамларын севинчи илә гидаланырды. «Баша юмруг золладырыз, кам алырыз биз!»—дейәнләрин өзләринин инди өлүм зәрбәси алмалары ингилабчы шаирин поэзиясынын тә'сир гүввәсини даһа да артырырды. «Мир Һашым Тәбризи» сатирасындакы «ярдымы Сәттар башыны, Мир Һашым?!»—сөзләриндә халгын өз дүшмәнләринә диван тутмасындан шаирин нә гәдәр севиндийини дә кечән фәсилдә көрмүшдүк.

Доггузунчу фәсил

САБИР ПОЭЗИЯСЫНЫН ҺӘЯТА ВӘ ӘДӘБИЙЯТА ТӘ'СИРИ

Тәдгигатчыларын сон илләрдә үзә чыхардыглары зәнкин фактлардан бир даһа көрүлүр ки, Сабир вәтәни Азәрбайчанла бирликдә Орта вә Яхын Шәргин бир чох башга ерләриндә дә халг һәятына ингилабиләшдиричи тә'сир көстәрән сәнәткарлардан биридир. О элә надир әдәби сималардандыр ки, әсәрләри өз идея-бәдии дәйәри сайәсиндә халг ичәрисиндә кениш яйылараг, башга өлкәләрә дә кечир, о өлкәләрин зәһмәткешләринин дә бөйүк мәһәббәтини газаныб, онларын мә'нәви һәятынын үзви һиссәсинә чеврилир.

Бир чох бөйүк сәнәткарлардан фәргли олараг, сағлығында шаирлик шөһрәти газанмаг Сабир үчүн бир о гәдәр әлверишли олмамышды. Бәлкә эксинә, классик әсәрләри илә Азәрбайчана, Ирана, Түркийәйә, Орта Асияя, Татарыстана вә башга өлкәләрә сәс салдығы заманларда да шаир бу әсәрләрин мүәллифи кими танынмагдан чәкинирди. Буну мүртәчеләр тәрәфиндән онун нечә тә'гиб эдилиб инчидилдийини көстәрән биографик фактлар тамамилә тәсдиг эдир.

Охучуларын чоху «Молла Нәсрәддин»дәки ән ахыл шеирләрин мүәллифини узун заман «Һопһоп», «Ағлар күләйән» вә саир адларла танымыш, онун әсл адыны билмәмишдиләр. Илләрдән бәри «Молла Нәсрәддин» сәһифәләринин бәзәйи олан шеирләрин Сабир тәрәфиндән язылдығы анчаг о заман бүтүн охучулара мә'лум олмушду ки, онда артыг бөйүк шаирин һәяты сөнмәкдә

иди; о, өлүм ятағында ятырды. Бу сурәтлә, әсл мә'нада шаирлик шөһрәти Сабири чох кеч, анчаг онун өлүмүндән сонра тапмышды.

Лакин иш онда иди ки, сон дәрәчә тәвазө'кар олан шаир мәсәләнин бу чәһәтинә бир о гәдәр мә'на вермирди. Она анчаг, халга фәдакарлыгла хидмәт етмәк лазым иди ки, ону да эдирди. А. Сәһһәт чох яхшы дейирди ки, Сабир «ашиг иди»; о, «тә'н вә лә'ндән, тәкфир вә тәһгирләрдән, яғыш кими үстүнә яған төһмәт вә нифрәтләрдән әсла кери кетмәйиб, өз мәсләкиндә кәмали-сәбатиәзмлә давам этди вә севкили милләтинә хидмәтдән бир ан гафил олмады»[1]. Бир аз ашағыда исә о, «Сабир хидмәтинин мүкафатыны өлүнчәйә гәдәр өз вичданындан алды»[2],—дейирди.

Сабир мүкафатыны вичданындан алырды. О, мүкафатыны халга хидмәт эдән реалист ше'ринин бөйүк тә'сириндән, чәмиййәтдә оятдығы интибадан алырды.

Бу тә'сир исә нә гәдәр кениш, нә гәдәр гүввәтли иди! Сабирин сөзләри халг һәят вә мәишәтинә нүфуз эдәрәк, өзү демишкән, «дилә дүшмүшдү»; һәлә сағлығында онун әсәрләри дилләрдә әзбәр сөйләнир, «Молла Нәсрәддин»дән әлавә бир чох башга Азәрбайчан гәзет вә журналларында чап олунур, дәрс китабларына дахил эдилир, мүсамирә вә йығынчагларда охунур, фарс дилинә тәрчүмә олунурду; Петербург, Иран, Орта Асия мәтбуатында онун шеирләриндән нүмунәләр верилир, шаирләр она чаваб вә нәзирәләр языр, охучулар онун һаггында «Молла Нәсрәддин»ә тәшәккүр мәктублары көндәрирдиләр вә һ. б.

Мүртәчеләрин тә'гиб вә һәдәләринә бахмаяраг, садә адамлар, һәтта бир чох савадсызлар да «Һопһопун» «Молла Нәсрәддин»дә чыхан шеирләрилә чох марагланыр, онлары язы-позу биләнләрә охудуб гулаг асырдылар. Ф. Көчәрли 1911-чи илдә чап этдирдийи бир мәгаләдә языр ды ки, Сабирин «шеирләринин чоху ачыг вә садә ана дилиндә олуб, мәишәтимизин эйнини көстәрмәйә көрә әзбәр өйрәнилирди»[3]. Даһа сонра һәмин мәгаләдә шаирин «Амалымыз, әфкарымыз...» сатирасынын охучулара бурахдығы тә'сирдән бәһс эдиләрәк

[1] А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950, сәһ. 355.
[2] Енә орада, сәһ. 356.
[3] «Молла Нәсрәддин», 22 май 1911, № 19.

көстәрилир ки, бу шеир «...дилләрдә мәдһ илә зикр олунурду вә мәчлисләрдә әзбәрдән охунурду».

Сабир поэзиясынын Азәрбайчандакы, һабелә Яхын вә Орта Шәргин бир чох ерләриндәки халг азадлыг һәрәкатына, ингилаби тәфәккүрә тә'сири хүсуси диггәтә лайигдир. Демәк олар ки, Шәргин тәк-тәк классик шаирләринин әсәри Сабирин әсәри кими, әлисилаһлы ингилабчыларла бирликдә мүбаризә мейданына, сәнкәрә кедиб чыхмышдыр. Истәр биринчи рус ингилабы заманы, истәрсә сонралар Сабир өз әсәрләрилә Азәрбайчан зәһмәткешләринин азадлыг һәрәкатында иштирак этмәкдә иди.

Әдәбийятчы Ләтиф Һүсейнзадә языр ки, 1917—1919-чу илләрдә Нахчыван театр һәвәскарлары ерли хан вә бәйләр, һабелә о заман халгын нифрәтини газанмыш мүсаватчы чәлладлар әлейһинә тәблиғатда реалист драматуркия илә бирликдә Сабир, Гәмкүсар вә башга шаирләрин сатирик әсәрләриндән дә кениш истифадә эдирмишләр. 1917-чи илдә тәшкил эдилмиш «Эл күзкүсү» адлы драм чәмиййәтинин вердийи тамашаларда Сабирин шеирләри бир интермедия шәклиндә ифа олунурмуш. Ә. Гәмкүсар вә инди Азәрб. ССР халг артисти олан Рза Тәһмасиб гаракүруһчуларын һәдәләринә бахмаяраг, Сабирин әсәрләриндән чүрбәчүр мантажлар тәртиб эдәрәк тамашачылара көстәрирмишләр[1].

1919-чу илдә инкилис кенералы Деви өз мүгәрчиләри илә Нахчыван театрына кәлир. «Имдад» драм чәмиййәти «Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр» п'еси илә бирликдә, пәрдәләр арасы Сабирин шеирләрини дә изаһларла ифа эдир. Артист «Вәгта ки һәна сатан тапылмаз...» мисраы илә башланан сатираны декламасия эдәрәк, ондан белә бир нәтичә чыхарыр: «Бәли, шаиримиз Мирзә Әләкбәр дейир ки, бир күн кәләр ки, гочуларын, бәйләрин белиндән хәнчәрләр ачылар, вәзнәләр сөкүләр, күмүш кәмәрләр гырылар... Онда инди көрдүйүн бу бәйләри... вел-вел кәзән көрәрсән... О заман бу «нәчиб ағалар» өз вәзифәләрини биләр вә ерләрини тапарлар. Күнләр кечәр, заман доланар, бу ағалары та көрмәзсән.

---

[1] Һүсейнзадә Ләтиф. Нахчыван театры тарихиндән. «Искусство Азербайджана», вып. III, Баку, 1950.

О вахт Сабир демишкән:

Инсанлар олар чү чисми-ваһид,
Аләм дәхи бир вәтән ки, чәннәт.
Әсрарыны билдирәр тәбиәт,
Онда мәни янә-янә яд эт!

Бәли о заман азадлыг вә хошбәхтлик күнәши бу халгын үстүнә дүшәр, севимли шаиримизин дедикләри еринә етмиш олар...»

Бу сәһнәчик мүртәчеләрә олдугча пис тә'сир этмишди. Тамашадан сонра шәһәрин һакими вә кенералын шәхси мүтәрчими труппанын мүдирини чағыртдырараг өз наразылыгларыны билдирмишдиләр: «Белә һәрәкәтләр налайиг вә дөзүлмәздир. Сиз бизи гонагларымызын (?!) янында хәчаләт этдиниз»[1].

Фолклора даир мәнбәләрдә дейилдийинә көрә, Сабир мәшһур халг гәһрәманы Гатыр Мәммәдин ән чох севдийи шаирләрдән имиш. Гатыр Мәммәд Кәнчәдәки Михайловски сәнәт мәктәбиндә кечирилән бир йығынчагдакы чыхышында Сабирин «Әкинчи» ше'рини охумуш вә бунун үстүндә мәктәб мүдириййәти она төһмәт вермишдир[2].

Мүсаватчыларын вә американ, инкилис, алман вә түрк тәчавүзкарларын Азәрбайчанда ағалыг этдикләри 1918—1919-чу илләрдә болшевик мәтбуаты вә габагчыл зиялылар эксингилабы, харичи ишғалчылары ифша этмәк үчүн тез-тез Сабирә мүрачиәт эдирдиләр. «Бакы Коммунасынын Әхбары»нда[3] халгын дахили вә харичи дүшмәнләрини ифша этмәк мәгсәдилә Сабирдән бу шәкилдә истифадә олунурду:

Мүсаватчылара гаршы:
Милләт нечә тарач олур-олсун, нә ишим вар?!

---

[1] Һүсейнзадә Ләтиф. Нахчыван театры тарихиндән, «Искусство Азербайджана», вып. III, Баку, 1950, стр. 207.

[2] Гатыр Мәммәд һаггында материаллар, Азәрб. ССР Низами адына Әдәбийят вә Дил институтунун фолклор шө'бәсинин архиви, гәһ 524.

[3] «Бакы Коммунасынын әхбары», 10 июн 1918, № 47.

Сағ эсерләрә гаршы:

Алан, алан! кәлиниз, мән дә мулки-Рей сатырам,
Кимә нә дәхли ки, мән инкилисә шей сатырам.

Меншевикләрә гаршы:

Кафәрә бах, көр нә бәдиманды бу!
Дур гачаг, оғлум, баш-аяг ганды бу!

Сағ дашнаклара гаршы:

Мән шаһи-гәви-шөвкәтәм, һәр ян өзүмүндүр,
Кәнчә, Иравaн, һәм дә Һайыстан өзүмүндүр.

М. Ч. Пишәвәринин редакторлуғу илә Бакыда нәшр эдилән ингилабчы кәнчләр органы «Йолдаш» журналы да 1920-чи ил 6-чы нөмрәсиндә Сабирин шеирләриндән нүмунә чап этмишди.

Азәрбайчанда Совет һакимиййәтинин лап илк айларында халгын Сабирә марағы вә мәһәббәти илә әлагәдар олараг шаир һаггында мүһазирәләр охунмаға башланмышды.

1921-чи илдә Бакыда чыхан «Зәһмәт» журналында шаирин «Балача сәһнә» адлы тәрчүмәсиндән истифадә йолу илә верилән белә бир материала раст кәлирик:

«Вәгта ки, коммунизм хәбәрләри Иранда кәндлиләрин гулағына етишди, бир нәфәр экинчи экинин ичиндә сәчдәйә йыхылыб деди:

Сәд шүкр ки, олду нури-баран
Коммунизм илә бу хаки-Иран.
Рәхнә етишиб бинайи-зүлмә
. . . .»

Бундан сонракы һиссә эйнилә Сабирдә олдуғу кимидир. Амма әсәрин әрбабла экинчи арасында диалогдан ибарәт олан сон мисраларында юхарыдакына бәнзәр бир дәйишиклик вар:

«...Әрбаб—Коммуна буну хәраб эдибдир!
Экинчи—Зүлмүн мәни дилкәбаб эдибдир!

Әрбаб—һүррийјәт әдиб бу говму күмраһ!
Әкинчи—Фәрјадә етиш, амандыр...»[1].

Мәтбуатдан бу характердә олан мисаллар чох кәтирмәк оларды.

2

Сабир ше'ринин Шәрг үчүн әһәмијјәтини, онун әдәби ирсинин тә'сир даирәсини әтрафлы ишыгландырмаг үчүн хүсуси вә дәрин тәдгигата еһтијач вардыр. Белә бир тәдгигат чох мүһүм нәтичәләр верә биләр. Сабир поезијасынын халг һәјаты вә азадлыг һәрәкаты үчүн әһәмијјәтиндән бәһс едәркән, онун Иран вә Түркијәдә ојнадығы рол хүсуси көстәрилмәлидир.

Проф. Ч. Хәнданын о фикрилә разылашмаг лазымдыр ки, «Сабир сатираларындакы үмумиләшдирмә чох заман милли чәрчивәләри белә ашыб, бир чох өлкәләрин охучусуну өз тә'сир даирәсиндә сахлајыр. Мәсәлән: «Милләт нечә тарач олур олсун нә ишим вар»—дејән милләт дүшмәнләринин үмумиләшмиш сурәти јалныз Азәрбајчана аид дејилдир. Әјни хүсусијјәтләри Иран, Түркијә, Чин, Һиндистан вә башга өлкәләрдәки милләт дүшмәнләриндә дә көрмәк мүмкүндүр. Бу сатираны охујан һәр һансы бир халг санки: «Сабир бизим һәјатымызы тәсвир етмишдир»—дејир»[2].

Сон илләрдә јазылан елми әсәрләрдә, һабелә истәр совет мәтбуатында, истәрсә дә харичи мәтбуатда Иран һаггында чап олунан мәгаләләрдә Иран халгларынын XX әсрдәки ингилаби мүбаризәси илә Сабирин сых бағлы олдуғуну көстәрән чохлу фактлар, хатирәләр мејдана чыхмышдыр. Проф. М. С. Иванов «Очерк истории Ирана» китабында «Молла Нәсрәддин»дән бәһс едәрәк јазыр: «Бу журналын Иран һадисәләри һаггында чох јахшы мә'луматы вар иди; о, һәмин һадисәләрә екс-сәда верирди. Бу журнал фарс дилиндә нәшр едилән јумористик гәзет вә журналлар гәдәр кениш шөһрәт газанмышды»[3].

[1] «Иранда әкинчиләрин һалы» (Сабиг «Нәсими-Шимал» гәзетиндән јазылмыш). «Һопһопнамә»дән. «Зәһмәт» журналы, Азәрбајчан һәмкарлар иттифагы шурасынын мүрәввичи-әфкары, № 4, 10 июн 1921.

[2] «Азәрбајчан» журналы, 1952, № 6, сәһ. 36.

[3] М. С. Иванов. Очерк истории Ирана, сәһ. 213.

Эйни фикрә «Бе суе айәнде» гәзетиндә дә тәсадүф эдилир: «...«Молла Нәсрәддин» журналы Иран милләтинин мәшрутә уғрунда мүбаризәсинин илк күнләриндән башлаяраг, бу һәрәкатын гойдуғу тәләбләри экс этдирдийи үчүн, Иранын ачыг фикирли адамлары ичәрисиндә бөйүк бир нүфуз газанды. Бу журнал өзүнүн чазибәдар вә ибрәтамиз карикатуралары илә халг арасында чох тез һөрмәт вә шөһрәт тапды. «Молла Нәсрәддин»дә чыхан әсәрләр ичәрисиндә ән әһәмиййәтлиләри Азәрбайчанын көркәмли шаири Мирзә Әләкбәр Сабир Ширванинин шеирләри иди. Халгы алдатмаға чалышанлар вә азадлыг дүшмәни олан үнсүрләр дәрһал әл-аяға дүшүб, фитва вердиләр ки, «Молла Нәсрәддин» журналы «овраги-зәлалә» (йә'ни динсизлийи тәблиғ эдән зәрәрли вәрәгәләр, әсәрләр.—*Ә. М.*) сырасына дахилдир. Мәһәммәд Әли Мирзә дә бу журналын яйылмасынын гаршысыны алмаг үчүн һәдсиз чанфәшанлыг эдирди. Лакин «Молла Нәсрәддин» халгын истәкләрини экс этдирдийи вә бу йолда инадла мүбаризә апардығы үчүн өз ишини давам этдирди»[1].

«Молла Нәсрәддин» барәсиндә дейилән бу сөзләри тамамилә Сабирин һәмин журналда чыхан әсәрләринә дә шамил этмәк мүмкүндүр. Доғрудан да, 1906—1911-чи илләрдә Сабирин әсәрләри Аразын о тайында деспотизмә вә империалистләрин мүстәмләкәчилик сиясәтинә гаршы мүбаризә байрағы галдыран Иран халглары арасында бөйүк ингилаби-тәрбийәви гүввәйә чеврилмишди. Бу шеирләр Чәнуби Азәрбайчанда вә Иранда мәһәббәтлә гаршыланырды. Сабир сатирасынын бу чәһәтдән әһәмиййәтини Сәһһәт вә Һагвердиев һәлә 1910-чу илләрдә гейд эдир вә йүксәк гиймәтләндирирдиләр. Шаирин 1912-чи илдә чап олунан «Һопһопнамә»синә яздығы мүгәддәмәдә Сәһһәт гейд эдирди: «Мән иддиа эдирәм ки, Сабирин... а'сары бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә бир ордудан зиядә хидмәт этмишдир... һәмчинин Түркийәдә он тәмуз ингилабындан сонра кәрамәт көстәриб, 31 март фачиәсини сәккиз ай мүгәддәм «Османлылар, алданмайын!..» ше'рилә хәбәр вермишдир»[2].

---

[1] «Бе суе айәнде» гәзети, Теһран, 5 август, 1952.

[2] А. Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри. Бакы, 1950, сәһ. 351—352.

Сабирин өлүмүнүн икинчи илдөнүмү мүнасибәтилә «Молла Нәсрәддин» журналында чап етдирдийи чох сәмими мәгаләдә Һагвердиев шаир достунун «мәчлиси-миллийәни топа тутдуран шаһа раһатлыг вермәдийини» онун бөйүк хидмәтләриндән бири кими көстәрирди[1].

Бу сөзләр Чәнуби Азәрбайчан вә Иран мүәллифләри тәрәфиндән дә дәфәләрлә тәсдиг едилмишдир. Мәһәммәдлу Аббасинин «Сәрдари-Милли Сәттархан вә Мирзә Әләкбәр Сабир» сәрлөвһәли мәгаләсиндә Сәттарханын бөйүк Азәрбайчан шаирини Ирандакы милли азадлыг һәрәкаты үчүн чох гиймәтли бир сима һесаб етдийи көстәрилир[2]. Мәшһәдли Ағайи Әләскәрхан Һилалиян Теһранда чыхан «Күлһайи-рәнкарәнк» мәчмуәсиндә чап етдирдийи «Сабир» мәгаләсиндә языр ки, «мәшрутиййәт вә Иран азадлығына чох көмәк едән шәхсләрдән бириси дә Сабирдир... Бу шәхс, демәк олар ки, өзүнү Иран азадлығына фәда етмишдир»[3].

Сабирин әсәрләринин Чәнуби Азәрбайчанда вә Иранда чох йайылдығыны, бу әсәрләрин ингилабчылары өз мүбаризәләриндә даһа ардычыл олмаға руһландырдығыны айдынлашдыран фактлар ичәрисиндә о дөврә аид хатирәләр дә мараглыдыр. Бурада биринчи нөвбәдә мәшһур ингилабчы фарс шаири Әбүлгасым Лаһутинин сөзләри гейд едилмәлидир. Лаһути языр ки, Сабирин әсәрләринин «Иранда чох бөйүк тә'сири вар иди. Онлар шаһын мәнфур вә ярамаз бир адам олдуғуну көстәрир вә шаһа гаршы вурушмада ингилабчыларын чәсарәтини даһа да артырырды»[4].

«Вәтән йолунда» гәзетиндә чап олунмуш бир хатирәдә охуюруг: «...Сабир Иранын азадлыг вә мәшрутәхаһлыг һәрәкатына али вә яддан чыхмаян хидмәтләр етмишдир. Иран азадихаһлары Сабирин шеирләри дәрч олунан «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсини бөйүк марагла охуюрдулар... «Ай алан, мәмләкәти-Рей сатырам!», «Зилли-Султан, бура сай сатдырыб алдыгларыны!», «Кирәм Әтабәй өлдү дә, топу түфәнкиниз һаны?» вә башга бу

[1] «Молла Нәсрәддин» 1913, № 20.
[2] «Вәтән йолунда», № 291 (89).
[3] Ч. Хәндан. Сабир вә Шәрг, «Ингилаб вә мәдәниййәт», Бакы, 1946, № 7.
[4] Ә. Лаһутинин 1954-чү ил июнун 17-дә Москвадан бу әсәрин мүәллифинә көндәрдийи мәктубдан.

кими шеирләр Иран халгынын ядындан чыхмамышдыр»[1].

Башга бир хатирәдә ингилаб заманы баш верән һадисәләрдән бири илә әлагәдар олараг, Сабирин Ирандакы милли-азадлыг һәрәкаты үчүн әһәмиййәти бир даһа айдынлашдырылыр. Бурада дейилир ки, «...иртича баш вәзири Мирзә Әләскәрхан Әтабәйин өлдүрүлмәси мүнасибәтилә мүчаһидләр, мәктәблиләр бөйүк шадлыг вә чәшн тутмушдулар. Бу мүнасибәтлә кечирилән нүмайишдә Тәбризин гәһрәман мүчаһидләриндән Мирзә Тағы Чайчы (Гылынч аға) мусиги чаланларын габағында гылынч ойнадырды. Нүмайишчиләр Чәнуби Азәрбайчанын бөйүк азадихаһы, «халгын атасы» ләгәбини газанмыш Һачы Меһди Кузәкүнанинин тичарәтханасы габағындан кечәркән Һачы Меһди юхары мәртәбәдән халга мүрачиәт эдиб, Әтабәйин өлдүрүлмәси мүнасибәтилә Сабирин яздығы ше'ри охумаға башлады:

Гәтл элләдиз Әтабәйи, мән ки, бу әмри данмырам,
Вар енә мин Әтабәйиз, йохса әмәлли ганмырам?

Бу шеирләрин гәһрәман Азәрбайчан халгына этдийи тә'сир вәсфдән харичдир. Тәбриз мүчаһидләри вә азадихаһлары һәмишә—сәнкәрдә, мүһарибә мейданында Сабирин Сәттархан барәсиндә яздығы шеирләри дөнә-дөнә охуюб руһланырдылар»[2].

Үчүнчү бир хатирәдә ингилабчыларын Тәбриздә кечирдикләри бир мүсамирәдә Сабирин шеирләринин нечә мәһәббәтлә охундуғу, бу шеирләрин динләйичиләрә нечә тә'сир бағышладығы тәсвир эдилдикдән сонра көстәрилир ки, Сабирә ингилабчыларын башчысы Сәттархан да чох бөйүк гиймәт верирди[3]. «...Мүсамирәдә мүхтәлиф ингилаби шеирләр, нәғмәләр вә маһнылар охунурду, мусиги чалынырды. Чаван бир ингилабчы сәһнәйә чыхыб, Сабирин Сәттархан һаггында яздығы:

Һали-мәчзубим көрүб, гаре, демә диванәдир,
Нә'рейи-шуридәми зәнн этмә бир әфсанәдир,
Шаирәм, тәб'им дәниз, ше'ри-тәрим дүрданәдир,
Афәриним һиммәти-валайи-Сәттар ханәдир—

---

1 «Вәтән йолунда» гәзети, № 5, 10 январ 1945.

2 Енә орада.

3 Енә орада, № 16, 15 ноябр 1941.

—ше'ри вә башга шеирләри охумаға башлады. Сәрдари-Милли ләгәбини алмыш Сәттар ханы телефона чағырыб, бу шеирләри динләмәйи рича этдиләр». Сонра хатирәдә дейилдийинә көрә, элә ки, шаирин: «Афәрин, тәбризиян, этдиз әчәб әhдә вәфа!» вә с. бу кими сөзләри охунду, «мәчлис әhли аяға галхыб, Сәттар ханын үнванына алгышлар көндәрәрәк, бу шеирләрин мүәллифи Сабири эhтирамла хатырладылар»[1].

1906—1911-чи ил ингилабы дөврүндә олдуғу кими, сонралар, хүсусилә 1941—1945-чи илләрдәки демократик hәрәкат заманы да Сабир Чәнуби Азәрбайчан вә Иранда бөйүк нүфуза малик иди. «Вәтән йолунда» гәзети 1941-чи илдә язырды ки, Чәнуби Азәрбайчанда яшаян «гардаш вә бачыларымызын hәтта лап чаванлары белә Сабири әзбәр билирләр. Чүнки Сабир онларын өз доғма вә әзиз шаиридир»[2]. Мәhәммәдлу Аббаси Сабирин үмумиййәтлә Ирандакы демократик hәрәкатла сых бағлы олдуғуну «Сабир вә Ирандакы демократик hәрәкат» сәрлөвhәли мәгаләсиндә шәрh этмишдир.

Чәнуби Азәрбайчандакы демократик hәрәкатын фәал иштиракчыларындан олан Аббасгулу Сәркари өз хатирәләриндә[3] гейд эдир ки, Хой маhалында, мәсәлән, Эвоғлу вә Қабран кәндләриндә Сабири халгын арзу вә диләкләрини тәрәннүм эдән бир шаир кими садә адамлар, йохсул кәндлиләр, гадынлар вә ушаглар да таныйыр, севир вә әзбәр билирләр. Сабирин әсәрләри демократлар үчүн яхшы бир тәблиғат васитәсидир. Шәhәр вә кәндләрдә күтләләр арасында Сабирин истисмарчылары ифша эдән сатиралары чох гүввәтли ингилабиләшдиричи тә'сир бағышлайыр.

Чәнуби Азәрбайчанда демократик hәрәкат галиб кәлиб милли hөкумәт гурулдуғу заман Сабирин әсәрләринә мараг даhа да артмышды. «...торпаглар алыныб, йохсул кәндлиләр арасында билаәвәз тәгсим олундугдан сонра кәндлиләр өз араларында hөччәт эдирдиләр ки, доғрудан да, Һопһопун яздығы кими, «иш рәнчбәрин, күч

---

[1] «Революсия вә култура» журналы, Бакы, 1937, № 1.

[2] «Вәтән йолунда», № 310, 15 ноябр 1941.

[3] Аббасгулу Сәркари. Сабир Мирзә Әләкбәр Таhирзадәнин «Һопһопнамә» адлы әсәри hаггында хатирә, Азәрб. ССР республика әлязмалары фонду, инв. № 16454.

өкүзүн, ер өзүнүнкү,—бәйзадәләри, ханлары нейләрдин, илаһи?!». Индийә кими бизи беля инандырмышлар ки, бу торпаглар хан-бәйләрә аллаһ тәрәфиндән верилиб; әкәр аллаһ истәсә иди, бизә дә верәрди; әкәр бу торпаглар ханларын әлиндән зорла алынса, о вахт нә көйдән ерә яғыш яғар, нә дә торпагда битки битәр; аллаһын гәзәби тутар. Инди бизә мә'лум олду ки, инсанлар ингилаби мүбаризәләр нәтичәсиндә... хошбәхтлийә наил ола биләр. Хан-бәйләр олмадан да торпаг әкиб бечәрмәк мүмкүндүр»[1].

Халгын бөйүк шаирә мәһәббәтини нәзәрә алараг, 1941—1945-чи илләрдә тәрәггипәрвәр мәтбуат вә зиялылар Сабир ирсинин тәблиғинә вә шаир һаггында халга кениш мә'лумат вермәйә хүсуси диггәт етирирдиләр. «Вәтән йолунда» гәзети шаирә һәср эдилмиш сәһифәләр вә онун шеирләриндән нүмунәләр чап эдирди, Мияндабда Сабирә һәср олунмуш әдәби кечә кечирилмишди.

Мәһз бу дейиләнләрә көрәдир ки, Иран ингилабы заманындакы кими, Рза шаһ истибдады дөврүндә вә сонралар да Сабирин әсәрләрини охумаг вә яймаг һөкумәт тәрәфиндән гәдәған олунмушду. Һәлә 1906-чы илдә «Молла Нәсрәддин»ин яйылмасынын гаршысыны алмаг үчүн Иран һөкумәти тәрәфиндән хүсуси тәдбирләр көрүлдүйү вә халгын бу тәдбирләрә гәт'и э'тираз этдийи фактлары мә'лумдур. «Иршад» гәзети язырды ки, «...Иран мә'мурларына «Молла Нәсрәддин»ин... нүктәданлығы... хош кәлмәйиб, Ирана кетмәмәйин, бәлкә Иран сәрһәддиндә яндырылмағын әмр эдибләр. Тифлисдә, Владигафгазда вә саир шәһәрләрдә олан иранлы гардашларымыз бу бинакүзарлығын әлейһинә нә гәдәр изһари-нәфир вә тәкдир эдибләрсә дә, нә гәдәр Теһран парламентинә телеграфлар көндәрибләрсә дә, һәтта Иранын бә'зи нөгтәләриндән, Халхалдан вә саир ерләрдән дә шикайәт телеграмлары кедибсә дә, һәлә бир чавабы-кафи йохдур»[2].

Буна бахмаяраг, енә халг Сабири кизлиндә охуюр, онун «Һопһопнамә»сини севә-севә горуюрду. Рза шаһ истибдады заманы «Һопһопнамә»йә бәнзәр китабларын

[1] Аббасгулу Сәркари. Юхарыда кестәрилән хатирә.

[2] «Иршад» гәзети, 14 декабр 1906, № 285.

гиймәти 20 риял олдуғу һалда, «Һопһопнамә»нин бири 300 рияла тапылмырды»[1].

А. Сәркари өз хатиратында гейд эдир ки, 1933-чү илдә о, достлары илә бирликдә Эвоғлу кәндиндә Сабир тәрәфиндән тәрҹүмә эдилән «Балача фел'етону» сәһнәчик һалында көстәрдикләринә көрә, ерли һакимләр ону мәс'улиййәтә ҹәлб эдәрәк демишләр ки, сән «кәндлиләр илә әрбаблар арасында нифаг салмаға чалышырсан, кәндлиләри ханларын әлейһинә тәһрик этмәк ишләриндә тәблиғат апарырсан». «Мүгәссирдән» 200 түмән ҹәримә алдыгдан сонра ону бурахмышдылар. 1952-ҹи илдә полис Ҹәнуби Азәрбайҹанда яшаян Гүдрәт Надири адлы бир демократы Сабирин әсәрләрини охумаг вә тәблиғ этмәк үстүндә ики иллик һәбс ҹәзасына мәһкум этмишдир.

Шаирин Орта вә Яхын Шәргин башга өлкәләриндә, мәсәлән, Һиндистан, Әрәбистан, Мисир, Түркийә вә башга өлкәләрдә нә дәрәҹәдә танындығы һәлә тәдгигатчылар тәрәфиндән өйрәнилмәмишдир. Бағдадда Сабирлә чох марагланан охуҹулар олдуғуну сөйләйирләр. Түркийәйә кәлдикдә, һәләлик биз анҹаг мәшһур түрк шаири, сүлһ уғрунда аловлу мүбариз Назим Һикмәтин вердийи мә'луматы гейд эдә биләрик.

1955-ҹи илин январ айында Москвадан көндәрдийи гейдләриндә Назим Һикмәт Сабирин Түркийә халгы ичәрисиндә шөһрәти вә шаирин әсәрләринин муасир Түркийә демократик гүввәләри үчүн әһәмиййәти һаггында ашағыдакы сәмими вә һәйәҹанлы сәтирләри языр: «Сабир ялныз Азәрбайҹанын дейил, Орта Асиянын, Орта вә Яхын Шәргин ән бөйүк, ән хейирли шаирләриндән биридир. Сабири әслиндән охуюб анлая билдийим үчүн гәлбимдә севинҹ дуюрам.

Сабирин азадлыг, халг мәнафеи, демократия уғрунда, истибдада, дәрәбәйлийә, гара гүввәләрә вә буржуа либерализминә гаршы апардығы мүбаризә мәним вәтәнимдә эйни йолда дөйүшәнләр үчүн сынанмыш бир силаһдыр. Сабирин шеирләри, «Молла Нәсрәддин» журналындакы әсәрләри Түркийәдәки азадлыг севәнләрин илһам мәнбәи иди. 1908-ҹи ил ингилабындан әввәл вә сонра Сабир Түркийәдә ялныз тәрәггипәрвәр зиялылар арасында дейил, халг күтләләри арасында да мәһәббәтлә,

[1] «Вәтән йолунда», 18 январ 1942, № 8.

һәйәчанла охунан бир шаир иди. Сабир халга бағлы олмасындан доған дүһасы илә иттиһадчыларын 1908-чи ил ингилабындан сонра халга хәянәт едәчәкләрини дә сезмишди.

Сабир букүн дә Түркийә халгынын милли истиглалиййәт, демократия, азадлыг уғрунда апардығы мүбаризәнин өн сыраларында дөйүшмәкдәдир. Биз Түркийә вәтәнпәрвәрләри, биз Түркийә һәгиги демократлары, биз Түркийә коммунистләри Сабири севирик, Сабирә еһтирам бәсләйирик; шаирләримиз, сатирикләримиз, язычыларымыз Сабири өз устадларындан бири һесаб едирләр»[1].

Назим Һикмәтин әсас мүлаһизәләрини еһатә едән ики сәһифәлик гейдләрдән әлавә, онун енә Сабирә аид мүлаһизәләриндән ибарәт ики башга сәһифә дә биздәдир. Бу ики әлавә сәһифә шаирин өз мүлаһизәләрини бир нечә вариантда дүшүндүйүнү көстәрир. Әлавә сәһифәләрдән бириндә әсас гейдләрин башланғычындакы чүмләләрин илк варианты язылмышдыр: «Сабир ялныз Азәрбайчанын дейил, Орта Асиянын, Орта вә Яхын Шәргин ән бөйүк шаирләриндән биридир. Сабири охудуғум заман, ону әслиндән охуюб анлая билдийим үчүн севинирәм. Сабир...» Гейдләр бурада гырылыр.

Икинчи әлавә сәһифә әсас гейдләрдә олан фикирләрлә янашы, бизи Н. Һикмәтин башга бир мүлаһизәси илә дә таныш едир. Һәмин сәһифәдәки сөзләр ейнилә беләдир: «ялныз тәрәггипәрвәр зиялылар арасында дейил, халг күтләләри арасында да мәһәббәтлә, һәйәчанла охунан бир шаирдир. 1908-чи ил мәшрутә ингилабынын Түркийә халгына, үмид етдийи азадлығы, рифаһы вермәйәчәйини Сабир түркләрин бөйүк шаири Фикрәтдән әввәл сезмишдир. Она көрә дә Сабирин «Османлылар, алданмайын, аллаһы севәрсиз» адлы ше'ри хүсусилә 1908-чи илдән сонра...» Бурада гейдләр гырылыр.

Назим Һикмәтин бу сөзләри, 1908-чи ил ингилабы дөврүндә олдуғу кими, букүн дә бөйүк Азәрбайчан шаиринин мүһарибә гызышдыран империализмә вә дахили гара гүввәләрә гаршы, милли истиглалиййәт, демократия, азадлыг уғрунда мүбаризәдә Түркийә вәтәнпәрвәрләрини руһландыран сәнәткарлардан бири олдуғуну көстәрмәкдәдир. Түркийәнин тәрәггипәрвәр язычы-

[1] Гейдләрин түрк дилиндә язылмыш әсли биздәдир.—Ә. М.

ларынын, сатирикләринин «Сабири өз устадларындан бири» һесаб этмәләри һаггында Н. Һикмәтин фикри үмумиййәтлә классик әдәби ирслә вә совет әдәбийяты илә бирликдә Сабирин дә мүасир түрк демократик әдәбийятынын инкишафында бөйүк ролу олдуғуну тәсдиг эдир.

3

Сабирин истәр өз вәтәниндә, истәрсә дә башга өлкәләрдә газандығы шөһрәт һаггында, онун ичтимаи вә бәдии тәфәккүрә тә'сиринин характери вә өлчүсү һаггында лазымынча тәсәввүр алмаг үчүн ашағыдакы бир нечә мәсәлә дә айдынлашдырылмалыдыр: а) шаирин әдәби мәктәби; б) әсәрләринин Азәрбайчан дилиндә нәшри вә яйылмасы тарихчәси; в) Сабир совет халгларынын дилләриндә вә фарс дилиндә; г) сабиршүнаслыг саһәсиндәки ишләр һаггында; д) Сабир вә Азәрбайчан инчәсәнәти.

Индийәдәк Сабир әдәби мәктәби һаггында айры-айры мүлаһизәләрдән башга, һеч бир кениш вә әсаслы тәдгигат әсәри языламамыш, мүтәхәссисләрин айры-айры вахтларда әлдә этдикләри фактик материаллар үмумиләшдирилмәмишдир. Һәләлик Сабирин анчаг Азәрбайчан, Чәнуби Азәрбайчан вә фарс әдәбийятына тә'сирини көстәрән фактлар мә'лумдур.

Азәрбайчан вә фарс дилләриндә языб яратмыш онларла шаирдә Сабир поэзиясына хас олан идея вә бәдии хүсусиййәтләрин тә'сирини көрмәк мүмкүндүр. Белә әсәрләри охуян заман истәр-истәмәз я бүтүнлүклә Сабир, я да онун һәр һансы бир конкрет сатирасы кәлиб яда дүшүр. Һисс эдирсән ки, охудуғун әсәрин мүәллифи һәтта башга бир өлкәнин шаири олса да, онун бу ше'ринин яранмасында бу вә я башга дәрәчәдә Сабирин ролу вардыр; бу ше'рин мүәллифи я Сабирин досту вә мүасири, я ону өзүнә устад сечән, я да, һәрдән бир дә олса, онун сатирасынын тә'сири алтына дүшән бир шаирдир. Бу нөгтейи-нәзәрдән Сабир мәктәбинә мәнсуб олан шаирләр үч група бөлүнүр:

Биринчиси: өз ярадычылығында Сабирдән һәм идея-тематик, һәм дә бәдии үслуб вә сәнәткарлыг чәһәтиндән өйрәнәрәк, онун ән'әнәләрини бачарыгла давам этди-

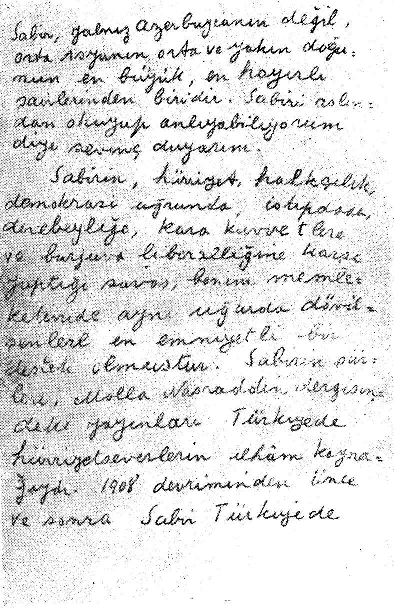

Sabir, yalnız azerbaycanın değil,
orta asyanın, orta ve yakın doğu=
nun en büyük, en hayırlı
şairlerinden biridir. Sabiri aslın=
dan okuyup anlıyabiliyorum
diye sevinç duyarım.

Sabirin, hürriyet, halkçılık,
demokrasi uğrunda, istipdada,
derebeyliğe, kara kuvvetlere
ve burjuva liberalliğine karşı
yaptığı savaş, benim memle=
ketimde aynı uğurda dövüş=
şenlere en emniyetli bir
destek olmuştur. Sabirin şiir=
leri, Molla Nasraddin dergisin=
deki yayınları Türkiyede
hürriyetseverlerin ilhâm kayna=
ğıydı. 1908 devriminden önce
ve sonra Sabir Türkiyede

Назим Һикмәтин Сабир һаггында гейдләринин автографы

рәнләр. Бунларын реализм вә хәлгилик йолу илә кетмәләри Сабир ән'әнәләрини давам этдирмәләри илә дә сых әлагәдардыр. Бурая Азәрбайчан шаирләриндән Ә. Гәмкүсар вә Әли Нәзми, Чәнуби Азәрбайчандан М. Ә. Мө'чүз вә М. Ч. Пишәвәри, фарс әдәбийятындан Ә. Лаһути вә М. Әфраштә дахил эдилә биләр.

Икинчиси: ярадычылығынын мүәййән дөврүндә вә я мүәййән әсәрләриндә Сабирә мейл эдиб, ондан өйрәнмәйә чалышан шаирләр. Бунлар идея чәһәтиндән бөйүк устадын сәвиййәсинә чата билмәмишләр. Бурая Азәрбайчан шаирләриндән кәнч Ч. Чаббарлы, гисмән А. Сәһһәт вә А. Шаиг, фарс әдәбийятындан исә Сейид Әшрәф Килани дахилдир.

Үчүнчүсү: Сабир поэзиясынын, әсасән, бәдии форма хүсусиййәтләрини мәнимсәмәклә, идея-мөвзу чәһәтиндән чох вахт тәглидчи олараг галан шаирләр. Бурая Азәрбайчан, Чәнуби Азәрбайчан вә фарс әдәбийятынын онларча нүмайәндәси дахилдир.

Сабирин тә'сири алтында олан ингилабчы-демократ шаирләр өз ярадычылыгларында реализм вә хәлгилик йолу илә кетдикләринә көрә, мәнсуб олдуглары халгын әдәбийятында мүһүм иш көрә билмишләр. Онлар һәрәси өз гүввәси вә имканы дахилиндә поэзияны һәята, чәмиййәтин бөйүк вә мүһүм мәсәләләринә яхынлашдырмаға чалышмышдыр. Гәмкүсар вә Әли Нәзми кими шаирләрин ән мүсбәт хүсусиййәти, Сабирдә олдуғу кими, онларын буржуа-мүлкәдар ағалара, көһнәлик вә чәһаләтә гаршы чыхышларындан, үслуб вә ифадәләриндәки садәликдән, чанлылыгдан ибарәтдир.

Мүртәчеләр тәрәфиндән өлдүрүлмүш Әлигулу Гәмкүсар (1880—1919) халгын дахили вә харичи дүшмәнләрини дамғалаян сатиралар ярадырды[1]. О, бир мүддәт «Молла Нәсрәддин»ин мүвәггәти редактору олмушду. Чох вахт «Чүвәллағы бәй» имзасы илә чап олунан шеирләри ичәрисиндә билаваситә сабиранә әсәрләр аз дейил («Варлы», «Яһу, кечәр», «Әл'аман», «Инкилтәрә» вә с.). Бу әсәрләрдән «Варлы»да Сабирин «Тәранейи-әсиланә»синин, «Яһу, кечәр»дә «Сәбр эйлә!»нин тә'сири айдын дуюлмагдадыр. Биринчи шеирдә Гәмкүсар Сабирин

[1] Ә. Гәмкүсар. Сечилмиш әсәрләри, әлязмасы. Низами адына Әдәбийят вә Дил Институтунун элми архиви, № [illegible].

фәһлә вә кәндли мөвзуунда яздығы әсәрләрдәки бәдии үсул илә истисмарчылара нифрәт ифадә эдирди:

Бу гәдәр ифадәләнмә, сәнә йохду баб, варлы!
Фүгәраны аз сөй сән, элә ичтинаб, варлы!
Һәзәр эйлә рәнчбәрдән, она бәсди, вурма нохта!
Бу гәдәр екәлтмә гарнын, пулува күвәнмә чох да.
Олу бир заман чәкәрләр сәнилә һесаб, варлы![1]

«Яһу, кечәр»дә, Сабирдәки кими, разы ол, сәбр эйлә типли кинайәли сөзләрлә ичтимаи пассивлийә вә әталәтә э'тираз эдилир:

Милләтүвүн һалы пәришан ола,
Һәр бир иши нифрәтә шаян ола,
...Гәм емә, сәбр эт, бу да яһу, кечәр[2].

«Сабир» адлы ше'риндә (1913) Гәмкүсар бөйүк сатирикин әсәрләринин иртичаа гаршы мүбаризәдә чидди әһәмиййәти олдуғуну гейд этмишди.

1918—1919-чу илләрдә, Сабирин өлүмүндән сонра, Азәрбайчанда онун сатира ән'әнәләрини, чәсарәтлә вә орижинал бир шәкилдә давам этдирән Гәмкүсар «Әл'-аман» вә «Инкилтәрә» кими сияси сатираларында, бир тәрәфдән, халгын ерли дүшмәнләрини, сатгын мүсаватчылары, дикәр тәрәфдән дә, инкилис тәчавүзкарлары одлу тәнгидә һәдәф этмишдир. Онун әсәрләриндә азадлыг идеяларындан илһам алан бир шаирин сәси эшидилир. Мүсават ағалығы дөврүндә Гәмкүсар: «чанаварлар әл-гол ачыб», «әл'аман бу мүстәбидләрдән, илаһи, әл'аман[3]»—дейә кәскин э'тиразыны билдирирди.

Сабир әдәби мәктәбинин нүмайәндәләри сырасында шаир Әли Нәзмини (1881—1946) хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Ә. Нәзми әдәбийята тәхминән Сабирлә бир заманда кәлән исте'дадлы шаирләрдән иди; онун да илк мәтбу ше'ри «Шәрги-Рус»да чыхмышдыр. «Молла Нәсрәддин»дәки илк ше'ри исә, Сабирин «Тө'мейи-наһар»ына бәнзәтмәсидир.

Һәрчәнд идея, дүнякөрүшү чәһәтиндән Ә. Нәзми ингилабчы шаир олан Сабир сәвиййәсинә йүксәлә билмәмиш

---

[1] Ә. Гәмкүсар. Сечилмиш әсәрләри, әлязмасы, Низами адына Әдәбийят вә Дил Институтунун элми архиви, № 202.
[2] «Молла Нәсрәддин», № 26 1917.
[3] «Молла Нәсрәддин», № 38, 8 октябр 1907.

вә бир чох һалларда мүәллиминин йолуну ярадычы, новатор сәнәткар кими давам этдирмәкдә чәтинлик чәкмишдир. Бунунла бәрабәр, ону «икинчи Сабир» адландыранларын сөзүндә бир һәгигәт вардыр. Бу фикри илк дәфә Ч. Мәммәдгулузадә ортая атмышдыр: «Мөвзуда вә мәзмунда муштәрәк олмаларындан савайы, «Молла Нәсрәддин»ә мүхтәс бу ики ләззәтли шаири кәламын мәзә вә ширинлийи барәсиндә биз һәмишә бир-биринә охшатмышыг. Вә лакин бу да чүмләйә мә'лумдур ки, Сабир һеч кәсә йох, бәлкә Сижимгулу Сабирә охшайыбдыр вә күман ки, бир белә тәшбиһә ифтихар да эдибдир.

Биз буну гәт'и дейә биләрик ки, «Молла Нәсрәддин» дүнясында, «Молла Нәсрәддин»ә ярашан шивәнин мәзәлилийи вә дузлулуғунда, мәһарәт вә ләтафәтдә Сабирә явуг кәлән вә она әвәз олан—биринчи, Мәшәди Сижимгулу Кефсиз олубдур»[1]. Бир аз ашағыда енә эйни руһда бу сөзләр гейд эдилир: «...Мәшәди Сижимгулу тәрәфиндән идарәмизә көндәрилән әдәбийятын имзасына анчаг бахандан сонра билирдик ки, буну язан Сабир дейил»[2].

Ч. Мәммәдгулузадә һаглы олараг, Әли Нәзминин һәм мөвзу вә мәзмун, һәм дә үслубун «мәзә вә ширинлийи» чәһәтиндән Сабирә яхын олдуғуну гейд этмишдир.

Сатираларыны «Кефсиз», «Мәшәди Сижимгулу», «Шәмшир», «Шәмширәк» кими кизли имзаларла чап этдирән Әли Нәзми «Молла Нәсрәддин»дән башга, о заман Бакыда чыхан «Зәнбур» вә «Бәһлул» журналларында, «Һәят», «Игбал», «Тәрәгги» гәзетләриндә дә иштирак этмишдир. Шаирин сосялист ингилабындан әввәлки сатиралары ичәрисиндә Сабирин «Нури-чешманыммысан, эй пул...» әсәринә нәзирә олараг яздығы шеир өз һәятилийи, кәскинлийилә сечилир. Ә. Нәзми дә, мүәллими кими, буржуа чәмиййәтиндә пулун ойнадығы позучу ролу ифша эдир.

Башга бир сатирасында Америка вә Авропа империалистләринин Шәрг өлкәләриндәки мүстәмләкәчи сиясәтинә гаршы гәзәбини билдирән шаир мәзәли бир истеһза илә язырды:

---

[1] Ч. Мәммәдгулузадә. Әли Нәзминин «Сижимгулунамә» китабынын мүгәддәмәси, Бакы, 1927.

[2] Енә орада.

Нә исә, ишләри һәр янда пәришан көрүрәм,
Дурбин илә бахыб, һәр яны асан көрүрәм,
Фарсда испан, франсыз вә алман көрүрәм,
Дөнүрәм гәрбә, Траблисдә италян көрүрәм,
Чеврилиб Шәргә, һәм Иранда да «меһман» көрүрәм.

Сабирин «Мәсләһәт» ше'риндән айдын олур ки, бөйүк шаир «Мәшәди Сижимгулу»нун сатирик шеирләрини бәйәнир вә онун исте'дадынын инкишафы илә марагланырмыш. Тәсадүфи дейил ки, Ә. Нәзминин 1908-чи илдә «Молла әмийә» мүрачиәтлә яздығы ше'рә Сабир чаваб вермишди[1]. Ә. Нәзми чаван гызларла евләнән шәһвәтпәрәстләрә истеһза илә «Молла әмийә» белә бир суал верирди:

Сөйлә көрүм, евләним, евләнмәйим?
Алтмышы синним әләйибдир күзәшт,
Бир гыз алыб евләним, евләнмәйим?

Сабир бу суала әйни истеһза илә чаваб верәрәк язмышды:

Ағрын алым, а Мәшди Сижимгулу,
Алтмыша етдин, демә олдун өлү,
Шүкр ола аллаһа, чаныңдыр сулу,
Чох да, киши, тутма бешәлли пулу,
Вер пулуну дадлы, ләззәтли зад ал.
Гой бабалын бойнума, кет, арвад ал!

...Инди ки, вар әлчи дә Сәфдәр кими,
Бир бала гыз ал бою әр-әр кими,
Он-он ики синнидә дилбәр кими,
Зүлфү гара, синәси мәрмәр кими,

Гой башыны синәсинә, бир дад ал!
Гой бабалын бойнума, кет, арвад ал! вә и. а.

Совет һакимиййәти илләриндә «Молла Нәсрәддин»ин ән фәал иштиракчыларындан олан Әли Нәзминин сатира саһәсиндә фәалиййәти даһа да кенишләнмишди.

Юхарыдакы тәснифатын икинчи бөлмәсинә дахил олан шаирләр сырасында илк әввәл А. Сәһһәт вә А. Шаиги гейд етмәлийик.

Сабирин XX әср Азәрбайчан әдәбийятына тә'сирини ялныз сатирик язычылар даирәси илә мәһдудлашдырмаг доғру олмазды. Бу тә'сир о гәдәр күчлү иди ки, әсас

[1] Һопһопнамә, Бакы, 1954, сәһ. 127.

э'тибарилә лирик олан Сәһһәт вә Шаиг, һәтта Һади дә өз шеир ярадычылыгларында һәмин даирәдән кәнарда гала билмәмишләр.

Ийирми илдән артыг орижинал бир ярадычылыг йолу кечән вә айры-айры вахтларда схоластик поэзия, мүчәррәд романтика йолу илә кедән Сәһһәтин инкишафына тә'сир көстәрмиш әдәби мәнбәләр ичәрисиндә Сабир ше'ри дә чох бөйүк ер тутурду. «Шаирәм, әсримин айинәсийәм»—дейән Сабирлә «шаир айинәсидир дөвранын»—дейән Сәһһәт арасында сых ярадычылыг яхынлығы вар иди. Бу ики сәнәткар өз шәхси һәятлары, тәрчүмейи-һаллары илә бир-биринә даһа яхын адамлар идиләр.

А. Сәһһәтин реализм хәттилә инкишафында, Иран ингилабына «Әһмәдин гейрәти» кими дәйәрли бир поэма һәср этмәсиндә, үмумиййәтлә, онун дүнякөрүшүнүн габагчыл истигамәтдә йүксәлмәсиндә Сабирин чидди ролу олмушдур[1]. «Фабрикләрдә чалышыб», «лағымларда күлүнк чаланларын» эһтияч ичиндә, ач-ялавач һәят кечирдикләрини («Гыш») көстәрән, буржуа зиялыларыны вә эгоист ағалары ифша эдән («Алимнүмаләр», «Өзләрини севәнләрә») яхуд деспотизм үсулунун һагг сөзә дүшмән олдуғу һаггында ачы-ачы шикайәтләнән («Тәрчүмейи-һалым вә я һololo») Сәһһәтин сөзләриндә эйни мөвзуларын классик, һәм дә даһа кәскин вә ардычыл бәдии һәллини вермиш олан Сабирин руһуну дуймамаг мүмкүн дейил. Шаирин «Зәнбур» адлы сатира журналында иштирак этмәсинин өзү онун үчүн ени вә әламәтдар бир тәшәббүс иди.

Сәһһәтин өз гәләмини сатира саһәсиндә дә сынамасынын мүһүм бир идея-бәдии әсасы варды. Шаир биласитә «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинә мәнсуб олмаса да, реалист сатираны инкишаф этдирмәк уғрунда молланәсрәддинчиләрин мүбаризәсинә мүсбәт гиймәт верирди. Сабирин бу саһәдәки фәалиййәтинин әһәмиййәтини Сәһһәт она һәср этдийи мәгаләләрдә хүсуси гейд эдирди. «Әхлагы позан һәчвийят» әвәзинә ичтимаи-тәрбийәви күлүшү, Сабир күлүшүнү тәблиғ эдән Сәһһәт

[1] Қ. Талыбзадә. Аббас Сәһһәт, Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын нәшри, Бакы, 1955.

бөйүк шаирин өлүмүнү Азәрбайчан поэзиясы үчүн ағыр бир итки һесаб эдәрәк язмышды:

Сабир өлдү—демирәм, ше'р эви виран олду.

Сәһһәт Сабир сатирасынын хүсусиййәтләри үзәриндә айрыча даянараг, бу сатиранын вәтәнпәрвәрлик, фәдакарлыг кими ичтимаи мотивләрлә зәнкин олдуғуну көстәрмиш, Сабирин күлүшүндәки дәрин лиризми шәрһ этмишдир. О, Сабири «ағларкән күлән» шаир адландырмыш вә бөйүк сатирикин әсәрләриндәки кәдәрин ичтимаи мә'на дашыдығыны язмышдыр. Сабир һаггында әсәрләриндә Сәһһәт өз гәләм вә мәсләк досту илә Гогол вә Шедрин арасында мүгайисә апармағы да лазым билмишдир[1].

1906—1912-чи илләрдә зиддиййәтли ярадычылыг йолу кечмәсинә бахмаяраг, демократик һәрәката рәғбәт бәсләйән А. Шаиг дә молланәсрәддинчиләрлә вә хүсусән, Сабирлә әлагәдар язычылардан иди[2]. Дүздүр, Шаиг өз көрүшләри вә спесифик ярадычылыг үслубу э'тибарилә билаваситә «Молла Нәсрәддин» мәктәбинә мәнсуб слмамышдыр. Лакин досту Сәһһәт кими, ону да «Молла Нәсрәддин»ә бағлаян чәһәтләр вардыр. О да халг иши уғрунда мүбаризәдә реалист сатирая бөйүк гиймәт верирди; Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир вә Һагвердиевлә яхынлашмаға чалышырды; бә'зи әсәрләрини, хүсусилә, «Әкинчи вә хан»ы Шаиг Сабирин тә'сири алтында гәләмә алмышды. Бу шеир о заман мәктәб ушагларынын тәшкил этдикләри мүсамирәләрдә Сабирин «Әкинчи»си илә бирликдә охунарды. Шакирдләрдән бири—мүлкәдарын дилиндән язылан «Әкинчи»ни, башга бири дә кәндлинин дилиндән язылан «Әкинчи вә хан»ы сәһнәдә сөйләрди.

А. Шаигин «Әкинчи вә хан» ше'ри белә башланыр:

Рәһм эйлә, тәрәһһүм чағыдыр, хан, сәнә гурбан!
Гойма бизи кәл бисәрү саман, сәнә гурбан!

Кәлдим бош әл илә гапына, говма, дәхиләм,
Йохсул, үзүгарә, әмәйи пуч вә сәфиләм.
Гәлби гырығам, бойну бүкүк, хәстә, әлиләм.
Кәл, эйлә мәним дәрдимә дәрман, сәнә гурбан!
Һагсыз, гуру муздурча бу һейван сәнә гурбан!

Әсди гара ел, чәлтийи, бостаны совурду,
Бу фәгр вә зилләт нечә илдир бизи йорду.

---

1 Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950.
2 Әзиз Мир Әһмәдов. Абдулла Шаиг, Бакы, 1956.

Яғмады яғыш, янды тахыл, чүмлә күл олду,
Бир данә әлә кәлмәди һеч, хан, сәнә гурбан—
Нә дары, нә чәлтик, нә дә бостан, сәнә гурбан![1]..

Гейд этмәлидир ки, Шаигин тәсвириндә әкинчи һәлә синфи шүурдан вә мүбаризә әзминдән мәһрум олан йохсул, патриархал кәндлидир. Йә'ни Шаиг өз әсәрини мөвзу, мәзмун вә үслубча Сабир ше'ринә охшатса да, идея чәһәтиндән буна мүвәффәг олмамышды.

Сабирин өлүмүндән бир нечә ил сонра, 1915--1916-чы илләрдә Бакыда чыхан «Бабайи-Әмир» адлы сатира журналында охучулар тез-тез тамамилә Сабири хатырладан шеирләрә раст кәлирдиләр. Бу шеирләрин мүәллифи һәлә илк гәләм тәчрүбәләрини эдән кәнч Чәфәр Чаббарлы (1899—1934) иди.

Чаббарлы ярадычылығынын илк дөврүнә аид сатирик әсәрләрин Сабирлә әлагәси мәсәләсини әсаслы сурәтдә тәдгиг эдән проф. М. Ариф бу нәтичәйә кәлмишдир ки, Чаббарлы ярадычылығынын илк дөврүндә хүсуси сәһифә тәшкил эдән сатира кәнч язычынын бир реалист, бир демократ кими етишмәсиндә мүһүм рол ойнамышдыр. Бу сатирик шеирләрдәки садәлик, хәлгилик, дәрин ичтимаи әһтирас ингилабчы-демократ язычыларын билаваситә тә'сири алтында яраныр вә инкишаф эдирди[2].

Мүәллиф Ч. Чаббарлынын илк сатирик шеирләриндә һәм мөвзу, һәм дә форма чәһәтиндән Сабир ше'ринин тә'сири олдуғуну гейд этдикдән сонра, доғру дейир ки, «бу тә'сир һәлә сәтһидир. Бурада онун өз әсәрләрини әсасән хырда буржуа зиялыларынын органы олан «Бабайи-Әмир»дә чап этдирмәси дә аз рол ойнамамышдыр. Сабир шеирләриндәки идея-мөвзу дәринлийи, сияси кәскинлик Чаббарлынын сатирасында йохдур. Кәнч шаир Сабирин әһатә этдийи кениш ичтимаи-сияси мөвзуун анчаг бир һиссәсини: мешшанлыг, керилик вә мөвһуматла мүбаризә мотивләрини көтүрмүш вә, демәк олар ки, онлары тәкрар этмишдир». Форма мәсәләсинә кәлдикдә, Чаббарлы бу чәһәтдән дә Сабирдән чох шей өйрәнмишдир.

---

[1] Абдулла Шаиг. Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1955, сәh. 81.
[2] Мәммәд Ариф. Чәфәр Чаббарлынын ярадычылыг йолу. Азәрб. Дөвләт Университети нәшриййаты, Бакы. 1956.

Мүəллими кими, сатирик Чаббарлы да буржуазијанын, бəй вə ханларын, икиүзлү «интелликентлəрин» мурдар симасыны ачмаға чалышыр. «Миллəт гəми» чəкмəк истəмəјəн вə «кəрəкли күндə» мејданы гојуб гачан егоист вə сатгын адамлар, маариф вə тəрəгги дүшмəнлəри сатирик Чаббарлынын да дүшмəнидирлəр («Əл көтүр», «Көрмəмишəм, ешитмишəм», «Булвар һара, мəктəб һара?», «Нə əчəб?» вə с.).

Ч. Чаббарлы Сабир сатирасындан мүхтəлиф јолларла өјрəнмишдир. О каһ Сабирин ајры-ајры мөвзуларыны енидəн ишлəмиш, каһ да ингилабчы сатирикин бу вə ја башга ше'ринин бəдии формасындан, мүəјјəн сатирик тəсвир васитəлəриндəн истифадə етмишдир. Чаббарлынын «Гызыма» ше'ринин ајры-ајры мотивлəри Сабирин «Нəдамəт вə шикајəт»ини, «Унудулмаз јара»нын исə бүтүн руһу бөјүк устадын «Əрдəбил» рəдифли мəшһур сатирасыны хатырлатмагдадыр. Мəсəлəн, «Унудулмаз јара» ше'рини нəзəрдəн кечирəк:

Ол сəфа əһли, көнүл, дүнјада кет галдыр гəдəһ!
Миллəтин əһвалыны сал јадə, кет галдыр гəдəһ!

Вермə дил, дəрду гəмə бир һəфтə дүнјадыр, көзүм.
Миллəтин һалына бахсан меһнəт-əфзадыр, көзүм!
Сəн кəми олсан əкəр, меһнəт, ки, дəрјадыр, көзүм!
Гəм чəкиб фикр ејлəмəк, валлаһы бичадыр, көзүм!
Ердə долдур, көјдə ич, дəрјадə кет галдыр, гəдəһ!

Хан гəдəһ, султан гəдəһ, саил гəдəһ, гулдур гəдəһ,
Тој гəдəһ, матəм гəдəһ, бајрам гəдəһ, болдур гəдəһ,
Вур гəдəһ, вурдур гəдəһ, харрат чағыр, јолдур гəдəһ,
Ал гəдəһ, алдыр гəдəһ, галдыр гəдəһ, долдур гəдəһ,
Мəчлиси-пејғəмбəри-валадə кет галдыр гəдəһ!
Ол сəфа əһли, көнүл, дүнјадə кет галдыр гəдəһ![1]

Шеир вəтəнə вə халга көзүнүн учу илə да бахмајан егоист адамлары тəнгид етмəк чəһəтиндəн Сабирə јахын олдуғу кими, бурадакы кинајə вə зарафат руһу да, вəзн дə сабиранəдир; һəмчинин «хан гəдəһ, султан гəдəһ, саил гəдəһ, гулдур гəдəһ» кими сатирик ифадə үсуллары Сабирдəки «ев мадам, мəнзил мадам, балкон мадам,

---

[1] Ч. Чаббарлы. Сечилмиш əсəрлəри, Бакы, Азəрб. ССР ЕА нəшријјаты, 1949, сəһ. 87.

талвар мадам» кими ифадәләрин тә'сири алтында јаранмышдыр.

4

Доғма вәтәниндән сонра, Сабирин ән чох танынлыгы вә севилдији ер Чәнуби Азәрбайчан олдуғу үчүн, онун поэзиясы Аразын о тайындакы зәһмәткеш халг күтләләринин ичтимаи тәфәккүрү кими, бәдии инкишафына да бир тәкан вермишдир.

Халг мә'нәвийятына минбир телләрлә бағлы олан Сабирин ингилаби ше'ри, дузлу вә мәзәли кәламы Чәнуби Азәрбайчан зәһмәткешләринин руһуна там уйғун иди. Хүсусән 1906—1911-чи илләрдә Иран ингилабына һәср этдийи реалист әсәрләрлә Сабир Иранда яшаян халгларын ону өз доғма шаирләри гәдәр севмәләринә наил олмушду. Тәәччүблү дейил ки, о заман халг сәнәткарлары өзләринин деспотизмә вә мүртәчеләрә гаршы нифрәтини бәдии сурәтдә ифадә эдәркән Сабирин әсәрләринин хатырладан сатирик вә юмористик шеирләр, маһнылар ярадырдылар. Ашағыдакы мисралар буна бир мисал ола биләр:

Тәбриздә вар ингилаб,
Мәмдәли, динмә, кет ят!
Кет өзүнә көмәк тап,
Йорғаны сазла, өрт ят!
Ал көмәк инкилисдән...
Истә казак урусдан[1].

XX әсрдәки Чәнуби Азәрбайчан әдәбийятыны өйрәниб ишыгландыран тәдгигатчы бу өлкәдә язылы әдәбийятын

---

[1] М. С. Ордубади. «Думанлы Тәбриз» романы, Бакы, 1933, сәһ. 53.

О заман эл арасында енә Сабир руһунда олан вә бу нәғмәйә чох охшаян беләә бир маһны да вармыш:

Ай Николай, ағлама!
Баша гара бағлама!
Бах мәнә, Мәмдәлийә,
Дизләрин гучагламa!
Әт сую ич, күфтә е,
Пулун йохдур мүфтә е.

1917-чи илдә ярадылдыгыны тәхмин этдийимиз бу сөзләр «Бағчада күл» мелодиясы илә охунурмуш. Бу мә'луматы бизә Әлигулу Зүлфүгаров вермишдир.

реализм вә демократизм йолу илә инкишафында М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Сабир кими Азәрбайчан классикләринин ролу мәсәләсинә мүтләг вә айрыча диггәт етирмәлидир. 1905-чи ил ингилабындан сонракы милли-азадлыг һәрәкаты илә әлагәдар олараг, Чәнуби Азәрбайчан поэзиясында һәятилик, габагчыл идеялар уғрунда мүбаризә гүввәтләнмәйә башладығы заман бизим реалист әдәбийятымыз, молланәсрәддинчиләрин яратдыглары ингилаби сатира Мө'чүз, Байрамәли Аббасзадә (Һаммал), Мир Меһди Чавуши, Әли Фитрәт вә башга Чәнуби Азәрбайчан шаирләри үчүн көзәл бир нүмунә олмушду.

Үмумиййәтлә, Низами, Хагани, Фүзули дөврүндә олдуғу кими, XX әсрдә дә Азәрбайчан классикләри әсрин габагчыл, ингилаби идеяларыны ялныз өз вәтәнләриндә тәблиғ этмирдиләр. Онлар бу чәһәтдән Орта вә Яхын Шәргин бир чох өлкәләри үчүн әһәмиййәтли иш көрүрдүләр. Мәммәдгулузадә, Сабир, Һагвердиев, Сүлейман Сани, Аббас Сәһһәт вә дикәр язычыларымыз рус вә Гәрби Авропа ичтимаи вә бәдии фикри наилиййәтләринин Шәргә кечиб яйылмасында да фәал васитәчи вә тәблиғатчы идиләр.

Чәнуби Азәрбайчандакы әдәби инкишаф Сабирлә мөһкәм әлагәдар иди. Орада поэзиянын көһнә, схоластик-формалист шеир буховларындан гуртарыб, реализм вә хәлгилик хәттилә тәрәгги этмәсинә бөйүк сатирикин әсәрләри чох гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Ичтимаи вә сияси сатиранын формалашыб, күчлү бир чәрәян һалы алмасында буну хүсуси айдынлыгла көрмәк олур.

1906—1907-чи илләрдә тәрәггипәрвәр Тәбриз шаирләринин сатира саһәсиндәки фәалиййәти «Молла Нәсрәддин»ин тә'сири алтында чыхмаға башлаян сатирик «Азәрбайчан» журналы әтрафында мәркәзләшмишди. Сәттарханын тәшәббүсү илә ишә башлаян бу журналын редактору Әлигулу Сәфәров бир мүддәт «Молла Нәсрәддин»ин әмәкдашы олмушду. О өзү дә сабиранә сатиралар языб, «Азәрбайчан» журналында бурахырды. Нөмрәләриндән бириндә бу журнал Сабирин «Ловғалашыб, а көрмәмиш...» сөзләрилә башланан мәшһур ше'ринә «Сабирә чаваб» гейдилә нәзирә ча̀п этмишдир.

Ә. Сәфәров тәрәфиндән язылмыш «Молла Нәсрәддин»ә чаваб ше'ри дә чох мараглыдыр. Бу журнал, эйни заманда, «Милләт нечә тарач олур-олсун...» сатирасынын фарсча тәрчүмәсини өз охучуларына чатдырмышды. Тәрчүмәни «Һикмәт» гәзетинин редактору Мирзә Меһди хан этмишди.

Чәнуби Азәрбайчанын көркәмли сатирикләриндән Мө'чүз, Һаммал вә Әли Фитрәт Сабири өзләринә мүәллим вә устад сечмишдиләр. Мир Меһди Чавуши вә Әли Фитрәт Сабирә хүсуси шеирләр һәср этмишдир. Өзүнү Сабирин шакирди адландыран Чавуши языр:

Эй севкили Сабир! Демә заһирдә дейилсән,
Һәр әсрдә, һәр гәрндә варсан, ону бил сән!
Сәндән алыб илһам язырам мәдһини, устад!
Шакирдинә лутфүн чох олубдур, эвин абад![1]

Дәрбәдәр вә ачыначаглы бир һәят кечирмиш халг шаири Һаммалын ән яхшы шеирләриндә Сабирә мәхсус сатирик тәсвир үсулларына, э'тираз вә кәдәр мотивләринә, һабелә шән халг юморуна тәсадүф эдилмәкдәдир («А иранлылар», «Сүпеһдар», «Мәшрутә», «Көзүм айдын» вә с.).

Әсас э'тибарилә бир ингилабчы публисист вә язычы кими танынан М. Ч. Пишәвәри дә 1919—1920-чи илләрдә яздығы сатирик шеирләрлә Сабир ән'әнәләрини давам этдирәнләр сырасында иди. Пишәвәринин ше'риндән кәтирдийимиз ашағыдакы мисал онун бөйүк сатирикин «Фәһлә, өзүнү...» ше'ринин тә'сири алтында язылдығыны көстәрир:

Дерләр ки, кәрәк зүлмдән азад ола кәндли.
Һүрриййәт ала, хүррәмү дилшад ола кәндли.
Зәннимчә бу сөзләр һамы биһудә, яландыр,
Һүрриййәти кәндли нә эдир? Чүн о чобандыр[2].

XX әср Чәнуби Азәрбайчан әдәбиййатынын парлаг симасы олан Мирзә Әли Мө'чүз (1873—1934) эйни

---

[1] «Вәтән йолунда», 1945, № 5.

[2] Ситат Һ. Мәммәдзадәнин «Ингилабчы журналист вә шаир Пишәвәри» мөвзуунда намизәдлик диссертасиясындан көтүрүлмүшдүр. Азәрбайчан Дөвләт Университети китабханасындакы нүсхә, сәһ. 108—109.

заманда Сабир әдәби мәктәбинин көркәмли нүмайәндәси иди.

Шәбүстәр адлы кичик бир гәсәбәдә доғулуб бөйүйән Мө'чүз Аразын о тайындакы азәрбайчанлыларын, Маһмуд Шәбүстәри кими мүтәфәккирләр, Сәттархан вә Хиябани кими гәһрәманлар етирән халгын гүдрәтли шаири иди. Доғма юрдунун демократик гүввәләри илә бағлы олмасы Мө'чүзүн мүтәрәгги, ингилаби руһда етишмәсинә көмәк этмишди. Шаирин бәдии вә ичтимаи тәфәккүрүнүн инкишафы Русия илә, Бакы пролетариаты илә, Азәрбайчан әдәбийяты вә мәдәниййәти илә дә сых әлагәдар олмушдур. О, Сабири хүсусилә чох севәрди.

Мө'чүз әсәрләриндә дөнә-дөнә Сабири яд этмишдир. Бу гәтиййән тәсадүфи ядавәрлик дейилди. Онларын арасындакы яхынлығын, даһа доғрусу, Мө'чүзүн өз бөйүк сәләфинә вә мүәллиминә мәһәббәтинин сиррини өйрәнмәк истәйәнләр бу сирри Мө'чүзүн: «Мән халгымы Сабир кими оядачағам»[1] сөзләриндә тапа биләрләр.

Мө'чүзүн нәзәриндә Сабир, һәр шейдән әввәл, бир халг шаири, бир вәтәнпәрвәр шаир кими бөйүкдүр. «Гәләм» ше'риндә о, Сабири, эйни заманда, Шәргин мәшһур сәнәткарларындан Фирдөвси, Низами, Хагани, Хәйям, Һафиз, Чами, Моллайи Руми, Хосров Дәһләви вә башгалары илә бир сырада дуран сөз устасы һесаб эдир, «Һопһопнамә»нин өлмәз әсәр олдуғуну сөйләйир. Сабирин вәфаты заманы кечирдийи дәрин кәдәр вә һәйәчаны да Мө'чүз сәмими бир дил илә тәрәннүм этмишди.

Сабир кими, Чәнуби Азәрбайчанын ингилабчы демократы олан Мө'чүзүн дә ярадычылығынын әсас пафосу— инкар вә ифшадыр. Халгын ганыны соран түфейлиләри рүсвай этмәклә, азадлыг мүбаризәсинә хидмәт этмәк шаир үчүн мүгәддәс ярадычылыг гайәси олмушдур...

...Мө'чүза! Сәслә гардашлары,
Кәнар эйлә гәмдән вәтәндашлары!

Мө'чүзүн әсәрләри бизә конкрет тарихи дөврдә, биринчи рус ингилабы заманындан отузунчу илләрә гәдәрки мәрһәләдә, Чәнуби Азәрбайчандакы вә Ирандакы халг һәяты һаггында чанлы бәдии тәсәввүр верир. Зәһ-

[1] М. Ә. Мөчүз. Сечилмиш шеирләри, Бакы, 1954. Г. Мәммәдлинин мүгәддәмәси.

мәткеш кәндли илә мүлкәдар вә әрбаблар арасындакы кәркин ичтимаи мүнасибәтләр, Иран деспотизминин ганичичи сиясәти вә харичи капитал гаршысында нөкәрчилийи, дин хадимләринин фитнә-фәсады, өлкәдә һөкм сүрән керилик, чәһаләт вә дини фанатизм, нәһайәт, бүтүн бунларын нәтичәси олараг инсанларын дөзүлмәз фәлакәт кирдабына дүшмәси Мө'чүз сатирасында чошғун бир вәтәндаш һәйәчаны илә экс этдирилмишдир.

Бу руһда язылан әсәрләрдә Мө'чүзүн шаир гәлби Сабирин гәлби илә бир аһәнкдә дөйүнүр. Шәбүстәр нәғмәкарынын «Мән нейләйим» сатирасында ифша этдийи эгоист типи «Милләт нечә...» сатирасындакы эгоистин башынын дәрисидир.

Мө'чүзүн шеирләринин бөйүк бир гисми торпагсызлыг, зүлм-истисмар нәтичәсиндә баш көтүрүб, чөрәк далынча гүрбәтә, Русиянын сәнае мәркәзләринә, Бакыя кедән йохсул һәмвәтәнләринә һәср эдилмишдир («Гүрбәт гурбанлары», «Гүрбәт» вә с.). Бу әсәрләрдә халгын кечирдийи мәһрумиййәт, ачлыг вә сәфаләт Сабирдә олдуғу кими, трагизм сәвиййәсиндә тәсвир эдилмишдир.

Әһли-гүрбәтди, билирсән, бу шәбүстәрли тамам,
Кедирик та кәтирәк күлфәтә бир лоғма тәам,
Ону да сиз алысыз зүлм илә, эй әһли-зүлам!..

Шаирин әсәрләриндән өйрәнирик ки, онун вәтәниндә зеркиләр халгы тагәтдән салмышдыр, сарайын фәрманына табе олмаянлары ағача бағлайыб дөйүрләр, [illegible] эвләрдә ачындан «шамсыз ятан» фәгирләр даим дөвләтли ағалара нифрәт эдирләр.

Сатирик Мө'чүз мәишәтдәки баяғылығы, көһнәлмиш адәтләри, дини фанатизми тәрәггийә энкәл олан ичтимаи бәлалар кими тәнгид этмәк үчүн дә Сабир сатирасындан чох шей өйрәнмишдир («Чанлы чәназә», «Сизә мән нейләмишәм», «Зияфәт вә фәлакәт», «Мәһәррәмлик», «Оручлуг», «Аллаһ» вә с.). Гадынлара даир шеирләриндә Мө'чүз «Нәдамәт вә шикайәт», «Бәзәк, бәзәк ки, пейғәр-ләр...» шеирләринин мүәллифини изләйир.

Зәһмәткешләрә мәһәббәт, халгы талайыб чапанлара, вәтәни сатанлара нифрәт—бу ики һисс Мө'чүз сатирасының идея истигамәтини вә мүндәрәчәсини тә'йин едән башлыча амилләрдәндир. Сабирдәки кими, бурада да сатира илә лирика арасында үзви рабитә вардыр. Күчлү-

бачарығына эмин олдуғу халгын вэзиййэтиндэн данышаркэн Мө'чүзүн сатирасы вэтэндашлыг кэдэри илэ долу олан һэзин лирикая яхынлашырса, халгын башына бэла олмуш ағалардан данышдығы заман онун сөзлэри гэзэбли бир өлүм һөкмүнү хатырладыр.

Йохду чүмһуриййэтин дүняда гэдрү гиймэти,
Сэрникүн олсун көрүм шаһын о гэддү-гамэти!

Шаир мүтлэгиййэт үсулуну гэт'и рэдд эдэрэк, халг нүмайэндэлэриндэн ибарэт бир дөвлэт гурулушу арзуладығыны билдирир:

Фэгирин һалыны билмэз о милянер вүкэла,
Кэрэк мэним кими бичиз ола нүмайэндэ.

Сабирдэ көрдүйүмүз кими, Мө'чүзүн дэ сатирасына идея гидасы верэн мүсбэт идеал—халгын сэадэтидир; йэ'ни деспотизмин, зүлм вэ эсарэтин мэһвидир, ағыллы инсанларын ағзыны юммаг үчүн «динмэ! данышма!» кими һөкмлэр верэн дөзүлмэз үсули-идарэнин арадан галдырылмасыдыр.

Сабир кими, Мө'чүзүн бөйүклүйү бир дэ ондадыр ки, о, халгын гүдрэтинэ архаланараг, бир күн сэадэтин элдэ эдилэчэйинэ мөһкэм инаныр вэ өз охучуларында да буна инам тэрбийэ этмэйэ чалышыр. Бөйүк Октябр сосялист ингилабы шаирдэки бу оптимизми даһа да гүввэтлэндирмишди («Нахчыван шуралашды»).

«Бигейрэт эдэр ағламаг инсаны дейирлэр», яхуд: «Чун мэним зэһлэм кедэр чох налэвү эфгандэн»—дейэ азадлығ элдэ этмэк үчүн аһ-зардан эл чэкиб, дүшмэнлэ мүбаризэйэ кечмэйэ чағыран Мө'чүз «Ағладыгча киши бигейрэт олур»—дейэ ингилаби мүбаризэ идеялары тэблиғ эдэн Сабирин йолу илэ кетмишди.

Гейд этмэлидир ки, ингилаби руһ өз дөврүнүн оғлу олан Мө'чүзүн бүтүн ярадычылығына нүфуз эдэ билмэмишдир; шаир бир чох эсэрлэриндэ гуртулушу элм вэ маарифин тэрэггисиндэ көрүр. Ярадычылығында көһнэ бэдии формалар чэрчивэсиндэн тамам чыха билмэмэси, бу чэһэтдэн Сабирдэн керилийи дэ онун дүнякөрүшүндэки тарихи мэһдудлугла изаһ эдилмэлидир.

Лакин бир чэһэти хүсуси көстэрмэлийик ки, Сабирин вэфатындан чох-чох сонралар да, 1934-чү илэ гэдэр

яшаян Мө'чүз тарихи инкишафа үйғүн олараг мүәллиминин ярадычылығындакы идея-тематик даирәни бир гәдәр кенишләндирмишдир. Бурада Бөйүк Октябр сосялист ингилабы, Совет Иттифагы, совет халгынын наилиййәтләри, дүня зәһмәткешләринин даһиси В. И. Ленин һаггында Мө'чүзүн язмыш олдуғу шеирләр нәзәрдә тутулур.

Мө'чүз инкилис-американ империализминин фитнәкарлығына гаршы халг нифрәтиндән илһам алараг, тәчавүзкар империалистләри вә ерли ағалары ифша эдирди («Мәснәви», «Мискин гоюн» вә с.). Онун бу әсәрләри илә Сабирин бейнәлхалг иртичаа гаршы чеврилән вә Ирана һәср эдилмиш әсәрләри арасында яхынлыг чохдур. «Вәтән» мәһз белә әсәрләрдәндир.

Нә ятыбсан, айыл, эй миллэти-бичарә, айыл!
Сатыр ахыр вәтәни дүшмәнә э'яни-вәтән!

Динә, мөвһумата, руһаниләрә гаршы чеврилән кәскин сатиралары, «өлдүм, ахыр, ерә кәлсин көрүм архан. аллаһ!» кими аловлу мисралар язмасы Мө'чүзүн, өз мүәллиминдән фәргли олараг, атеизм сәвиййәсинә йүксәлдиййини, бу чәһәтдән Сабир эн'әнәләрини даһа да инкишаф этдирдиййини көстәрмәкдәдир.

Сабир кими, Мө'чүз дә сәнәткар үчүн дөзүлмәз дәрәчәдә чәтин олан бир шәраитдә языб яратмышдыр. Мө'чүз үчүн эн дөзүлмәз о иди ки, Иран мүртәчеләри вә милләтчиләри Азәрбайчан дилиндә әсәр язмағы вә данышмағы гадаған этмишдиләр. Лакин бу иртича вә тәзйигә бахмаяраг, өз халгыны, өз дилини сонсуз мәһәббәтлә севән сәнәткарлар доғма ана дилиндә көзәл сәнәт әсәрләри ярадырдылар. Мө'чүзүн шеирләриндәки ифадә чанлылығы, садәлик, халг юмору үнсүрләри бир дә бу нөгтейинәзәрдән дәйәрлидир.

Мө'чүз Сабир поэзиясындан идея-тематик чәһәтдән файдаландығы кими, орадан айры-айры тәсвир васитәләрини алыб ишләтмәйи дә бачарырды. Сабирдә реализм програмынын шәртләриндән бири кими верилән: «гуйу парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар язым» ифадәләри Мө'чүздә дә эйни ниййәтлә, «буғдая сары дедим, гыра гара, ширә сәфид» шәклиндә ишләнмишдир. Яхуд Сабирин «Экинчи» ше'риндә тәсадүф этдиймиз: «ол инди палас сатмаға амадә, экинчи» фикри вә ифадәси Мө'чүздә: «сатмысан,

кирәм, паласу йорғаны, халг нейләсин?» шәклиндә ишләнмишдир.

Бүтүн бу дейиләнләр көстәрир ки, Мө'чүз Чәнуби Азәрбайчан поэзиясында Сабир ән'әнәләрини ярадычы сурәтдә вә мүвәффәгиййәтлә давам этдирән реалист сәнәткар олмушдур.

5

XIX вә XX әсрләрдәки Иран әдәбиййатынын инкишафына Азәрбайчан реалист әдәбиййатынын көстәрдийи мүсбәт тә'сир сон илләрдә совет алимләрини чох мәшғул эдән мараглы вә мүһүм мөвзулардан биридир. Проф. Мир Чәлалын[1], А. Шойтовун[2], А. Т. Таһирчановун[3] вә башга мүәллифләрин әсәрләриндә бу мөвзуа даир бир сыра гиймәтли мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. М. Мүбариз «XIX вә XX әсрләрдә фарс әдәбиййатында демократик фикрин инкишаф йоллары» мөвзуунда докторлуг диссертасиясы үзәриндә ишләмәкдәдир[4].

Бу мөвзуда айры-айры мүлаһизәләрә фарсча мәнбәләрдә дә тәсадүф эдилир. Доктор Пәрвиз Нател Ханларинин[5], Әһмәд Әһмәдин[6], С. Ә. Кәсрәвинин[7] вә башгаларынын элми әдәбиййатда вә мәтбуатдакы фикирләри буна мисал ола биләр. Һабелә М. Ч. Пишәвәринин[8], Мәһәммәд-

---

1 Мир Чәлал. М. Ф. Ахундовун фарсча язан шакирдләри— «Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын хәбәрләри», 1945, № 8.

2 А. Шойтов. Роль М. Ф. Ахундова в развитии персидской прогрессивной литературы, автореферат кандидатской диссертации, М., 1951.

3 А. Т. Тагирджанов. Исторические корни персидской политической сатиры (О влиянии журнала «Молла Насреддин» на сатиру Дехходa) — «Вестник Ленинградского университета», 1952, № 2.

4 М. Мубариз Али-заде. Первая русская революция и персидская демократическая литература. «Ученые записки» Азербайджанского Государственного Университета им. С. М. Кирова, 1955, № 10.

5 Нохостин конгрее нәвисәндәгане Иран (мәчмуә), Теһран, 1947, сәһ. 138 вә 170.

6 «Ажир» гәзети, Теһран, 1324 (һичри-шәмси), 24 хурдад, 292.

7 С. Ә. Кәсрәви. Тарихи мәшрутейи Иран, чапи доввом, сәһ. 373—375. Енә онун «Дәр пирамуне әдәбиййат» әсәри, чапи доввом, Теһран, 1325.

8 Пишәвәри. Ени фарс әдәбиййаты, «Гызыл гәләм», 1924, № 4, сәһ. 43—45.

луйи Аббасинин[1] һəмин мəсəлəйə даир муəййəн мүлаһизəлəри вардыр.

Мəсəлəнин айры-айры мүəллифлəр тəрəфиндəн мүхтəлиф шəкиллəрдə гоюлмасындан вə мүхтəлиф шəкиллəрдə һəллиндəн асылы олмаяраг, көстəрилəн мəнбəлəрдə белə бир ваһид рə'й вар ки, XIX—XX əсрлəрин тəрəггипəрвəр фарс язычылары үчүн Азəрбайчан реалист əдəбийяты һəм идея, һəм дə сəнəткарлыг чəһəтиндəн яхшы бир нүмунə олмушдур.

Азəрбайчан əдəбийятынын демократик фарс əдəбийятына мүсбəт тə'сири биринчи рус ингилабы дөврүндə вə сонралар хүсуси бир гүввəтлə кенишлəнмишдир. Ə. Лаһути, М. Ə. Деһхода, Əдибүл-Мəмалик, Мирзə Чаһанкирхан, Сейид Əшрəф Килани, Мирзадə Эшги, М. Əфраштə кими XX əср көркəмли фарс язычы, шаир вə журналистлəринин Иран əдəбийятында реализм вə демократик идеялар уғрунда мүбаризəсини Азəрбайчанда кедəн əдəби мүбаризəлəрдəн айры олмаг фарс язычыларынын мүһүм идея-бəдии мəнбəлəриндəн бирини көрмəмəк демəк оларды. Бу бир дə она көрə сəһв оларды ки, ады чəкилəн язычылардан бир чоху иллəр бою Русия вə Загафгазия ингилабчылары вə зиялылары илə, хүсусəн, пролетар Бакысы илə билаваситə əлагəдар олмушлар; онлардан бə'зилəри Бакыда яшамыш вə ишлəмиш, бə'зилəри «Молла Нəсрəддин»дə иштирак этмиш, бə'зилəри дə Азəрбайчанда чыхан бəдии əсəрлəрин, гəзет вə журналларын даими охучусу олмушдур. Демократик партиянын органы олан «Иране нөв» гəзети (1909—1911) əмəкдашларындан чоху Загафгазия ингилабчылары илə сых əлагə сахламышдыр.

Фактлар көстəрир ки, Сабир 1905-чи илдəн сонра Иранда чыхмаға башлаян «Сури-Исрафил», «Нəсими-Шимал» вə дикəр гəзетлəрлə чох марагланырмыш. О, «Балача фел'етон» адлы мəшһур тəрчүмəсини «Нəсими-Шимал»да фарсча чыхмыш əсəрдəн этмишдир. «Арзу» ше'риндə Сабир «Сури-Исрафил»и тəрəггипəрвəр бир гəзет кими алыр, онун фəал иштиракчылары олан Мирзə Чаһанкирхана вə Мəликүл-Мүтəкəллимə өз рəгбəтини билдирир.

---

[1] Мəһəммəдлуйи Аббаси. Сабир вə Иран. «Вəтəн йолунда», 10 январ 1945, № 5.

Бүтүн бу дейиләнләрин нәтичәси иди ки, «Сури-Исрафил», «Нәсими-Шимал» вә башга гәзет вә журналларда «Молла Нәсрәддин» ән'әнәләриндән истифадәйә бөйүк фикир верилирди. Совет шәргшүнасларындан Г. П. Михалевич «Молла Нәсрәддин»ин «диггәтәлайиг ән'әнәләринин фарс сияси сатирасына һәлледичи тә'сир көстәрмиш олдуғуну» гейд эдир[1].

Фарс әдәбиййатындакы ени нәсрин ярадычылары Ч. Мәммәдгулузадәнин нәсриндән өйрәндикләри кими, ени поэзиянын ярадычылары да Сабирин сатирик поэзиясындан өйрәнирдиләр. Өзүнәмәхсус орижинал бир нәср үслубу яратмыш олан вә мүасир фарс сатирасынын баниси һесаб эдилән М. Ә. Деһходанын (1880) «Молла Нәсрәддин»дән нечә өйрәндийи А. Т. Таһирчановун тәдгигатында фактларла шәрһ эдилмишдир.

Азәрбайчанда олдуғу кими, Иранда да 1905-чи илдән сонра халга хидмәт этмәк арзусунда олан шаирләрин ичтимаи вә бәдии тәфәккүрү Сабирин симасында э'тибарлы бир башчы вә мүәллим тапмышдыр. Бу заман онларча фарс шаиринин үрәйи сөзлә долмушду. Лакин бунлардан чоху өз фикир вә дуйғуларыны ифадәдә чәтинлик чәкирди, көһнә шеир буховларындан һәлә дә гуртара билмирди. Белә бир дөврдә Азәрбайчан торпағындан Сабирин сәси учалды. Чох чәкмәдән бу сәс бир чағырыша чеврилди. Сабир чох шаирин идеяча айдын вә дүзкүн истигамәт алмасына, чох шаирин үслубунун формалашмасына, инкишафына көмәк этди.

Ерли иртичаын вә империалист тәчавүзкарларын мүгавимәти шәраитиндә языб ярадан XX әср фарс язычылары рус вә Гәрби Авропа классикләри илә янашы бөйүк Азәрбайчан шаири Сабирә дә һәмишә реалист әдәбийят уғрунда мүбаризәдә онлара чох шей өйрәдә биләчәк сәнәткарлардан бири кими бахмыш вә бунун көзәл бәһрәләрини дә көрмүшләр. Онлар Сабирдән әдәбийяты халг азадлыг һәрәкаты илә әлагәләндирмәйи, халг һәят вә мәишәти гайнағы илә бағламағы өйрәнмишләр. Онлар Сабирдән габагчыл вә ингилаби идеялары тәрәннүм этмәк сәнәткарлығыны өйрәнмишләр. Онлар

---

[1] Г. П. Михалевич. Прогрессивная поэзия современного Ирана, автореферат кандидатской диссертации, Ленинград, 1953.

Сабирдән сатиранын әлван, чанлы, түкәнмәз ифадә васитәләрини ишләтмәк бачарығыны өйрәнмишләр вә һ. б.

Иранда Сабирә мараг вә мәһәббәт һәлә 1906—1907-чи иллəрдән башланмышдыр. Шаирин 1909-чу илдә чап этдирдийи «Эй алнын ай...» сатирасы Азәрбайчандакы кими, Иранда да реализмә доғру гүдрәтли бир чағырыш кими сәсләнмишди. Бу ше'рин тә'сир гүввәсини тәсәввүр этмәк үчүн белә бир факты гейд этмәк кифайәтдир ки, чох кечмәдән бу шеир фарс дилинә тәрчүмә олунуб, бир неҹә Иран журналында нәшр эдилмишдир. Һәтта, көрүшләри чох зиддиййәтли олан Кәсрәви Сабирин ше'рини вә бу ше'рә чәкилән карикатураны «Дәр пирамуне әдәбийят» китабынын чилдиндә вермишдир. Бә'зи әсәрләриндә Азәрбайчан халгына вә онун мәдәнийјәтинә дүшмәнчилик эдән, классик поэзияя ниһилист мүнасибәт бәсләйән С. Ә. Кәсрәви «Эй алнын ай» ше'ри һаггында бу сөзләри языр: «Мә'лумдур ки, Мирзә Әләкбәр Сабир «Молла Нәсрәддин»ин шаири иди. Фарс гәзәлләринин дузсузлуғуну көстәрмәк үчүн түрк дилиндә бир гәзәл язараг Иран шаирләринин көз, гаш, зүлф, чәнә вә саирә һаггында ишләтдикләри тәшбиһләри тәнгид этмиш вә бу ше'рә әсасән бир карикатура да чәкилмишдир. Онун бу ше'ри «Молла Нәсрәддин» вә «Һопһопнамә»дә чап эдилмишдир. Биз бу карикатураны, ше'рин тәрчүмәсилә бирликдә дәфәләрлә «Пейман» журналында, «Пәрчәм»дә чап этдирмишик. Һәр һалда Сабирин бу иши чох яхшы иди, Иран гәзәлинин йүнкүллүйүнү көстәрирди»[1].

Сабир поэзиясынын Иран шаирләри, хүсусән сатирик шаирләр үчүн әһәмиййәтини Лаһути белә изаһ эдир: «...Сабирин әсәрләри о гәдәр садә, рәван, хәлги, агыллана вә горхмаз руһдадыр ки, азадлыг севән һәр бир инсанын үрәйинә йол тапыр. Бу сәбкдә мүстәгил әсәрләр ямагла мәнә Сабир йол көстәрмишдир. Бу саһәдә мән онун устадлығына миннәтдарам. Иранын дикәр сатириклəри дә мәним кими. Орта Асияны долашдығым илләрдә көрдүм ки, о ерләрин сатирик әсәрләри дә гәтиййән Сабир тә'сириндән харичдә дейилдир.

Тәбии ки, Сабирдән габаг да сатирик әсәрләр вар иди. Лакин халг мәнафеинә хидмәт эдән, истибдад вә истисмар

---

[1] Сейид Әһмәд Кәсрәви. Дәр пирамуне әдәбийят, II чапы, Теһран, 1947, сәһ. 31.

әлейһинә олан, зәһмәткешләрин азадлыг вә хошбәхтлийи наминә ярадылан сатира үслубунун әсасыны гоян Әләкбәр Сабир олмушдур»[1].

Ә. Лаһутинин гейд этдийи кими, Сабирин сатирасы Иран әдәбийятында сияси сатиранын инкишафына истигамәт верән идея-бәдии мәнбәләрдән бири олмушдур.

Эйни фикри әдәбийятшүнас Мәһәммәдлуйи Аббаси дә тәсдиг эдәрәк, фактларла сүбут этмәйә чалышмышдыр. О, шаирин фарс әдәбийятына бөйүк тә'сири һаггында языр ки, «Теһранда нәшр олунан «Пейман» вә «Үмид» мәчмуәләриндә бу иддиая аид бир чох мисаллар көстәрмәк олар. Мәшһур сатирик «Баба Шәмәл» мәчмуәси Сабирдән илһам алыр. Теһранын ән шөһрәтли гәзетләриндән «Дәмавәнд» вә «Шө'ләвәр» рузнамәләри Сабирин әсәрләриндән чох нүмунәләр нәшр этмишдир. Сабирә тәглидән фарс дилиндә бир чох шеирләр вә гит'әләр язылмыш вә инди дә язылмагдадыр. Шаир Бәрзикәрин «Бәмән че?» адлы ше'ри Сабирин... «Милләт нечә тарач олур олсун нә ишим вар?» ше'риндән игтибас эдилмишдир»[2].

Һеч шүбһәсиз, XX әср фарс поэзиясында Сабир мәктәбинә мәнсуб олан шаирләр ичәрисиндә биринчи ердә Ә. Лаһути дурур. О, бөйүк сатирикдән поэзияны ичтимаи мүбаризә силаһына чевирмәйи, реализми, новаторлуғу өйрәнән сәнәткарлардандыр.

Ингилабчы шаирин ярадычылығы Иран халгларынын милли-азадлыг һәрәкаты илә сых бағлыдыр. Лаһути һәмчинин мүасир дүня поэзиясында сүлһ вә демократия идеяларыны тәрәннүм эдән аловлу шеирләр мүәллифи кими мәшһурдур. Онун «Сорудһае азади вә сөлһ» (Москва, 1953) адлы шеирләр мәчмуәси буну тамамилә сүбут эдир.

Шаирин Сабирә нәзирә шәклиндә язылмыш әсәрләри дә вардыр. 1908-чи илдә эйнилә Сабирдәки «Лайлай, бала, лайлай»» нәгәраты илә яздығы шеир буна бир мисал ола биләр.

Мүасир фарс демократик поэзиясынын көркәмли нүмайәндәси Әфраштәнин бир чох ярадычылыг хүсусий-

---

[1] Ә. Лаһутинин Москвадан яздығы 17 июн 1954-чү ил тарихли бу мәктубун фарс дилиндә олан әсли биздәдир.—*Ә. М.*).

[2] «Вәтән йолунда» гәзети, 10 январ 1945, № 5.

йэтләри онун да Сабир әдәби мәктәбинә мәнсуб олдуғуну көстәрмәкдәдир.

1908-чи илдә анадан олан Мәһәммәдәли Әфраштә киланлыдыр, ихтисасы мүәллимликдир. Иран халг партиясынын фәал үзвләри сырасында дуран Әфраштә икинчи дүня мүһарибәсиндән сонра, иртичаа гаршы чеврилмиш сатиралары илә фарс әдәбийятында орижинал бир сәнәткар кими танынмышдыр[1].

Әфраштә Иран зәһмәткешләринин ағыр вәзиййәтдә олдугларыны көстәрән, Америка вә Инкилтәрәнин Ирандакы мүстәмләкәчилик сиясәтини ифша едән, вәтәнпәрвәрлик вә бейнәлмиләлчилик идеялары яян сатирик шеирләриндә Сабир ән'әнәләрини мәһарәтлә давам етдирән шаирләрдән бири кими мейдана чыхыр. Онун ярадычылығында ерли капиталистләрин түфейли һяты вә фәһләләрин мәһрумиййәтләри вәтәнпәрвәр бир шаир һәйәчаны илә тәсвир олунур; «Чөрчилл», «Мәһкум олмуш чаггал» вә с. сатиралары империализми дамғалайыр.

Әфраштәнин «Ай гофти» («Ай дедин һа!») вә «Эй иртича!» адлы шеир мәчмуәләри бизи мүасир демократик фарс поэзиясынын бир сыра гиймәтли нүмунәләри илә таныш эдир. Бу әсәрләр ичәрисиндә совет халгына мәһәббәт мотивләрини тәрәннүм едән сәмими шеирләр вардыр.

Афшин, Чәваһири вә башга фарс шаирләри кими, Әфраштәнин дә шеирләриндә идеялылыг, публисист кәскинлик, эмосионал чәһәт гүввәтлидир. О, сатирада новаторлуға хүсуси әһәмиййәт верир.

«Ай гофти» китабына дахил олан «Иртичае дахилитәр», «Хитаб бә деһатие Иран», «Әрбаб вә каркәр» кими шеирләрини Әфраштә бөйүк Азәрбайчан шаиринин «Фәһлә, өзүнү...», «Әкинчи» кими сатираларынын тә'сирилә язмышдыр. Сабирдә олдуғу кими, бурада да әрбаб өз әсл-нәчабәти, һөкумәтлә әлбир вә дилбир олмасы һаггында ловға сөзләрлә каркәрә мейдан охуюб, она дейир

---

[1] Г. П. Михалевич. Прогрессивная поэзия современного Ирана (по материалам демократической прессы 1941—1949 гг.). Автореферат кандидатской диссертации, Ленинград, 1953; А. Г. Рзаев, Революционно-демократическая поэзия Ирана в период второй мировой войны, автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1953.

ки, нaһаг ерә өзүнү адам саймасын, «истисмар, истисмар»—дейә чәнчәл, мә'рәкә гопартмасын.

Ба шома һәстәм аһайи каркәран,
Беччәһа, зәнһа, мәрдан, посәран!
Карханәчи, саһибе карәм,
Һәмнишин бахуде остандарәм.
Бәст дамаде мән ағайи вәзир,
Ханимәм дохтәре ағайи әмир...

Бир аз ашағыда:

Хофтәһара ке немуде бидар?
Һа, һа, һа! исте'мар, истисмар!..
Че босати шоде ваге матәм,
Адәм, адәм... әмәлә һәм адәм?[1] вә и. а.

«Хитаб бә деһатие Иран» сатирасы идея мәзмуну чәһәтиндән Сабирин кәндли һәятына һәср эдилмиш әсәрләри илә сәсләшмәкдәдир. Зәһмәткеш кәндлиләрин әзаб вә мәһрумиййәтлә кечән ағыр һәяты һаггында тәсвирләрдән сонра, шаир кәндлийә хитаб эдәрәк дейир:

Мәбадә бекуи худа хаст инра,
Мәявәр худара бәмейдан, деһати!
Худа бәндәканра һәмә дуст дарәд,
Нәхаһәд ситәм бәһр анан, деһати!
...«Гәләмзән чинин зәд», чийә ин сохәнһа?
Бевәд һәрбейи шейхо солтан, деһати!
Гәләмзән бәраи сәки хан гәләм зәд
Чоле тирмә, даруво дәрман, деһати!
Вә лийкән бәрайе то зәд мәрко матәм,
Гәләмзән мәкәр буде надан, деһати?

---

[1] Әфраштә. Ай гофти, сәһ. 26. Тәрчүмәси:

Фәһләләр, ушаглар, оғланлар,
Гадынлар, кишиләр!
Мән фабрикантам, саһибкарам,
Аллаһла вә һакимлә әлбирәм.
Ағайи-вәзир мәним күрәкәнимдир,
Арвадым ағайи-әмирин гызыдыр.
Ятмышлары ким оятды?
Һа, һа, һа! Исте'мар, истисмар!..
Нә мә'рәкәдир? Ким өлүб?
Адам, адам! Фәһлә дә адамдыр?

Шәвәд мән нәмирәм, бебинәм ке деһ шод—
Бәдәсто бәдәстуре деһган, деһати![1]

Әрбабын варлы вә тох, кәндлинин исә йохсул вә ач олмасыны аллаһын ирадәси илә бағлаян көрүшләрин бүсбүтүн әсассыз вә чүрүк олдуғуну Сабир руһунда ифша едән Әфраштә ше'рини belә бир сонлугла тамамлайыр: шаир кәндин, торпағын деһганлар әлинә кечәчәйи күнү һәсрәтли бир үрәклә арзулайыр.

Бу кими хүсусиййәтләринә көрәдир ки, мәнбәләрдә Әфраштә азадлыг севән Эшгинин, «Нәсими-Шимал» вә «Голи-зәрд»дә садә, мә'налы шеирләр чап етдирән шаирләрин давамчысы, һабелә Сабир әдәби мәктәбинә дахил олан сәнәткарлардан бири һесаб едилир.

Фарс әдәбиййатшүнасы Әһмәд Әһмәд, М. Ч. Пишәвәринин редакторлуғу илә чыхан «Ажир» гәзетиндә чап етдирдийи «Әфраштә—шаири тудә» адлы мәгаләсиндә Әфраштә ярадычылығынын Сабирлә әлагәси һаггында бу сөзләри языр: «Демәк олар ки, о, (йә'ни Әфраштә—*Ә. М.*) халгын баша дүшдүйү сатирик вә юмористик дили илә мүасир Иран чәмиййәтиндә азәрбайчанлы Сабирә чох охшайыр. Бу ики шаирин ярадычылығында инсаны һейрәтә салан фикир һәмаһәнклийи вә дүнякөрүшү бирлийи вардыр. Бә'зи һалларда бу ики шаирин шеирләриндә адамы һейрәтә кәтирән там эйнилик нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, онун (Әфраштәнин—*Ә. М.*) ялныз «Иртичае дахилитәр» ше'ри илә Сабирин... «Нәдамәт вә шикайәт» ше'рини бир-бирилә мүгайисә етсәк, о заман

[1] Әфраштә. Ай гофти, сәһ. 15—16. Тәрчүмәси:

Әкинчи! Мәбада дейәсән ки, аллаһ өзү белә истәмишдир!
Аллаһын яхасындан япышыб мейдана чәкмә.
Әкинчи! Аллаһ өз бәндәләринин һамысыны дост тутур.
Онлара зүлм олунмасыны истәмир.
Әкинчи! «Алнымa белә язылыб» сөзү нә сөздүр?
Бу, сәни әзмәк үчүн шейх вә солтанын әлиндә в[illegible].
Әкинчи! Мәкәр рузи язан, ханын ити үчүн
Тирмә чул, дава-дәрман,
Сәнин үчүн исә, өлүм вә матәм язмышдыр?
Әкинчи! Мәкәр рузи язан нададыр?
Каш өлмәйәйдим, көрәйдим ки, кәнд
Кәндлинин әлинә кечди вә кәндли ону истәдийи ким[illegible]
ет[illegible]

көрәрик ки, Сабирлә Әфраштәнин бир сыра бейтләри арасында, элә бил, бир эйнийјәт вардыр»[1].

Тәкчә Сабир ән'әнәләрини фарс әдәбијјатында јајмаг чәһәтиндән јох, бөјүк Азәрбајчан шаирини Иран халгларына танытмаг чәһәтиндән дә көркәмли хидмәти олан Сејид Әшрәф Килани (1870—?) Азәрбајчанла Иран арасындакы әдәби әлагәләр тарихиндә хүсуси јер тутмагдадыр. О, Сабир ирсинин тәрчүмәчи вә тәблиғатчыларындандыр.

Өзүнүн 1920-чи илдә јаздығы тәрчүмеји-һалындан мә'лум олдуғуна көрә, Гәзвиндә доғулмуш олан Сејид Әшрәфин әсл ады Әшрәфәддиндир. Алты ајлыгдан јетим галан кичик Әшрәф чох чәтинликлә бөјүмүшдүр. Кәнчлијиндә дини тәһсил алдыгдан сонра Чәнуби Азәрбајчанда јашамышдыр. Өзү јазыр ки, мән Тәбриздә «һагг јолуну ахтаранлара көмәк едән», ачыг фикирли бир гоча илә таныш олмушдум; тез-тез онунла көрүшүб сөһбәтләр едирдик. «Јохсуллуғун сирләрини» өјрәнмәкдә мәнә јол көрсәдән бу гоча үмумијјәтлә мәним зеһнимин итиләшмәјинә көмәк еләди[2].

Сејид Әшрәф 22 јашындан мәдрәсәдә охумаға башлајыб, һеј'әт, чоғрафија, сәрф-нәһв, мәнтиг, һәндәсә вә башга елмләри өјрәнир. Илк шеирләрини Рәштдә олдуғу заман јазыр. Иран ингилабы башландығы вахт артыг бир шаир кими танынмагда олан Сејид Әшрәф «Нәсими-Шимал» гәзетини тә'сис едир. 1907—1912-чи илләр арасында чыхан бу сатирик-әдәби органын фәалијјәтинә «Молла Нәсрәддин»ин һәлледичи тә'сири олмушдур. А. Т. Таһирчанов 1909—1910-чу илләрдә Рәшт мүчаһидләринин Загафгазија ингилабчылары вә болшевикләри илә сых әлагәдә олдуғуну нәзәрә алараг, јазыр ки, «мүчаһидләрин ингилаби идејаларынын чарчысы олан «Нәсими-Шимал» редактору Сејид Әшрәф Килани, шүбһәсиз, Гафгаз ингилабчылары илә әлагәдар олмушдур»[3].

1910-чу илдә Иран парламенти бомбардман едилдији, ингилаби әнчүмәнләр дағыдылдығы, «Сури-Исрафил» вә

---

[1] «Ажир» гәзети, Теһран, 1324, 24 хурдад, № 292.

[2] «Нәсими-Шимал», «Китабе бағе беһишт» (шеирләр мәчмуәси), 1333, сәһ. 315—318.

[3] «Вестник Ленинградского университета», 1952, № 2.

башга органларын нәшри даяндырылдығы кими, «Нәсими-Шимал» да бағланыр.

Сейид Әшрәфин бир сатирик кими етишмәсиндә Азәрбайҹан ингилаби сатирасынын, хүсусилә Сабирин бөйүк ролу олдуғуну сөйләмәк үчүн бир сыра әсаслар вардыр. Юхарыда Сабирин «Нәсими-Шимал»дан бир шеир алыб тәрҹүмә этдийини көрдүк. Лакин бу һәлә мәсәләнин анҹаг бир тәрәфидир. Сейид Әшрәфин «Молла Нәсрәддин»ә[1], Сабир ше'ринә дәрин мәһәббәти, Сабирдән бир чох әсәрләр тәрҹүмә эдиб, «Нәсими-Шимал»да бурахмасы, нәһайәт, өзүнүн дә бир сыра сабиранә сатиралар язмасы нәзәрә алынарса, мәсәлә тамамилә айдынлашар[2].

Дүздүр, Сейид Әшрәфин хырда буржуа ингилабчылары зүмрәсинә мәнсуб олмасы онун сатирасынын идея сафлығына мане олмушдур; шаирин бир сыра әсәрләриндә кечмишә гайытмаг һәсрәти, мүтләгиййәтлә сазиш ҹәһдләри, исламчылыг вә с. мүһафизәкар, мүртәҹе ҹәһәтләр көрүнмәкдәдир. Бунунла бәрабәр, әсасән, мүтәрәгги гүввәләрә яхынлашдығы, Иран истиглалиййәтинин мүдафиәчиси, тәҹавүзкар империализмин дүшмәни кими чыхыш этдийи үчүн өзүнүн Сабир ән'әнәләриндән өйрәнән һәрарәтли бир шаир олдуғуну субут этмишдир. Ән яхшы әсәрләриндә о, милли-азадлыг һәрәкатына хәянәт эдәнләри, мәҹлисин икиүзлү депутатларыны, Ираны хариҹиләрә сатанлары, өлкәнин вә халгын гайғысына галмаянлары одлу шеирләрилә гырмаҹлайыр.

Шүбһә ола билмәз ки, «Молла Нәсрәддин»и мүнтәзәм изләмәкдән башга, Сабир сатирасыны фарс дилинә тәрҹүмә этмәк саһәсиндәки иши дә шаирин инкишафына, онун сатирик үслубунун формалашмасына чох көмәк этмишдир.

Сейид Әшрәфин Сабирдән тәрҹүмә этдийи әсәрләрдән бир нечәсини ашағыда көстәририк (сол тәрәфдә әсәрләрин тәрҹүмәдәки, сағда исә орижиналдакы ады верилир).

---

[1] Шаир «Молла Нәсрәддин»ә ики шеир һәср этмишдир: «Чәләбә ахунд Молла Нәсрәддин» вә «Раче бә бивәфае дүня»—«Нәсими-Шимал», 1333, сәһ. 232 вә 281.

[2] М. Мубариз Али-заде. Первая русская революция и персидская демократическая литература. «Ученые записки» АГУ им. Кирова, 1955, № 10.

1. «Кофткун пәдәри биәдәб ба пәсәри биәдәб» (сәһ. 25)[1].	«Олмур-олмасын» (124—125).
2. «Мәсләһәт» (35—38).	«Мәсләһәт» (127—128).
3. «Суал вә чаваб вә тәкфир» (56—58).	«Әһвалпурсанлыг яхуд гонушма» (121—122).
4. «Кофткуи әрбаб ба фә'лейи рәнчур» (91—92).	«Фәһлә, өзүнү...» (75—76).
5. «Сөһбәти чаһардеһ нәфәр дәр ек мәчлис» (96).	«Бир мәчлисдә оники кишинин сөһбәти» (277).
6. «Нөвһейи милли» (115—116).	«Нөвһейи-милли», «Һопһопнамә», Бакы, 1914, (сәһ. 267—268).
7. «Барәкаллаһ» (129—132).	«Сән беләсәнмиш, балам...» (123).
8. «Шикайәти ек тазә әруси биәлм әз шоһәри ба-элм бәханбачийи худәш» (167—169).	«Чатлайыр, Ханбачы гәмдән үрәйим» (177—179).
.9 «Ах» (208—209).	«Ах...х!...» (153—154) вә с.

Хүсусилә «Әһвалпурсанлыг...», «Фәһлә, өзүнү...», «Бир мәчлисдә оники кишинин сөһбәти», «Чатлайыр, Ханбачы, гәмдән үрәйим», «Ах...х!..» кими сатиралары тәрчүмә этмәси Сейид Әшрәфин бир мүтәрчим олараг Сабир үчүн характерик әсәрләри яхшы сечә билдийини көстәрмәкдәдир. Һәрчәнд Сейид Әшрәф кизли имзаларла чап олунан бу әсәрләрин мәһз Сабирә аид олдуғуну билмәйә биләрди. Лакин онларын һансы мәнбәдән тәрчүмә этдийини көстәрмәмәси мүтәрчимин чидди нөгсаныдыр. Сабирин башга наширләри вә мүтәрчимләри кими «Нәсими-Шимал» редактору бу шеирләри «Молла Нәсрәддин» журналындан көтүрүб тәрчүмә этдийини көстәрмәли иди.

Тәрчүмәләрин алтында «Сабир» имзасы олмаса да, бөйүк Азәрбайчан шаиринин сатиралары Иранда кениш

[1] Бу рәгәмләр Сейид Әшрәфин «Нәсими-Шимал» адлы шеирләр мәчмуәсиндә һәмин тәрчүмәнин чап олундуғу сәһифәләрин нөмрәсини билдирир.

яйылды ки, бу нөгтейи-нәзәрдән Сейид Әшрәфин хидмәти тәгдир эдилмәлидир. Лаһутинин дедийинә көрә, о, Сабири илк дәфә мәһз бу тәрҹүмәләр васитәсилә танымаға башламышдыр.

Сабирдән эдилән бу тәрҹүмәләрин кейфиййәти вә хүсусиййәтләри айрыҹа бир тәдгигат мөвзуудур. Одур ки, биз бурада һәмин мәсәләйә даир анҹаг бир неҹә гейдлә кифайәтләнәҹәйик.

Бизә мә'лум олдуғуна көрә, «Нөвһейи-милли» истисна олмагла, Сейид Әшрәф әсасән сатирик шеирләр тәрҹүмә этмишдир. Чүнки о, Сабири, һәр шейдән әввәл, гүввәтли бир сатирик кими танымыш вә өз ярадыҹылығында да сатирая даһа чох мейл көстәрмишдир. Сабирдән тәрҹүмә эдилән әсәрләрин тәрәггипәрвәр идея мәзмуну, йүксәк сәнәткарлығы онлары фарс шаири үчүн чох мүнасиб тәблиғат васитәси эдирди.

Сейид Әшрәфин тәрҹүмәләрини онларын орижиналы илә мүгайисә этдикдә мүтәрҹимин бәдии форма вә һәҹм ҹәһәтдән хейли сәрбәст һәрәкәт этдийи көрүлүр. Мисал үчүн, Сабирдә 24 сәтирдән ибарәт олан «Олмур, олмасын» сатирасы тәрҹүмәдә 42 сәтир чыхмышдыр. Бу һәҹм фәрги «Мәсләһәт» ше'ринин тәрҹүмәсиндә даһа бөйүкдүр. Орижиналда 35 сәтирдән ибарәт олан бу шеир тәрҹүмәдә дүз ики дәфә артыг—70 сәтир чыхмышдыр. Бу һәҹм фәрги, һеч шүбһәсиз, орижиналын мәзмуну даирәсиндә әсәрә бир чох әлавәләр этмәкдән ирәли кәлмишдир.

«Фәһлә, өзүнү...» ше'ринин тәрҹүмәси Сейид Әшрәфин яхшы тәрҹүмәләриндән биридир. Онун ики бәндини нәзәрдән кечирәк:

Эй фә'лә, то һәм дахиле адәм шоди имруз?
Бичарә, чера Мирзә Гәшәмшәм шоди имруз?

Дәр мәҹлисә ә'ян бәхуда раһ нәдари,
Зира ке зәро сим бәһәмраһ нәдари,
Дәр синейе бикинә бәҹөз аһ нәдари,
Чон пир нәвәдсалә чера хәм шоди имруз?
Бичарә, чера Мирзә Гәшәмшәм шоди имруз?
...Һәркиз нә конәд фә'лә бәәрбаб мөсават,
Һәркиз нә шәвәд саһибе әмлак демократ,
Бипул тәгалла мәзән эй бил һәвәсәл-лат,

Зира ке то дэр фэгр мөсэллэм шоди имруз,
Бичарэ, чера Мирзэ Гэшэмшэм шоди имруз? вэ һ. б.[1]

Бу тэрчүмэнин яхшылығы орижиналын мэзмун вэ ифадэ хүсусиййэтлэрини нисбэтэн чох мүһафизэ этмэсиндэдир. Лакин Сейид Әшрэф буна һеч дэ һэмишэ мүвэффэг олмур. Буну, мисал үчүн, «Оники кишинин сөһбэти» ше'ринин фарсчасы илэ азэрбайчанчасыны мүгайисэ эдэндэ көрүрүк.

Бешинчи фэслин эввэллэриндэ, бу шеир тэһлил эдилдийи замáн онун бүтүн мэтнини ситат кэтирмиш вэ форма хүсусиййэтиндэн гысача данышмышдыг. Орада көрмүшдүк ки, буржуа-мүлкэдар чэмиййэтинин «бүтүн фэалиййэт саһэлэрини» поздуғуну, вэкили дэ, журналисти дэ, шаири дэ—бүтүн ихтисас саһиблэрини буржуазиянын пул күчүнэ элэ алыб өз мэнафеинэ табе этмэйэ чалышдығыны көстэрмэк үчүн Сабир оники типин айры-айрылыгда автохарактеристикасыны верир. Бунлар вэкил, һэким, тачир, рөвзэхан, дэрвиш, софи, молла, элм (алим), чэһл (чаһил), шаир, авам вэ гэзетчидэн ибарэтдир.

Сейид Әшрэф бу типлэрин тэркибиндэ дэйишиклик эдэрэк, тэрчүмэсиндэ ашағыдакы адамлары данышдырыр:

Вэкил

Мэн вэкилэм, эз һэмэ алэм вэкалэт миконэм.

Һэким

Мэн тэбибэм, эндэрин Теһран тэбабэт миконэм.

Тачир

Тачирэм, бачиб'ейе хали тичарэт миконэм.

Шэбиһхан

Хэлгра эз кирйе мэн дахил бэчэннэт миконэм.

Тэмэһкар

Мэн худара хатире хорма ибадэт миконэм.

[1] С. Ә. Килани. Нэсими-Шимал, сэһ. 91.

Алим

Мән хәлайигра бәнуре элм дә'вәт миконәм.

Ҹаһил

Ҹаһиләм мән, һәр че фәрман, итаәт миконәм.

Шикәмпәрәст

Чун фисинчан михорәм, мән мейле шәрбәт миконәм.

Нәггал

Сөбһ та шәб әз Һосейне горд сөһбәт миконәм.

Рәммал

Мән бәәлме рәмл толид мәһәббәт миконәм.

Ҹинкир

Бәндә һәр шәб ләшкәре чинра зияфәт миконәм.

Хәрмогәддәс

Мән бәмәшрутетәләб һәр сөбһ лә'нәт миконәм.

Кәда

Мән кәдаи кәрдәәм ке тәрке адәт миконәм.

Рузнамәчи

Мән тәлаш әз бәһре бидарийе милләт миконәм[1].

Дүздүр, тәрҹүмәдә Сабир ше'ринин руһу вә мәзмуну әсас э'тибарилә сахланылмышдыр. Орижиналда олдуғу кими, бурада да һәр тип өз мә'нәви-сияси симасынын әсас ҹәһәтини, даһа доғрусу, өзүнүн ән эйбәҹәр сифәтини ачыг э'тираф эдир. Бунунла бәрабәр, Сабир ше'риндәки мә'на дәринлийи вә иҹтимаи кәскинлик тәрҹүмәдә хейли зәифләмишдир. Орадакы бәдии үмумиләшдирмә вә фәрдиләшдирмә бурада бир дәрәҹәйә гәдәр азалмышдыр. Буну, мәсәлән, вәкил вә шаирин орижиналдакы сөзләри илә тәрҹүмәдәки сөзләрини мүгайисә этдәндә ачыг көрмәк олур. Сабирдә вәкил: «Һагсыза һаглы дейиб, бир чох

[1] С. Ә. Килани. Нәсими-Шимал, сәһ. 96.

күнаһа батмышам»—дедийи һалда, Сейид Әшрәфин тәрҹүмәсиндә: «Мән вәкиләм, бүтүн аләмә вәкиллик эдирәм»—дейир. Демәли, орижиналдакы мәзмун конкретлийи бурада йох олмуш, орижиналдакы истеһза бурада өз күҹүнү итирмишдир.

Анҹаг буна бәнзәр һаллар исте'дадлы фарс шаиринин Сабир поэзиясыны яймаг саһәсиндәки ишини көздән сала билмәз.

Нәһайәт, бир нечә кәлмә дә Сейид Әшрәфин Сабир руһунда яздығы шеирләр һаггында.

Бурада биринҹи нөвбәдә онун «Молла Нәсрәддин»ә һәср этдийи сатиралар гейд эдилмәлидир. Азәрбайҹан сатира органына вә онун әмәкдашларына дәрин һөрмәт ифадә эдән бу шеирләриндә Сейид Әшрәф «Молла Нәсрәддин»ә гиймәт вердийи кими, дөврүнүн мүәййән иҹтимаи нөгсанларыны да гырмаҹлайыр. Демәк олар, шаирин ән яхшы әсәрләри дә онун мәһз сабиранә шеирләридир.

6

Сабир ирсинин нәшри тарихи сабиршүнаслыгда аз өйрәнилмиш мәсәләләрдән биридир. Мә'лумдур ки, һәлә шаирин сағлығында онун әсәрләри мүхтәлиф мәтбуат органлары, дәрслик, мүнтәхәбат вә саирә васитәсилә чох яйылмышдыр. Сабирин сатиралары о заман Азәрбайҹандан әлавә, бир сыра дикәр өлкәләрдә дә тәрҹүмә эдиләрәк мүхтәлиф гэзет, журнал вә шеир мәҹмуәләриндә нәшр эдилирди. Ҹәнуби Азәрбайҹанда Сабир ана дилиндә тәкрар-тәкрар чап олунурду. Мәсәлән, юхарыда көрдүк ки, «Ловғалашыб, а көрмәмиш» сатирасы «Молла Нәсрәддин»дә чыхан или, 1907-ҹи илдә Тәбриздә «Азәрбайҹан» адлы сатирик журналда да эйнилә нәшр эдилмишдир. Һәмин журналда чыхмыш фел'етонлардан бириндә «Милләт нечә тараҹ олур-олсун» ше'риндән мисал кәтирилмишдир вә и. а.

«Молла Нәсрәддин»ин 16 декабр 1907-ҹи ил тарихли нөмрәсиндә чыхмыш «Бимәрһәмәт э'янларына шүкр, худая!» ше'рини һәмин илдә Сәмәргәнддә чап олунан шеирләр мәҹмуәсиндә дә эйни шәкилдә көрүрүк[1]. Мәҹмуә-

[1] Әл-эш'ари-зүбдә, Сәмәргәнд, Дәмиров мәтбәәси, 1907, сәһ. 31.

нин нашири Молла Әбдүлгадир башда өзүнүн ики ше'рини вердикдән сонра, мүхтәлиф мәзмунда вә формада, Азәрбайҹан, фарс вә әрәб дилиндә шеирләрдән нүмунәләр верир. Бу әсәрләрдән бир гисми иҹтимаи интибаһа, елм вә маарифә чағырыш руһунда, бир гисми исә, дини характердәдир. Бурада Моллайи Румидән бир әсәр, Фүзулидән бир тәхмис, «Хитаби Ҹами бир фәрзәнде хиш» адлы бир шеир, «Иршад» гәзетиндән алынмыш 30 сәтирлик «милләт» рәдифли бир мәнзумә вә башга әсәрләр сырасында Сабирин ше'ри өз мүбариз, ингилаби мәзмуну илә хүсуси диггәти ҹәлб эдир.

Шаирин 1934-ҹү илдә чыхмыш «Бүтүн әсәрләри»нин комментариясында дейилдийинә көрә, о заман Петербургда нәшр эдилән «Үлфәт» гәзетиндә дә Сабирин ше'ри чап олунмушдур.

Бүтүн бунларла бәрабәр, әсәрләрини бир китаб һалында көрмәк бөйүк шаирә нәсиб олмамышды. Хатирәләрдән өйрәнирик ки, о, «Молла Нәсрәддин»дә вә башга гәзет-журналларда чыхан шеирләрини мүнтәзәм сурәтдә, сәлигә илә йығыб сахлайырмыш. Гызы Сәриййә атасынын шеирләринин ики бохчая гәдәр олдуғуну нағыл эдәрди. Шаир вәфат этдийи заман бу бохчалардан биринин итдийи мә'лумдур, лакин орадакы әсәрләрин һансылар олдуғу һәлә мә'лум дейил.

Хәстәлийинин шиддәтләндийини көрән Сабир өз әсәрләринин кәләҹәк талеини досту А. Сәһһәтә тапшырараг бөйүк бир нискил илә язмышды: «Өлүрсәм гәм этмәрәм; чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' этдирәрсиниз»[1].

Шаир сәһв этмәмишди. Онун вәфатындан бир ил сонра, 1912-ҹи илдә, шаирин арвады Бүллурниса ханым вә досту А. Сәһһәт бөйүк чәтинликлә мәшһур «Һопһопнамә»ни чап этдирдиләр. Бакыда «Каспи» мәтбәәсиндә, 2000 тиражла бурахылмыш бу китаб 104 сәһифәдән ибарәт иди. А. Сәһһәт тәрәфиндән язылмыш гиймәтли тәрҹүмейи-һал илк дәфә бурада чыхмышды. Китабә верилмиш мүхтәсәр киришдә шаирин әсәрләринин нечә чәтинликлә чап эдилдийи тәсвир олунмушду. Бу китабын тәртиб вә нәшр эдилмәсиндә хүсусилә А. Сәһһәт вә мүәллим М. Маһмудбәйов бөйүк әмәк чәкмишдиләр.

---

1 Һопһопнамә, Бакы, 1922, сәһ. 372.

Сабирин әсәрләри онун пәрәстишкары олан кениш охучу күтләләри тәрәфиндән һәрарәтлә гаршыландығы үчүн, «Һопһопнамә»нин нүсхәләри аз заман әрзиндә сатылыб гуртарды. Бундан ики ил сонра, 1914-чү илдә енә Бакыда, һәмин мәтбәә китабын икинчи, тәкмилләшдирилмиш нәшрини бурахды. Бу нәшрә Сабирин мәктәб ушаглары үчүн шеирләри, 76 тазиянәси, 10 гәзәли, «Мейдана чыхыр» адлы һекайәси вә А. Сәһһәтә яздығы ики мәктуб да (15 июн вә 27 июн 1911-чи ил тарихли) әлавә олундуғуна көрә, «Һопһопнамә» һәчмчә әввәлкиндән чох бөйүк—346 сәһифәдә чыхмышды. Икинчи нәшрин яхшылығы бир дә онда иди ки, бурада вахтилә шаирин әсәрләринә чәкилмиш 23 рәнкли шәкил дә верилмишди.

«Һопһопнамә»нин үчүнчү нәшри артыг Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулдугдан сонра, 1922-чи илдә бурахылды. Бу нәшрин тәшәббүсчүсү Азәрбайчан халг маариф комиссарлығы, тәртибчиси исә, кечмиш «Дәбистан» журналы редактору Ә. И. Чәфәрзадә иди. Үчүнчү нәшр әввәлкиләрә нисбәтән бир гәдәр дә тәкмилләшдирилмишди. Бурада шаирин даһа бир нечә ше'ри илк дәфә верилмиш, китаба Сабирлә әлагәдар олан чохлу материал (шеир, хатирә, мәгалә, рәсми сәнәд, хәбәрләр вә с.) әлавә эдилмишди. Мараглы чәһәтләрдән бири дә үчүнчү нәшрдә әввәлки 23 шәкилдән әлавә, халг рәссамы Әзим Әзимзадәнин чәкдийи 47 карикатуранын верилмәси иди. Ени материаллар ичәрисиндә М. С. Ордубадинин «Сабир» адлы мәгаләси дә варды.

Истәр биринчи вә икинчи нәшрләрдә, истәрсә дә сонракы нәшрләрдән чохунда тәртиб чәһәтиндән чидди нөгсанлара раст кәлирик. Әсәрләрин язылыш вә илк дәфә нәшр эдилмә тарихләринин көстәрилмәмәси, бә'зи нәшрләрдә исә бүсбүтүн тәснифат апарылмамасы буна мисал ола биләр. Һабелә бә'зи мүгәддәмәләрдә шаирин дөврү, һәяты, шәхсиййәти, ярадычылығы һаггында бир сыра гейри-чидди, гейри-элми һөкмләрә ер верилдийини көрүрүк.

Совет дөврүндә Сабирә һөрмәт вә мәһәббәтин даим артмасы нәтичәсиндә нәшриййатларымыз бир-биринин ардынча шаирин сечилмиш әсәрләриндән вә бүтүн әсәрләриндән ибарәт китаблар вә шеир мәчмуәләри чап этмишдир. Гәзет вә журнал, мәчмуә вә дәрслик сәһифәләриндә мүнтәзәм олараг Сабирдән нүмунәләр верилмә-

синдән башга, ингилабдан сонракы 35 ил әрзиндә Совет Азәрбайчанында шаирин әсәрләри айрыча китаб вә китабчалар һалында 25 дәфәйә гәдәр бурахылмышдыр. Бунлардан ән мүкәммәли Азәрбайчан дөвләт нәшриййатынын 1948-чи вә 1954-чү илләрдә бурахмыш олдугу «Һопһопнамә»ләрдир. Совет алимләринин Сабир ирсини өйрәнмәк саһәсиндәки наилиййәтләри әсасында һәйата кечирилән бу ики мүкәммәл нәшрин ән мүсбәт чәһәти әсәрләрин илләр вә тематика үзрә әввәлкиләрдән даһа яхшы тәсниф эдилмәсидир. Дикәр тәрәфдән, 1948 вә 1954-чү ил нәшрләриндә Сабирин даһа бир нечә ше'ри дә («Ата нәсиһәти», «Гәм емә!» вә с.) тәдгигат нәтичәси олараг «Һопһопнамә»йә әлавә эдилмиш, әсәрләрин мәтни илк мәнбәләр әсасында дүрүстләшдирилмиш, китаба кениш изаһат верилмишдир. Бу ишдә хүсусилә мәрһум әдәбиййатшүнас вә текстолог Һ. Сәмәдзадәнин вә язычы Бейдулла Мусаевин хидмәти чохдур.

Бүтүн бунларла бәрабәр Сабир ирсинин элми-тәнгиди нәшри индийә гәдәр мүһүм проблемләрдән бири олараг галмагдадыр. Мүтәхәссисләрин бу мөвзуда чап эдирдикләри бир-ики гәзет мәгаләси һәмин проблемин һәлли саһәсиндә анчаг бир башланғыч һесаб эдилә биләр.

Сабир ирсинин нәшрилә әлагәдар мәсәләләр о гәдәр чох вә о гәдәр мүрәккәбдир ки, бунлары хүсуси вә чидди изаһ этмәдән сабиршүнаслығы мүасир элми сәвиййәйә галдырмаг һәмишә мүәййән чәтинликләр төрәдәчәкдир. А. Сәһһәт, Ә. И. Чәфәрзадә, Һ. Сәмәдзадә вә башгаларынын Сабири чап этмәк саһәсиндә бөйүк ишләр көрмәсинә бахмаяраг, букүн әлдә олан «Һопһопнамә»нин өзү дә Сабирә лайиг бир нәшр дейилдир. Сабир ирсинин элми-тәнгиди нәшри үчүн бир сыра мәсәләләри һәлл этмәк лазым кәлир.

Әлдә олан «Һопһопнамә»ләрин чидди нөгсанларындан бири бу вахтадәк әсәрләрин мөһкәм элми принсипләр әсасында тәсниф эдилмәмәсидир, даһа доғрусу, бу ишә чох вахт гейри-чидди янашылмасыдыр. Сабирин 1934-чү илдә чыхмыш «Бүтүн әсәрләри» буна мисал ола биләр. Һәтта 1948 вә 1954-чү ил нәшрләри дә бу чәһәтдән нөгсансыз дейилдир.

Шаирин әсәрләринин тарихләри, сәрлевһәләри, имла хүсусиййәтләри үзәриндә элми иш апармаға бөйүк еһтияч вардыр. Чүнки бир чох нәшрләрдә бу чәһәтдән бағышла-

ланмаз нөгсанлара йол верилир. Сон заманлара гәдәр бир чох әсәрләр («Руһум», «Иран нийә виран олду» вә с.) «Илләри мә'лум олмаян» әсәрләр кими чап эдилдийи һалда, инди артыг мәнбәләр әсасында бу «намә'лум» илләр бир-бир мүәййәнләшмәкдәдир.

Әсәрләрин дүрүст сияһысыны тутмаг, даһа доғрусу, инди охучуларын вә тәдгигатчыларын истифадә этдийи «Һопһопнамә»дәки шеирләрин һамысынын шәксиз Сабирә аид олдуғуну фактларла сүбут этмәк, шүбһә доғуран бә'зи шеирләрин Сабирә аидиййәти мәсәләси үзәриндә иш апармаг лазымдыр. Мисал үчүн, «Милләт нечә тарач олур-олсун...» кими классик бир әсәр әтрафындакы мүбаһисәни гәти һәлл этмәк чох файдалы вә вачиб бир мәсәләдир.

Һәмчинин вахтилә «Молла Нәсрәддин»дә вә башга мәнбәләрдә чап олунмуш имзасыз әсәрләрин тарихилә дә мәшғул олмаг лазым кәлир. Бу вә я башга бир кизли имзанын мәһз Сабирә аид олмасы, шаирин һансы кизли имзаларла язмасы элми шәкилдә мүәййәнләшдирилмәлидир.

Чаризм шәраитиндә языб ярадан Сабир вә онун гәләм йолдашлары өз әсәрләрини һеч дә һәмишә асанлыгла чап этдирмәмишләр. Онларын гаршысында чар сензурасы кими бөйүк бир маниә дурурду. Бунун нәтичәси олараг, Сабирин бир чох әсәрләринин сензура тәрәфиндән бурахылмадығыны, яхуд бә'зиләриндә дәйишиклик, бәлкә дә тәһрифләр эдилдийини күман этмәк олар. Күрчүстан ССР Дөвләт архивиндәки Гафгаз сензура комитәсинин фондунда нәшринә ичазә верилмәмиш бир чох материаллар сахландығы мә'лумдур. Бу кими мәсәләләрин өйрәнилмәси бөйүк сәнәткарын идея мүбаризәсинин бир сыра ени чәһәтләрини ишыгландыра биләрди.

Бәшәриййәтин әсрләрдән бәри яратмыш олдуғу әдәби ирсә мәһәббәт совет һакимиййәти илләриндә көрүлмәмиш сүр'әтлә артдығы үчүн, классикләрин нәшри иши үмумхалг вә дөвләт ишинә чеврилмишдир. Бүтүн гардаш совет халглары кими, Азәрбайчан халгынын да әдәби ирси ялныз ана дилиндә йох, һабелә бир чох башга дилләрдә чап олунмушдур ки, бу чәһәтдән Сабирин әсәрләринин яйылмасы ишиндәки мүвәффәгиййәтләр дә чох фәрәһләндиричидир.

Сабир ирсинин, демәк олар, бүтүнлүклә бөйүк рус халгынын дилинә тәрчүмә эдилмәси вә дәфәләрлә хүсуси китаб шәклиндә бурахылмасы шаирин дүня мигјасына чыхмасына көмәк эдән парлаг бир амилдир. Сабирин рус дилинә тәрчүмә эдилмәси иши әсас э'тибарилә 1930—1940-чы илләрдә кенишләнмишдир. В. А. Луговской вә Сәмәд Вурғунун редакторлуғу илә чыхмыш «Антология Азербайджанской поэзии» (Москва, 1939) китабында шаирин 25 ше'ринин тәрчүмәси верилмишди. Бу ше'рләрдән «Интернационал»—П. Антоколски, бүтүн галанлар—П. Панченко тәрәфиндән тәрчүмә эдилмишди.

1950-чи илдән бәри Сабирин әсәрләринин тәкчә Москва вә Ленинград нәшриййатлары тәрәфиндән дөрд дәфә нәшр эдилмәси чох әламәтдар бир һадисәдир. Бу ишдә бөйүк Азәрбайчан шаиринин әсәрләрини рус дилинә тәрчүмә этмәк саһәсиндә ән чох әмәйи олан шаир Павел Панченконун хүсуси хидмәти вардыр.

Азәрбайчан әдәбийяты нүмунәләрини рус дилинә тәрчүмә этмәк ишиндә яхшы тәчрүбә газанан П. Панченко ингилабчы сатирикин ирсини рус охучусуна лайигли бир шәкилдә чатдыра билмишдир. Дүздүр, онун тәрчүмәләриндә һәлә бир сыра нөгсанлар вардыр (бунлардан бир чоху истифадә олунан сәтри тәрчүмәдән кәлир), лакин бу һеч дә һәмин ишин бөйүк әһәмиййәтини көстәрмәйә мане ола билмәз.

Мүтәрчим чох һалларда Сабир поэзиясына мәхсус идея мәзмунуну вә спесифик бәдии хүсусиййәтләри сахламаға мүвәффәг олмушдур[1]. П. Панченко бу тәрчүмә үзәриндә нечә ишләдийи һаггында языр: «Мән чалышмышам ки, Сабир рус дилиндә данышдығы заман да енә Сабирлийиндә галсын: халгдан сөһбәт кедәркән о енә садә вә сәмими, дүшмәндән бәһс эдәндә гәзәбли вә барышмаз бир дил илә данышсын. Мән һәмчинин онун шеирләринин формаларыны да сахламаға хүсуси фикир вермишәм вә чалышмышам ки, шаирин истәр сатира, басня вә фел'етонларында, истәрсә дә гәзәлләриндә истифадә этдийи формалар башга, тәзә бир дилә өзүнәмәхсус чәһәтләрилә кечсин».

Һәгигәтән, П. Панченконун тәрчүмәләринин чохунда

[1] Зия Буниатов. Новое издание Сабира, журн. «Литературный Азербайджан», 1954, № 11, сәһ. 73—75.

Сабир Сабирлийиндә галмышдыр. Буну «Бакы фәһләләринә», «Нәдамәт вә шикайәт», «Әкинчи», «Чығырмаят» кими шеирләрин тәрҹүмәсиндә айдын көрмәк олур. Тәәссүф ки, «Бакы фәһләләринә» ше'ринин сонракы нәшрләриндә мәтнә бә'зи ени мәтләбләр әлавә эдилдийинә вә артыг сөзләрә йол верилдийинә көрә, тәрҹүмә хейли зәифләшмишдир. Бу нөгсаны вахтилә шаир Л. Пенковски дә гейд этмишди[1].

Рус дилиндән сонра Сабирин әсәрләринин гардаш эрмәни халгынын дилиндә нәшр эдилмәси тарихиндән данышмаг лазымдыр. Чүнки эрмәни дили Сабирин ана дилиндән сонра ән тез вә ән чох сәсләндийи дилләрдән бири олмушдур. Бу да тәсадүфи дейилди. Эрмәни халгы бөйүк Азәрбайҹан шаирини, мәшһур «Бейнәлмиләл» мүәллифини халглар достлуғунун, хүсусилә, эрмәни вә Азәрбайҹан халглары арасындакы тарихи гардашлығын аловлу тәрәннүмчүсү кими таныйыр вә севир.

Дейилдийинә көрә, Сабирин эрмәни дилиндә илк нәшри 1912-ҹи илә аиддир. Лакин бу фикри тәсдиг эдәҹәк бир мәнбә һәләлик әлдә эдилмәмишдир.

Сосялист ингилабынын гәләбәсиндән сонра Сабирин әсәрләринин эрмәни дилиндә нәшри ики халг арасындакы достлуг вә әдәби әлагәнин парлаг тәзаһүрләриндән бири кими дөнә-дөнә тәкрар олунур. 1926 вә 1936-чы илләрдә онун хүсуси шеир мәҹмуәләри бурахылыр.

1936-чы илдә, шаирин өлүмүнүн 25 иллийи гейд эдилдийи заман эрмәниҹә «Әләкбәр Таһирзадә Сабир» адлы бир китабча чыхыр. Бурая һәм шаир һаггында мәгаләләр, һәм дә онун 19 әсәринин тәрҹүмәси дахил иди. «Коммунист» гәзетинин (эрмәниҹә) гейд этдийинә көрә, һәмин тәрҹүмәләрдән ән яхшылары бунлардыр: «Бейнәлмиләл», «Сәбр эйлә!», «Фәһлә, өзүнү...», «Эй алнын ай...», «Әкинчи», «Нә язым» вә с. [2]. Бу мәҹмуәйә дахил олан шеирләри В. Ағасян, Самвел Григорян, А. Граши вә Татул Һурян тәрҹүмә этмишләр.

Бундан башга, Сабирдән эрмәниҹәйә чеврилмиш әсәрләрдән бир нечәси 1952-ҹи илдә Бакыда чап олунмуш «Азәрбайҹан әдәбийяты мүнтәхәбаты»нда верилмишдир.

---

[1] Л. Пеньковский. Азербайджанский Ювенал, «Литературная газета», 15 сентября 1945 г., № 39.

[2] «Коммунист» (эрмәниҹә) гәзети, 19 декабр 1936, № 295.

Бурада, эйни заманда, шаирин һәят вә ярадычылыгы һаггында гыса мәгаләйә раст кәлирик. Нәһайәт, ону да әлавә эдәк ки, бу яхынларда шаир Самвел Григорян Сабирин «Һопһопнамә»сини бүтүнлүклә эрмәни дилинә тәрчүмә этмиш вә китаб Ереванда чап олунмушдур.

Сон бир нечә илдә Украйна, Күрчүстан, Эстония вә Орта Асия республикаларында да Сабир ирсинә мараг вә мәһәббәт артмышдыр. Бурада, һеч шүбһәсиз, Сабирин Москва вә Ленинградда русча чыхыб яйылан китабларынын бөйүк тә'сири вардыр. Гардаш совет халгларынын язычы вә шаирләри Сабирдән шеирләр тәрчүмә этмәкдән башга, мүттәфиг республикаларын мәтбуатында онун һаггында мәгаләләр дә чап этдирирләр.

Украйна шаири Дмитро Белоусун «Будьмо здорові» адлы шеирләр мәчмуәсиндә мүәллифин Сабирдән этдийи дөрд тәрчүмәйә раст кәлирик[1]. Совет халглары әдәбиййатынын ән яхшы нүмунәләрини тәрчүмә этмәк ишинә өз ярадычылығында хүсуси ер верән вә И. А. Крыловдан, белорус шаири Ф. Богушевичдән, латыш шаири Ян Райнисдән, осетин шаири Коста Хетагуровдан, эрмәни шаири Аветик Исаакяндан бир сыра дәйәрли тәрчүмәләри олан Д. Белоус Азәрбайчан шаириндән дә бу әсәрләри тәрчүмә этмишдир: «Сәбәб бойну йоғун олду» («Дубина винна»), «Әбдүлһәмид дейир ки...» («Признания Абдула Гаміда»), «Молла Нәсрәддин вә оғру» (Молла Насреддин і злодій»), «Тәбиб илә хәстә» («Лікар та хворій»).

«Әдәбиййат гәзети»нин вердийи мә'луматдан айдын олур ки, һәлә 1935-чи илдә Сабирин «Даш гәлбли инсанлары...», «Сәбр эйлә!», «Әкинчи» вә бир нечә башга ше'ри күрчү дилинә тәрчүмә эдилибмиш[2]. Беш ил сонра, 1940-чы илдә Ш. Табукашвилинин тәртиб этдийи «Гардаш республикалар әдәбиййаты мүнтәхәбаты»нда М. Ф. Ахундов һаггында очерклә, онун «Пушкинин өлүмү мүнасибәтилә поэма»сы вә «Һачы Гара» комедиясынын бир һиссәси илә бәрабәр, Сабир һаггында да тәнгиди-биографик очерк вә шаирин «Әкинчи» сатирасынын тәрчүмәси чап олунур[3].

---

1 Дмитро Білорус. Будьмо здорові, Київ. 1951.

2 «Әдәбиййат гәзети», 18 октябр 1936, № 25.

3 Ш. Табукашвили. Гардаш республикалар әдәбиййаты мүнтәхәбаты, I нәшри, Тбилиси, 1940; II нәшри 1946-чы илдә чыхмышдыр.

Очеркдә шаирин тәрҹүмейи-һалына даир мүхтәсәр мә'лумат верилир, онун ағыр һәят кечирдийи көстәрилир; ингилаби сатирасы, әсәрләриндә фәһлә вә кәндли мөвзуларыны мәһарәтлә ишләмәси, буржуазияны ифша этмәси йүксәк гиймәтләндирилир.

Бурада гоҹаман күрҹү язычысы Шалва Дадианинин Сабирә һәср этдийи мәгалә дә гейд эдилмәлидир. Азәрбайҹан мәдәнийјәтинә вә әдәбийятына бөйүк мәһәббәт бәсләйән Ш. Дадиани 1936-ҹы илдә Күрҹүстан К(б)П МҠ органы «Ҡоммунист» (күрҹүҹә) гәзетиндә чап этдирдийи мәгаләдә Сабир ярадыҹылығынын әһәмийјәти, шаирин сатирасындакы дәрин реализм, идеялылыг һаггында язмышдыр[1].

«Әдәбийят вә инҹәсәнәт» гәзети Азәрбайҹан әдәбийяты нүмунәләринин Совет Эстониясында нәшри мәсәләсинә даир мәгаләсиндә хәбәр верир ки, Низами, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сәмәд Вурғун вә башга язычыларын әсәрләри илә бирликдә Сабирин «Бакы фәһләләринә» ше'ри дә эстон дилинә тәрҹүмә эдилмишдир[2].

Сабирин Орта Асия республикаларында яйылмасы һаггында мә'луматымыз чох аздыр. Һәләлик анҹаг ики факты көстәрә биләрик. Шаирин өлүмүнүн 25 иллийи мүнасибәтилә көндәрдийи тәбрикдә Өзбәкистан совет язычылары иттифагы идарә һе'йәти бу сөзләри гейд этмишди: «Өзбәкистан әмәкчиләри Сабирин шеирләрини сон дәрәҹә севир. Бу шеирләр онларын ичәрисиндә кениш интишар тапмышдыр»[3]. О заман «Совет Түркмәнистаны» гәзети дә бөйүк Азәрбайҹан шаири һаггында түркмән язычысы Ә. Руһинин мәгаләсини чап этмишди[4].

Сабир ирсинин Татарыстанда яйылмасы тарихи 40 илдән чохдур. Тәәҹҹүблү дейил ки, Татарыстан совет язычылары иттифагы шаирин 25 иллик юбилейи күнләриндә Азәрбайҹан Мәркәзи Иҹраийјә Ҡомитәсинә көндәрдийи тәбрик телеграмында язырды ки, «Татарыстан

---

[1] Шалва Дадиани. Бөйүк Азәрбайҹан шаири, «Ҡоммунист» (күрҹүҹә) гәзети, Тифлис, 1936, № 297.

[2] «Әдәбийят вә инҹәсәнәти, 12 феврал 1955.

[3] «Ҡоммунист» (азәрбайҹанҹа) гәзети, 28 декабр 1936, № 299.

[4] Ә. Руһи. Азәрбайҹан һалкынын бейик шаһыри, «Совет Түркмәнистаны» гәзети, Ашгабад, 1936, № 299.

совет язычылары, сизинлә бирликдә, Азәрбайчанын халг шаири, Азәрбайчан әдәбийятынын классики Сабирин өлүмүнүн 25 иллийини гейд эдир. Сабир бизә онун һәмәсри, татар халг шаири Тукаев кими яхын вә әзиздир».

Татар халгынын көркәмли язчылары һәлә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчан әдәбийяты илә чох марагланыр вә онун ән яхшы ән'әнәләриндән истифадә эдирдиләр. Үчүнчү фәсилдә гейд этмишдик ки, татар сатирасынын инкишафында «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәбинин дә мүәййән ролу олмушдур. Һәгигәтән, о заман нәшр эдилән «Ялт-Йылт», «Йәшен», «Уклар» кими сатира журналларында вә татар сатирикләринин ярадычылығында бу фикри тәсдиг эдән мисаллара тәсадүф эдилмәкдәдир. Мәсәлән, «Ялт-Йылт»ын 1910-чу илдә «Шаирләримизин төвсифи боюнчә матур гыз» сәрлөвһәсилә дәрч эдилмиш сатира Сабирин «Эй алнын ай...» ше'ринә язылмыш бир бәнзәтмәдир[1]. «Молла Нәсрәддин» журналы кими, «Ялт-Йылт» да сатиранын мәзмунуна уйғун бир карикатура вермишдир. Һәмин журналда «Молла Нәсрәддин»и. Сабири хатырладан башга материаллар да вардыр.

Бу бәһсин ахырында бөйүк татар шаири Габдулла Тукайын үмумиййәтлә Азәрбайчан мәдәниййәти илә, о чүмләдән Сабирлә олан әлагәси һаггында бә'зи гейдләр этмәк истәйирик.

Ярадычылығ, әсасән, 1905-чи ил ингилабы заманы вә бу ингилабын тә'сирилә башлаян Тукайын сатирасында мүтләгиййәт үсулуна, милли буржуазияя, чар думаларына халг нифрәти бөйүк сәнәткарлыгла ифадә олунмушдур. Шаирин гәзәбли, эйни заманда халг мәһәббәтилә курлаян сәси иртичаын ән кәскин илләриндә дә учалырды. О, татар сатирик журналлары «Уклар» вә «Ялт-Йылт»да фәал иштирак эдирди.

Вәтәнпәрвәр шаирин ингилаби мәзмунда яратмыш олдуғу лирик шеирләр, ушаглар үчүн яздығы әсәрләр халгын дәрин мәһәббәтини газанмышдыр. Тукайын памфлетләри, публисист вә тәнгиди мәгаләләри, эпиграммалары да чохдур. Вәтән вә халг мәһәббәти, әмәк севкиси, иртичаа нифрәт, кәләчәйә инам, мүбаризәйә чағырыш — Тукай әдәби ирсинин мәркәзи мотивләрини тәшкил эдир.

1 «Ялт-Йылт» журналы, 15 июн 1910. № 7.

һәят вә ярадычылығынын бу чәһәтләри Тукайда бөйүк Азәрбайҹан шаири Сабирә хүсуси мәһәббәт оятмышды. Онун Сабирдән бир ше'ри тәрҹүмә этмәси дә тәсадүфи һадисә дейилди[1].

Доғма әдәбийяты илә бирликдә классик рус вә Гәрби Авропа әдәбийятыны да чох яхшы билән, өз ярадычылыг—фикри инкишафында бөйүк рус язычыларындан гүввәтли тә'сир алан Тукай татар халгыны дүня әдәбийятынын ән яхшы нүмунәләри илә танызш этмәк ишинә хүсуси әһәмиййәт вермишдир. Академик В. А. Гордлевскинин дедийи кими, «Тукай бир чох шаирләрдән тәрҹүмә этмишдир. Сөз сәнәткарларындан һансынын палитрасында юмшаг, нәфис боялар варса, һансынын әсәрләриндә хейрә, ишыға чағырыш эшитсә, Тукай о сәнәткара үстүнлүк верәрди»[2].

Г. Тукай Пушкин, Лермонтов, Көте, Крылов, Майков, Дмитриев вә башга язычыларын әсәрләри сырасында Азәрбайҹан шаири Сабирин дә бир ше'рини тәрҹүмә этмишдир. Бу тәрҹүмәнин тарихчәсинә кечмәздән әввәл, үмумиййәтлә, Тукайын Азәрбайҹан мәдәниййәти илә марагланмасы вә танышлығы һаггында гысаҹа бәһс этмәйи лазым билирик.

Әдәбийятшүнас М. Гали «Тукайнын Уральсгдагы Тормышы» адлы мәгаләсиндә шаирин һәлә ушаг икән, «Мотыйгыя» мәдрәсәсиндә охудуғу заман, Азәрбайҹан әдәбийяты вә мәтбуаты илә марагланмасындан бәһс эдәрәк языр: «Тукай... Азәрбайҹанда нәшр олунмаға башламыш мәтбуат вә әдәбийяты да мүнтәзәм охуярды»[3].

XX әсрин әввәлләриндә Русиянын мүхтәлиф ерләриндә чыхан «Тәрҹүман», «Вәгт», «Дин вә мәишәт» кими гәзет вә журналлары ифша эдән шаир «Молла Нәсрәддин»и демократик бир орган кими гиймәтләндирәрәк, ону диггәтлә изләмишдир. Шаирин танышларындан олан 78 яшлы Мүфтаһиддин Бинеевин дедийинә көрә, 1907—1910-чу илләрдән Тукай «Молла Нәсрәддин» журналыны Бакыдан кәтирдәрәк, мүнтәзәм сурәтдә охуярмыш; шаир һабе-

---

[1] Бу барәдә бах: Әзиз Мир Әһмәдов. Тукайын Сабирдән бир тәрҹүмәси, «Азәрб. ССР ЭА хәбәрләри», 1953, № 3.

[2] Акад. В. А. Гордлевски. Тукай һәм рус әдәбийяты, «Габдулла Тукай» (мәгаләләр мәҹмуәси), Казан, 1948, сәһ. 45.

[3] «Габдулла Тукай» (мәгаләләр мәҹмуәси), Казан, 1948, сәһ. 182.

лә 1912-чи илдә чыхмыш «Һопһопнамә» китабындан да өзү вә достлары үчүн үч әдәд кәтирмиш имиш.

Г. Тукайын «Мулланын зары» ады илә тәрчүмә вә чап етдирдийи шеир «Молла Нәсрәддин» журналынын 1908-чи ил 28 июл тарихли 30-чу нөмрәсиндә «Бойнубуруг» имзасы илә чыхмыш «А киши, бундан әзәл...» сатирасыдыр.

Бу тәрчүмәнин тарихчәси һаггында Тукайын 1929-чу илдә чап олунмуш «Әсәрләри»нин комментарисиндә ашағыдакы сөзләри охуюруг: «Мулланын зары», 1908, сентябрын 10-да чап олунмушдур. Илк дәфә бу шеир «Г. Тукаев» имзасы илә «Йәшен» журналынын 2-чи нөмрәсиндә «Молла Нәсрәддин»дән гейди илә нәшр эдилмишди. Сонра «Г. Тукай диваны»нда вә «Г. Тукайын әсәрләри мәчмуәси»ндә чыхды[1].

Ше'рә татар рәссамы Г. Арсланов шәкил чәкмишдир[2].

Бизчә, Тукайын «Молла Нәсрәддин»дән мәһз бу вахт шеир тәрчүмә этмәсинин бир сәбәби онун 1908-чи илдә драматург Г. Қамал илә бирликдә «Йәшен» сатирик журналыны нәшр этдирмәси идисә, дикәр сәбәби һәмин илдә Һ. Әрәблински вә Әбүлфәт Вәли илә таныш олмасы, Азәрбайчан драматургларынын әсәрләрини сәһнәдә көрмәси олмушдур[3].

Ше'рин орижиналы 24, тәрчүмәси исә бундан ялныз икичә сәтир аз, 22 мисрадыр. Азәрбайчанчанын бешинчи вә алтынчы бейтләри мәзмунча бир бейтдә бирләшдирилмишдир. Лакин, буна бахмаяраг, маһир бир тәрчүмәчи олан Тукай орижиналын мәзмунуну вә идея истигамәтини сахламаға мүвәффәг олмушдур. Бир гәдәр сәрбәст тәрчүмә эдилмиш 16, 19 вә 21-чи сәтирләрдән башга, бүтүн галан мисраларын мәзмуну орижиналдакы кимидир.

Тәрчүмәнин вәзн, ифадә, гафийә чәһәтиндән орижинала чох яхын олмасы хүсуси диггәтәлайигдир. Бурада Сабир ше'ринин вәзни, руһу, чох ердә тәгтиләр вә гафийәләр эйнилә сахланылмышдыр. «Һөрмәт, иззәт, тәәт, сөһбәт, тәһарәт, шәбаһәт, раһәт, чүр'әт, фүрсәт, чәһаләт» гафийәләри һәр ики мәтндә эйнидир. Тукайын ше'рә әлавә этдийи «тар чалбарларын» (дар шалварларын) вә «бол-

---

[1] Г. Тукай. Әсәрләри, I чилд, Казан, 1929, сәһ. 161.

[2] Енә орада, сәһ. 111.

[3] Касым Шамил. Тукай һәм татар театры, «Габдулла Тукай» (мәгаләләр мәчмуәси), Казан, 1948.

ғанчыг су» (буланыг су) кими ени ифадәләр тәрҹүмәнин дилиндә сатирик колорити даһа да артырмышдыр.

Беләликлә, Сабир ирсинин башга халгларын дилләринә тәрҹүмә эдилмәси, бир тәрәфдән, гардаш совет халглары арасындакы гаршылыглы достлуг вә мәдәни әлагәни, дикәр тәрәфдән дә Сабир поэзиясынын бөйүк тә'сир гүввәсини көстәрән фактлардандыр.

7

Сабирин ады ялныз Азәрбайҹан әдәбийяты, мәтбуаты вә дил тарихи илә йох, инҹәсәнәтин рәссамлыг, һейкәлтәрашлыг, мусиги кими саһәләрилә дә бағлыдыр. Юхарыда һабелә сәһнә хадимләринин Сабир сатирасындан мүәййән мәгсәдләрлә истифадә этдикләрини көрмүшдүк.

Сәнәтшүнаслар чох доғру олараг, Азәрбайҹанда тәсвири инҹәсәнәтин реализм йолу илә инкишафында Сабир сатирасынын бөйүк рол ойнадығыны гейд эдирләр[1]. Һәгигәтән, бүтүн «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби кими, Сабирин ярадычылыг ирси дә Азәрбайҹан рәссамларынын иҹтимаи варлығы реалистҹәсинә дәрк вә тәсвир этмәләринә, тәсвири инҹәсәнәтдә демократик идеяларын гәләбә чалмасына көмәк этмишдир. Истәр ингилабдан әввәл, истәр сонра рәссамлардан Әзим Әзимзадәнин, Шмерлингин, Роттерин вә башгаларынын Сабир мөвзуларында чәкдийи рәсмләр өз һәятилийи, идеялылығы, әлванлығы илә диггәтәлайиг сәнәт әсәрләридир.

Ингилабчы сатирик өз реалист шеирләрилә карикатурачы рәссамларын иҹтимаи-бәдии тәфәккүрүнүн дүзкүн истигамәтдә инкишафына көмәк этмиш, онларын нәзәрини дөврүн ән типик проблемләри әтрафында мәркәзләшдирмиш, тәсвири инҹәсәнәтин халг һәятына яхынлашмасы просесини сүр'әтләндирмишдир. Бөйүк Азәрбайҹан рәссамы Әзим Әзимзадәнин ярадычылыг инкишафында Сабир сатираларынын тутдуғу мөвге буна ҹанлы сүбутдур.

Рәссамлыға биринҹи рус ингилабы дөврүндә башлаян Әзим Әзимзадә (1880—1943) һәлә илк аддымларында

[1] А. Ю. Казиев. Народный художник Азим Азимзаде, изд. АН Азерб. ССР, Баку, 1953; М. Нәҹәфов, «Һопһопнамә»нин иллүстрасиялары, «Әдәбийят вә инҹәсәнәт» гәзети, 13 июн 1953; М. Наджафов. Азим Азимзаде, М., 1958. Һ. Оруҹәли. «Молла Нәсрәддин» мәҹмуәсинин рәсмләри, «Әдәбийят мәҹмуәси», 1948, III ҹилд.

Азәрбайчанын тәрәггипәрвәр вә демократ зиялыларына гошулараг, тәсвири инчәсәнәтдә халг мәнафеинин мүдафиәчиләриндән бири олмушдур. Сабирин «Һопһопнамә» китабына чәкдийи 50-дән артыг шәкил Әзимзадәнин дәрин һәяти мүшаһидә габилиййәтини, тәрәггипәрвәр фикирләрини вә онун фырчасындакы сәнәткарлыг мәһарәтини парлаг сурәтдә нүмайиш етдирир. А. Газиев тамамилә дүз гейд едир ки, «Сабир шеирләринин мәзмунуну дәриндән дәрк едән Әзимзадә өз иллүстрасияларында бу шеирләрин бөйүк дахили мә'насыны һамыя чата биләчәк чанлы бир формада екс етдирмишдир. Рәссамын фырчасы шаирин гәләминин көрдүйү иши чох көзәл тамамламыш вә ону даһа да гүввәтләндирмишдир»[1].

Карикатура Сабир ирсинин кениш күтләләр арасында яйылмасы ишиндә һәмишә гүдрәтли бир көмәкчи олмушдур. Демәли, Сабир поезиясы илә реалист рәссамлыг гаршылыглы әлагәдә олан ики айрылмаз саһәдир. Сабирин шеирләринин тәкрар нәшр едилдийи бир сыра гәзет, журнал вә китабларда бу шеирләрә чәкилән шәкилләри вермәк дә көзәл бир адәт олмушдур.

Ә. Әзимзадә вә башга рәссамларын Сабирдәки сурәтләрә хас олан типик вә характерик чәһәтләри тәбии бояларла вермәсинә шаирин портрет тәсвириндәки мәһарәти дә аз көмәк етмәмишдир. Мә'лумдур ки, Сабир сурәтин сияси-мә'нәви симасыны бачарыгла ача билдийи кими, онун заһири портретини, заһири көркәминин типик чәһәтләрини дә һәссаслыгла верә билмишдир. Буну, мәсәлән, онун сатираларында буржуа ағаларын, молланын, гочунун, «шапгалы мүсәлманларын» вә башгаларынын портретини екс етдирән ерләрдә көрмәк мүмкүндүр. Шеирләриндән биринин әлязмасында Сабирин өз тәсвир етдийи сурәтин шәклини дә чәкдийи мә'лумдур[2].

Рәссамлар Сабир мөвзуларында карикатуралар чәкдикләри кими, һейкәлтарашлар да шаирин севимли сурәтини яратмаг үзәриндә чалышмышлар. Азәрбайчанда сосялист ингилабынын икинчи илдөнүмүндә һейкәлтараш Кейлихес тәрәфиндән ярадылмыш Сабир һейкәли шаирин адыны дашыян бағы зинәтләндирмишди. Бундан сонра кәнч Азәрбайчан һейкәлтарашларындан Ч. Гарягды,

---

1 А. Ю. Казиев. Народный художник Азим Азимзаде, стр. [illegible].

1 «Революсия вә култура» журналы, 1937, № 1.

Зивәр ханым, Һүсейн Әһмәдов вә башгалары бир-биринин ардынча Сабирин мүхтәлиф бүст вә һейкәлләрини яратдылар. Бу яхынларда шаирин Ч. Гаряғды тәрәфиндән ярадылмыш ени, әзәмәтли һейкәли Бакыда, Сабир бағында гоюлмушдур.

Сабир вә мусиги мәсәләсинә кәлинчә, һәр шейдән әввәл, гейд эдилмәлидир ки, Ү. Һачыбәйов вә М. Магомаевин тәртиб этдикләри «Азәрбайчан түрк эл маһнылары»[1] мәчмуәсиндә шаирин «Чүтчү» ше'ринин сөзләринә язылмыш маһныя раст кәлирик. Мәчмуәдә анчаг «эл маһнылары»нын топландығыны нәзәрә алараг, «Чүтчү» маһнысынын мелодиясыны халг ичәрисиндән чыхмыш һәвәскар композиторлардан биринин яратдығыны эһтимал этмәк олар. О да ола биләр ки, эксинә, шеир Сабир тәрәфиндән о вахтадәк халг арасында башга бир мәтнлә охунан мелодияя уйғун бир шәкилдә язылмышдыр. Бизә бу сон эһтималы гүввәтләндирән мараглы бир факт мә'лумдур.

Мүасирләрдән бири Сабир илә көрүшүнү тәсвир эдәрәк языр ки, «рәсми сөһбәтимиз битдикдән сонра Сабир бир парча кағыз чыхартдыгда ени бир шей язмыш олдуғуну дәрк этдик. Бу да өзү... тәшкил этмиш олдуғу мәктәбә һәср олунан: «Мәктәб, мәктәб! нә дилкүшасан! Чәннәт, чәннәт—десәм, сәзасан» адлы бир ушаг нәғмәси иди. Һамымыз бу нәғмәнин мәктәбләрдә охунмасыны гәрара алдыг вә шакирдләрә өйрәтдик. Гурулушу о заман халг арасында охунан эл маһнысына мүвафиг олдуғу үчүн ушаглар тәрәфиндән асанлыгла өйрәнилир вә охунурду»[2].

---

[1] Ү. Һачыбәйов вә М. Мағомаев. Азәрбайчан түрк эл маһнылары, Бакы, 1927.

[2] Ч. Чәбрайылбәйли. Хатирәләрим (әлязмасы, 1943). Низами адына Әдәбийят вә Дил Институтунун элми архиви, инв. № 350, сәһ. 127—128.

Бу гейдләрдә бир анохронизм вардыр. Тәрчүмеи-һалындан билдийимиз кими, шаир «Үмид мәктәбини» 1909-чу илдә ачмышды; «Мәктәб шәргиси» исә һәлә ондан үч ил әввәл «Дәбистан» журналында чап олунмушдур (№ 17, 19 декабр 1906. Имза: Ә. Сабир Таһирзадә. Шамахы).

«Дәбистан» редактору Ә. И. Чәфәрзадәнин шаир һаггында хатиратында дейилдийинә көрә Сабир бу ше'ри Бакыда, журналын редаксиясында бәдаһәтән язмышдыр («Әдәбийят гәзети», 1936, 21 декабр). «Дәбистан»дакы «Шамахы» гейди бу иддианы да тәкзиб эдир.

һаггында бәһс эдилән «Мәктәб шәргиси» инди дә халг тәрәфиндән севилән мәшһур «Ҝәклик» мелодиясы илә охунмаг үчүн язылмышды. Бу шәрги һәмин мелодия илә узун заман Азәрбайчан мәктәбләриндә кечилән нәғмә дәрсләриндә ушаглара өйрәдилмишдир.

Азәрбайчан совет композиторлары Сабирин шеирләри үзрә бир нечә маһны бәстәләмишләр. Бунлардан биринчи нөвбәдә көркәмли композитор Асәф Зейналлы гейд эдилмәлидир. Мусиги ярадычылығы саһәсиндә Сабирә илк дәфә мүрачиәт эдән А. Зейналлы шаирин «Ушаг вә буз» ше'ринә бир маһны бәстәләмишдир[1]. Сабирин ше'рилә эйни адда олан бу әсәрин нотасы мәтнсиз чап эдилсә дә, бурадакы «маһны» гейди көстәрир ки, әсасән ушагларын фортепианода чалмалары үчүн язылмыш, бу әсәр эл арасында, эйни заманда, бир маһны кими дә охунурмуш.

1936-чы илдә, Сабирин вәфатынын 25 иллийи гейд эдилдийи заман Бакы мәктәбләриндән бириндә «мусиги мүәллими Нәсирбәйли йолдаш тәрәфиндән бәстәләнмиш «Мәктәбә тәрғиб» вә «Әкинчи» шәргиләри тәләбәләр тәрәфиндән коллектив сурәтдә охунмушдур»[2]. Һәмин ил композитор А. Маилян шаирин «Нейләрдин, илаһи?» ше'ринә мусиги бәстәләмишдир[3]. 1954-чү илдә композитор Сәид Рүстәмов «Ушаг вә буз» мәтнинә икинчи бир маһны бәстәләмишдир.

8

Бүтүн бунлара әсасән belә бир нәтичәйә ҝәлмәк олар ки, Сабир поэзиясы өз идея вә сәнәткарлыг гүдрәти сайәсиндә бөйүк бир тә'сир даирәсинә маликдир. Сабир милйонларла халгын мә'нәви һәятына дахил олмуш мүтәфәккир сәнәткарлардан биридир.

Сабирин ирси заманымызын ағыллы охучулары үчүн бир чох чәһәтдән гиймәтли вә әзиздир. Онун ән яхшы әсәрләри тарихи әһәмиййәтә малик олмагла бәрабәр, эстетик тәрбийә вә һәяты идрак васитәси, демократия

---

1 Асәф Зейналлы. Чочуглара мәхсус сүита, Бакы, 1934, сәһ. 2.

2 «Кәнч ишчи» гәзети, 21 декабр, 1936, № 245.

3 «Коммунист» (азәрбайчанча), 26 декабр, № 297.

уғрунда мүбаризәдә бир силаһ олмағ е'тибарилә мүасир актуал әһәмиййәтә дә маликдир. Сабир ирсинин әһәмиййәти бир дә онун мүасир бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризәдә гүдрәтли бәдии силаһ ролу ойная билмәсиндәдир. Лакин Сабир ирсинин әһәмиййәти бунунла гуртармыр. Классик мәдәни ирсдән тәнгиди сурәтдә өйрәнән совет адамлары Сабирин тарихән шәртләнән бә'зи нөгсанларыны нәзәрдән гачырмамагла, ондакы ән яхшы чәһәтләри, «кәләчәйә мәхсус олан чәһәтләри» (Ленин) сечир, бунлардан өз һәят вә мүбаризәләриндә истифадә эдирләр. Бу мә'нада Сабир ирәлийә доғру йүрүшүмүздә бизим садиг вә сынанмыш достумуз, һәмфикримиз, мүттәфигимиздир.

Шаирин дәрин һәятилийә, конкрет тарихи мәзмуна малик олан сатирик типләри, эйни заманда, кениш бәдии үмумиләшдирмә характери дашыдығына көрә, инди дә кәһнәлийин сиясәт, шүур вә мәишәтдәки галыгларыны көрмәкдә вә арадан галдырмагда совет адамларына көмәк этмәкдәдир.

Азәрбайчан классикләринин яратдығы зәнкин ирсә истинад эдәрәк, өз ярадычылығы илә ени бир әдәби мәктәб тә'сис эдән Сабирин ән'әнәләри онун сәләфләри олан Азәрбайчан совет язычылары үчүн көзәл бир ярадычылыг мәктәбидир. М. Ибраһимов бөйүк шаирин мүасир әдәбиййатымыз үчүн әһәмиййәтини көстәрәрәк гейд эдир: «Сабирин ярадычылығы классик әдәби ирсимизә дахил олмушдур. Азәрбайчан совет әдәбиййатынын яраныб чичәкләнмәсиндә биз бу ярадычылыгдан истифадә этмишик, өйрәнмишик. О инди дә бизим үчүн бир мәктәбдир, һәятилик, йүксәк образлылыг мәктәбидир, халга сәдагәтлә хидмәт этмәйин нүмунәсидир»[1].

Һәлә сосялист ингилабынын илк илләриндә Азәрбайчанын истәр яшлы язычылары Ч. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев, А. Шаиг, М. С. Ордубади, Әли Нәзми, истәрсә дә кәнч совет шаирләри әдәбиййатымыздакы реализм ән'әнәләрини инкишаф этдирмәк ишинә чидди фикир верирдиләр. О заман, бир тәрәфдән, Сабир һаггында чап олунан мәгалә вә китабчаларда бөйүк шаирин

[1] Мирзә Ибраһимов. Сабир, «Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын хәбәрләри», Бакы, 1952, № 7.

ени һәят вә ени әдәбийят үчүн әһәмийййәтли олан мүтәрәгги чәһәтләри ишыгландырылыр, «Сатир-акит» драматурглары, Ордубади, Әли Нәзми кими шаирләр халгын дүшмәнләрини вә бейнәлхалг иртичаы Сабир руһунда ифша этмәклә, ингилабчы сатирикин ән'әнәләрини яшадырдылар; дикәр тәрәфдән дә һәлә Азәрбайчанда Совет һакимиййәти гурулмасынын икинчи илиндә Н. Нәриманов язмышды: «Түрк (Азәрбайчан.—*ред.*) өвладлары нәинки ялныз Пушкинин, һәмчинин Шекспирин вә Шиллерин дә шеирләринә бәләд олмалыдырлар, лакин бу шәртлә ки, ән әввәл һәгиги пролетар шаири, доғма Сабирин зәһмли, мүбариз шеирләрини, һабелә халг шаирләри Вагифин, Закирин, Видадинин шеирләрини билмиш олсунлар. Белә этсәләр, бу тамамилә марксизм руһунда доғру олар»[1].

Азәрбайчан совет әдәбийятыны, хүсусилә халгын вә партиянын тәләб этдийи сатираны инкишаф этдирмәк ишиндә Сабир букүн дә язычыларымыза чох көмәк эдә биләр вә эдир.

Сөз йох ки, коммунизм уғрунда мүбаризәнин илк сыраларында кедән чохмилләтли совет әдәбийятынын өзүнәмәхсус ени идея мәзмуну вә сәнәткарлыг хүсусиййәтләри вардыр. Бу әдәбийят там мә'нада новатор әдәбийятдыр. О чүмләдән сосялизм реализми сатирасы да өзүнүн бир чох хүсусиййәтләрилә тәнгиди реализм сатирасындан фәргләнир. Бунунла бәрабәр, сосялизм реализми әдәбийятынын ән мүсбәт чәһәтләриндән бири дә онун классик ән'әнәләрлә сых бағлылығы, бу ән'әнәләрә тәнгиди вә новаторчасына мүнасибәтидир. Гогол вә Шедрин, Горки вә Маяковски, М. Ф. Ахундов вә Мәммәдгулузадә, Леся Украинка вә Тукай кими, Сабир дә язычыларымыза һәятдакы мәнфилик һалларына гаршы, сүлһ вә демократия дүшмәнләринә гаршы нечә мүбаризә апармағы өйрәдир. Бурада совет язычысынын күлүш һәдәфләри илә кечмиш классикләрин күлүш һәдәфләри арасындакы чидди фәргләр, һабелә дикәр спесифик чәһәтләр гәтиййән әдәби ән'әнәләри давам этдирмәйә мане ола билмәз вә билмир. Сатира һәдәфләрини тә'йин этмәк, ярамазлыглары бир-бир үзә чыхарыб көстәрмәк,

---

1 Н. Нариманов. Ответ некоторым товарищам, газ. «Бакинский рабочий» 15 июня 1922 года, № 130.

онлара күлмәк вә онларын арадан галдырылмасына ағыллы мәсләһәт вә тәдбирләрлә көмәк этмәк нөгтейи-нәзәриндән Сабир кими классикләрин ән'әнәләри мүасир язычы үчүн яхшы бир нүмунәдир.

Совет сатирасынын һәдәфләри: халгымызын коммунизм зирвәләринә доғру йүрүшүнә мане оланлар, керидә галмыш адамларын шүуруңдакы вә мәишәтиндәки капитализм галыглары, буржуа идеолокиясы төртөкүнтүләри вә саирәдир. Күтләләрдә дәрин вәтән севкиси тәрбийә эдилмәси ишиндә дә сатиранын үзәринә бөйүк вәзифә дүшүр. Бу нөгтейи-нәзәрдән, Сабир кими сәнәткарлардан чох шей өйрәнмәк мүмкүндүр.

Совет халгынын, һабелә демократия чәбһәсинә дахил олан өлкәләрин тарихи гәләбәләр газандығы бир дөврдә инкишаф эдән мүасир сатира мәнфиликләри, ярамазлары ифша этмәклә бәрабәр, дөвләтимизин, адамларымызын гүдрәтинә инам ифадә эдән тәсдигэдичи хүсусиййәтә дә маликдир. Совет язычылары халгын ярадычы гүввәсинин артмасына көмәк эдир, мәнфиликләр әлейһинә мүбаризәдә ардычыл вә фәдакар олмаға руһландырыр. Бүтүн чәтинликләрә бахмайраг, мүсбәт гүввәләрин гәләбәсинә инамыны итирмәйән вә лазым кәләрсә вәтән вә халг йолунда чандан да кечмәйи шәрәф билән Сабир кими классикләрдә бу чәһәтдән дә өйрәнмәли шей чохдур.

Коммунист партиясы язычыларымызы йүксәк идеялы әсәрләр яратмаға чағырдығы заман сәнәткарлыг мәсәләләринә хүсуси әһәмиййәт вермишдир вә инди дә бөйүк әһәмиййәт верир. Зәнкин бәдии форма, халг дилинин түкәнмәз хәзинәсинә әсасланан сәнәткаранә ифадә тәрзи, үслуб чанлылығы вә парлаглығы чәһәтиндән, башга классикләр кими, Сабирин дә поэзиясы бир ярадычылыг мәктәбидир. Сахта новаторлуг шүары алтында сүн'и, гейри-бәдии формалар, сөзләр «тапан» шаирләр Сабирин сәнәткарлыг хүсусиййәтләрини, онун халг бәдии тәфәккүрүндән вә дилиндән нечә истифадә этдийини өйрәнсәләр, чох хейир көрәрләр.

Кәнчлик, «Ағлар күләйәндән» сонра етишән нәсл-нәсл адамлар, «Һопһопнамә»ни вәрәгләдикчә ата-бабаларымызын бир заманлар нечә әзабла яшадыгларыны, сосялист ингилабынын, Совет дөвләти вә коммунист партиясынын вәтәнимизи нечә ағ күнләрә чыхардығыны бир даһа көрүр, азадлыг һәсрәти үрәйиндә кедән бөйүк халг

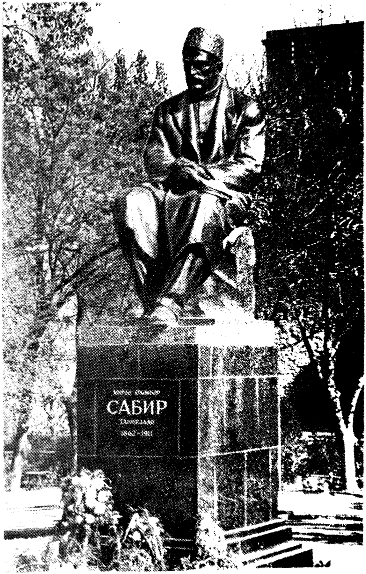

Бакыда М. Ә. Сабирә гоюлмуш абидә (һейкәлтәраш Ҹ. Гаряғды)

шаирини шүкранла яд эдирләр. Халг шаири Сәмәд Вурғун совет адамларынын ингилабчы сатирикә мәһәббәтини чох сәмими тәрәннүм этмишдир

Сабир, о күнләри кәтирмә яда,
Дүня унутмамыш сәни дүняда!
Синәнә чарпдыгча кинли далғалар
Бир гоча дағ кими дурдун дәряда.

Сән эй азадлығын сәһәр рузкары!
Сынмады гәлбинин тәрлан вүгары.
Әсрләр долашыг кәлиб кечсә дә,
Тарих унутмайыр мәрд оғуллары!

Узалы кетдисә дүнядан әлин,
Артыг чичәкләнди арзун, әмәлин.
Инсанын һаггыны өзүнә вердик,
Һәр дуян үрәкдә галхды һейкәлин.

«Мән кедәрсәмсә, мәрамым енә дүняда дурар»—дейән Сабирин сөзләри совет дөврүндә тамамилә өз ерини алмышдыр.

Сабир—ше'ри дилләрдә, эшги көнүлләрдә яшаян бөйүк халг шаиридир; о, дүнәнин, букүнүн, сабаһын шаиридир!

1950—1955.

Азиз Мир Ахмедов

Сабир

РЕЗЮМЕ

Великий азербайджанский поэт Сабир является одним из деятелей, выдвинутых первой русской революцией на арену борьбы за свободу, за демократию, за прогресс. Он был виднейшим представителем критического реализма в азербайджанской литературе.

Алекпер Зейналабдин оглы Таирзаде, известный под псевдонимом Сабир (что означает «терпеливый»), родился в 1862 году, в древнейшем городе Азербайджана — Шемахе. Как свидетельствуют дошедшие до нас образцы его ранних произведений, еще подростком поэт, столкнувшись с социальной несправедливостью, возненавидел ее. Отец Сабира стремился сделать сына священником. Но юноша все больше тяготел к поэзии. Серьезное влияние на развитие таланта молодого Сабира оказала учеба в школе нового типа, открытой поэтом-просветителем Сеид Азимом Ширвани (1835—1888), а также произведения Низами и Физули.

После странствования по многим городам Ирана и Средней Азии, Сабир вернулся в конце восьмидесятых годов на родину и примкнул к прогрессивной интеллигенции. Однако влияние обучения в старой школе (моллаханэ), прошлое окружение фанатиками и т. п. долгое время препятствовали творческому росту поэта, не сумевшему вначале освободиться от оков традиций схоласти-

ческой поэзии. До начала XX века он писал преимущественно эпигонские газеллы, касиды, но уже в первый период творчества Сабир критически относился к действительности, высмеивая ее в некоторых сатирических стихотворениях.

Созревание Сабира, как сильнейшего представителя сатирического направления, тесно связано с подъемом революционного движения в Азербайджане на рубеже двух столетий.

В эти годы азербайджанский пролетариат формируется как класс и под влиянием социал-демократических идей начинает осознавать свои классовые интересы. Особенно заметно протекал этот процесс в Баку, самом крупном к тому времени центре нефтяной промышленности России.

Именно в эти годы начали появляться в печати стихотворения Сабира, пробудившегося под воздействием роста революционного движения. В первом же его опубликованном в газете «Шарки-Рус» в 1903 году стихотворении мы видим, хотя и абстрактное, но достаточно значительное заявление о том, что давно пора очнуться от векового сна.

Начиная с 1906 года реалистическая поэзия Сабира, который уже был активнейшим сотрудником известного сатирического журнала «Молла Насреддин», завоевывает широкую популярность как в Азербайджане, так и далеко за его пределами.

Стихи Сабира в «Молла Насреддине» печатались под различными псевдонимами[1], а иногда и совсем анонимно; но авторство их все же было разгадано, и реакционеры начали яростно преследовать его. Жизнь Сабира и без того была полна горя и нужды: достаточно сказать, что он вынужден был заниматься мыловарением, чтобы прокормить семью; теперь же Сабир, по его выражению, попал в положение «каторжника».

В 1908 году поэт открыл в Шемахе школу, но она просуществовала всего лишь один год. Снова Сабир остался без средств к существованию. В 1910 году он переехал в Баку. Продолжая учительствовать в одном из

[1] Хоп-хоп (удод), Аглар гулейен (плачущий смеющийся), Абу Наср Шейбани и др.

нефтяных районов Баку — в Балаханах, Сабир сотрудничал также в газетах, публиковал свои сатирические стихотворения. Ему опять приходилось работать в обстановке непрерывной борьбы с буржуазно-националистической буржуазией. Вместе с тем, связь с пролетарской средой Баку все больше усиливала революционный пафос поэзии Сабира.

Великий народный поэт умер в полной нищете и был похоронен в родном городе — Шемахе.

* * *

В работах некоторых литературоведов делались попытки изолировать поэзию Сабира от классического наследия азербайджанской литературы. В действительности же новаторское творчество Сабира неразрывно связано с ее многовековым развитием, особенно с ее сатирическим направлением. Да и вообще творчество реалистов начала XX века неотделимо от классического наследства; это отмечалось еще в «Молла Насреддине». Множество фактов подтверждает органическую связь Сабира с его предшественниками—Низами, Хагани, Физули, С. А. Ширвани и другими, у которых поэт учился умению поэтически раскрывать большие социальные проблемы, воспевать думы и чаяния народа.

Идейно-художественные корни сатиры в азербайджанской литературе уходят в далекое прошлое. Значительное место занимает сатирическое отображение действительности и в устном народном творчестве.

Основателем критического реализма, как мощного литературного направления, является в Азербайджане гениальный писатель и философ М. Ф. Ахундов (1812—1878). Основные черты реализма определялись не только его многогранной литературной деятельностью, но и освещением ряда теоретических проблем этого метода. Исключительный интерес представляют высказывания М. Ф. Ахундова о специфике сатирического жанра, о необходимости развивать критическое начало во всей восточной литературе, о реализме и народности в поэзии, о формах художественных произведений. Творчеством Ахундова завершился процесс формирования сатирического направления в азербайджанской литературе, начало которому

было положено еще на заре прошлого столетия Мирзой Шафи Вазехом (1804—1852), А. Бакихановым (1794—1847), К. Закиром (1784—1857).

Азербайджанские сатирики XX века были прямыми последователями и продолжателями традиций М. Ф. Ахундова.

Революция 1905—1907 гг. явилась, по словам М. Горького, и «актом великого культурного значения»[1]. Эти слова относятся наравне с Россией и к ее национальным окраинам. Передовые писатели и поэты Азербайджана воодушевленные борьбой трудящихся за демократию и свободу, после 1905 года активизировали свою общественную и литературную деятельность (Дж. Мамедкули-заде. А. Сабир, Н. Нариманов, А. Ахвердов, А. Сиххат. М. С. Ордубади и др). Грозно высмеивая мир частной собственности, царское самодержавие, восточный деспотизм, империалистических колонизаторов, средневековую отсталость, бичуя религиозный фанатизм и мракобесие, они содействовали осуществлению исторических задач первой русской революции.

Основным печатным органом писателей-демократов был «Молла Насреддин». Сотрудники этого журнала ратовали за поднятие азербайджанского реализма на новую ступень, за дальнейшее развитие в литературе демократических традиций. Большое значение придавали они пропаганде русской культуры и литературы. На страницах «Молла Насреддина» с горячей любовью говорилось о поэзии Пушкина, отмечалось мировое значение творчества Гоголя, особенно его комедии «Ревизор».

Сам руководитель «Моллы Насреддина» — Дж. Мамедкули-заде, получивший образование на русском языке в Горийской семинарии, был талантливым представителем критического реализма в азербайджанской литературе. В своей классической комедии «Мертвецы», в рассказе «Курбанали-бек» Мамедкули-заде на своеобразном национальном материале творчески использовал и развил традиции Гоголя. Мамедкули-заде был не только прозаиком, драматургом и публицистом, но и критиком, анализировавшим важнейшие проблемы развития азер-

[1] М. Горький. Статьи 1905—1916 гг., т. II, 1918, стр. 82.

байджанской литературы, умело отстаивавшим идеи реализма и народности.

Азербайджанские сатирики последовательно поддерживали в литературе идеи первой русской революции. Они клеймили буржуазно-националистические тенденции контрреволюционных писак, выступавших на страницах продажной печати («Хаят», «Фиюзат», «Шэлале» и др.), резко критиковали реакционных романтиков, поэтов-эпигонов.

Блестящую роль в становлении и развитии революционной сатиры сыграло творчество Сабира, выступавшего в тесном содружестве со своими единомышленниками— молла-насреддинцами. Сабир стремился максимально приблизить свою сатиру к народу; он расширял тематику азербайджанской литературы, мастерски демократизировал ее формы. Борьбой за реализм и народность отличаются не только его сатирические стихотворения, запечатлевшие типические образы, но и программные произведения («Поэтическая мелодия», «Я — поэт», «Подражание нашим поэтам», Эпиграмма № 27 и др.).

Подобно всем подлинным художникам слова, Сабир считал, что литература должна быть «зеркалом эпохи»; что «вечной мечтой» поэта должны быть «счастье и честь родной страны», родного народа. Сабир резко осуждал писателей, оторванных от больших проблем эпохи, закрывающих глаза на социальные несправедливости, «бьющих поклоны деньгам». Он считал своим долгом отображать действительность, показывать «кривое—кривым, прямое — чертою прямой».

Свободный поэт, я призван моею страной писать,
О добрых делах, и также о славе дурной писать.
Сияющим — день, а полночь — объятую тьмой писать.
Читатель, а ты смутился? Не веришь глазам своим?
Иль в зеркало это глядя, ты видишь себя кривым?[1].

Подобные стихотворения Сабира имели очень важное значение для развития критического реализма в азербайджанской литературе XX века.

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М. 1954, стр. 130. Цитаты из Сабира всюду приводятся в переводе П. М. Панченко.

* * *

Сабир определился как реалист и сатирик в годы первой русской революции. Именно к этому периоду относится его поворот к социальной тематике. Революционно-демократические идеи, убеждение в том, что поэт должен стать выразителем народных чаяний, у Сабира укрепились после исторических событий 1905—1907 годов. В эти же годы поэт обращается к революционной сатире.

Несмотря на поражение революции, произведения, созданные прогрессивными писателями Азербайджана даже в мрачные годы реакции, были проникнуты боевым духом, воспевали счастливое будущее народа — свободу. Такова была публицистика Мамедкули-заде и Н. Нариманова, полная боевого духа; таковы были лучшие рассказы и стихотворения Сиххата, Ахвердова, Моджуза. На этой же позиции стоял и Сабир. Во многих его стихотворениях звучит оптимизм, рожденный у поэта революционной бурей 1905—1907 годов.

В годы революции поэту стала ясна роль основных социальных сил в историческом развитии страны. Он начал понимать великую освободительную миссию народных масс.

При создании произведений о наиболее важных событиях последующих годов опыт революции, как правило, со всей наглядностью вставал перед Сабиром, освещая путь его идейно-творческого развития. Чтобы убедиться в этом, достаточно вспомнить жалобы отрицательных персонажей его сатирических стихов на революцию («Невозможно убедить!», «Как скверно мне, аллах!», «Благородная мелодия», «Не пущу!» и др.).

Вот как выражает свое недовольство и тревогу, вызванные революционным подъемом, консерватор-мусульманин в стихотворении «Как скверно мне, аллах!»:

Вай-вай, как трудно стало мне, как скверно мне, аллах!
Ей-богу, я горю в огне, спаси, податель благ!
Горсть недругов чернит ислам, забыв и стыд и страх.
Непослушанье пробудить хотят в твоих рабах.
  В такие злые времена мне жить пришлось, ох, ах!
  Нет, быть не может перемен, раз не [illegible]?

...Уж год, а то и больше, я расстроен, изнемог,
К работе руки не лежат, к делам не двинуть ног:
Ах, даже у детей моих какой-то новый слог!
Ах, это все в моих ушах трещит, свидетель бог!
Права... свобода... Порт-Артур... Манчжурия... размах!..
Нет, быть не может перемен, раз не велел аллах!

...Ах, неужель минувших дней никто нам не вернет?
Ах, неужель им не дано продлиться лет пятьсот?
Науки, знания, мораль, мы дали б вам расчет.
О ненавистный прошлый год и позапрошлый год!
Сгореть бы вам, чем у невежд будить огонь в умах!
Нет быть не может перемен, раз не велел аллах!..[1]

Нетрудно понять здесь намек на те времена, когда произошли большие «перемены», т. е. революция. В стихотворении звучит ненависть консерваторов к свободе, равенству.

Опираясь на глубокое знание жизни, Сабир горячо откликался на важнейшие события эпохи. Его поэтическое вдохновение, как он сам указывает, имело в те годы «такую силу, которая позволяла сочинять в день чуть не сотни двустиший». Вместе с тем, среда, окружавшая Сабира, мешала его интенсивной творческой работе. Сабир оставил только один том произведений, куда вместе с его поэтическим наследием, составляющим около десяти тысяч строк, входит также ряд статей и один рассказ. Эта книга известна под названием «Хоп-хоп-намэ». Исключая несколько стихотворений, все наследие поэта, входящее в эту книгу, в основном создано им в течение пяти лет — 1906—1911 годов.

В творчестве Сабира преобладает сатирическая миниатюра. Эти произведения представляют реалистически обрисованные картины современной ему жизни. Конкретно-исторические особенности жизни Азербайджана (и не только Азербайджана), дух революционной эпохи переданы у Сабира со всей точностью. Глубоко познав борьбу нового со старым, поэт вскрывает убедительные жизненные конфликты, создает рельефные типы различных социальных слоев тогдашнего общества.

В первые годы деятельности (1906—1907) у Сабира порой проявлялись либеральные нотки, чуждые общему направлению его поэзии («Письмо бекам», «Тоска»). Некоторая ограниченность мировоззрения и в дальнейшем

[1] Сабир. Сатиры и лирика. М., 1954, стр. 60—61.

мешала поэту видеть авангардную роль пролетариата в революционном движении. Однако, на долю Сабира выпала честь быть первым в истории азербайджанской поэзии певцом борьбы рабочего класса, который героически «добивался прав» для себя и поставил своих хозяев перед неизбежным крахом.

Со вступлением на арену социальной борьбы рабочего класса, с ростом освободительного движения, в азербайджанской литературе все чаще и чаще стали проявляться произведения, посвященные жизни и борьбе пролетариата. Призывом к объединению сил для классовых схваток заканчивался очерк «Напутствие» Дж. Мамедкули-заде, опубликованный на страницах большевистской газеты «Кавказский рабочий листок». Ряд произведений на тему борьбы бакинских рабочих был написан писателем С. Мусеви. В поэме «Храбрость Ахмеда» А. Сиххата была изображена революционная борьба трудящихся Ирана и Южного Азербайджана против тирании. Рассказ «Письмо не дошло» Абдулла Шаига представлял собой реалистическую обрисовку жизни бакинских нефтяников. Во главе писателей, разрабатывавших рабочую тематику, стоял Сабир.

Воспевание рабочего движения, создание своеобразными сатирическими приемами образа рабочего составляют наиболее замечательную особенность поэзии Сабира. С этой точки зрения весьма характерны сатирические произведения, в которых отображены взаимоотношения рабочих с капиталистами («Бакинский рабочий», «Благородная мелодия», «Рабочему»).

Анализируя положение рабочего класса после 1905 года, В. И. Ленин писал: «Как ни лакействует капиталист перед Пуришкевичем, а все же обоим «милым дружкам» не удастся вернуться к старинушке: *рабочий в России уже не тот*. Рабочий в России кое-чему уже научился!»[1].

Прекрасной иллюстрацией к этому высказыванию может служить стихотворение Сабира, в котором капиталист говорит о рабочем:

Злой фортуны колесо побежало вспять теперь,
И рабочий захотел человеком стать теперь.

Но нельзя же допустить, чтобы во все совался он,
Чтобы там, где есть богач, пикнуть не боялся он,

---

1 В. И. Ленин. Сочинения, т. 19, стр. 324—325.

Чтоб свободно мог дышать и не задыхался он,
Чтобы за свои права то и дело дрался он!
Злой фортуны колесо побежало вспять теперь,
И рабочий захотел человеком стать теперь...[1]

Произведения Сабира о рабочем движении не только характеризовали прогрессивное значение творчества автора, но и говорили о том, что, откликаясь на правду жизни, азербайджанская поэзия поднялась на новую ступень своего развития, приобрела революционное содержание.

Знаменательным событием в азербайджанской литературе было появление стихотворений Сабира, посвященных жизни угнетенных крестьян. Эта тема была разработана еще в средневековье, в поэзии Низами, Физули и других поэтов. История же трудовых песен крестьян, часть которых носит название «һолавар», восходит к глубокой старине.

М. Ф. Ахундовым создан ряд положительных образов крестьян в его комедиях «Медведь — победитель разбойника» и «Гаджи Кара». Продолжая эти традиции, писатели XX века создали такие реалистические произведения, как повесть «События селения Данабаш» и рассказ «Почтовый ящик» (Дж. Мамедкули-заде), стихотворение «Хан и дехкан» (А. Шаиг) и др. Сабир вместе с другими азербайджанскими писателями-реалистами изображал жизнь деревни, тяжелую долю трудового крестьянства. В стихотворении «Экинчи» («Пахарь») он выступает защитником трудовых крестьян, которые все еще были вынуждены пользоваться примитивными орудиями времен Ноя, крестьян, которых приводили в отчаянье феодальные отношения, непосильные налоги, стихийные бедствия. Хорошо определяет положение азербайджанской деревни помещик в одной из сатир Сабира:

Притворясь угнетенным, не очень-то ной, земледел!
Не хитри, не виляй, как лисичка, смешной земледел!

Что тяжелым был год у крестьян — я совсем не причем!
Что взошел вместо хлеба бурьян — я совсем не при чем!
Что погибли твой рис и баштан — я совсем не при чем!
Виноват же не я, а какой-то там зной, земледел!
Замолчи же, проклятый! Не очень-то ной, земледел!

[1] Сабир. Сатиры и лирика. М., 1954, стр. 23.

..Что работал ты много, но нечего есть — не тверди!
Если правда, что ты умираешь, то к черту иди!
Нет пшеницы? Достань хоть из глаз! Мне плевать на дожди!
Добывай мне пшеницу любой ценой, земледел!
А не то — разочтешься своею спиной, земледел![1].

Тема народа красной нитью проходит через многие произведения Сабира, в которых она как бы определяет направление и других идейно-тематических линий («Рабочему», «Сетования», «Что делать мне, аллах?», «Бунтуют иранцы» и др.).

Революционный демократ, органически связанный с народной жизнью, Сабир рассматривал социальную действительность с точки зрения интересов народа. В сатире «Вызов святоше» поэт утверждает, что только народ может дать точную оценку тому или иному социальному явлению, той или иной общественной силе:

Эй, святоша, не пора ль покровы скинуть нам двоим?
Ну-ка, мысли обнажив, перед народом постоим!
Пусть на миг увидит он, что мы в душе своей таим,
И свою оценку даст делам моим, делам твоим...[2]

В стихотворениях Сабира проявляется широкое знание жизни, способность художественно обобщить типические стороны действительности, богатство национального колорита, умение передать характерные бытовые и языковые особенности изображаемой среды.

* * *

Сабир-сатирик гневно обличал язвы буржуазно-помещичьего строя. В своем реалистическом творчестве он стремился снять обманчивый покров с мерзостей частнособственнического мира — покров, под которым представители реакционной литературы пытались скрыть вопиющие социальные противоречия.

В словах Сабира, считавшего себя ответственным за судьбу родины, за судьбу народа, горит огонь сатиры — сатиры, являющейся не равнодушным осмеянием пороков,

---

1 Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 78.
2 Там же, стр. 138.

а «порывом, энергиею раздраженного чувства, громом и молниею благородного негодования»[1].

Сабир являлся одним из тех художников слова, которые «учили ненавидеть» (Ленин) носителей зла в классовом обществе. Такими носителями зла, по Сабиру, были, прежде всего, господа, цинично утверждающие свое бездушное отношение к общему горю.

«Пусть мрет как хочет мой народ — какое дело мне?»[2] — говорят у Сабира власть имущие. Или же:

Не суй в глаза мне нацию мою!
Что мне ее свобода? Прочь! Прибью!
Не будь отравой моему житью![3]

Сабир заклеймил подобных себялюбцев многими саркастическими эпитетами и метафорами: «громадные» (зорбалар), «толстопузые» (гарныйоғунлар), «пиявки» (зэли) и т. д.

С предельным лаконизмом, в форме диалога раскрыто убожество буржуазно-помещичьего общества в сатире «Разговор двенадцати», где благодаря глубокому художественному обобщению перед читателем предстают яркие социальные типы того времени.

Адвокат

Виновного я правым звал, и весь грехами я обрсс.

Врач

Мое леченье принесло родне больных немало слез.

Купец

Я всех нужней был во лжи, я даже в правду ложь принес.

Розехан

Я ближнему за деньги врал — и, бедный, он рыдал всерьез.

Дервиш

Я всюду открывал базар: сбывал я бредни, гол и бос.

[1] В. Г. Белинский. Сочинения, т. II, 1949, стр. 49.
[2] Сабир. Сатиры и лирика (Хоп-хоп-намэ), Л., 1950, стр. 338.
[3] Там же, стр. 124.

Софи

Я простаками помыкал: я вздор об истине им нес

Молла

В день издавая по фитве, я много расточал угроз...

Поэт

Я только сказки сочинял о счастье соловьев и роз и т. д...[1]

С самых ранних произведений читатели видели в Сабире яростного противника царизма. На этих позициях Сабир стоял уже в 1905 году, когда появилось его широко известное стихотворение «Интернационал» («К согражданам мусульман и армян»).

Сабир, в противовес буржуазным писателям, разжигающим национальную рознь между трудящимися, считал своим гражданским долгом раскрывать «народу правду», призывать к дружбе и братству. Стихотворением «Интернационал» азербайджанский поэт присоединился к голосу пламенных глашатаев дружбы народов: М. Горького, А. Церетели, А. Акопяна и других.

Говоря об извечной дружбе азербайджанского и армянского народов, Сабир называет искусственно разжигаемую царизмом национальную рознь «спором», зажженным «проклятым сатаной», т. е. царизмом.

У двух соседей, двух друзей, рожденных родиной одной,
Веками не было вражды, лишь мир светился над страной.
Нет, исступленный этот спор зажжен проклятым сатаной!
Нет, этой бешеной вражде одно невежество виной!
Пылают села, города! Грабеж, убийство, ад земной!
...Красноречивые, сюда! Где ваше рвенье? Час настал!
Друзьям о дружбе возвестить, о единенье — час настал!..[2]

Сабиру было ясно, что декларируемые царизмом «свободы» иллюзорны, что обещание созыва думы имело целью убаюкать революционные массы («Не вышло ли

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика. М., 1954, стр. 233—234
[2] Там же, стр. 15.

так, как я сказал?, «Смешно наше будущее», «Сон» и т. д.). С этой точки зрения очень характерно следующее стихотворение Сабира, которое написано в острой полемической форме:

Ну, что мечты твои теперь? Скажи, куда девал ты их?
Дрожали небо и земля от жалоб и угроз твоих.
Иль ты, ошибку увидав, отрекся от надежд былых?
Ты отвечаешь невпопад, — не вышло ль так, как я сказал?

...Не ты ли утверждал в те дни, что только Дума все спасет?
Не я ль сказал, что есть у нас сомнение на этот счет?

Скажи, бакинский депутат уехал защищать народ?
Поди ты прочь, ты зелен, брат,— не вышло ль так
как я сказал?

Не ты ли говорил тогда, что Дума всех накормит нас?
Не я ль сказал: «Поменьше ешь—ведь заболит живот
как раз!»

Сгустились тучи, — ты скажи, спасенье наше где сейчас?
Туманы, грозы, снегопад, — не вышло ль так, как я сказал?..[1]

К. Маркс писал, что разоблачая реакционное немецкое общество, «надо заставить плясать эти окаменелые порядки, напевая им их собственные мелодии»[2].

Очень часто Сабир пользуется формой сатирического монолога, представляющего собой саморазоблачение отрицательного персонажа. Это особенно характерно для тех произведений, которые посвящены изображению представителей господствующих классов («Какое дело мне?», «Письмо», «Весь мир я за тебя отдам», «Плач» и др.). В сатирах, раскрывающих гнусную сущность «тиранов», их национализм и контрреволюционность, их эгоизм и моральное разложение, поэт заставляет их самих высказать все свои сокровенные думы.

Ряд сатир Сабира направлен против стяжательства и ростовщичества. В них с презрением осмеиваются буржуазные экономические отношения в Азербайджане, особенно в капиталистическом Баку. Эти мотивы в творчестве Сабира связаны с показом пагубных последствий

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 64.

[2] К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 1, стр. 402.

владычества денежного мешка («Деньги», «Сыну», «Такая сладостная жизнь» и др.).

Излюбленным поэтическим приемом Сабира было изображение резких контрастов, вскрывающих непримиримые противоречия между «сытыми» и «голодными». Как и в других, в этих произведениях Сабира разящая сатира проникнута лирическими мотивами. Здесь вполне правомерны параллели между Сабиром и великим русским революционером-демократом, поэтом «мести и печали» Н. А. Некрасовым.

В сатирах, написанных во время голода, в начале XX века охватившего всю Россию и ее окраины, Сабир подчеркивал, что голод и нищета народа — неизбежные спутники буржуазно-помещичьих отношений.

Если бедствия пришли раздавить народ — нам что?
Если с голоду бедняк почему-то мрет — нам что?

Голодают, но богатств мы не завещали им:
Мол, идите — все добро, не жалея, раздадим!
Нет, у нас один закон: верность выгодам своим!
Наша роскошь перейдет к нашим детям одним.
Если бешенный буран погубил сирот — нам что?
Если с голоду бедняк почему-то мрет — нам что?..[1]

Сабир не только сатирик, но и лирик. Его лирический герой, от лица которого он произносит протестующие, полные свободолюбия слова, — передовой человек своего времени. Этот лирический герой глубоко понимает невыносимость существующего неравноправия, его очевидное противоречие здравому смыслу жизни («Не могу», «Невозможное», «Истина», «Будем невеждами!» и др.).

Эти мотивы, достигающие настоящей трагедийной высоты, выразились, например, в стихотворении «Невозможное»:

— Ослепни!
— Ну, что же, я это могу.
— Молчи!
— Я согласен всю жизнь — ни гу-гу!
— Не слушай!

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 102.

— Прекрасно! Я уши заткну.
— Не смейся!
— В глазах я проснусь и усну.
— Не думай!
— А это, прости, ерунда!
Об этом ты лучше забудь навсегда!
Сумеет ли мыслящий не разуметь,
В бушующем море огня не гореть?..[1]

Вполне справедливо сказал о Сабире Самед Вургун, что он «гениально выразил полное бесправие человека в классовом антагонистическом обществе...»[2].

* * *

Как для всех сатириков-реалистов, так и для Сабира делом его жизни являлась борьба против обывательской пошлости, тьмы невежества, религиозного фанатизма, борьба за новые, прогрессивные формы общественного бытия.

Поэт-гуманист, рисуя картины быта, раскрывая обычаи, психологию самых различных слоев народа, хотел привести читателя к убеждению, что для оздоровления общества нужно излечиться от многих социальных язв.

М. Е. Салтыков-Щедрин писал, что людям, дошедшим до последней степени пошлости, нужно напомнить о том, что они — люди. Гениальный русский сатирик считал это одной из величайших задач литературы. В целом ряде сатир Сабира мишенью разящей насмешки являются люди, непонимающие высокого назначения человека и его достоинства. Поэт едко высмеивал тех, кто сводил свою жизнь к еде, питью и сну.

В стихотворениях «Горемычный» и «Бакинским богатырям» заклеймлены грабеж, убийства, процветающие в мире, где господствуют богачи.

После революции 1905 года азербайджанская литература начала особенно широко отражать проникновение социальной борьбы в семью. Страницы журнала «Молла Насреддин» обилуют реалистическими сатирами, рас-

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 90.

[2] Самед Вургун. Лучшие чувства советских людей. «Правда», 17 марта 1950 г.

крывающими эту тему. Такими произведениями Сабир помогал укреплению новых моральных норм и семейных отношений, содействуя разрушению старых, гнилых бытовых и этических традиций. Сатиры, написанные о семье, о роли женщины в обществе, о воспитании детей, отличаются не только глубиной и остротой идейного содержания, но и разнообразием реалистических средств изображения («Весь мир я за тебя отдам», «Мы благочестивые», «Женись», «Тетя, не пускай», «Жалобы женщины» и др.).

Вместе с А. Сиххатом, А. Шаигом, С. Сани и другими большое внимание уделял Сабир развитию детской литературы в Азербайджане. В стихотворениях, написанных для детей, Сабир призывает маленьких читателей отдать всю свою жизнь борьбе за благо родины.

Ты не считай в заслугу легкий труд:
Кто мало сделал — мало заслужил.
Нет, славен тот, кто, все преодолев,
В большое дело жизнь свою вложил.

Сметает горы мужество людей —
Хочу, чтоб мужем ты на свете жил!
Чтоб для народа шел ты впереди,
Чтоб ты, как верный сын, ему служил!

Трудись, борись за родину свою,
Покуда кровь не вытечет из жил!
Умри, чтоб имя — это ли не честь? —
Родной народ в сказаньях оживил![1]

В детских стихотворениях Сабира часто встречаются фольклорные мотивы, народные пословицы и поговорки.

* * *

В. Г. Белинский писал: «...Всякое отрицание, чтоб быть живым и поэтическим, должно делаться во имя идеала»[2].

Говоря о Сабире, классике критического реализма, нельзя забывать о том, что разоблачение и отрицание отнюдь не были для него самоцелью. Подмеченные поэтом светлые стороны действительности и передовые тенденции эпохи породили в его творчестве положительные

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 253.

[2] В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. XI, стр. 89.

идеалы. Они основывались на лучших свободолюбивых стремлениях народа.

Поэт воспевает «свободу-красавицу» и ростки прекрасной грядущей жизни.

Свобода! Подруга!.. С тех пор, как тебя я полюбил,
Я знаю, что сердцу свободою биться всегда...[1]

В одном из своих стихотворений Сабир использует слова «свобода» и «человечность» как синонимы:

Кто любит человека, тот влюблен в свободу, верен ей.
Да, человечность вместе с ней всегда одним путем идет![2]

Следует отметить, что у Сабира мотивы свободолюбия, хотя и не лишены некоторой утопичности, но в основном носят конкретно-исторический характер. В то же время ошибочны утверждения литературоведов, пытавшихся в свое время поставить Сабира в ряд «реформистов, появившихся на Востоке и Западе»; ибо пафосом сатирических произведений Сабира является как отрицание старых социальных устоев, так и утверждение идей революционного преобразования общества. Но не сразу этот пафос утвердился в творчестве Сабира. Поэтом был пройден путь от пассивной жалобы и протеста до призыва к активной борьбе. Очень характерны с этой точки зрения сатирические стихи «Не грусти» (1906) и «Примирись!» (1910), сравнение которых убеждает в этом.

Стихотворение «Примирись!» было революционным призывом Сабира, выраженным своеобразным сатирическим языком:

Ты попал в беду, бедняк? Что ж такого? Примирись!
Гибнет с голоду семья? Что же, снова примирись!

...Угнетатель гнет тебя — думай: это злобный рок!
Повелитель бьет тебя — думай: так велел пророк!
За бессилье — не к себе, отнеси к другим упрек!
Верь, что ближний иль чужой на нужду тебя обрел.

Не отвергни ни того, ни другого — примирись!
Ты попал в беду, бедняк? Что ж такого? Примирись!..[3]

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 218.
[2] Там же, стр. 100.
[3] Там же, стр. 197.

В мрачные годы реакции, когда буржуазная интеллигенция и поэты-декаденты впали в пессимизм, неуклонная приверженность Сабира боевым традициям прогрессивной поэзии доказывала, что он действительно всегда оставался революционным поэтом, идейным соратником М. Горького.

Учитывая исторические условия того периода, Сабир эзоповским языком проклинал царскую реакцию, прибегая к таким иносказаниям, как «теперь, увидя в небесах ястребов...», «волны бунтуют» , «хозяйский кинжал», «сгустились тучи» и т. п.

Секрет «исторического оптимизма и бодрости духа» (Ленин) объясняется у Сабира его верой в боевую, созидательную силу народа, верой в его грядущую победу («Фисинджан», «Моя душа» и др.).

* * *

Разоблачение иранской и турецкой реакции, симпатия к освободительному движению в этих странах явились одной из важнейших сторон в деятельности передовых азербайджанских писателей и мыслителей XX века. В этом отношении характерны рассказ Дж. Мамедкули-заде «Свобода в Иране», десятки его острых фельетонов, повесть А. Ахвердова «Письма из ада», сатиры Моджуза и др. Более двадцати стихотворений Сабира также посвящены иранской и турецкой революциям, жизни трудящихся Ирана и Турции.

Сабир горячо приветствовал иранскую революцию, явившуюся отзвуком первой русской революции. Почти все ее периоды нашли свое отражение в поэзии Сабира. В его сатирах затронуты такие важные моменты, как начало народных выступлений, первые успехи борьбы, растерянность Мухаммед-Али шаха и его приближенных, героические бои федаи и мужество «вождя революционного персидского войска»[1] Саттар-хана, учреждение меджлиса и его антинародная деятельность, предательское обращение шаха за помощью к империалистам Европы и царскому правительству, наконец, поражение освободительного движения и его причины.

---

[1] В. И. Ленин. Сочинения, т 15, стр. 203.

В сатирах «Иран мой!», «Продаю», «Любовные похождения Мемдели в Европе» и других иранский шах представлен типичным восточным деспотом, нисколько не заботящимся о благе народа, вампиром, пьющим его кровь. Изображая шаха, поэт характеризует его подчеркнуто заостренными эпитетами и сравнениями.

Если принять во внимание, что «Молла Насреддину» в 1908 году особым приказом Кавказского наместника было запрещено нападать на иранского шаха, то станет ясным, насколько смело выступал Сабир, обрушиваясь на покровительствуемого царским правительством Мохаммед- Али шаха.

Вплотную сталкивая народ с его угнетателями, Сабир утверждает непререкаемую мощь трудящихся («Выкладывай!», «Изгнание Мир-Хашима»).

В отличие от всех других произведений поэта, написанных об Иране, стихотворение «Саттар-хан» проникнуто теплой лирикой и необычайным героическим пафосом. В нем воспевается мужество тавризцев в их борьбе за свободу. Лейтмотив же стихотворения — прославление народного героя, составляющего содержание рефрена:

Тебе, тебе моя хвала, неутомимый Саттар-хан![1]

Пригвоздив к позорному столбу иранских реакционеров, Сабир в то же время разоблачил империалистов Англии и Германии, русский царизм, совместно давивших иранский народ.

Поэт знал и сильные и слабые стороны иранской революции. Он критиковал парламент, созванный после объявления конституции, мошенников, которые «страной взялись руководить». Он призывал народ к революционной последовательности («Не вышло ль так, как я сказал?», «Надежды не сбылись», «Бунтуют иранцы», «Свобода»).

Сатиры «Османец, не верь!», «Признание Абдул-Гамида» и другие посвящены турецкой революции и осмеянию турецких реакционеров.

---

[1] Сабир. Сатиры и лирика, М., 1954, стр. 132—133.

* * *

Поэзия Сабира влияла на развитие революционной мысли не только в азербайджане, но и в ряде стран Востока.

Как в период первой русской революции, так и позже Сабир участвовал своими лучшими сатирами в борьбе трудящихся Азербайджана против царизма, буржуазии и помещиков. Его сатиру использовала революционная печать в своей пропаганде. Сабир был одним из самых любимых поэтов народного героя Азербайджана — Катыр-Мамеда.

Следует особо отметить значение поэзии Сабира для народов Ирана и Турции.

За последнее время в научной литературе, в советской и иностранной печати появилось немало фактов, утверждающих связь «Молла Насреддина» и Сабира с революционной борьбой иранского народа в начале XX века. В годы иранской революции Сабир был популярнейшим поэтом среди федаи и муджахидов. В период деспотизма Рза-шаха да и после произведения азербайджанского сатирика подвергались запрету.

Говоря о значении поэзии Сабира в борьбе демократических сил Турции, Назым Хикмет отмечает, что во время революции 1908 года и после нее «Сабир был поэтом, которого с любовью читала не только прогрессивная интеллигенция, но и широкие народные массы. Сабир и сегодня в передовых рядах борьбы турецкого народа за национальную независимость, за демократию, за свободу»[1].

Сабир был одним из тех художников, которые сыграли решающую роль в развитии реализма и демократических идей как в азербайджанской, так и в персидской литературе. Лучшим продолжателем его традиций в Азербайджане явились поэты А. Гемкусяр, Дж. Джабарлы и А. Назми, а в Южном Азербайджане и в Иране — А. Лахути, М. А. Моджуз, М. Афраштэ и Сеид Ашреф Гиляни.

Интерес к Сабиру в Иране возник еще в 1906—1907 годах. Его стихотворения были перепечатаны в сатири-

[1] Автограф этих заметок находится у нас. — *А. М.*

ческом журнале «Азербайджан», издававшемся в Тавризе на азербайджанском языке, а также в иранских газетах и журналах: «Перчем», «Пейман», «Насими-Шимал» и др.

А. Лахути, отмечая большое влияние сатиры Сабира на развитие персидской поэзии, говорил, что в создании сатирических произведений путь ему указал Сабир. «Тут я не могу не быть благодарным моему учителю, так же, как и многие другие сатирики Ирана»[1]. Персидским поэтом Сеид Ашрефом Гиляни переведены до двадцати стихотворений Сабира.

Перевод большинства произведений Сабира на русский язык поэтом П. Панченко и их неоднократное издание следует оценить как заслуженную популяризацию творчества великого азербайджанского поэта. Ряд произведений Сабира переведен на украинский язык Д. Белоусом, на татарский — Г. Тукаем, на армянский — В. Агасян, Т. Гурьяном, С. Григоряном и А. Граши. Отдельные стихотворения поэта переведены также на грузинский, эстонский, узбекский и другие языки.

Революционный поэт-сатирик Сабир — гордость азербайджанского народа.

---

[1] Из письма А. Лахути автору настоящей работы от 17 июня 1954 г.

МҮХТӘСӘР КИТАБИЙЈАТ

I. САБИРИН ӘСӘРЛӘРИ*

а. Азәрбајҹан дилиндә

С а б и р. Һопһопнамә, I нәшри, Бакы, 1912.
С а б и р. Һопһопнамә, II нәшри, Бакы, 1914.
С а б и р. Һопһопнамә, III нәшри, Бакы, 1922.
С а б и р. Һопһопнамә, IV нәшри, Бакы, 1948.
С а б и р. Һопһопнамә, V нәшри, Бакы, 1954.
С а б и р. Бүтүн әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1934.
С а б и р. Сечилмиш шеирләр, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1955.

б. Рус дилиндә

С а б и р. Избранное, Баку, Азернешр, 1945.
С а б и р. Сатиры и лирика (Хоп-хоп-намэ), изд. «Советский писатель», Ленинград, 1950.
С а б и р. Сатиры и лирика, ГИХЛ, Москва, 1954.
С а б и р. Сатиры и басни, М., Детгиз, 1954.
С а б и р. Подарок школьникам, Баку, Детюниздат, 1946.

II. САБИР ҺАГГЫНДА

а. Азәрбајҹан дилиндә

Азәрбајҹан халг шаири Сабир (мәҹмуә), Бакы, 1924.
А р а с л ы Һ. вә Ш а м и л о в С. Әләкбәр Сабир Таһирзадә Бакы, 1936.
А р и ф М. Ә. Сабир, Әдәбијјат китабы, Азәрнәшр, 1939.
А р и ф М. Крыловун тәмсилләри, И. А. Крыловун «Сечилмиш тәмсилләр» (Бакы, 1944) китабчасына мүгәддәмә.

* Бураја анҹаг әсас нәшрләр дахил эдилмишдир.

Ариф М. Чәфәр Чаббарлынын јарадычылыг јолу, Бакы, С. М. Киров адына Азәрбайчан Дөвләт Университети нәшријјаты, 1954.

Вәлиев М. Мәфкурә достлары (Сабир вә Мө'чүз), Бакы, «Азәрбайчан» журналы, 1950, № 9.

Гасымзадә Г. Азәрбайчан әдәбијјатында халглар достлуғу, Азәрб. ССР Элмләр Академиясы нәшријјаты, Бакы, 1956.

Гасымов Һ. И. Сабир илә сон көрүш, «Әдәбијјат гәзети», 16 нојабр, 1936.

Дәмирчизадә Ә. Шаирин сатира дили һаггында, «Азәрбайчан мүәллими» гәзети, 5 ијун, 1947, № 21.

Д. М. Сабир әрмәни дилиндә, «Әдәбијјат гәзети», 1937, № 1.

Әләкбәрли М. К. «Ағлар күләјән», «Коммунист» (азәрбайчанча) гәзети, Бакы, 16 декабр, 1936 вә башга нөмрәләр.

Ибраһимов Мирзә. Сабир, «Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясынын хәбәрләри», Бакы, 1952, № 7.

Лукјанова А. Сабир јарадычылығынын әсас нөгтәләри, Бакы, Халг маариф комиссарлығы нәшријјаты, 1923.

Меһди Һ. Сабир—новатор, «Әдәбијјат гәзети», 16 нојабр, 1936.

Мәммәдгулузадә Ч. Мәшәди Сижимгулу (Кефсиз), Ә. Нәзминин «Сижимгулунамә» китабына мүгәддәмә, Бакы, 1927.

Мәммәдов Камран. Г. Закир, Бакы, Азәрб. ССР Элмләр Академиясы нәшријјаты, 1957.

Мир Әһмәдов Әзиз. Сабирин «Һопһопнамә»синә мүгәддәмә, Бакы, 1954.

Мир Әһмәдов Әзиз. Сабир јарадычылығында халг мөвзуу, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 22 ијул, 1956, № 30.

Мир Әһмәдов Әзиз. Тукайын Сабирдән бир тәрчүмәси һаггында, «Азәрбайчан ССР ЭА хәбәрләри», Бакы, 1954, № 5.

Мир Әһмәдов Әзиз. Чанлы сәнәт, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 30 май, 1952.

Мир Чәлал. Сабир, Азәрбайчан әдәбијјаты тарихи, II чилд, Бакы, 1943.

Нәчәфов М. «Һопһопнамә»нин иллүстрасијалары, «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 13 ијун, 1953, № 20.

Ордубади М. С. Сабир (мәгалә), Һопһопнамә, Бакы, 1922.

Сабир китабханасынын X иллији (мәчмуә), Бакы, 1929.

Садыг Әб. Сабирин аиләси, «Револјусија вә култура» журналы, 1937, № 1.

Сани Сүлејман. Сабир мәш'әли, «Сабир» мәчмуәси, Азәрнәшр, 1924.

Сәмәдзадә Һ. Сабирин бир публисистик әсәри һаггында, «Әдәбијјат гәзети», 22 ијул, 1946, № 20.

Сәһһәт Аббас. Сабир (мәгалә), Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950.

Сәһһәт Аббас. Тәрчүмеји-һал (Сабир), Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1950.

Талыбзадә Камал. Аббас Сәһһәт, Бакы, Азәрб. ССР Элмләр Академиясы нәшријјаты, 1955.

Таһирли М. С. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадәнин һәјаты һаггында бә'зи гејдләр, М. Ә. Сабирин «Сечилмиш шеирләри» китабына мүгәддәмә, 1955.

Тофиг Әбдүррәһман. Ә. Сабир, «Мәктәб» журналы. Бакы, 1913, № 11.

Хәндан Чәфәр. Бөйүк реалист, ингилабчы сатирик (Сабир һаггында), «Азәрбайчан» журналы, Бакы, 1952, № 6.

Хәндан Чәфәр. Сабир, Бакы, ССРИ ЭА Азәрб. филиалы нәшрийяты, 1940.

Хәндан Чәфәр. Сабир вә XX әср Азәрбайчан әдәбийятында сосялизм реализми мәсәләси, «Әдәбийят вә инчәсәнәт» гәзети, 1 июл, 1956, № 27.

Хәндан Чәфәр. Сабир вә Шәрг, «Ингилаб вә мәдәнийјәт» журналы, 1946, № 7.

Хәндан Чәфәр. Сабирин һәяты, «Ингилаб вә мәдәнийјәт» журналы, 1947, № 10.

Һагвердиев Ә. Ики ил, «Молла Нәсрәддин» журналы, 1913, № 20.

Һүсейн Сейид. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә, Сабирин «Бүтүн әсәрләри»нә мүгәддәмә, Бакы, 1934.

Чәмәнзәминли Ю. В. Азәрбайчан әдәбийятына бир нәзәр, Истанбул, 1337 һичри.

Чәфәр М. Бөйүк шаирин әмәлләри, Классикләримиз һаггында, Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948.

Чәфәр М. Мирзә Әләкбәр Сабир Таһирзадә, орта мәктәбин IX синфи үчүн «Әдәбийят» китабы, Бакы, Азәрнәшр, 1957.

Шаиг А. Әдәбийятымыз һаггында, «Маариф ишчиси» журналы, Бакы, 1927, № 4.

Шәриф Әзиз. Сабир букүн, Бакы, 1942.

б. Рус дилиндә

Алекпер Таирзаде Сабир. Сборник статей С. Шамилова и Г. Арасли, Баку, 1936; Антология азербайджанской поэзии, под редакцией В. А. Луговского и Самеда Вургуна, Баку, 1939.

Гайнуллин М. К вопросу о взаимосвязях и взаимоотношениях литератур народов СССР, журн. «Дружба народов», М., 1957, № 2.

Заманов Аббас. Певец свободы и демократии (к 45-летию со дня смерти М. А. Сабира), газ. «Бакинский рабочий», 25 июля 1956, № 172.

Мир Ахмедов Азиз. М. А. Сабир. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, изд. Азгосуниверситета им. Кирова, Баку, 1955.

Мир Ахмедов Азиз. Сабир. Статья во втором издании «Большой Советской Энциклопедии», том 37.

Нариманов Н. Ответ некоторым товарищам, газ. «Бакинский рабочий», 15 июня, 1922, № 130.

Шариф Азиз. Жизнь и поэтическое творчество Сабира, М., изд. «Правда», 1951.

III. ХАТИРӘЛӘР

Гасымов Һ. И. Тәхәттүрат, «Тәзә хәбәр» гәзети, 12 июн, 1912, № 22.

Маhмудбәјли hәбиб. Узаг кечмишләрдән әски хатирәләр, «Сабир» мәчмуәси, Азәрнәшр, 1924.
Мәммәдгулузадә Чәлил. Сабир барәсиндә хатиратым, Сабир китабханасынын 10 иллијин (мәчмуә), Бакы, 1929.
Нәзми Әли. «Молла Нәсрәддин» hаггында хатирәләр, «Әдәбијјат мәчмуәси», III чилд, Бакы, 1948.
Нәзми Әли. Сабирин «Молла Нәсрәддин» журналында иштиракы, «Коммунист» гәзети, 16 ијул, 1936.
Нәзми Әли. Хатирәләримдән, «Әдәбијјат гәзети», 16 нојабр, 1936.
Сәријјә Сабир гызы. Атам hаггында, «Әдәбијјат гәзети» 28 декабр, 1936.
Сидги Мәммәдәли. Кичик бир хатирә, «hопhопнамә», Бакы, 1922.
Сидги Мәммәдәли. Сабир вә достлары, «Коммунист» гәзети, Бакы, 28 декабр, 1936.
Сидги Мәммәдәли. Сабирин хәстәлији, «Коммунист», 16 ијул, 1936.
hәгги Исмајыл. Бир хатирә, «Револјусија вә култура» журналы, Бакы, 1937, № 1.
Чәбрајылбәјли Ч. Сабир hаггында, «Әдәбијјат гәзети», 1936, № 29.
Чәфәрзадә Ә. И. Сабир hаггында хатирәләр, «Әдәбијјат гәзети», 21 декабр, 1936.
Шаиг А. Севимли шаиримиз, «Азәрбајчан» журналы, 1946, № 7.
Шаиг А. Тәмизликдән гачырлар, «Әдәбијјат гәзети», 28 декабр, 1936.
Шаик Абдулла. Воспоминания о М. А. Сабире, газ. «Бакинский рабочий», 28 декабря, 1936, № 300.

IV. ШӘРГ ХАЛГЛАРЫ ДИЛЛӘРИНДӘ ВӘ ФАРС ДИЛИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТ

Білоус Дмитро. Будьмо здорові, Киев, 1951.
Дадиани Ш. Бөјүк Азәрбајчан сатирики, «Коммунист» гәзети (күрчү дилиндә), 24 декабр, 1936, № 297.
Кәсрәви Тәбризи. Дәр пирамуни-әдәбијјат, Теhран, 1947.
Кәсрәви Тәбризи. Тарихи-мәшрутеји-Иран, Теhран.
Килани Сејид Әшрәф. Нәсими-Шимал (Шеирләр мәчмуәси), 1333.
Табукашвили Ш. Гардаш халглар әдәбијјаты (күрчү дилиндә), Тбилиси, 1946.
Тукај. Г. Әсәрләри, I чилд, Казан, 1929.

МҮНДӘРИЧАТ

Бир нечә сөз 5

Биринҹи фәсил

Сабирин һәяты 9

Икинҹи фәсил

Сабир реализминин идея-бәдии мәнбәләри вә тарихи көкләри . . . 50

Үчүнҹү фәсил

Сабир вә XX әср Азәрбайҹан әдәбийятында сатиранын бә'зи мәсәләләри 92

Дөрдүнҹү фәсил

Сабир вә 1905-чи ил ингилабы. Шаирин ярадыҹылығында халг мөвзуу фәһлә һәрәкатына вә кәндли һәятына һәср эдилмиш әсәрләр 119

Бешинҹи фәсил

Чаризми вә буржуа-мүлкәдар гурулушуну ифша эдән әсәрләр 160

Алтынҹы фәсил

Сабир мәдәни һәят уғрунда мүбаризәдә дини фанатизм әлейһинә сатиралар 211

Еддинҹи фәсил

Бейнәлхалг иртичаа гаршы мүбаризә мөвзуу
Иран вә Түркийә ингилаблары һаггында шеирләр 266

Сәккизинҹи фәсил

Сабир сатирасында мүсбәт идеал вә ингилаби пафос 316

Доггузунҹу фәсил

Сабир ше'ринин һәята вә әдәбийята тә'сири . .

Мүхтәсәр китабийят . . . .

Нәшрийят редактору *Һ. Зейналов*
Техники редактору *Ш. Ағаева*
Корректорлары *Ш. Гулиев* вә *Х. Чәфәров*

Чапа имзаланмыш 12/V-1958-чи ил. Кағыз форматы $84 \times 108^{1}/_{32}$ =
= 14 кағыз вәрәги. Чап вәрәги 28+8 япышдырма шәкил. Һес.-нәшр.
вәрәги 24,55. ФГ 11182. Сифариш 313. Тиражы 6000.
Гиймәти 13 ман. 25 гәп.

Азәрбайчан ССР Мәдәниййәт Назирлийинин
„Гызыл Шәрг" мәтбәәси,
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.

13 m. 25 c